

ERDÉLYI MUZEUM

49.köt. 1944. 3/4.füz.

bor.,cl.,tj.,16 t.

h:25 mell.

Fv.

NJ

73.602
HA 3.133

ERDÉLYI MÚZEUM

XLIX. KÖTET

1944. 3-4. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1944

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

TRANSILVANISCHES MUSEUM

MUSÉE DE TRANSYLVANIE

Szerkesztőség és Kiadóhivatal — Redaktion und Administration

Kolozsvár, Király-utca 14.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. — Megjelenik negyedévenként. Előfizetési ára évi 24 pengő. A két szakosztály tagjai tagdíjmentesen, az Egyesület többi tagjai 12 pengő kedvezményes előfizetési áron kapják.

A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály közleményeit szerkeszti
MARTONYI JÁNOS

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Artúr</i> : Hűtlenségi per országgyűlési beszéd miatt — — — — —	279
<i>Balogh Jolán</i> : Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről (31 képpel) — — — — —	293
<i>Guoth Kálmán</i> : Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban — — — — —	304
<i>Horváth Barna</i> : Tudomány és jogtudomány — — — — —	348
<i>Kovács Agnes</i> : A kalotaszegi Ketesd mesekincse — — — — —	386
<i>Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula</i> : Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népi nyelv- térképéből” (26 térképpel) — — — — —	424
<i>Tárkány-Szűcs Ernő</i> : A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján — — — — —	464

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Benkő Loránd: Hágó és társai 476 — *Faragó József*: Kriza János halotti imája egy kislány koporsójánál 477 — *Fejér Miklós*: Újabb adatok a kabalához 478 — *Herepei János*: Adatok régi magyar írók életrajzához 479 — Apafi Miklós és Teleki Anna házasságkötése alkalmával készített egyleveles nyomtatványok 480 — *Márton Gyula*: Halambak 481 — *Nyíri Antal*: Kacag 482 — *Pataki József*: Adatok Gábor Áron tanulóveihez 483 — *Székely Zoltán*: Az Ala I Asturum a Székelyföldön 485 — *Szta*: A diák diésere 486 — Az Imola helynév eredetéhez 487 — Csaravei, Csarabok 488 — Demberke 488 — Dörgő, Nagydörgő 489 — Falfaliga, Falfáriga, Fafaliga 490 — Garitas, Gálittás 491 — Gajános 492 — Küllik, Kürlik, Kulik 494 — Zámborus 495 — Zanda 496 — *Nyíresi Tichy Kálmán*: Városlátképes nagyszebeni céhlevél 1808-ból 498.

SZEMLE

Mikecs László: Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez 500.

ADATTÁR

Faragó József: Bölöni Farkas Sándor jegyzetei a magyarság létéről 524 — *Jancsó Elemér*: Ismeretlen adatok a Döbrentei-féle „Tudós Társaság” történetéhez 527 — *Isák József*: Két ismeretlen Szigligeti-levél 533 — *Herepei János*: Kutyanévek a XVII. századból 535 — *Vajda László*: Viselettörténeti adatok a XVIII–XIX. századból 537 — *Vita Zsigmond*: Zeyk Károly politikai magatartása 1848–49-ben 546.

I. péld.

13.602

ERDÉLYI MÚZEUM

XLIX. KÖTET

1944. 1-4. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1944

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

CCZE 1944
Erdélyi Múzeum

TARTALOM

Tanulmányok	Lap	Kisebb közlemények	Lap
<i>Balogh Artúr</i> : Az állam tudománya és a háború	1	<i>Balassa Iván</i> : Kabala (3 képpel)	130
<i>Balogh Artúr</i> : Hütlenségi per országgyűlési beszéd miatt	279	<i>Benkő Loránd</i> : Hágó és társai 476 — Üver	133
<i>Balogh Jolán</i> : Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről (31 képpel)	293	<i>Faragó József</i> : Kriza János halotti imája egy kislány koporsójánál	477
<i>Guth Kálmán</i> : Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban	304	<i>Fejér Miklós</i> : Újabb adatok a kabalához	478
<i>Horváth Barna</i> : Tudomány és jogtudomány	348	<i>Herepei János</i> : A Tordai-hasadék legéregbbi névszerint ismert természetjárója (1 képpel) 125 — Adatok régi magyar írók életrajzához: Szárászi Ferenc és családja 479 — Apafi Miklós és Teleki Anna házasságkötése alkalmával készített egyveles nyomtatványok 480 — Hozman János diák kolozsvári leányiskolai tanító 126 — Tótfalusi Kiss Miklós feleségének családja 128 — Tűzrendészeti intézkedések Kolozsvárt 1652-ben	130
<i>Jakab Antal</i> : Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században	5	<i>Márton Gyula</i> : Az újoncok bevonulása Széken (5 képpel) 134 — Halambak 481 — Népi köszöntések Kalotaszegről és vidékéről	135
<i>Kovács Agnes</i> : A kalotaszegi Ketesd mesekincse	386	<i>Nyiri Antal</i> : Kacag	482
<i>Kristóf György</i> : Reményik Sándor	21	<i>Pataki József</i> : Adatok Gábor Áron tanulóvelehez	483
<i>Makkai Ernő</i> : Sipos Pál és Kazinczy Ferenc	33	<i>Székelly Zoltán</i> : Az Ala I Asturum a Székelyföldön (2 képpel)	485
<i>Méri István</i> : Középkori temetőink feltárásmódjáról (8 képpel)	89	<i>Szta</i> : A diák dícsérete 486 — Az I m o l a helynév eredetéhez 487 — Budunus 136 — Csaravei, Csarabok 488 — Demberke 488 — Dörgő, Nagydörgő 489 — Egy eltűnt fejemgyei település: Lengyelkék 135 Falfaliga, Falfáriga, Fafaliga 490	485
<i>Mikecs László</i> : A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása (1 térképpel)	52		
<i>Nagy Jenő</i> : Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón	108		
<i>Palotay Gertrud</i> : A rettegi református egyház régi recesipkéi (4 képpel)	117		
<i>Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula</i> : Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből (26 térképpel)	424		
<i>Tárkány-Szűcs Ernő</i> : A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján	464		

— Gajános 492 — Garitas, Gálit- tás 491 — Halombok ~ Halam- bak 138 — Kipőgy 140 — Korto- ris ~ Kurturis 140 — Köhőgy 140 — Küllik, Kürlük, Kulik 494 — Liderkű 141 — Mozsaj ~ Muzs- daj 141 — Valkut 142 — Vinitis ~ Vinyityis 143 — Virvigyeszka 143 — Zámorus 495 — Zanda 496 — Zimola 144	
<i>Tichy Kálmán, Nyiresi:</i> Városlátké- pes nagyszabeni céhlevél 1808-ból (1 képpel) 498	

Szemle

<i>Benkő Loránd:</i> A barcasági Hétfalu helynevei 148	
<i>Entz Géza:</i> Újabb kutatások a ma- gyar művészet keleti kapcsolatairól <i>György Lajos:</i> Az Erdélyi Nyelv- velő Társaság másfél százados évfor- dulója 146	
<i>Mikecs László:</i> Új erdélyi tudomány <i>Szta:</i> Erdélyi ritkaságok 153	

Adattár

<i>Cs. Bogáts Dénes:</i> Adatok Bölöni Far- kas Sándor életpályájához 173	
<i>Faragó József:</i> Bölöni Farkas Sándor jegyzetei a magyarság létéről 424	
<i>Gálffy Mózes:</i> Szalmakalapkészítés a kalotaszegi Jákótelkén (7 képpel) 184	
<i>Herepei János:</i> Kutyanek a XVII. századból 535	
<i>Isák József:</i> Két ismeretlen Szigligeti- levél 533	
<i>Jancsó Elemér:</i> Gróf Mikó Imre ismer- etlen levele és beszéde 1847-ből 182 — Ismeretlen adatok a Döbrentei- féle »Tudós Társaság« történetéhez 527	
<i>Kovács Ferenc:</i> A gyergyócsomafalvi kádármesterség (15 képpel) 191	
<i>Márton Gyula:</i> Ördöngösfüzes hely- nevei (1 térképpel) 218	
<i>Nagy Jenő:</i> Zsindelyfaragás a kalota- szegi Magyarvalkón (5 képpel) 196	
<i>Székelly Pál:</i> Bálványosváralji ballada- és dalszövegek, töredékek 197	

Lap

<i>Tomai László—Horváth István:</i> Az alsófehérmegyei Magyarózd hely- nevei 202	
<i>Vajda László:</i> Viselettörténeti adatok a XVIII—XIX. századból 537	
<i>Vita Zsigmond:</i> Románia magyar iro- dalmának bibliográfiája 1942-ben 254 — Zeyk Károly politikai maga- tartása 1848-49-ben 545	
<i>Zsakó Gyula:</i> Egy XVIII. századi to- rockói napló (1 pecsétrajzzal) 157	

Hivatalos közlemények

<i>Entz Géza—Jakó Zsigmond:</i> Jelentés Sütő Nagy Jenő csíkszentmártoni közjegyző levéltáráról 268	
<i>György Lajos:</i> Két elnöki megnyitó 261	
<i>Szabó T. Attila:</i> Jelentés az »Erdélyi Múzeum« 1941—1943. évi műkö- déséről 263	

Képek

A gyergyócsomafalvi kádármester szer- számai (15 kép) 192, 193, 194, 195	
A kidei középkori temető föltárása (8 kép) 94, 96, 97, 100, 102, 104, 106	
A rettegi református egyház régi rece- csipkéi (4 kép) 120	
A zsindelyfaragás eszközei Magyar- valkón (5 kép) 196, 197	
Az EME-nek és intézményeinek cí- meres pecsétje (18 pecsét a Mellék- leten) 5, 6	
Bandinus látogatóútja a moldvai ka- tolikusok között 58	
Kabalák (3 kép) 131	
Kolozsvár építészeti emlékei (31 kép) Kolozsvár és vidékének térképe 453	
Kolozsvár és vidéke 25 népnyelvi tér- képe 550	
Ördöngösfüzes helynév-térképe 239	
Szalmakalapfonatok Jákótelkéről (3 kép) 186, 187, 188	
Szalmakalapfonás Jákótelkén (4 kép) Széki legények bevonulása (5 kép) 134	
Torockó pecsétje 158	

Melléklet

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület év- könyve az 1943. évre (az 1—2. füzet végén 1—76. l.)	
---	--

Lap

Hűtlenségi per országgyűlési beszéd miatt

Az egyes országgyűlési tag személyében jelentkező, de az országgyűlésnek jogát képező mentelmi jog célja az országgyűlés függetlenségének, működése szabadságának biztosítása, továbbá az, hogy az országgyűlés tagja törvényhozói tisztének ellátásában zaklatásszerűleg ne akadályoztassék. Régi jogunkban mint a szabad szólási jog és a *salvus conductus*, ma mint szólásszabadság (*immunitas*) és sérthetlenség (*inviolabilitas*), másként nevezve mint feltétlen és feltételes mentesség, tárgyi és alaki mentesség jelentkeznek.

Nálunk a mentelmi jognak több, mint négyszáz éves múltja van, amennyiben I. Ferdinándnak az 1541-i országgyűlésre vonatkozó meghívó levelében mind az országgyűlésen való szabad tanácskozás, mind a *salvus conductus* (szabad oltalom), vagyis az országgyűlés tagjainak személyes biztonsága az országgyűlésen, oda menet és onnan jövet el van ismerve. Ezt a szólásszabadságra vonatkozó 1512. évi angol törvény csak kevéssel előzte meg, ami szintén azt mutatja, hogy nem egy nevezetes alkotmányjogi alapelv tekintetében nem sokáig maradtunk el az alkotmányosság mintaállamának tekintett szigetország mögött. Mind a szólásszabadság, mind a sérthetlenség tekintetében azután a XVII. és XVIII. század folyamán több törvényünk rendelkezik. Ámbár a szabad szólás jogára és az országgyűlés tagjának személyes biztonságára külön rendelkezések vannak, a *salvus conductus* alatt mindkét nemű jogokat értették. Ezt azonban nem egyszerűen a nemeseket megillető ama sarkalatos jogból magyarázták, amely szerint a nemes embert jogerős bírói ítélet nélkül elfogni nem szabad. Miután az országgyűlés tagja csak nemes ember lehetett, már ez a minősége megadta a személyes biztonságot. A *salvus conductus* azonban az országgyűlés tagját ezen minőségénél fogva megillető jogként tekintették, mint az országgyűlés függetlenségének és épségének biztosítékát, amely az egyes országgyűlési tagban személyesedik meg, de magát az országgyűlést illeti meg.

Annál az összefüggésnél fogva, amely nálunk a rendi világban az országgyűlés és a megye között megvolt, a megyék követválasztási és utasítási jogánál fogva az országgyűlési szólásszabadság és a megyegyűlések szólásszabadsága szoros kapcsolatba hozatott egymással. A megyének kötelező utasításadási joga volt a követtel szemben, ennél fogva az országgyűlés tanácskozásának tárgyát képező ügyeket a megyegyűlésen vitatták meg, hogy az utasítást megadhassák. A megyegyűlés így nem nélkülözhetette a szólásszabadságot. A megyegyűlések

szólásszabadságának Wesselényi személyében történt megsértése ügyében DEÁK FERENC az 1835. június 16-i kerületi ülésben mondott beszédében az országgyűlési szólásszabadságot a megyegyűlések szabad szólásának következményeként tüntette fel.¹

Újabb alkotmányjog-fejlődésünkben a mentelmi jogra vonatkozó törvényes szabályozás nincsen, (a delegáció tagjainak mentelmi jogára vonatkozó már nem bír jelentőséggel), azt az országgyűlés két házának az egyes mentelmi jogi esetek elbírálásakor követett gyakorlata szabályozza. A két ház által követett gyakorlat némi eltérést mutat egymástól. Ennek első megnyilvánulása a képviselőház 1867. november 18-i határozata, amelynek szövege az 1791. június 13-i francia törvény 52. cikkére, illetőleg az 1791. szeptember 3-i francia alkotmány 7. cikkére emlékeztet.

Ha valahol szükséges volt, hogy az országgyűlés függetlensége a végrehajtó hatalom támadásaival szemben a szólásszabadság biztosításával megvédessék, ez kiváltképpen Magyarországon volt szükséges. Az alsó tábla mindig erélyesen szembeszállt a szólásszabadságot ért támadásokkal, de ezt a szembeszállást megnehezítette az, hogy nemcsak a végrehajtó hatalommal, hanem a törvényhozás egész munkájában úgyszólván állandóan vele szembehelyezkedő felső táblával is kellett küzdenie. A főrendek ugyanis ebben a kérdésben is rendszerint a kormány pártolói voltak, semmi érzéket nem tanúsítottak a szólásszabadságot ért támadásokkal szemben, és az e tárgyban készült alsóházi felirati javaslatokat a legtöbb esetben visszautasították. A XIX. század első felében különösen alkalma nyílt az alsó táblának a szólásszabadság védelmére a végrehajtó hatalom részéről történt támadásokkal szemben. Az 1832—36-i, 1839—40-i és 1843—44-i országgyűlés tárgyalásainak jó részét a szólásszabadság ügyében folyt viták alkották, (25 üzenetváltás a két tábla között).

A bécsi politika ugyanis Metternich befolyása alatt a reformok megtagadásával nemcsak Magyarország modern irányban való fejlődésének állotta útját, hanem alkotmánysértő szándékával sem volt hajlandó felhagyni. Az alkotmányos kormányzás felett az országgyűlés és a megyék voltak hivatva örködni, ez utóbbiak a törvénytelen rendeletekkel szemben felírási és passzív ellenállási (amint mondták: nem cselekvési) joguknál fogva. Ezeknek alkotmányvédő szerepét akarta a kormány megbénítani a szólásszabadság ellen intézett támadásaival. Ezek a támadások lényegileg azonosak voltak, de különböző alakban jelentkeztek.

BÁRÓ VAY MIKLÓS tábornok a főrendiház 1807. július 17-i ülésében tartott beszédében azt mondta, hogy önkéntes segélyek felajánlása káros lehet az államra, mert amint a francia királyság példája is igazolja, a hivatalok árúba bocsátására vezethet. A király ezen kijelentése miatt megfosztotta őt tábornoki rangjától. A nádor közbenjárására azonban Vay tábornoki rangját visszakapta, mielőtt az országgyűlés felírhatott volna. TARNÓCZY KÁZMÉR, Bars megye második

¹ KÖNYI MANÓ, Deák Ferenc beszédei I, 134—5.

követe, az alsó tábla 1833. december 5-i ülésében igen élesen kikelt a főrendiek ellen, akik az alsó táblának az előleges sérelmek tárgyában készült felirati javaslatához nem járultak hozzá. Az 1834. január 3-án kelt királyi leirat megint a rendeket, hogy miután az országgyűlési iratokból kitűnőleg több rendbeli vakmerő, példa nélkül való kicsapongások követték el a köztanácskozások folyamán, amelyek az országgyűlési tanácskozások méltóságával össze nem egyeztethetők, jövőre az ilyen visszaélések esetén törvényes kötelességüket szigorúbban teljesítsék, s a tanácskozások rendjét és méltóságát tartsák fenn. Egyben a személynök is utasítást kapott, hogy mint az alsó tábla elnöke szigorúan gondoskodjék az országgyűlésen a rend fenntartásáról és ha fel ségsértő vagy alkotmányellenes beszédek tartatnának, a királyi jog- ügyek igazgatója (causarum regalium director) teljesítse kötelességét. Az alsó tábla január 14-i ülésében tárgyalta a király dorgáló leiratára küldendő felirati javaslatot. Utalva arra, hogy az országgyűlési tanácskozások méltóságának fenntartására a törvényekben elégséges rendelkezés találtatik, azon reményüket fejezték ki, hogy a Felség semmi olyat kívánni nem fog, ami az alkotmány és a szólásszabadság ellen volna. A felirat elveit DEÁK, aki akkor elsőízben volt Zala követe nyolc hónap óta, fejtette ki ugyanazon ülésben hosszabb beszédben. — Kettős viszonyban áll fejedelmünk a nemzethez, — mondotta többek között, — úgy, mint a végrehajtó hatalom feje, s mint a törvényhozásnak egyik része. De sem egyik, sem másik tekintetben az országgyűlést megdorgálni a kormánynak joga nincs. A leiratban kifejezett királyi neheztelés érzékeny büntetés, s mivel azt a kormány oly esetről, hol a büntető hatalom nem őt illeti, meghallgatás és ítélet nélkül használja, a felírást szükségesnek látta.² Ezúttal azonban az alsó tábla többsége nem pártolta a felírást. Az elvet DEÁK mentette meg, indítványára az alsó tábla óvást emelt az országgyűlési szólásszabadságnak minden törvénytelen korlátozása ellen.

WESSELÉNYI MIKLÓS esetében a megyegyűlések szólásszabadságát támadta meg a kormány. A megyegyűlések szólásszabadsága, amint ezt DEÁK az ügynek országgyűlési tárgyalása során megállapította, kiegészítő részét alkotta akkor az országgyűlési szólásszabadságnak, mert a közügyeket első sorban a megyegyűléseken vitatták meg, ezeken adtak utasítást követeiknek az országgyűlésen való magatartásuk tekintetében.³ Szatmár megye, a kormány befolyásának engedve, követeinek adott pótló utasításában az örökváltságra vonatkozó javaslat V. cikkének elvetését követelte. Wesselényi megjelent a megyének 1834. december 9-én tartott közgyűlésén Kőlcsey Ferenc követ társaságában, hogy a megyét a pótló utasítás visszavonására rábírja. Ezen alkalommal igen hevesen támadta a kormányt, s e miatt a királyi fiscus hűtlenségi pert indított ellene, miután „nem átalott 1834. év december 9-én Szatmár vármegyének Nagy-Károlyban tartott gyűlésében oly beszédet nyilvánosan tartani, mely a közesend és rend megzavarására

² I. h. 39—42.

³ I. h. 134—5.

nyíltan intézve volt s világosan az állam ellen izgatott“ — mondja a vádlévél.

Az 1835. június 22-i ülésben fogadta el az alsó tábla a Wesselényi személyében megsértett szólásszabadság ügyében készült első üzenetet. SOMSICH PONGRÁC személynök azt vitatta, hogy az ügy nem az országgyűlés, hanem a bíróság elé tartozik, és az eljárás már folyamatban is van. Az utána szóló követek közül is többen osztották ezt a felfogást. BALOGH JÁNOS barsi követ, aki ezen az országgyűlésen tűnt fel, a szabadelvű ellenzéknek egyik vezére volt és igen nagy népszerűségnek örvendett, más véleményen volt.⁴ Beszéde, amely Wesselényi ügyével egyesítve a szólásszabadság kérdésében hosszas vitákra és a főrendekhez intézett számos üzenetre adott alkalmat, a következő: „A szólás szabadsága iránti nézeteimet már akkor, amidőn követtársam egykori előadására egy nem kedvező királyi válasz érkezett, bővebben kifejtettem. Jelenleg pedig úgy hiszem, hogy a szólás szabadságát gátolni kívánó kormány törekvéseit akkor lehet legjobban meggátolni, ha maguk az országgyűlési követek szabadon szólanak. Ezen elvből kiindulva szabadon kinyilatkoztatja, hogy báró Wesselényinek Szatmár vármegye közgyűlésében az úrbéri V-ik törvénycikk 2-ik szakasza érdemében tartott beszédét, melynek foglalatját a karok és rendek közt mindenki tudja, nemcsak nem kárhoztatja, hanem azt helybenhagyja és talán nem is vétene, ha azt magáévá tenné. Azt tartja, hogy valamint az, aki egy alkotmányos országban az állam ellen, habár csak egy varróvagy kötőtűt is felemel, szigorú büntetést érdemel, úgy a szabadon szóló vagy a kormány hibáit bár élénkebben is fejtegető soha semmiféle fenyték alá nem vonható. Alkotmányos országban vak engedelmességet nem ismerhetek, de ismerem a törvények szentségét, amelynek a kormány is engedelmeskedni tartozik. A jelen üzenet tárgyát tekintve kérdi, mit tett báró Wesselényi? Felelet: szabadon szólott, mit tenni joga volt. E miatt a kormány jószágát elvenni és fejét elüthetni akarja. Ezt a szent igazsággal megegyezőnek nem látom, ezért az üzenetre szavazok.“⁵

A személynök Balogh beszédére kijelentette, hogy azt nemcsak helyben nem hagyja, de szabadosságnak (licentianak) tekinti és óhajtott, hogy „a szólott követnek ezen előadását, amelyben báró Wesselényinek hűtlenség vádja alatti beszédét helybenhagyja, sohasem hallotta volna“.

BEÓTHY ÖDÖN biharmegyei követ erre nyomban megjegyezte: „Az országgyűlés elnöke, aki a Wesselényi perben ítélő királyi táblának

⁴ BALOGH JÁNOS (1796—1872) a reformkorszaki alsó táblai ellenzéknek heves alakja volt. Már 27 éves korában ad audiendum verbum regium idézésre kell megjelennie hasonló nevű atyjával együtt, aki Ferencnek mind a nyolc országgyűlésen jelen volt, s akinek nyakas ellenzékiiségéről Széchenyi és Deák is megemlékeznek. Az 1830-i országgyűlésen váltotta fel atyját a követségben. Különösen az úrbéri javaslatok, majd az elfogott országgyűlési ifjak érdekében fejtett ki nagy tevékenységet. 1848-ban Kossuthnak egyik legelkeesebb híve, a szabadságharcban ezredes, kormánybiztos. Nevét bitófára szegeztette az önkényuralom, kimenekülve tizenegy évig volt emigrációban. Utoljára az 1861-i országgyűlésen vett részt.

⁵ Jegyzőkönyv X. kötet 463—4.

is elnöke, ezzel a megróvással előre elárulta, hogy milyen ítéletet lehet várni a táblától.“

A „szabadosság“ értelmére nézve kétség támadt a Karok és Rendek közt, mire a személynök azt felelte, hogy „licentia“-t értett. Majd amidőn MARCZIBÁNYI ANTAL követ azt kérdezte, hogy a „szabadosság“ kifejezést Bars megye követére, vagy Wesselényire értette-e, azt felelte, hogy „nem Wesselényi beszédét értette, mert arról nem ítélt, nem is ítélt, minthogy nem is olvasta, hanem szólott Bars megye követéről, s amit erre nézve mondott, az egyes véleménye, mely mellett megmarad.“

DEÁK FERENC ellenmondást látott az elnök kijelentésében, amely szerint ő a Wesselényi beszédéről nem ítélt, nem is ítélt, mert azt nem olvasta. Azt azonban, hogy Bars megye követe ezen beszédet, amelyet az elnök nem olvasott, hibásnak nem tartja, sőt talán megáévá tenni sem vélné véteknak, mégis szabadosságnak nyilatkoztatja. Ha az elnök Bars megye követének kijelentését azért mondotta szabadosságnak, mert Wesselényi beszédét a kormány kárhoztatja, úgy kijelenti, hogy ő azzal, vajon a kormány valamely tettét jóváhagy-e vagy sem, nem sokat törődik és a kormány tetteinek helyes, vagy helytelen voltáról szabadon szólhat a követ a nélkül, hogy annak előadását szabadosnak lehetne mondani. Ami a dolog érdemét illeti, nincsen szó a korlátlan szabadságról, hanem a szólás törvényes szabadságának korlátozásáról, amelyet a kormány oly tetemes büntetés alá vetés által megsértett. Ezt mondja ki a felirat is és azért az elnöknek a szabados szó iránti nyilatkozatára óvását ismételvén, az üzenet mellett szavaz.⁶ Ezután többen a felírás ellen szóltak, de a többség azt elhatározta.

A kormány BALOGH ellen fenti nyilatkozata miatt június 27-én szintén hűtlenségi (nota) pert indított és augusztus 22-ére megidézték, holott országgyűlés alatt törvény szerint nem lehetett notapert indítani. Bars megyére pedig ráírt, hogy miután Balogh hűtlenség bűne miatt követi székét nem tarthatja meg, helyette a megye más követet válasszon. Balogh kifogást adott be az idézés ellen, de a királyi tábla azt válaszolta, hogy idézés ellen kifogásnak helye nincsen és a bíróságot megállapította.

Ez a perindítás nagy izgalmat okozott az alsó tábla tagjai közt. Több megbeszélést tartottak. Felmerült az a terv, hogy Balogh ügyében a nádort kérjék fel közbelépésre, valamint az a kérdés, hogy ő megjelenhet-e az alsó tábla ülésén, miután ellene hűtlenségi pert indítottak. Ez alkalommal is a Deák véleménye döntött. Ellenezte a nádor felkérését, mert az veszélyezteti az elvet és a szólásszabadság ügyét kegyelem útjára tereli. Kijelentette, hogy Balogh megjelenése az országgyűlésen sem törvénybe, sem a gyakorlatba nem ütközik, és ennek megvédése csak tőlük függ, mert az ügy nem tartozik a főrendekhez. Deák ebben a kérdésben ellentétbe került Wesselényivel, aki mind a saját, mind a Balogh ügyében nem ellenezte a nádori közben-

⁶ Beszédei I, 138.

járást, s a mellett volt, hogy a konkrét eseteket külön kell választani az elv vitatásától, nehogy együtt bukjanak el.

Az alsó tábla addig, amíg a Balogh elleni pert meg nem szüntetik, nem is akarta folytatni a tanácskozásokat. Az ellenzéknek ez az álláspontja a kormányt felizgatta, és úgy hírlett, hogy az országgyűlés feloszlatását vette tervbe. A nádor több követtel értekezett, június 29-én Deákot is felhívatta. Az utóbbi a nádor előtt is kifejtette álláspontját. Az országgyűlés feloszlatásáról elterjedt hírekre kijelentette a nádor, hogy ilyen szándék nincsen, csak ne adjanak rá okot a követek. Miután azonban az úrbéri javaslat még nem volt szentesítve, nehogy elmérgesítsék a helyzetet, az ellenzéki vezérek közül Deák, Wesselényi és Pázmány július 30-án reábírták Baloghot, hogy fia betegségére hivatkozva, ami különben is megfelelt a valóságnak, távozzék el Pozsonyból. Ő július 1-én tényleg otthagyta az országgyűlést. A nádor, az országbíró, a tárnok és a személynök megállapodása szerint, ha Balogh az országgyűlésen megjelenne, kiutasítani a személynöknek nincsen ugyan joga, de azonnal fel fogja oszlatni a gyűlést. Erre azonban nem került sor, mert Balogh csak július 25-i újráválasztása után jelent meg az országgyűlésen.

Ferdinánd értesítette a megyét a Balogh ellen indított hűtlenségi perről. A június 27-i közgyűlésen nagy elkeseredéssel tárgyalták a szólásszabadságon esett sérelmet, és felirat küldését határozták el, amelyben óvást emelve a szólásszabadság megsértése ellen, kéri Balogh felmentését a hűtlenségi vád alól és a tiszti ügyészt megbízták, hogy őt a bíróság előtt védje.

Az alsó tábla az ügyet a július 1-én tartott kerületi ülésben tárgyalta. TARNÓCZY KÁZMÉR barsi követ előadta, hogy követtársát, Balogh Jánost a királyi fiscus a június 22-i országos ülésben mondott beszéde miatt hűtlenségi perbe fogta és már meg is idézte. A követek valamennyien fennforogni látták a sérelmet. A vélemények azonban a követendő eljárásra nézve megoszlottak. Többen feliratot kívántak, mások viszont a nádor közbenjárását vélték kikérendőnek. NAGY PÁL, arra hivatkozva, hogy a hűtlenségre vonatkozó törvények nagyon régiek és részint már nem alkalmazhatók, részint kétértelműek, egy minden részében kimerítő törvény hozását kívánta. Ezen felül azt indítványozta, hogy kérjék meg a királyt a törvény hiányából vagy homályából eredhetett kedvetlen lépések megszüntetésére.

DEÁK szembeszállt NAGY PÁL felfogásával. „Különböző kérdés az — mondotta, — miként kell a fönnálló törvényeket, ha nem lennének célirányosak, megváltoztatni, attól, hogy miként kell az élő törvények sértését orvosolni. Azt mondják, homályosan áll ezen állapot, mert nem tudunk törvényt mutatni, mely világosan kimondaná, hogy korlátlan szabad szólani. — A kérdést megfordítva felszólítok akárkit, mutasson nekem törvényt, hogy gyűlésben mondott beszédért hűtlenségi vád alá vétetni szabad. Ilyes törvényt senkisésem képes mutatni, s míg ily törvény nem alkottatik, a kormánynak kérdéses tette valóságos sérelem. A feliratban, amelyet a szabad szólás iránt a főrendekhez küldöttek, egy szóval sincsen említve, hogy zabolátlankodni szabad,

nincs ott felségsértésről szó, hanem csak az az elv van kimondva, hogy gyűlésben mondott beszédekre, ha túlhágnak a törvény engedte határok, széksértés büntetése lévén rendelve, hűtlenségi keresetnek az 1723. évi IX. törvénycikk esetein kívül helye nem lehet. „Az elv fenntartása mellett mindenre kész lenne, de úgy látszik, hogy ezzel a közbenjárás nemcsak sikertelennek, sőt lehetetlennek tartatik, tehát a felirat mellett szavaz.⁷

A nádori közbenjárásra 21 megye és a jász-kún kerület, a szólás szabadságán ejtett újabb sérelem miatt a Felsőfőhöz intézendő felíratra 26 megye és a hajdúkerület szavazott.

A július 6-i ülésben is a körül folyt a vita, hogy a nádor közbenjárása vétessék-e igénybe, vagy felíratot intézzenek. Az utóbbi álláspont győzött.⁸ A karok és rendek aggodalma — mondja a felirati javaslat — amely őket elfogta, midőn báró Wesselényi Miklós a szatmármegyei közgyűlésen mondott beszédeért hűtlenségi per alá vétetett s ez által a szólás szabadságán sérelem ejtetett, növekedett az által, hogy a törvényhozásnak egyik tagja, Balogh János, Bars vármegyének egyik követe azokért, amiket a f. évi június 22-én tartott országos ülésben mondott, szintén hűtlenségi perbe vétetett. A vélemények kijelentésének szabadságát most már a törvényhozó hatalomnak a nemzet részére fenntartott minden ágában veszély fenyegeti, mert nemcsak a törvényhatósági gyűlések szólásszabadsága van már megsértve, hanem magát az országgyűlési szólásszabadságot is sérti az, hogy az 1625. évi LXII. és az 1723. évi VII. törvénycikkeknek meg nem tartásával hűtlenségi per alá vétetik egy oly hazai polgár, aki mint országgyűlési követ a törvények oltalma alatt nem saját nevében, hanem küldőinek személyében vett részt a köztanácskozásokban. Az ország törvényei, amelyek e tekintetben fennállanak, különösen az 1723. évi IX. törvénycikk, a kérdéses esetet nem vetik hűtlenségi büntetés alá. Világos a törvények rendelkezése. Azokat változtatni vagy eltörölni az 1790/I. évi XII. sarkalatos törvénycikk értelmében csak a törvényhozásnak áll hatalmában s míg ez meg nem történik, a végrehajtó hatalomnak a törvények szerint kell eljárni. Kérik tehát a Felsőfőt, hogy ezen újabb sérelmet minél előbb eloszlatni méltóztassék.⁹

A főrendek viszonzóüzenetükben nem járultak hozzá a felirati javaslatához. Az alsó tábla második üzenetében rámutatott arra, hogy az első (vagyis a Wesselényi-féle) és a mostani eset között nagy különbség van és ez utóbbi sokkal nagyobb sérelem. Az első esetben ugyanis a hazának egy polgára megyegyűlésen a saját nevében szólott, a Balogh János esetében azonban az országgyűlésnek egyik tagja vétetett hűtlenségi per alá, aki a törvénynek oltalma alatt nem saját nevében, hanem küldői személyében véve részt az országgyűlési köztanácskozásokban, felelettel csak küldőinek tartozik. Ezért az alsó tábla ragaszkodik üzenetéhez és felírási javaslatához.¹⁰

⁷ I. h. 140—3.

⁸ Jegyzőkönyv XI. köt. 12.

⁹ Irományok IV. köt. CCLXXX. szám.

¹⁰ Irományok IV. köt. CCLXXXIX. szám.

Most azonban közbejött valami.

Az 1835. július 11-i ülésben TARNÓCZY KÁZMÉR, Bars megye második követe, kimagyarázni igyekezett Balogh június 22-i beszédét. „Az e napról szóló jegyzőkönyvben, mondotta, követtársának, aki egyedül házi foglalatosságai miatt nincsen jelen, s így ez ügyben el nem járhat, akkori kijelentése úgy van visszaadva, hogy »báró Wesselényinek Szatmár vármegye közgyűlésében az úrbéri V-ik törvénycikkely 2-ik szakasza érdemében tartott beszédét, amelynek foglalata úgyszólván a karok és rendek közt mindenkinél tudva van, nemcsak nem kárhoztatja és azt helybenhagyja, és talán nem is vétene, ha azt magáévá tenné...« Miután mind követtársa, mind a szóló e kijelentésre nem így emlékeznek, és követtársa küldőivel is az alábbi értelemben közölte azt, kívánja a naplókönyv illető helyének kiigazítását. Eszerint Balogh a következőket mondotta: „Én, amit báró Wesselényi Miklós mondott, nemcsak nem kárhoztatom, nemcsak hűtlenséget bosszuló per tárgyának nem tartom, hanem talán az által sem véténék, ha az általa mondottakat helybenhagynám és az általa kijelentett elveket magamévá tenném is.“¹¹

A felszólalók a naplókönyv kiigazítását valamennyien ellenezték. Deák azt mondotta, hogy miután a rendek többsége és a cenzorok meggyeznek abban, hogy a naplókönyvben híven van Balogh beszéde előadva, annak meg kell maradni, viszont miután Bars megye követe követtársának nyilatkozatát az ő emlékezésük szerint kívánja a naplóba tételni, ezt tőle nem lehet megtagadni. Ez utóbbit többen pártolták, de a kívánt kiigazítás nem került a naplóba.

Gyakran előfordult, hogy a követek a naplókönyv helyesbítését kívánták. Most azonban a felszólalók valamennyien azt állították, hogy a naplókönyv híven adja vissza a Balogh kijelentését és a Tarnóczy kívánta helyesbítést ellenezték. Egyébiránt FERSTLNEK, a titkos rendőrség országgyűlési megfigyelőjének, június 27-i jelentése szerint: „Balogh személyesen nyújtotta át beszédét Gyüresányi táblabírónak, a napló akkori szerkesztőjének, aki szerint azonban az írott beszéd eltért a szóbelitől, aminek az lesz a folytatása, hogy a megyei szolgabíró az üléseken jegyzéseket csinált többi követeket eskü alatt ki fogja hallgatni.“

Ebben az időben az országgyűlési jegyzőkönyvek még nem úgy készültek, mint ma. Általános szokás volt, hogy a követ otthon elkészült beszédére és azt leírva átadta a napló szerkesztőjének, aki egy királyi táblai bíró volt. Ha nem volt leírva a követ beszéde, otthon leírták, sőt, — amint KÖLCSEY Országgyűlési Naplójából tudjuk, — „olyan dolgokat is elküldtek a szerkesztőnek, miket a gyűlésterem falai vissza nem hangoztattak“.

Bars megye július 23-i közgyűlésében tárgyalták az ügyet. TARNÓCZY, Balogh követtársa, kijelentette, hogy az országgyűlési napló nem híven adja vissza Balogh szavait. Felszólalt BALOGH is. A nyilatkozatot, amelyet ez alkalommal felolvasott, Deák szerkesztette. Miután

¹¹ Jegyzőkönyv XI. köt. 37. l.

eljárását igazolta, távozni akart, de visszatartották, kijelentve, hogy csak őt akarják követüknek. A főispán kísérletet tett új követ választására, de a közgyűlés előre óvást emelt ellene, és hivatkozva az 1723. évi VII. törvényekre, kijelentették, hogy a követek országgyűlési eljárását egyedül küldöik bírálhatják meg. A közgyűlés BALOGH felmentése iránt újabb feliratot intézett a királyhoz. Aggodalommal tölti el a rendeket — mondják a feliratban — a királyi államügyész amaz eljárása, mellyel a törvény szándékos félremagyarázásával az alkotmánynak alapját tevő szabad szóláson esorbát ejteni akar. — A megye egyben a köriratban támogatásra szólította fel a többi megyéket is. Sok megye értesítette erre Bars megyét, hogy követeiket utasították a szólásszabadságon esett sérelem orvoslására. Abaúj és Szatmár vármegyék feliratot is intéztek a királyhoz Balogh érdekében.

A kormány mindent elkövetett, hogy Baloghot a követségből kibuktassa. Gr. Keglevich János főispán bőven vesztegetett a szegény nemesség között. A verebélyi sóházból tizenkétezer forintot, akkoriban igen nagy összeget, utalványozott a kormány erre a célra. Balogh pártolására többen lementek Barsba az országgyűlési ifjúság soraiból. Ezek közt LOVASSY LÁSZLÓ működött a leglelkesebben. Lovassynak, amikor később az országgyűlési ifjak társaskörében kifejtett állítólagos forradalmi tevékenysége miatt elfogták, azt is bűnül rótták fel, hogy a barsi választás alkalmával Balogh János mellett korteskedett s ezzel a kormány ellen működött. Ott volt BESZE JÁNOS is, aki Kossuthot is kísérte az ország fellelkesítésére tett körútain. A kormány emberei, bizva a kiosztott vesztegetési összegek hatásában, biztosra vették Balogh kibuktatását. Ebben azonban alaposan csalódtak, mert a megye úgyszólván egy emberként állt Balogh mellé, — A kormány emberei — mondja KUBINYI FERENC egyik alsó táblai beszédében — lélekvásárlást űztek, de az erkölcs előtt gyalázattal hátrálni kénytelenítették.

Július 25-ére volt a választás kitűzve. Miután a követválasztást elrendelő királyi leiratot felolvasták, a főispán megtette a jelölést, és szavazásra szólította fel a közgyűlést. Feláll azonban DOMBI MÁRTON közbirtokos, királyi táblai ügyvéd és a következőket mondja: „Országgyűlési követünk Balogh János felségsértési bűnről vádoltatik. Az 1723-i törvénykönyv IX. cikke a felségsértési s hűtlenségi bűnt részletesen osztályozza, lássuk tehát e bűnök melyik osztálya alkalmazható követünkre.“ Ezután pontonként véve az egyes eseteket, felszólította minden pontnál a közgyűlés tagjait, nyilatkozzanak, bűnösnek tartják-e abban Baloghot, mire minden pontra hangos *nem*-mel válaszoltak. Amikor azt a pontot olvasta fel, amely a hamis arany- és ezüst-pénzverőkről szól, hangos kacagással feleltek, s a teremben minden oldalról „Éljen Balogh János!“ kiáltások hangzottak fel. „Miután a megye rendei — így fejezte be beszédét DOMBI — Balogh Jánost felségsértőnek vagy hűtlennek el nem ismerhetik, indítványozom: menjen tüstént vissza Pozsonyba, és foglalja el követi székét. A megyei ügyvéd pedig küldessék ki, jelenjen meg az idézetre s védje követünket.“ Az indítványt nagy tetszéssel fogadták, és a többség Baloghot

követi állásában megerősítette. A kormánypárt szót sem mert emelni a nagy többség ellen, így azután Balogh visszatért Pozsonyba, hogy követi működését folytassa. Bars megye eljárása mind Pozsonyban, mind mindenütt az országban nagy tetszéssel találkozott.

Baloghnak a követségben megmaradása nagyon bosszantotta a kormány köreit. A nádor megütkezésével értesült szeptemberben, hogy Pest megye vissza akarja hívni a kormánypárti Péchy Ferencet. Felkéri a kancellárt, tegye meg a szükséges intézkedéseket, mert ha elnézi a kormány, hogy a mellette szavazót bármikor visszahívhatják, Balogh János ellenben ma is tagja az országgyűlésnek, akkor a többi megyék is vérszemet kapnak.

Az alsó tábla a július 24-i országos ülésben folytatta a szólásszabadsági sérelem tárgyalását. A személynök ismét azt hangoztatta, hogy az ügy a bíróság előtt van. Ahol valamely tárgy a rendes törvényes úton van, ott sérelemnek helye nem lehet. Ajánlja tehát a rendeknek a főrendek kívánságához való hozzájárulást, vagyis a felírás mellőzését. Az augusztus 5-i ülésben ugyanezt hangoztatta. Ekkor DEÁK hatalmas beszédet mondott a szólásszabadság védelmére, a leghosszabbat az országgyűlés egész ideje alatt.

Küldőit keserű érzéssel töltötte el — így kezdte — a kormánynak az a cselekedete, hogy a haza két polgárát a törvények ellenére hűtlenségi per alá vonta. De még súlyosabb fájdalmat fog bennök kelteni az, hogy a főrendek gátot vetnek annak a felírásnak, amelyet a szólás törvényes szabadságának megsértése miatt kívánnak felterjeszteni. Az 1723. évi IX-ik törvénycikk meghatározta az eseteket, amelyekben hűtlenségi keresetnek helye van. Ez nem ad alapot arra, hogy a kormány ellen tett nyilatkozatért hűtlenségi pert lehessen indítani. A beszéd, amely hűtlenségi per tárgyává tétetett, egy oly törvény mellett mondatott, amelyet a nemzetnek egy nagy része óhajtvárt (Wesselényi szatmári beszédére célzott). Még inkább neveli a keserűséget a második eset (vagyis a Balogh János perbefogása), mert amidőn azt látja a nemzet, hogy még a törvényhozói állás sem nyújt biztosságot a nemzet képviselőinek, amidőn látja, hogy az a követ, aki kijelentette, hogy azt, aki csak egy tűt is emel az állam ellen, szigorú büntetésre tartja érdemesnek, de a szólás szabadságának önkényes korlátozását sérelemnek véli, országháborítóknak és a fejedelem iránt hűtlennek mondatik, lehetetlen, hogy aggodalomba ne essék a bizonytalan jövő miatt. Ha a szólás korlátait maga a kormány akarja kijelölni, akkor megszűnt a köztanácskozás, megszűnt minden törvényhozás. A kormányra sem hasznos bosszút állni tettesteinek szigorúbb bírálataiért, mert az üldözött hőse lesz a közvéleménynek. Az ilyen eljárás a kormány iránti bizalmat teljesen megsemmisíti, pedig csak e mellett képes feladatát teljesíteni.

Erélyesen szembeszállt a főrendek ama felfogásával, amely szerint a kormány és a fejedelem egy, tehát, aki a kormányt megsérti, az a fejedelmet sérti meg. Az országgyűlésben mondott beszéd felett csak maga az országgyűlés, az illető gyűlés hozhat ítéletet, nem a bíró-

ság, mert ez esetben utóbbi oly tárgy vizsgálatára kényszerítették, amelyre hatósága nincsen.¹²

A következő felszólalók igen csekély kivétellel mind a Deák beszéde szellemében nyilatkoztak. A nógrádmegyei második követ felhozta beszéde során azokat a visszaéléseket, amelyeket a kormány emberei Balogh János választásakor elkövettek, az akkor űzött lélekvásárlásokat. A többség elhatározta a felírást.

A szeptember 3-i ülésben a szólásszabadsági sérelem ügyében a hetedik üzenet került felolvasásra. Nyitra vármegye első követe Balogh ügyével foglalkozva hallatlan példának mondotta, hogy azért, mert törvényes szólásszabadságával élt, hűtlenségi bűnperbe idéztetett. Bernáth ungmegyei követ azt kívánta, hogy amennyiben a főrendek nem járulnak hozzá a felíráshoz, azt az alsó tábla a maga nevében terjessze fel és erre nézve különböző precedensekre hivatkozott. A többség ismét a felírás mellett döntött.

Az alsó tábla a főrendek ellenzése folytán álláspontjának fenntartása mellett végül hozzájárult ahhoz, hogy a nádort kérjék fel, hogy a szólásszabadságot veszélyeztető intézkedéseket oly módon enyhéssesse el, hogy soha például se hozasanak fel. A nádor azonban nem volt hajlandó a közbenjárásra. Az üzenetváltás tehát tovább folyik a két tábla közt. De a főrendek ellenkezése következtében a felirat elmaradt. Balogh ügyében két nappal az országgyűlés berekesztése előtt elkészült utolsó, tizenhetedik üzenetben a rendek „a nemzet és egész Európa színe előtt ünnepélyesen kinyilatkoztatják, hogy a szabad szólás alkotmányos jussa kérdés alatt levő megsértései a törvények félremagyarázásán alapulván, minden következtetéseikkel és netalán ismétlődő hasonló esetekkel együtt törvénytelennek, önkényből eredők és egyedül az erőszak szüleményei.” A főrendek azonban erre azt felelik: „Ezen országgyűlés egész folyamatában egyedül a törvények ösvényén eljárni s a haza boldogító alkotmányát teljes épségben megtartani igyekezvén, amint egyrésről a nemzetnek részrehajlatlan jóváhagyásáról nem kételkednek, úgy másrésről a kérdéses két tárgyban (t. i. a Wesselényi és Balogh ügyében) előadott nézeteikhez és elveikhez való ragaszkodásukat most is a legnyugodtabb elmével kinyilatkoztatják.”¹³

A kormány a közvélemény hatása alatt a Balogh elleni pert 1835. október 9-én megszüntette. Miután azonban a per tárgyául szolgáló országgyűlési kijelentését a pertörlést elrendelő királyi dekrétum is kárhoztatta, az alsó tábla az ügyet a pertörléssel nem tekintette befejezettnek és a perindítást továbbra is mint az országgyűlési szólásszabadság megsértését tárgyalta.

Balogh János hűtlenségi perét Wesselényi és később Kossuth perével együtt nagy figyelemmel kísérte az egész ország. Az ellenzéki megyék közgyűlésein állandóan tárgyalták ezeket és a szólásszabadságért még az 1839–40-i országgyűlésen is folytatott hosszú küzdelem-

¹² Beszédei I, 151—7.

¹³ Irományok VII. köt. DCCLXXXVIII. szám.

nek egész folyamán hivatkoztak rájuk. Ezek a perek adtak alkalmat Deáknak a szólásszabadság megdönthetetlen jogi érvekkel való védelmére, és ekkor felállított tételeit alapvetőként idézték mindig a kérdés felmerülésekor. Ezek szerint Wesselényi és Balogh esetében azért volt törvénytelen a perindítás, mert mindketten a kormányt bírálták, amit a törvények nem tiltanak, a királyról nem szóltak és a kettő nem ugyanegy. Másik főtétele az volt, hogy a törvény értelmében hűtlenségi pernek csak tetteles felkelés, lázadás esetében van helye (1723. évi IX. törvénycikk), nem pedig gyűlésen, mondott beszéd miatt, hűtlenséget szóval nem lehet elkövetni.

Deák Ferenc 1836. június 20-án kelt követi jelentésében a következőket mondja Balogh ügyéről: „Míg e tárgyak fölött tanácskozásaink folyamatban valának, Bars vármegyében közgyűlés tartatott, melyen a hűtlenségi perbe idézett követnek visszahívását kívánta eszközölni a megyének főispánja. De Barsnak lelkes rendei pártolák üldözött követjöknek ügyét és elhatározták, hogy tovább is mint a megyének valóságos képviselője teljesítse a törvényhozásnál követi kötelességét, sőt perének védelmére a megyei főtisztviselőt küldötték ki. Föl is vétetett ellene a hűtlenségi per, de ő a megyének végzése szerint a köztanácskozásokban résztvenni meg nem szűnt, s így tetteles lett elhatározva az, hogy a követet a kormány által ellene rendelt hűtlenségi per bírói végítélet előtt képviselői helyzetétől meg nem foszthatja s követi kötelességének és jussainak gyakorlatában nem gátolhatja. Végre a kormány jobbnak látta Bars követét a hűtlenségi kereset alól fölmenteni és egy felsőbb parancs által, melyről Bars vármegye is értesítve lőn, a per végképpen megszünttetett.”¹⁴ — Hivatkozik Balogh perére Zala megyének a szólásszabadság ügyében 1838. április 15-i közgyűléséből intézett felirata is, amelyet szintén Deák készített.

Az 1839. május 8-án Pest megyéhez érkezett királyi rendelet gr. RÁDAY GEDEONNAK a megye által országgyűlési követté választását törvénybe ütközőnek mondja, mert a megválasztott a királyi fiscusnak telperessége alatt a legfőbb ítélőszékek megrágalmazása miatt becsületvesztési perbe van idézve, tehát eltiltja őt az országgyűlésen való megjelenéstől, és a megyének meghagyja, hogy helyette más követet válasszon. A június 24-i kerületi ülésben hozta szóba SZENTKIRÁLYI MÓR pestmegyei követ az esetet, utalt az 1832—36-i országgyűlés alatt a szólásszabadságon ejtett sérelmekre s ezek között Balogh hűtlenségi perére. Az alsó táblának ebben az ügyben 1839. szeptember 18-án hozott óvása kijelentette, hogy szorosán ragaszkodik a követválasztás szabályaihoz, különösen az 1832—36-i országgyűlésnek azon példájához, amely szerint Balogh János, bár hűtlenségi perbe fogatott, Bars megyének mégis köve maradt.¹⁵

Az 1861-i országbírói értekezletnek az volt a feladata, hogy javaslatot készítsen az igazságszolgáltatás szervezéséről addig is, amíg a

¹⁴ Beszédei I. köt. 308—9.

¹⁵ Irományok II. köt. 43. szám.

törvényhozás intézkedik e tárgyban. Az értekezleten Deák a büntető eljárás reformjának szükségét hangoztatta. Régebbi büntető törvényeink, mondotta, nem használhatók, mert a politikai büntettek azokban határozatlanok, amint Balogh és Wesselényi notaperei mutatják, és megvan bennök a notaperekben 1795. után behozott és 1848-ig fennállott titkos eljárás.

Wesselényi perében a DEÁK közreműködésével KÖLCSEY által készített, 1839. január 8-án beadott védírat rámutatott arra, hogy a Balogh ellen indított perben csak az idézés ellen beadott kifogást utasította el a királyi tábla, de nem mondotta azt, mint Wesselényi perében, hogy notaperben egyáltalában nincsen helye kifogásnak. Hangsúlyozza továbbá a védírat, hogy a Balogh ellen indított per törlése által elismertetett, miszerint az a beszéd, amelyet ő az alsó tábla 1835. június 22-i ülésében magáévá tett (vagyis Wesselényi nagykarolyi beszéde), notaper tárgya nem lehet. Amiért Balogh kegyelmet kapott, azért mást sem lehet büntetni.

Balogh hűtlenségi pere nevezetes annyiban, hogy ez volt az egyetlen eset, amidőn a kormány az országgyűlésben mondott beszéd miatt folyamadott ehhez a megtorláshoz. Voltak ugyan megtorlások az országgyűlésben elhangzott beszédért, amelyek a kormánynak nem tetszetek — így Vay Miklós és Tarnóczy Kázmér fentebb ismertetett esetében — de hűtlenségi per nem volt. Wesselényi ellen pedig nem az országgyűlésben, hanem Szatmár megye közgyűlésén az úrbér tárgyában mondott beszéde miatt indított a kormány hűtlenségi pert, tehát nem közvetlenül az országgyűlés függetlenségét, hanem a megyegyűlések szólásszabadságát támadta meg. Ez utóbbi ugyan — miután a megyegyűlés adta az utasítást az általa választott követeknek, ami a szőnyegen forgó közügyek megbeszélése nélkül nem volt lehetséges, — kiegészítő részét alkotta az országgyűlési szólásszabadságnak. De amint az alsó tábla második üzenetében és felirati javaslatában hangsúlyozta, a két eset között nagy különbség van, és Balogh esetében sokkal nagyobb a sérelem, mert országgyűlési beszéd miatt akarta a kormány a legsúlyosabb megtorlást alkalmazni. A büntetés nagyságán kívül súlyosbította a helyzetet az, hogy a hűtlenségi perekben a királyi tábla a törvényekkel ellenkező eljárást követett. A Martinovics-féle összeesküvés perben 1795-ben kibocsátott törvénytelen udvari rendeletre hivatkozva a hűtlenségi büntetettel vádoltak védőjétől titoktartási esküt kívánt, és az ezt letenni nem akaró ügyvédet a védelemtől eltiltotta. Ezeket az ügyeket a nyilvánosság teljes kizárásával tárgyalta, a vádlottakat maga elé sem idézte, hanem a börtönükbe küldött néhány táblai taggal hallgattatta ki. Kifogásoknak nem adott helyet, bár ezt a törvény megengedte. Ezekben a perekben a bírói függetlenség egyáltalában nem volt meg, a főtörvényszékek teljesen a kormány befolyása alatt állottak, annak akarata szerint jártak el, amint ezt Wesselényi, Kossuth és az országgyűlési ifjak elítélései mutatják. Ezért javasolta Deák ismételten, hogy politikai perekben a felső ítélészek tagjait időnkint az országgyűlés válassza.

További jelentőséget Balogh esetének az ad, hogy bár ellene hűtlenségi per indított, Pozsonyból július 1-én önként történt eltávozásáig továbbra is résztvett az országgyűlés tanácskozásaiban. Ezzel — amint Deák fentemlített követi jelentésében kiemelte — az a fontos elv nyert kifejezést, hogy a perindítás nem szünteti meg a követ jogait, ilyen hatása csak a jogerős marasztaló bírói ítéletnek van. Az ellenkező a *salvus conductus* megsértését jelentené, ez pedig az országgyűlés tagjainak személyes biztonságát és az országgyűlési ügyeknek törvényes szabadsággal való tárgyalását egyaránt magában foglalta. Ezen az elvi állásponton volt az alsó tábla korábbi esetekben is, és ahhoz később is ragaszkodott.

Külön méltatást igényel a kormánynak az az intézkedése, hogy Bars megyét más követ választására hívta fel, miután Balogh hűtlenségi per alatt állván, követi székét nem tarthatja meg. Nem ez volt az egyedüli eset, hogy a kormány a bűnvádi kereset alatt álló követet eltiltotta az országgyűlésen való megjelenéstől. Abban az időben egyáltalában nem okozott a kormánynak lelkiismereti furdalást, hogy az országgyűlés függetlenségét ezen az úton is megsértse. De miután a követ csak marasztaló bírói ítélet folytán és nem a kormány hatalmi szavával vesztette el követi állását, az ilyen eljárás a legnagyobb mértékben törvénytelen volt. Ami tehát Bars megye július 25-i közgyűlésén történt, az tulajdonképpen nem új választás volt, hanem annak kijelentése a megye részéről, hogy Baloghnak az országgyűlésen való megjelenéstől eltiltását semmisnek minősítik és őt, bár ellene hűtlenségi pert indítottak, követüknek tekintik.

BALOGH ARTÚR

Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről

1.

PÁKEI LAJOS, a neves kolozsvári építész (1853—1921), akinek munkásságáról az épületek egész sora tanúskodik, élete utolsó évtizedeiben egy nagyszabású kiadványt tervezett Kolozsvár építészeti emlékeiről. Családi hagyományai, neveltetése, felkészültsége, művészi hajlamai egyaránt magyarázzák célkitűzését. A háromszéki Páké községből származó székely nemes családja¹ a XVIII. század elejétől kezdve összeforrt Kolozsvár történetével. Felmenői között találjuk Jánost, a kolozsvári prédikátort († 1748), aki a család régi nevét, a „pákéi Tamás“-t elhagyva először nevezte magát „Pákei“-nek, ennek fiát, Józsefet († 1778), akinek a Belmagyar-utcában az Unitárius Kollégium mellett volt háza, majd unokáját, Jánost, Kolozsvár főbíráját és szenátorát († 1822), aki feleségül vette aranyosrákosi Nagy Juditot, Linczezh Jánosnak, Kolozsvár egykori önfeláldozó főbírájának és Heltai Gáspárnak, a hírneves kolozsvári nyomdásznak a leszármazottját. Atyja, Lajos, Pákei János főbíró fia (1808—1864) élete szintén Kolozsvárt folyt le, miközben többször vállalt hivatalt a főkormányoszéknél. A családban több literátus hajlamú férfi akadt, János főbíró például 1793-ban birtokán, „Babutzon való telelése ideje alatt“ verses krónikát írt, Lajos pedig naplót, melyben részletesen beszámol 1830 táján Olaszországban tett utazásáról is. A művészet iránti érdeklődés benne már felébredt, Lajos fiának, az építésznek életét pedig a művészet szolgálata és szeretete határozta meg. A régi múltra visszatekintő család sok ereklyéje Erdély művészetének megannyi emléke, szintén állandóan ébrentartotta szülőföldje iránti szeretetét, történeti érzését, a művészet iránti lelkes érdeklődését. A családi ereklyéket ő maga is kegyelettel őrizte tovább, a gyönyörű virágdíszes ládát (1776), a kolozsvári asztalosművészet remekét, régi magyar könyveket, kéziratokat, naplókat, címeresleveleket, kötésekét, közöttük az 1593-ból való bőrkötést, mely több más kézirat mellett magába foglalta Linczezh János híres naplóját,² meg énlaki Sala Mihály ítélmester 1746-ban nyomtatott, 1793-ban díszesen kötött imakönyvét.

¹ Vö. SZEÓKEFFALVI SZENT-MIKLÓSY. A pákéi Pákey (másként Tamás) család. — Kny. a Magyar Családtörténeti Szemle 1943. évfolyamának VI, VII, VIII, IX. és X. számából. A cikk részletesen tárgyalja a PÁKEY-család történetét: PÁKEI-LAJOS életrajzára is bőséges adatokat tartalmaz. A család eleinte a „pákéi TAMÁS“, majd a „pákéi PÁKEI“ nevet használta, újabban pedig a „pákéi PÁKEY“ nevet. PÁKEI LAJOS építész bélyegzőjén, rajzainak névaláírásaiban a PÁKEI nevet olvashatjuk.

² Ezt a naplót id. PÁKEI LAJOS, az építész atyja, 1854-ben a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta. Vö. PÁKEI L., A Linczezh codexről: Új Magyar Múzeum 1854 II, 336—40.

PÁKEIben korán felébredtek művészi hajlamai, építésztehetsége. Már nevelője, DERSY JÁNOS megírta róla: „egész nap építőköckáival játszik, gyönyörű kastélyokat, várakat rak össze, úgy látszik, tehetsége van az építészethez“. Építészeti tanulmányait a budapesti és a müncheni műegyetemen végezte, majd négy évig tanult Teophil Hansentől a bécsi építőművészeti akadémián. Később folytonos utazgatásai, különösen gyakori olaszországi útjai állandó kapcsolatban tartották az elmúlt korok művészetével, főként építészeti emlékeivel. Művészbárátai, Majális-utcai villájának gyakori kedves vendégei, — közöttük FADRUSZ JÁNOS, a nagy szobrász, a magyar múlt rajongója, — szintén folytonosan erősítették a művészet iránti érdeklődését és szeretetét.

A nagy kiadvány terve az 1910-es években alakult ki benne, noha már jóval korábban, az 1890-es évektől kezdve foglalkozott kolozsvári emlékek felvételezésével. Rendszeres feldolgozásra azonban csak később gondolt. Rajzban akarta bemutatni Kolozsvár összes építészeti emlékeit a XIV. századtól a XIX. század derekáig. Tervében meglepőek a célkitűzés nagy, átfogó nézőpontjai, a művészeti emlékek elfogulatlan szemlélete, ebben az elődök, sőt a kortársak átlagos szempontjait túlhaladta. Korábban, sőt még az ő idejében is szűkebb határok közé szorították a felvételezésre és közlésre érdemesnek tartott építészeti anyagot. Főként a középkori építészeti emlékek feldolgozására törekedtek, mint például HENSZLMANN IMRE tette Kassa középkori emlékeiről írott tanulmányában,³ vagy MYSKOVSZKY VIKTOR Bártfa város középkori emlékeiről készült értekezéseiben.⁴ Myskovszky érdeklődése azonban már kiterjedt a renaissance korára is. Sőt nagy rajzkiadványában (1885) már jelentős szerepet juttat a Felvidék különféle renaissance emlékeinek.⁵ Később a budapesti Magyar Királyi Állami Felsőépítőipariskola FOERK ERNŐ vezetésével folyó felvételezési munkálatai kisebb területeken belül, stílusra való tekintet nélkül, főként műfaji szempontok szerint örökítették meg a műemlékeket.⁶ PÁKEI előtt azonban más cél lebegett, többet és mást akart; ő nem csupán a különféle stílusok példatárát látta a műemlékekben, hanem szeretett városa történeti múltjának élő emlékeit. Tervének ilyenirányú kialakulásában bizonyára része volt Kolozsvárhoz fűződő családi hagyományainak. De félreismerhetetlen benne Kolozsvár nagy történetírójának, JAKAB ELEKnek az útmutatása, aki hatalmas munkájához csatolt két kötetnyi „Világosító rajzok“-ban⁷ korához képest már igen változatos képet nyújtott Kolozsvár történeti emlékeiről. PÁKEI szintén Kolozsvár történeti múltját a maga egészében igyekezett bemutatni. Anyaggyűjtése bámulatosan sokoldalú volt, a gótikától az empire-ig a legkülönbözőbb emlékek vonulnak fel rajzaiban, vázlataiban: Kolozsvári középkori és barokk temp-

³ Kassa városának ónémet stíllú templomai. Pest, 1846.

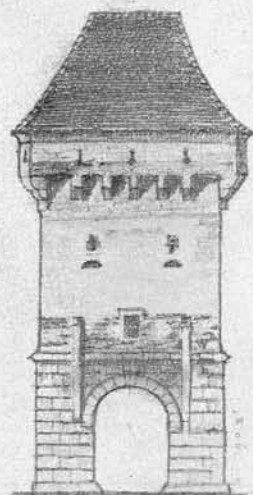
⁴ Bártfa középkori műemlékei. I. Budapest, 1879., II. uo. 1880. — Magyarország Régészeti Emlékei. IV. köt. 1—2. rész.

⁵ Myskovszky V., Magyarország középkori és renaissance stíllú műemlékei. Bécs, 1885.

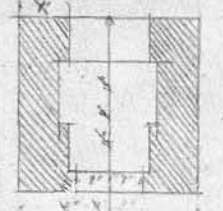
⁶ A budapesti M. Kir. Állami Felsőépítőipariskola szüneti felvételei. I. 1912. Erdélyi templomerődök., II. 1913. Márkusfalva., III. Szepességi műemlékek. IV. — V. 1915—1916. A régi Buda és Pest polgári lakóházai.

⁷ JAKAB E., Kolozsvár története világosító rajzai. I. Buda 1870., II. Budapest, 1888.

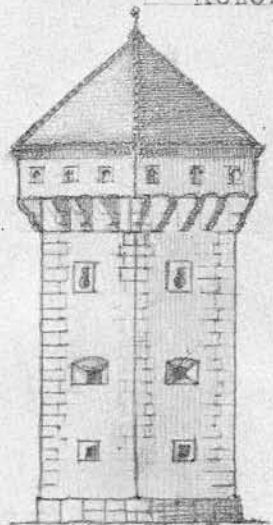
KOLOZSVAR VAROS BASTYAINAK, VÁRFAL-LÖRESEINEK
 ES
 ÖSSZEHASONLÍTÓ VÁZLAT-RAJZALAZ 1784; 1709 ÉVI
 FELVÉTELEK ALAPJÁN.

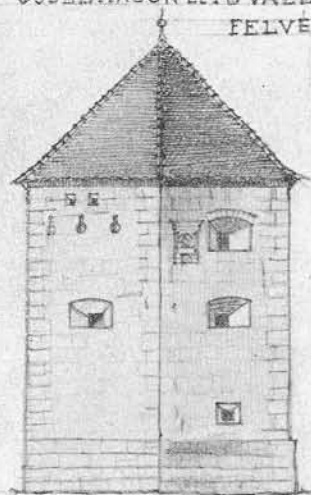
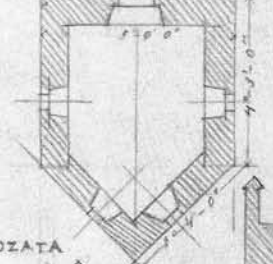
A HÍDUTZAL-BASTYA
KAPU

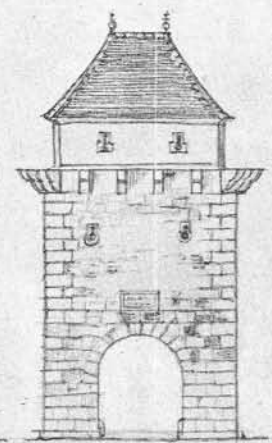
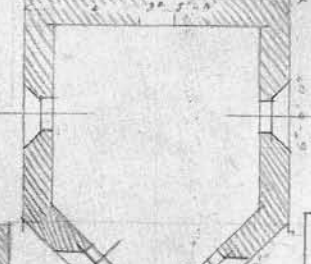
AZ ALAPRAJZOK SOROZATA

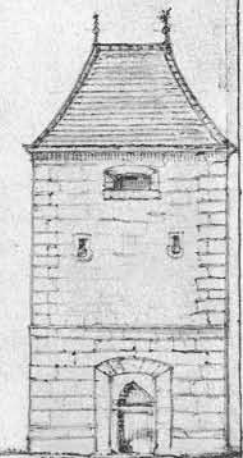
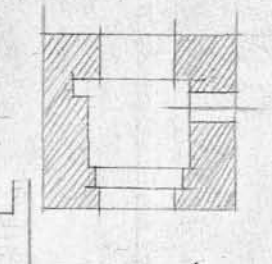
AZÓVÁRI-SZÖGKERÖD

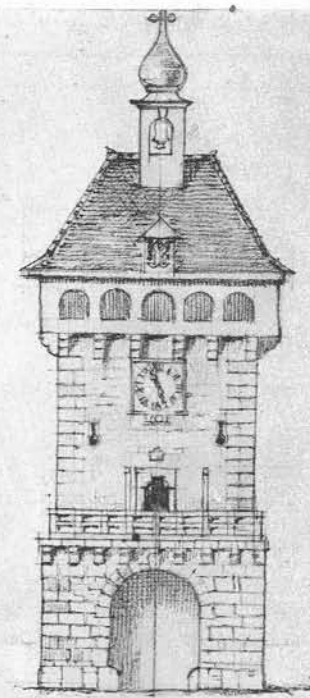
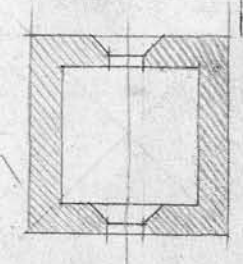
A BETHLEN-BASTYA

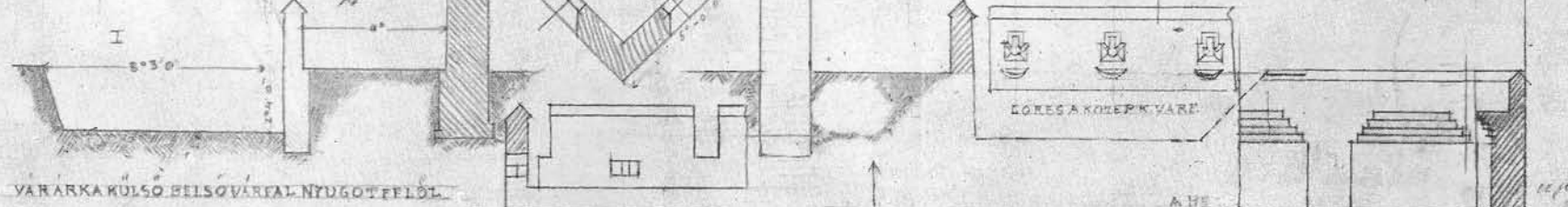
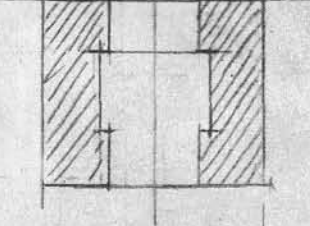
MAGYAR KAPU-BASTYA

A SZÉCHENYI-UTCAZÁB

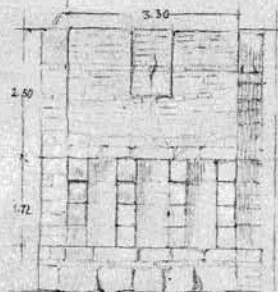
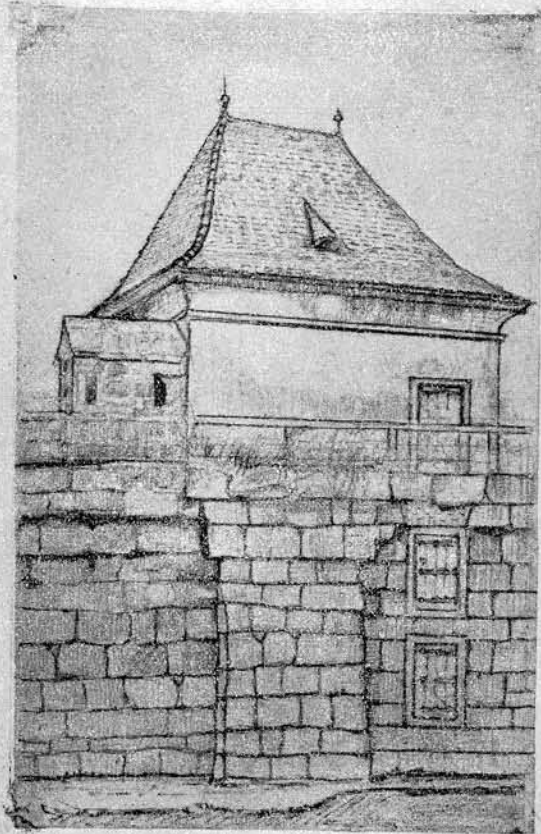
A KÖZÉPKAPU-BASTYA

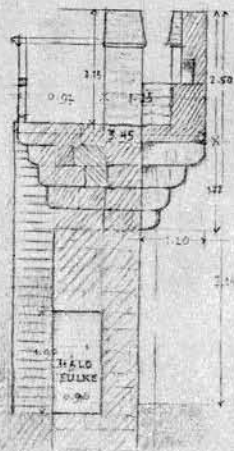
A — B Jégel a felirat ide tekintve az A-B LÖRESEK A BETHLEN VÁR. felől az alaprajzok és a vázlatok elvételét másolással. — fel a bastiók és alaprajzok kétféle és a magasságuk

PÁKEI LAJOS
 OKL. ÉPÍTÉSZMÉRŐK
 KOLOZSVÁRT
 December 1884

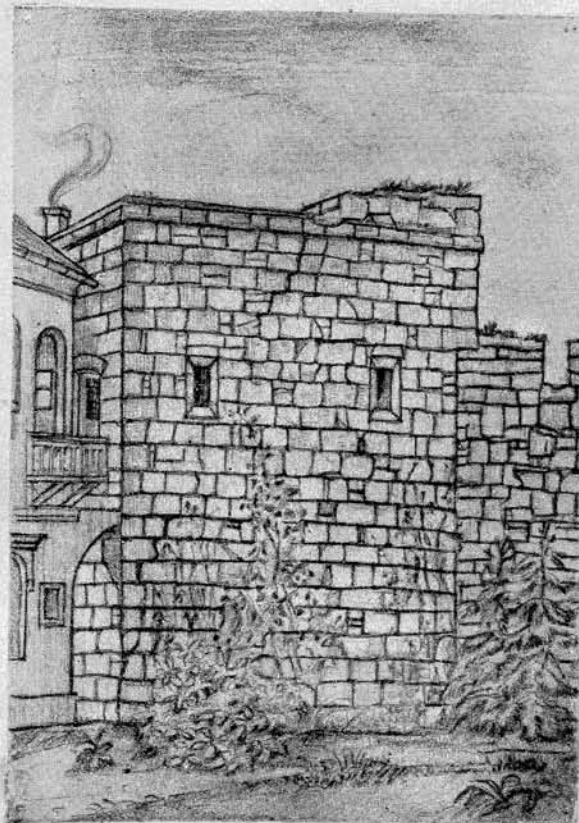
A FOGOLY UTCAFEJLŐL

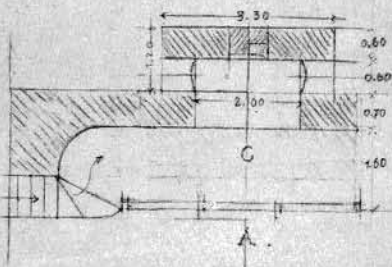
AZ ÖRFÜLK KIVÜLRŐL

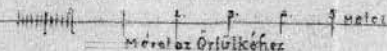
A PETŐFY UTCAFEJLŐL

XVIII SZ. BASTYA AZ ASZTALOSOKÉ.

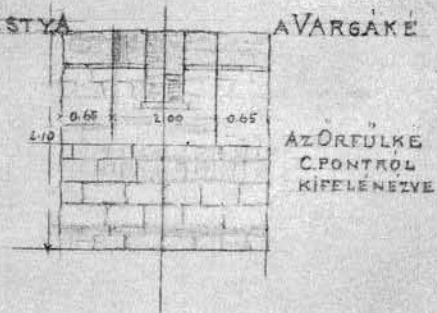
AZ ÖRFÜLKE KERESZT AB METSZETE.

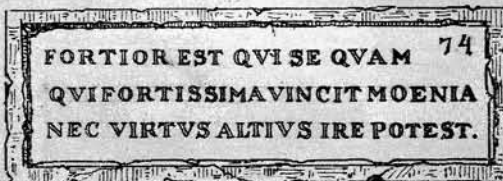
A PETŐFI ÉS FOGOLY UTCAK KÖZÖTT AVÁRPAL VONALÁBAN BENN MARADT KISEBB BASTYÁK ÉS ÖRFÜLKE

XVIII SZ. BASTYA

AVARGAKÉ

KOLOZSVAR BASTYA-KAPUI ES VÁRFALÁIBÓL FENNMARAVT TÖBBI EMLEKEL

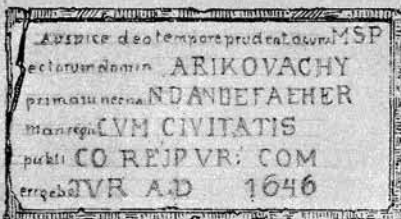
A Szappany-utcai bástyán volt felirat.

A Heltai Bástyán, jelenleg meglévő felirat.

A Terény-Bástya falában bejárt azóh Római felirat Hadú ősz ház felől.

A Terény-bástya mellett Várfalában volt felirat.

— Az Erd. Nemz. Muz. Artsz. tábla: A KI MAGAT MEGGYŐZLERŐSEB MINT AKI LEGERŐSEB VÁRFALAKAT VÍMEG, ENNÉL MAGASS TOSÁRB ERENY NEM LEHET.

A Pelsőcsi Majális utcai sarok Bástya mellett Várfalának felirata. Gróf Lázár Ild. házában bejárt azóh.

Cunre Gábor király Magyarok több Országok

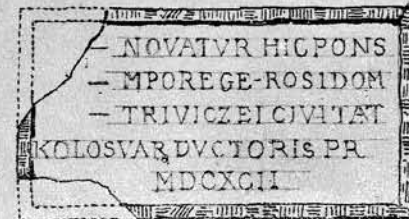

Királyok az 1216-ban készült felirat 1449 évben

A Monostor-kapu volt 1476-ból.

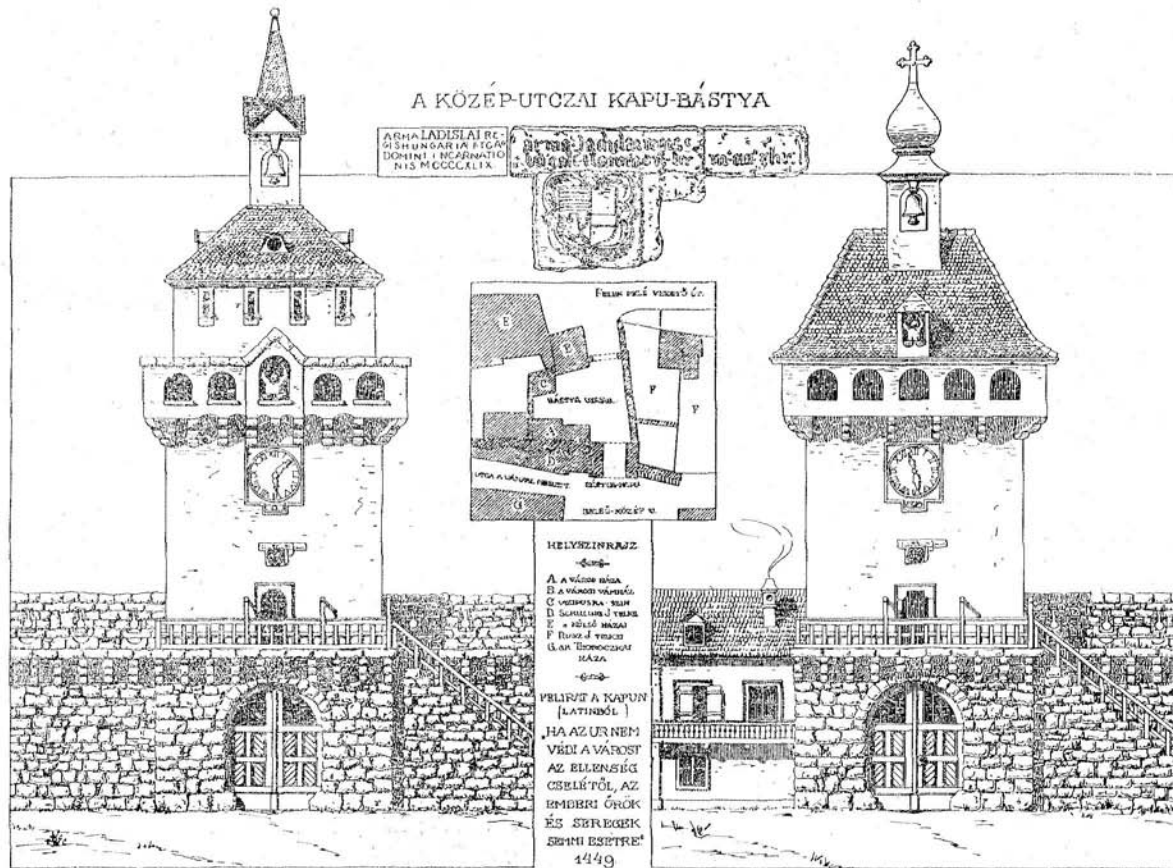

A hid-kapuzól Szuzam 1476-ból.

A hid-kapuzól felirata 1692-ből.

A KÖZÉP-UTCZAI KAPU-BÁSTYA

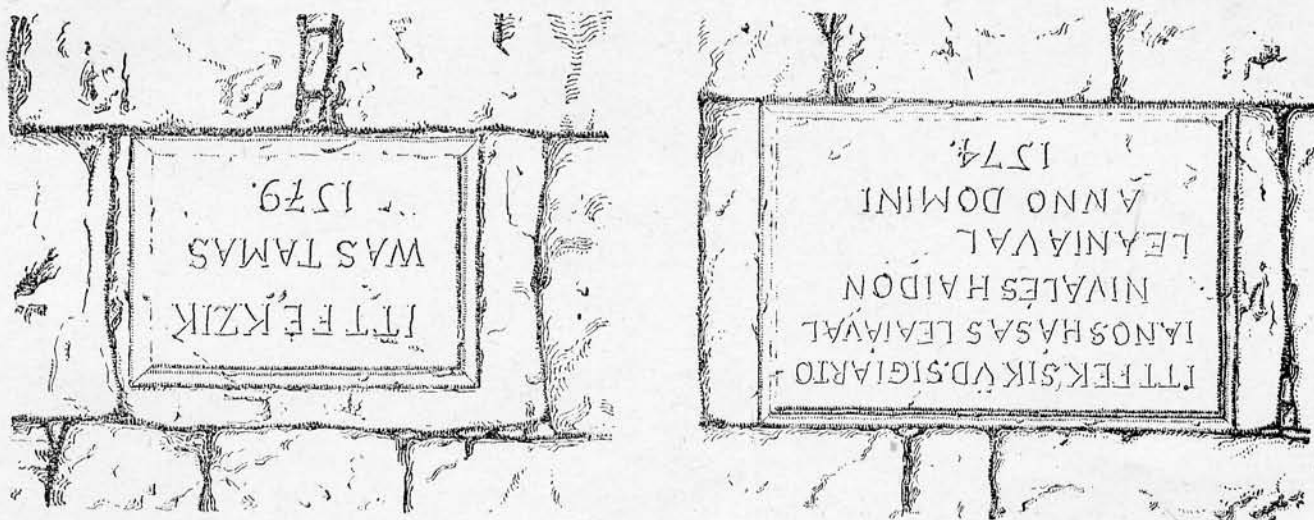
A KAPUBÁSTYA AZ EREDEMI ALAKJÁBAN.

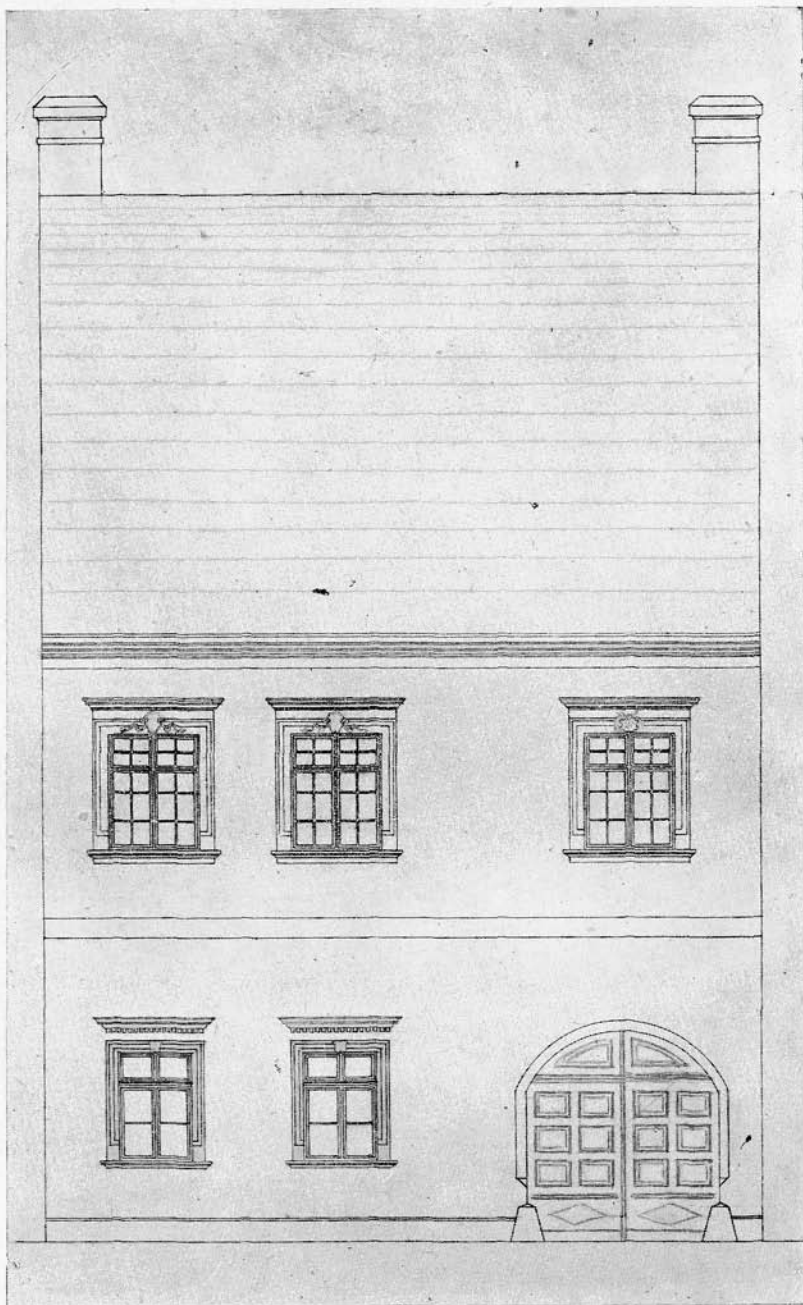

UGYANAZ KÉSŐBBI ÁTALAKÍTÁSBAN.

4. A Közép-utcai kapubástya

6. Magyar feliratos sírkövek a Külső Szén-utcai várfalban: Szigyártó János és leánya 1574, Was Tamás 1579.

5. Magyar feliratos sírkövek a Külső Szén-utcai várfalban:
 Ötvös Antalné, Választó Gergely leánya, Borbála 1574; Bányai Ötvös János 1574.

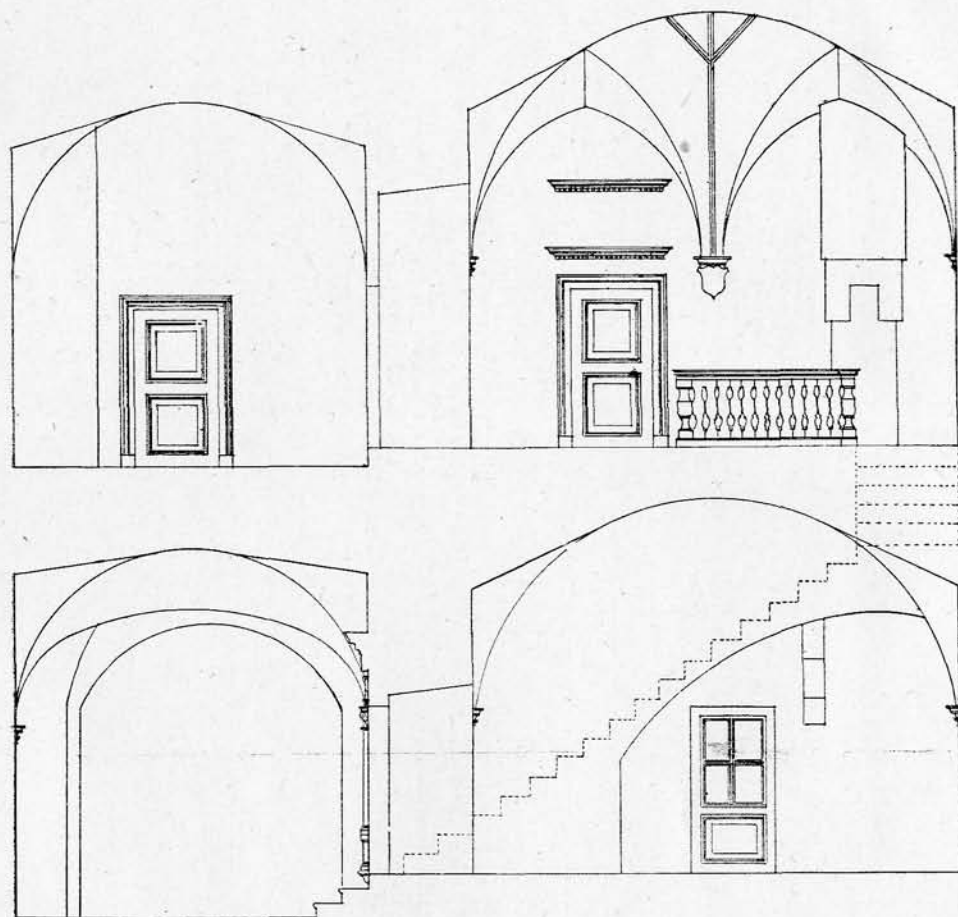

7. A Wolphard-Kakas-ház homlokzata

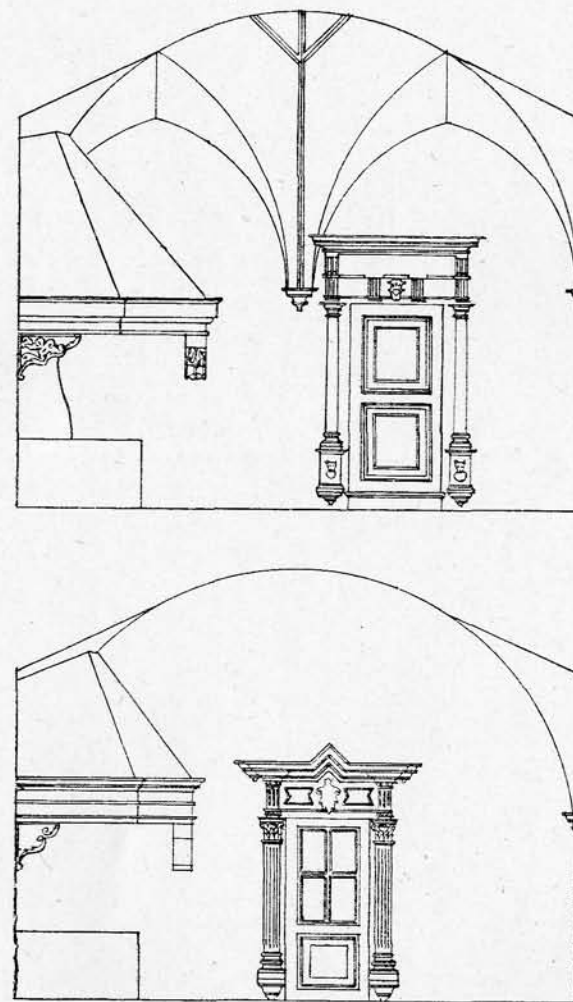

8. A Wolphard –Kakas-ház hosszmetsete

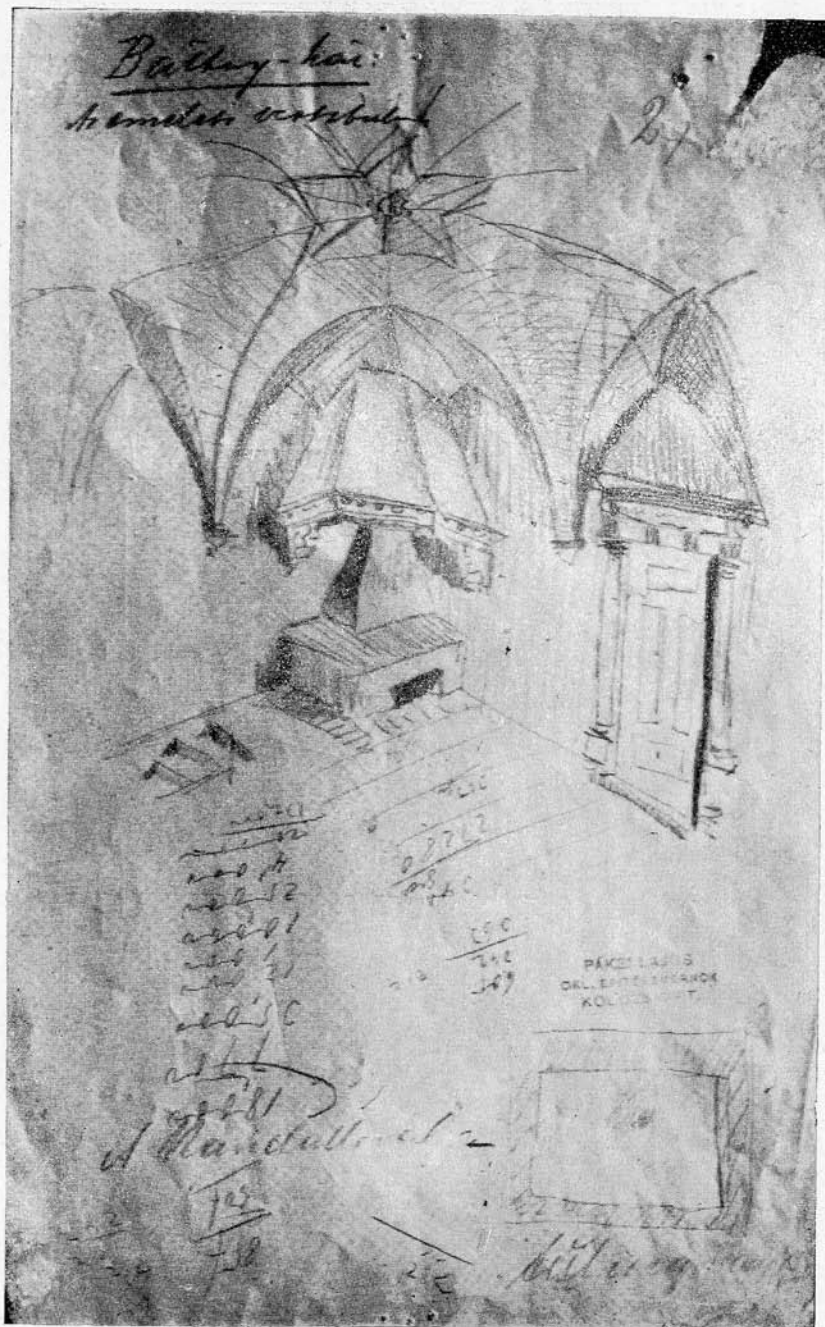

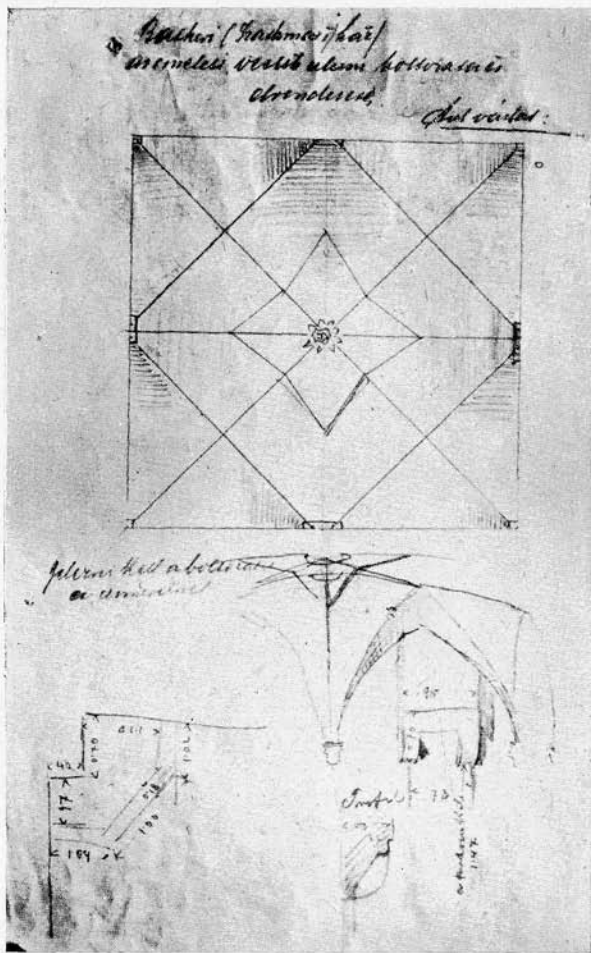
9. A Wolphard—Kakas-ház lépcsőházának keresztmetszete

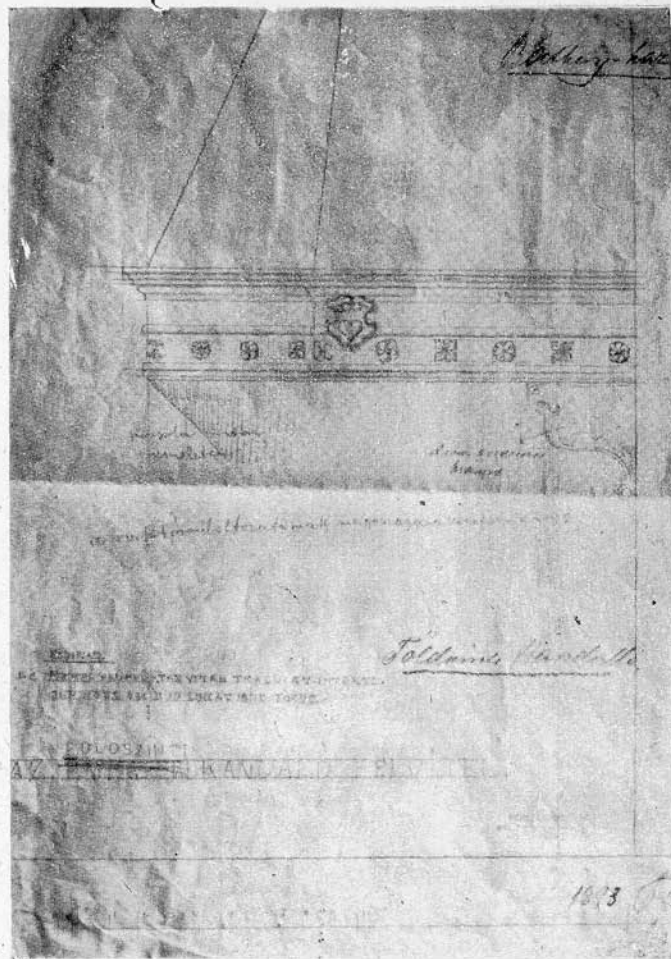
10. A Wolphard—Kakas-ház kandallós szobájának keresztmetszete

11. A Wolphard-Kakas-ház emeleti vestibulum

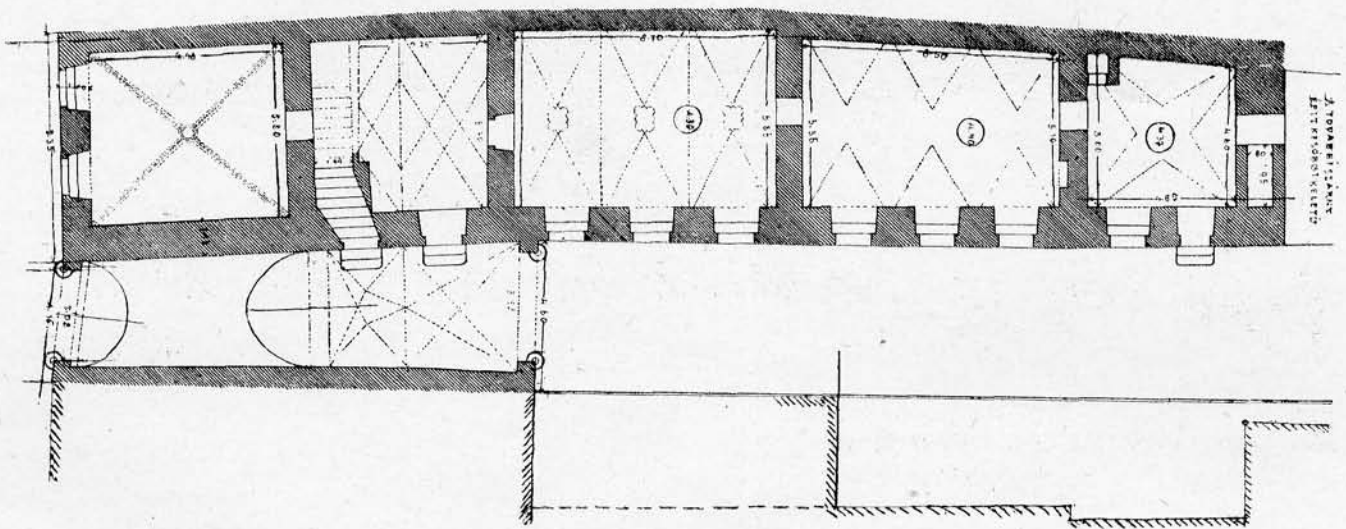
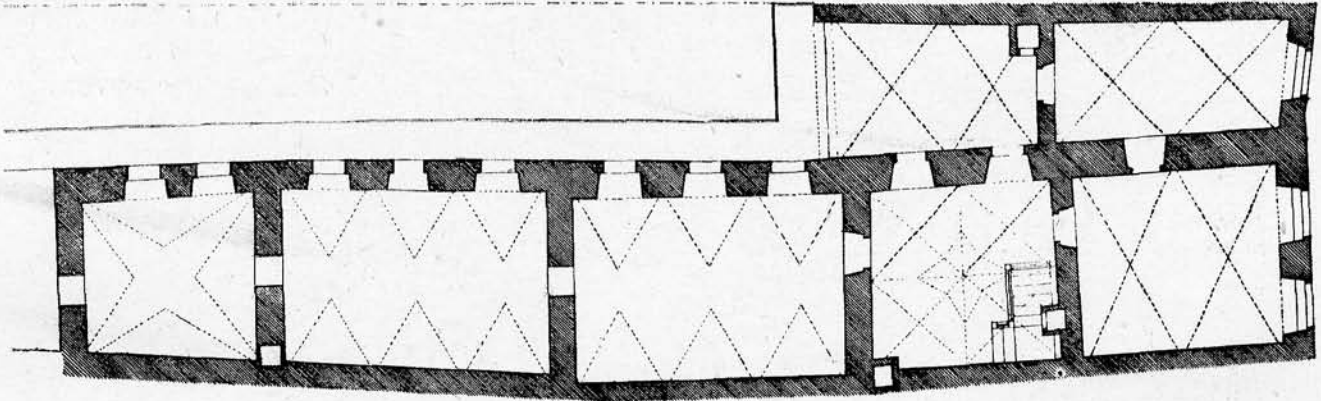
12. A Wolphárd-Kakas-ház vestibulumának boltozata

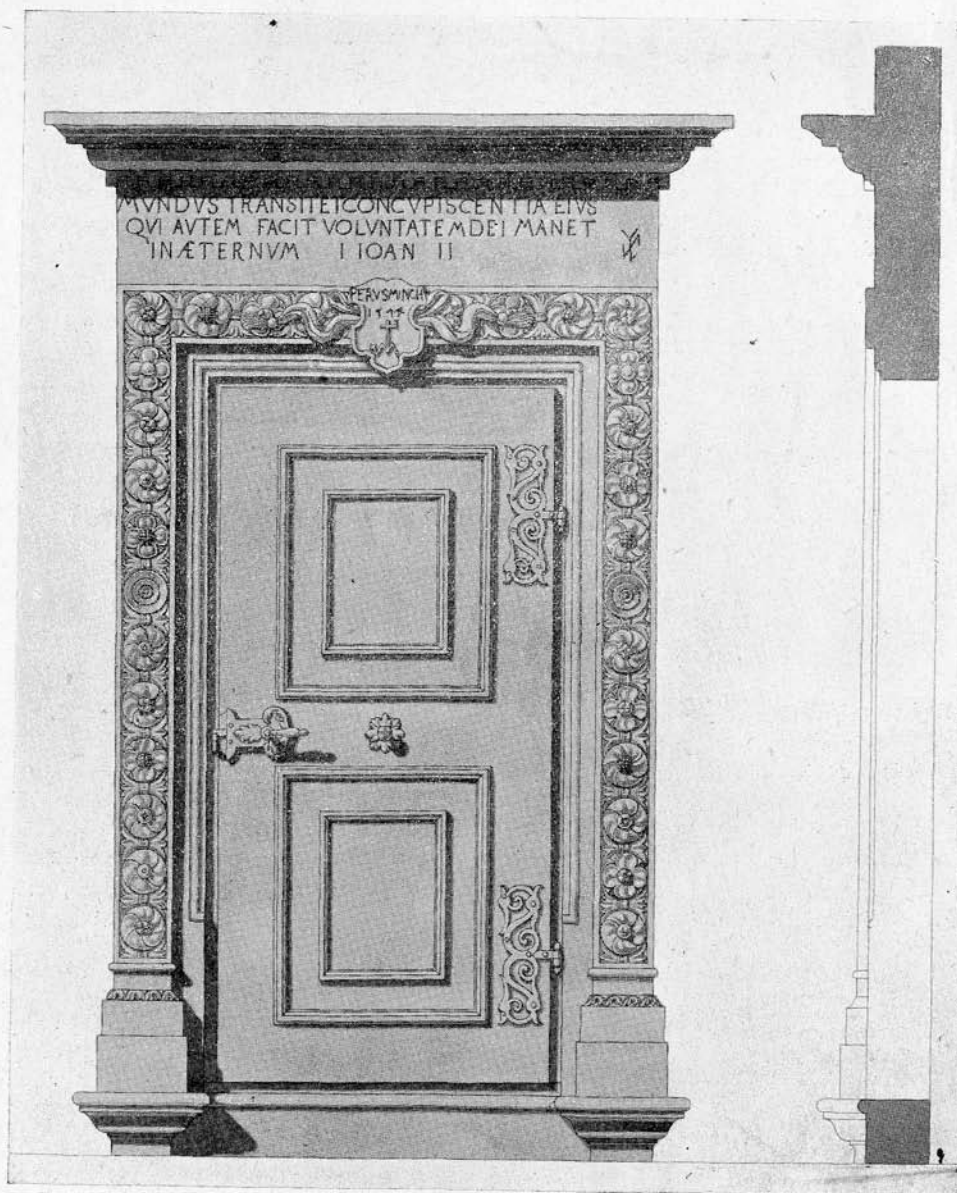
13. A Wolphárd-Kakas-ház földszinti kandallója

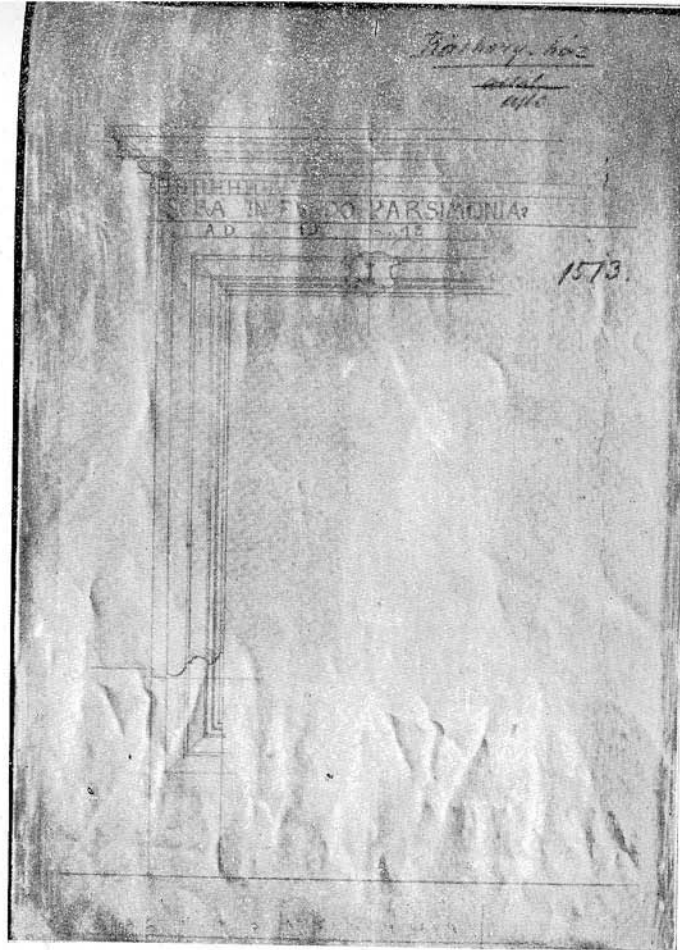
15. A Wolphard-Kakas-ház emeleti alaprajza

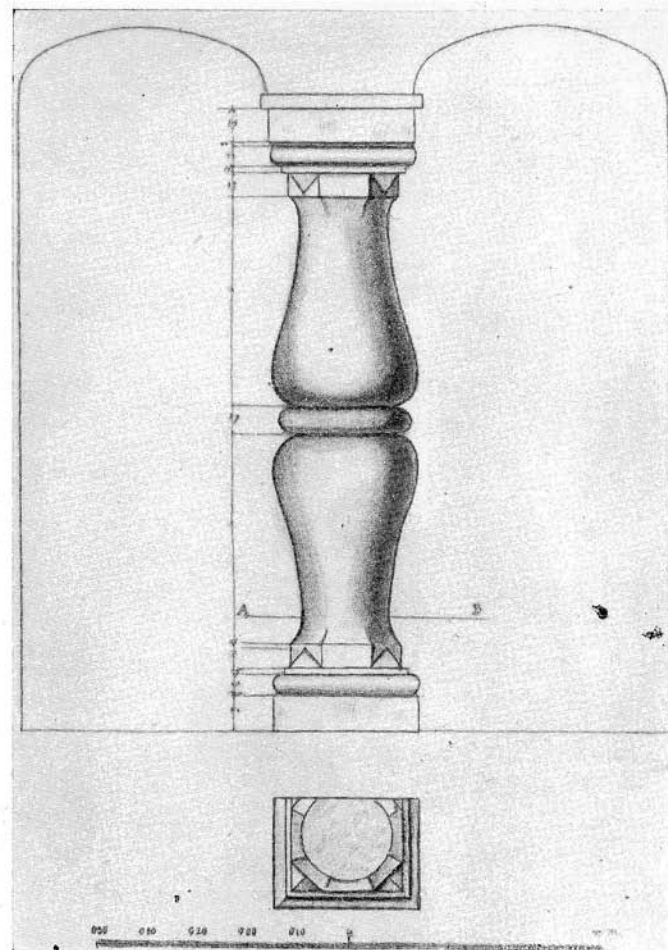
14. A Wolphard-Kakas-ház földszinti alaprajza

16. A Mátyáskirály-tér 19. számú ház
 Ajtó 1574-ből

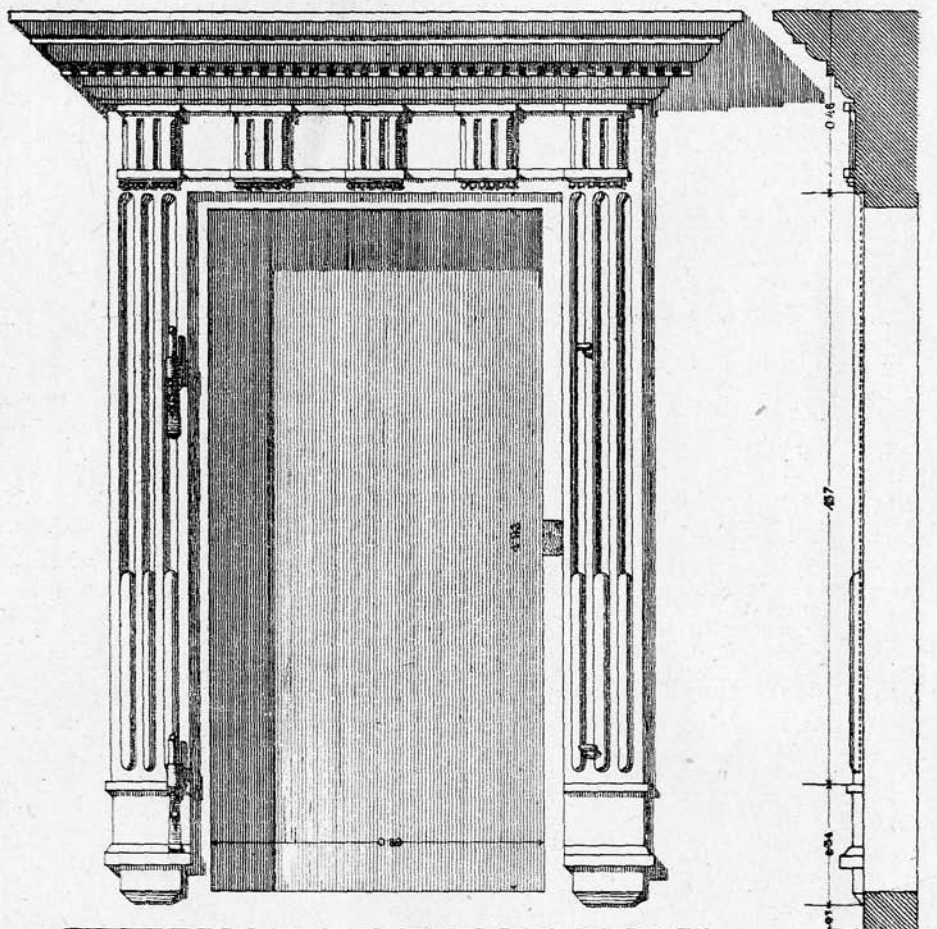

17. Mátyás király-tér 19. számú ház
Ajtó 1573-ból

18. Mátyás király-tér 20. számú ház
Ablakosztó baluszter

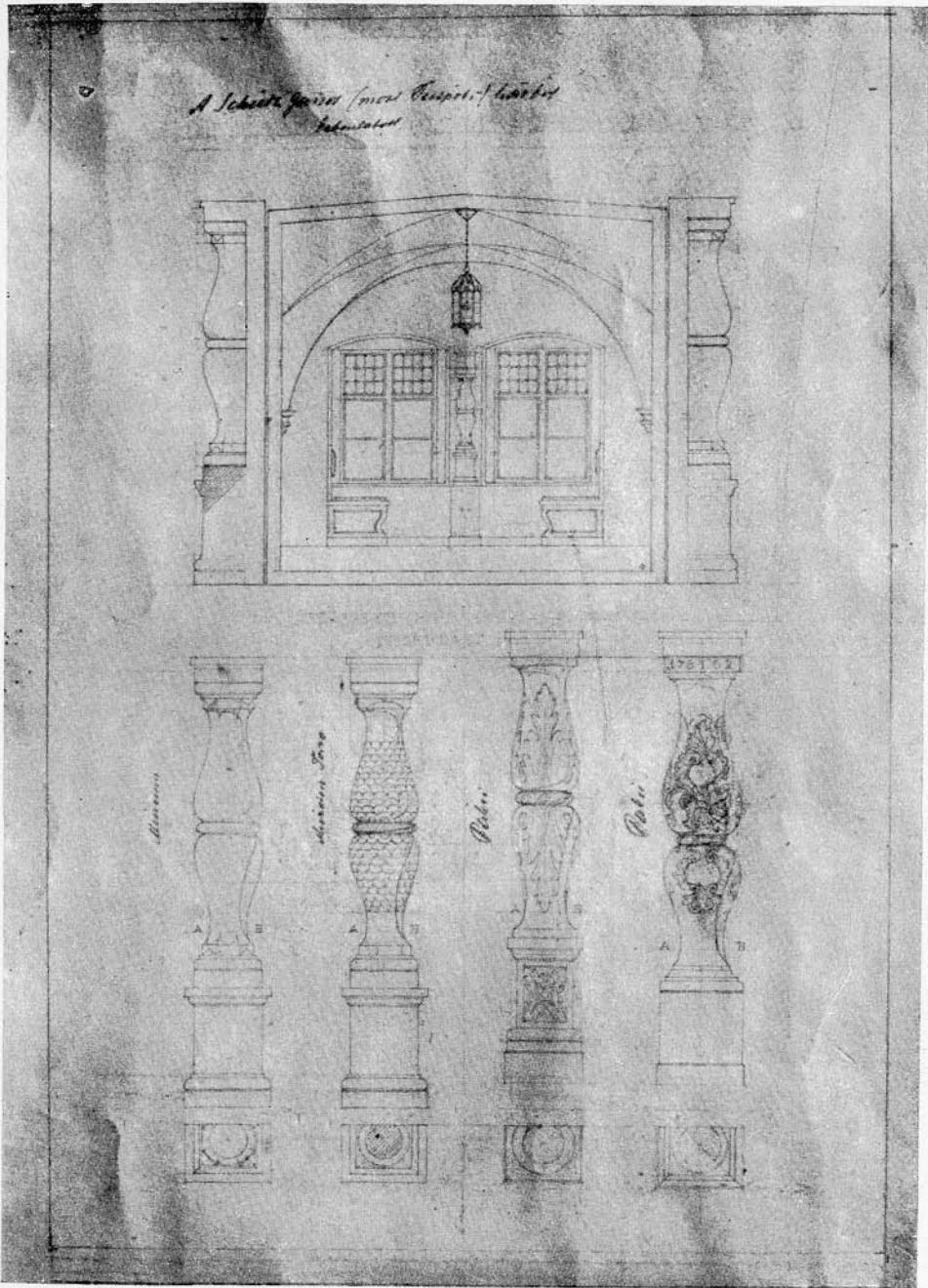

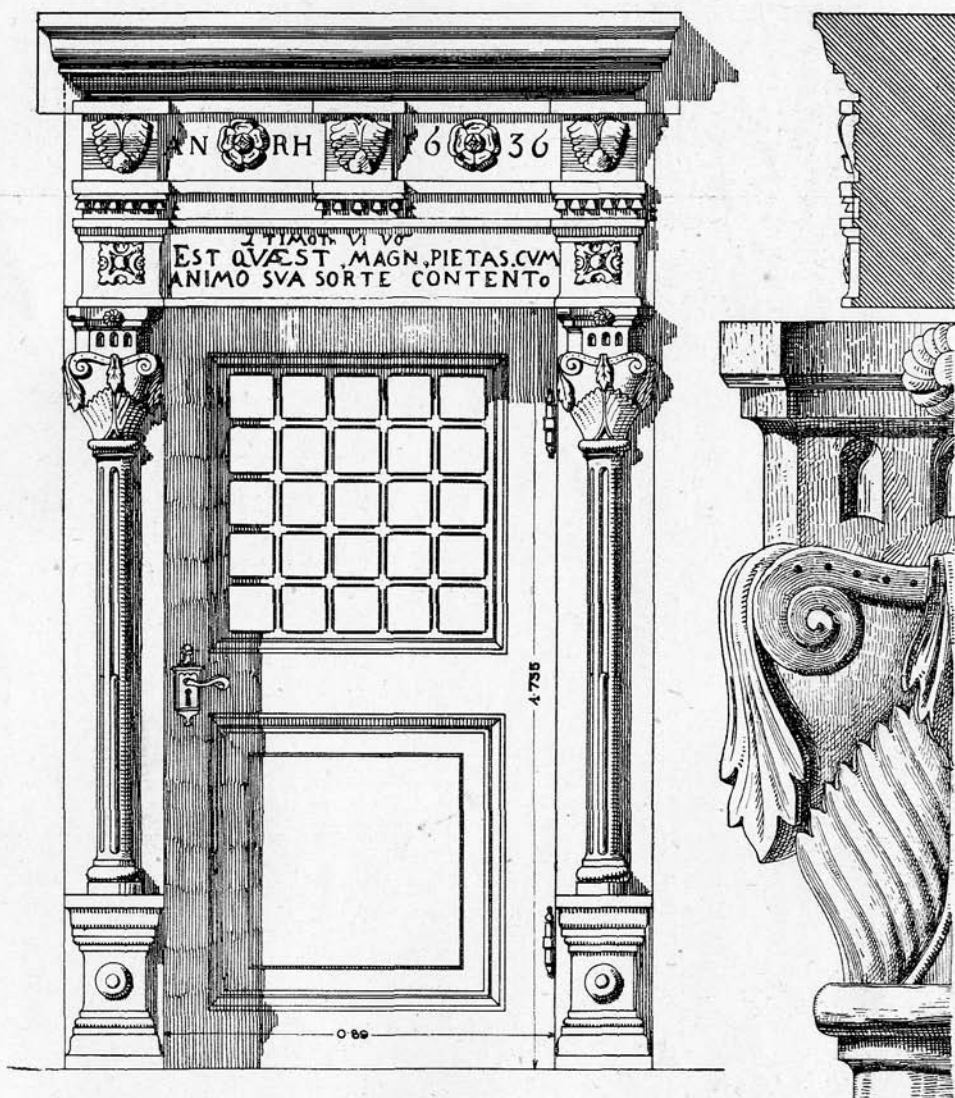
AZ ERDÉLYI NEMZETI MUZEUMBAN.

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 cm. = 100 Meter

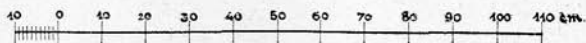
19. Mátyás király-tér 20. számú ház
Ajtó a XVI. század 2. feléből

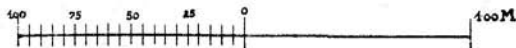
20. Mátyás király-tér 20. számú ház
Ablakfülke és ablakosztó baluszterek

A CZELL F. HÁZÁBAN VAN.

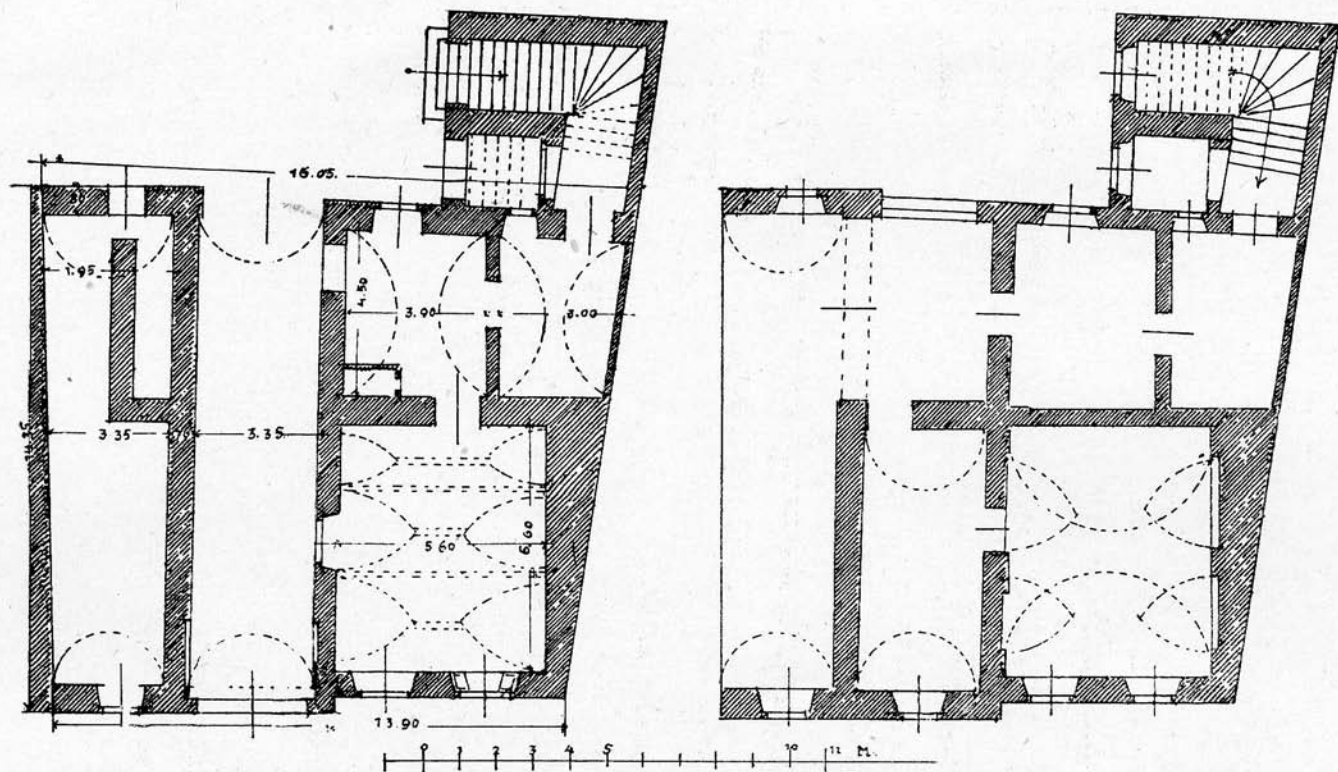

21. Mátyás király-tér 19. számú ház
A Hid (Wesselényi)-utcából való ajtó az emeleti szobában 1636-ból

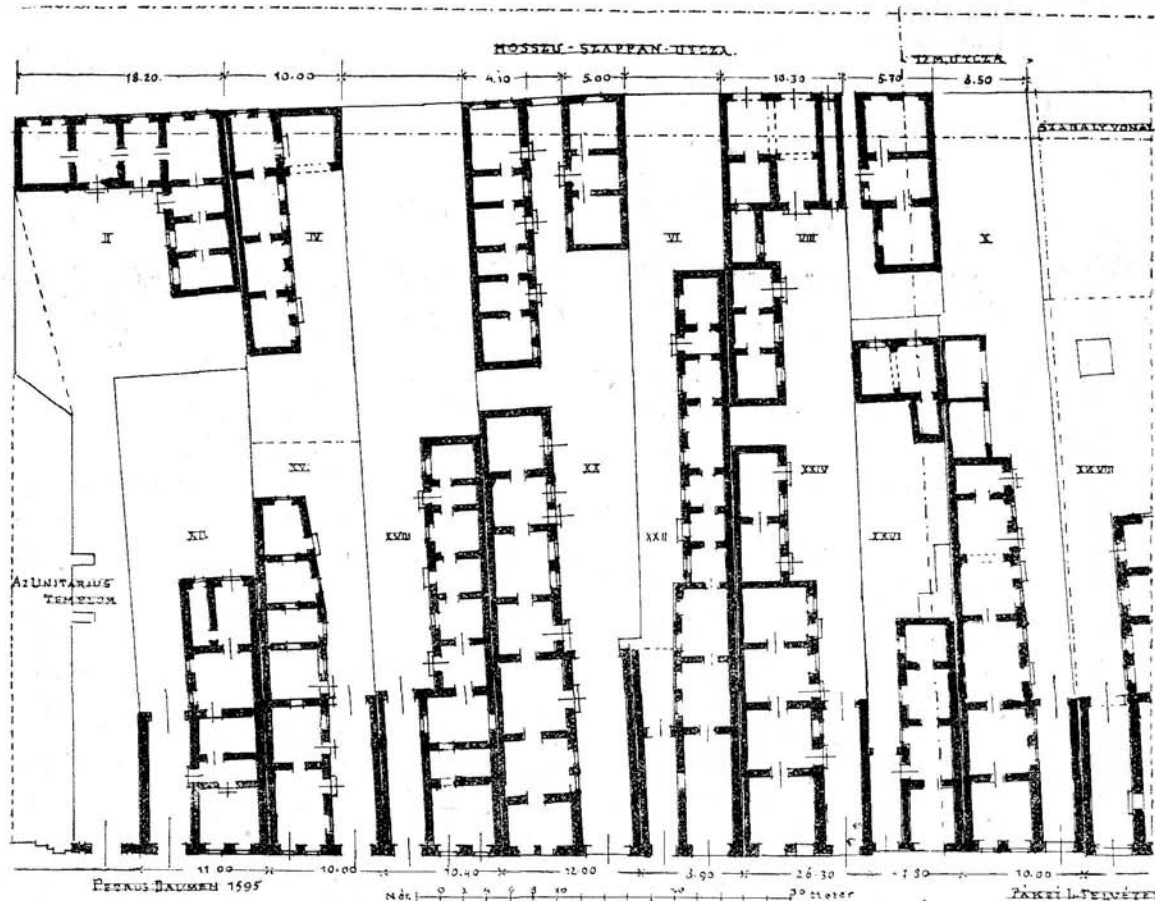

AZ EREDETI HELYÉN VAN.

22. A Közép (Deák Ferenc)-utca 22. számú ház egykori kapuja magyar felirattal XVI. század 2. fele

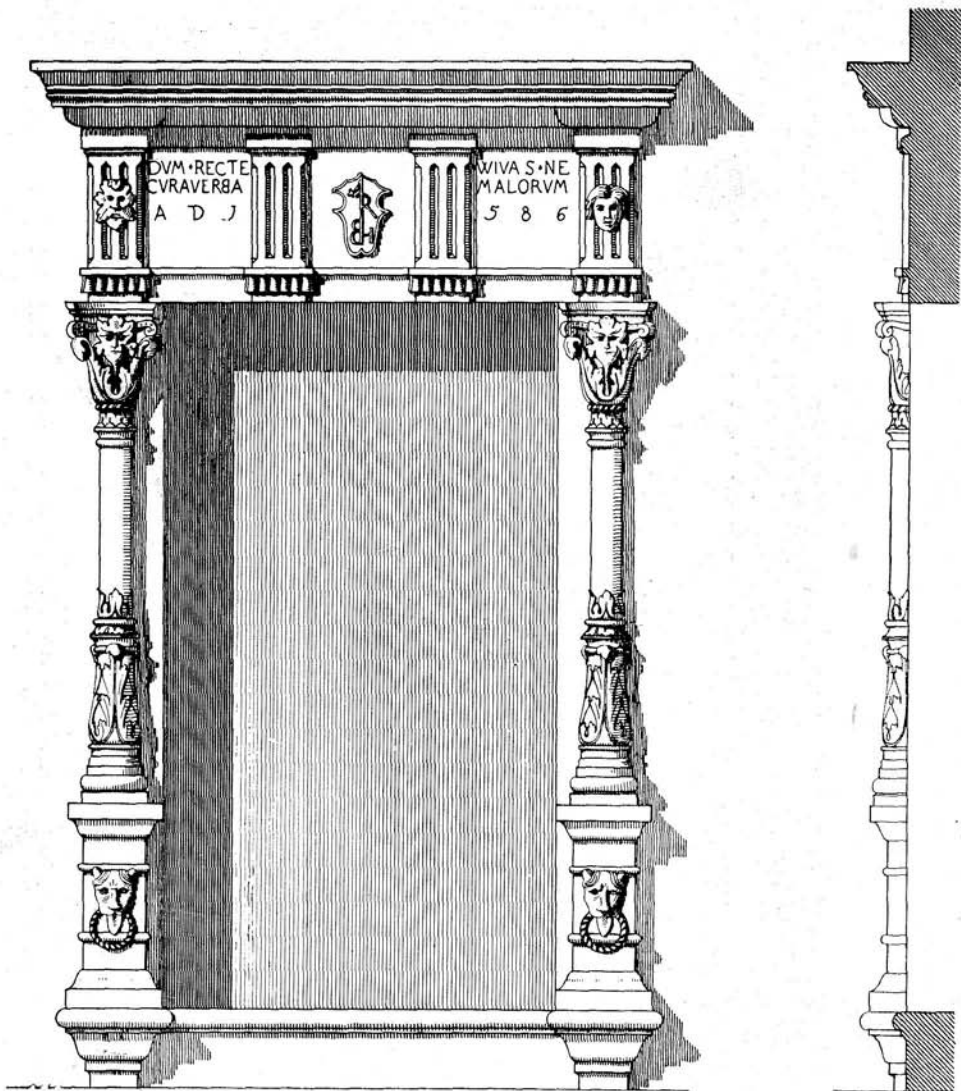
23. Az óvári u. n. Basta-ház a Karolina-tér déli során.
Földszinti (baloldalt) és emeleti (jobbaldalt) alaprajz

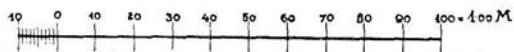
VEVÁLLAT-RAJZOK ÉS TERVEK A KÖZTÉR-ÜZEMELÉSÉNY ALUNITÁRIUS KOLLÉGIUM. KÖSSUTH-UTCA (B. MAGYAR UDVA) TEMPLŐUTCA NYIRAS. PÉTER BAJMEN 1895. PÉTER L. FEJNÉTER 1896.

24. A Belmagyar (Kossuth Lajos)-utcában a jelenlegi Unitárius Kollégium helyén volt régi házak alaprajza

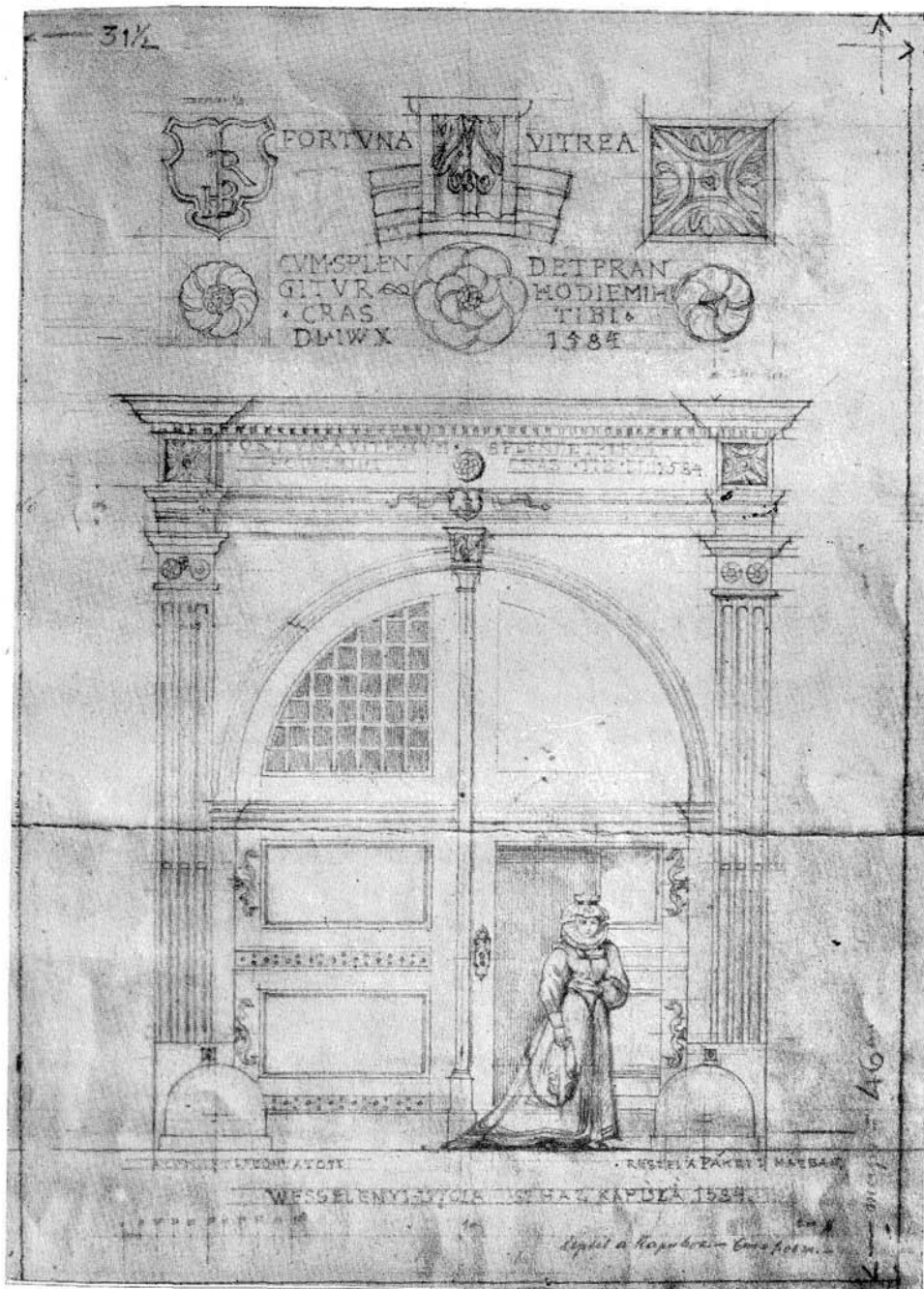

JELENLEG PÁKEIL MAJÁLIS U. 29 sz. HÁZÁNÁL BEALKALMAZVA.

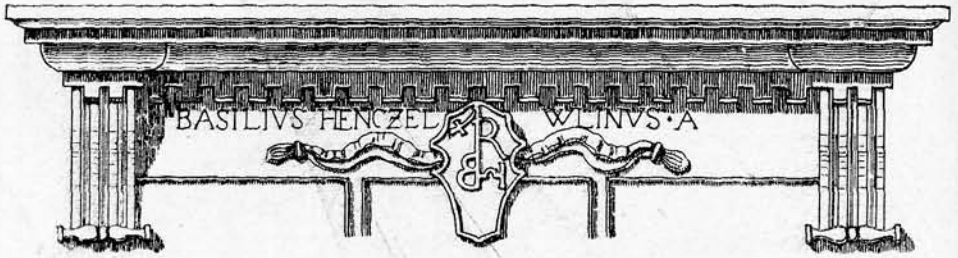

25. A Hid (Wesselényi)-utca 22. számú ház
Ajtó 1586-ból

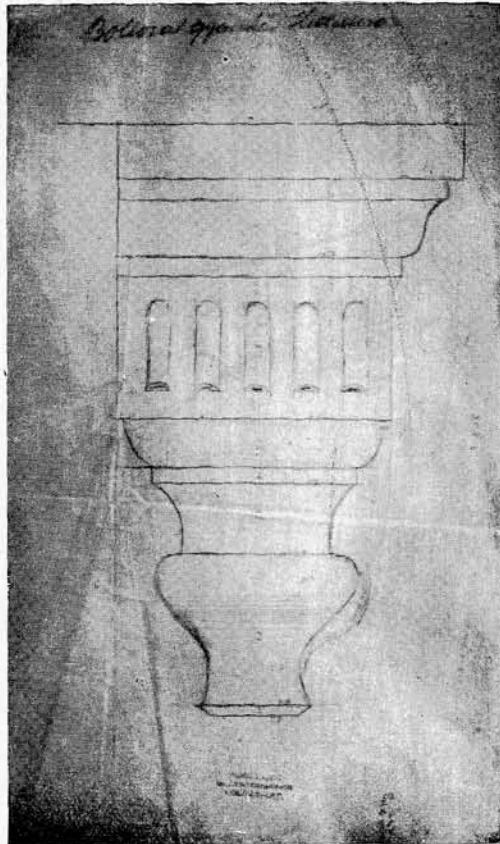

26. A Híd (Wesselényi)-utca 22. számú ház egykori kapuja 1584-ből

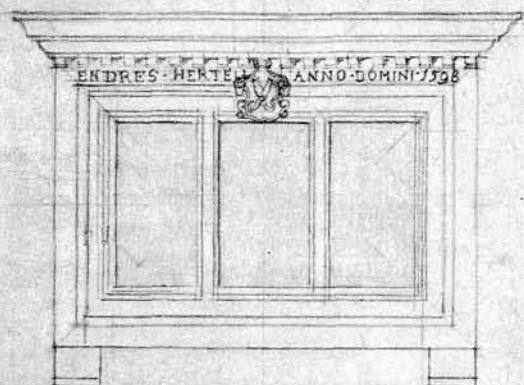

27. Hid (Wesselényi)-utca 22. számú ház
Ablakpárkány-töredék

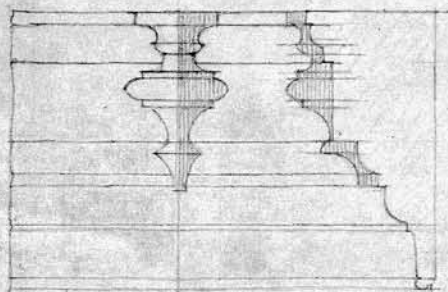

28. Hid (Wesselényi)-utca
Boltozattartó gyámkő

ABLAK-AJTO ÉS PARKANYZATI KERETEK A XVI SZ. BÓL.

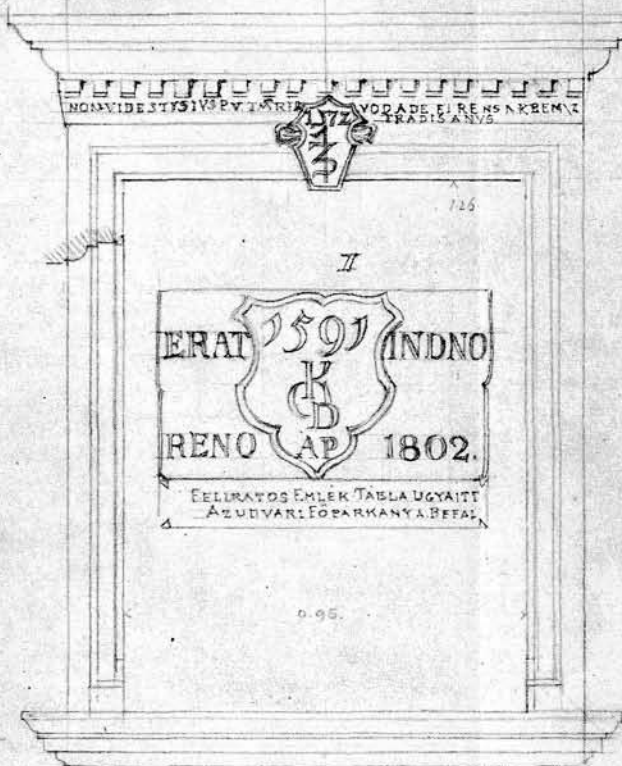
ANIDUTCLA 1552 ZÁPOLYA ERŐ FEJED. DUNKI HAZA
TUFALABAN LEVŐ ABLAK

AJTOKERET KÖZEP DISEL. ERŐ N. MUSEUM

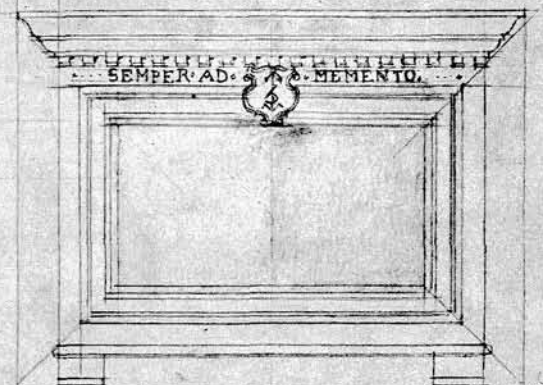
AJTO KERET JOKALU. 652. GÖR. K. EGYH. TELKEN.
MEXER BOMIUM.

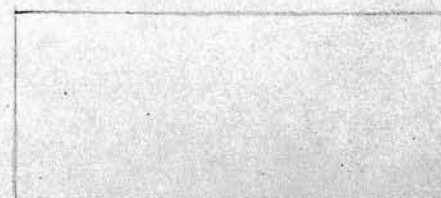
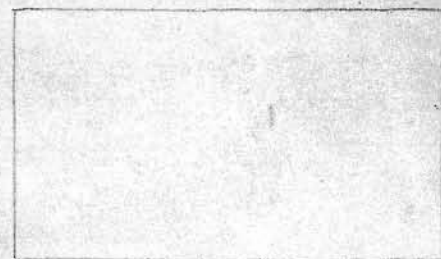
MATYASK. TER 552 AKONCZ-HAZ BEJAROJANAL BEEAL-
ZOTT HAIPLANLUTCELA ABLAK II. 110.

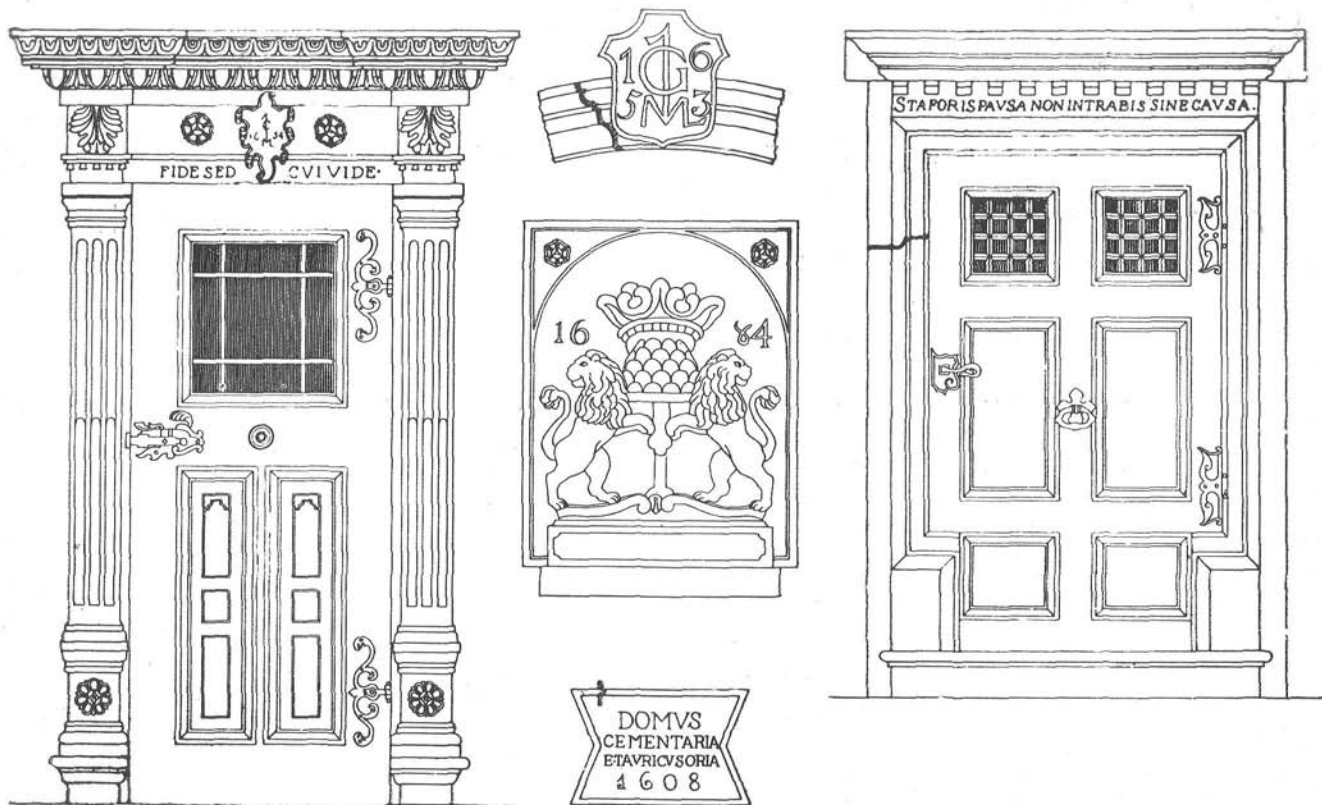

UGYAN OTT A PINCELEIARONAL KETŐS ABLAK.

A HIBEL. 1552 ZÁPOLYA ERŐ FEJED. MOST DUNKI
HAZ TUFALABAN LEVŐ ABLAK

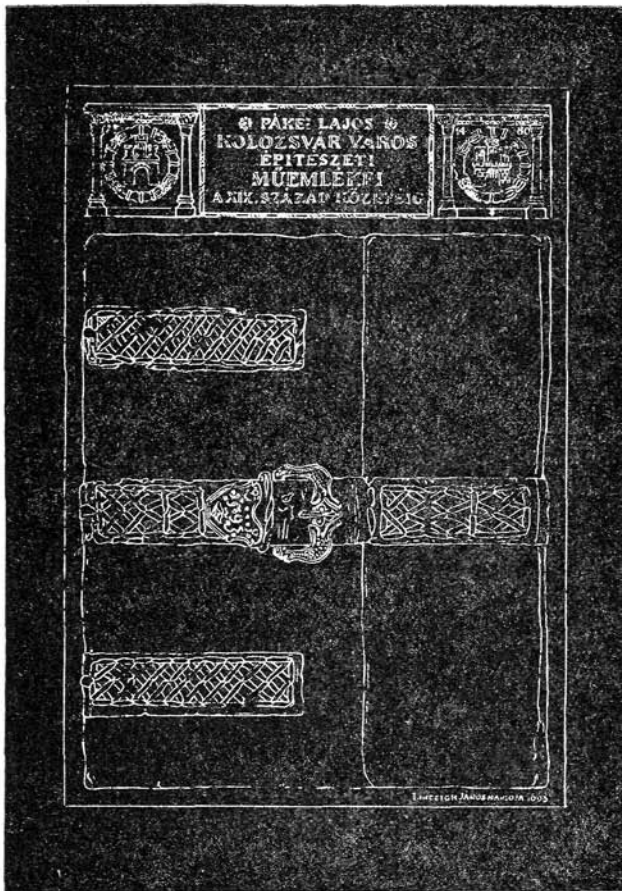
30. Ajtókeretek és címerek

A Belmonostor (Unio)-utca 15. számú házból: ajtó 1654-ből, kapujának címerpajzsa 1653-ból, szücsjelvény 1684-ből
 A Belmonostor (Unio)-utca 13. számú házból: a lengyel unitáriusok egykori imaházának ajtaja

31. Belmagyar (Kossuth Lajos)-utca. A régi Unitárius Kollégium egykori kapuja. 1806.
Ugrai László műve

lomai, a régi bástyák és falak, a bástyák egykori feliratos táblái, Mátyás király szülőháza (rajzok 1897-ből), renaissancekori polgári lakóházak, az egykori farkas-utcai színház, XVI. századi egyszerű sírkőtáblák magyar feliratokkal, majd a XVIII. század díszes barok sírkövei, empire kapúdíszek, régi záruk és a barok kor lakatos-remekei.

Pákei Lajos kiadványának címlaptervezete

Sorozatát — nyilván JAKAB ELEK munkájának hatására — feliratok, címerek, pecsétek és a fejedelmi személyek névalírásaival óhajtotta kiegészíteni, hogy a történeti hagyományokat, a múlt szellemi világát minél jobban érzékeltesse. PÁKEI nagy célkitűzésének a megvalósítására aprólékos gondnal készült. Gyűjtötte a város régi képét megörökítő fényképeket, tanulmányozta az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak, a Műemlékek Országos Bizottságának és a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottságának kolozsvári rajzanyagát, sőt a mű-

emlékek történetére vonatkozólag is számos adatot jegyzett ki különféle történeti forrásokból, a városra vonatkozó irodalomból. Nagy tervét dédelgető szeretettel igyekezett a megvalósuláshoz vezetni, kiadványát már előre elképzelve, címlapot is tervezett hozzá, egyszer a Heltai-nyomda díszítményeiből, másszor meg a családja tulajdonában levő, 1593-as szép bőrkötés motivumaiból.

PÁKEI LAJOS tervezett munkája a maga korában igen jelentős, Kolozsvárra nézve pedig alapvetően fontos művészeti kiadvány lett volna. Sajnos a szerzőnek nem adatott meg a befejezés öröme és áldása. Vázlatai, jegyzetei a még folyamatban lévő munka különféle stádiumait jelzik. Vannak közöttük szabadkézzel felvázolt rajzok a felmérési jegyzetekkel, félig vagy egészen kész ceruzavázlatok és végül a már közlésre szánt, kidolgozott, tussal kihúzott rajzok. A tervezett sorozatban is még egyenlőtlenségek és hiányok mutatkoznak. A középkori anyag nem teljes, és ami van, jobbára előkészület a régebbi, főként gróf Eszterházy János közleményei alapján. A későbarok korból csupán az unitárius templom felvételei készültek el és néhány kisebb részlet, a XIX. századból a farkas-utcai színház, melyhez az Erdélyi Nemzeti Múzeumban lévő rajzokat használta fel és még egy-két vázlat empire emlékről. A legkidolgozottabb rész Kolozsvár XVI—XVII. századi emlékeire esik. Főleg a régi városfalak, bástyák és renaissance házak gazdag sorozata kötötte le Pákei Lajos érdeklődését. Munkamenetének ez az iránya végtelenül szerencsés volt, mert ilyen módon sikerült megörökítenie olyan kolozsvári emlékeket, amelyekből ma már csak töredékek vannak, vagy pedig nyomtalanul eltűntek. Ezek a rajzok pótolhatatlanul fontos dokumentumai Kolozsvár történeti múltjának és egykori művészeti életének. Pákei Lajost valóban jó sugallatok vezérelték, amikor élete utolsó éveiben, Kolozsvár román megszállásának leg súlyosabb esztendeiben nem lankadó hittel és kitartással igyekezett megörökíteni szeretett városának a magyar műltről tanúskodó emlékeit. A rajzain feljegyzett dátumok: 1918, 1919, 1920 jelzik kitaró munkájának próbás éveit és a kolozsvári bástyákról (1918?) december 22-én készült ceruzavázlatán megindultan olvashatjuk: „rajz(oltam). Fegyverdurranások között“.

Hasonlóan jelentős és szerencsés volt PÁKEI gyűjtőtevékenysége. Ebben is a város múltjának szeretete és a renaissance stílus iránti meleg érdeklődése irányította. A XIX. század végén és a XX. század elején meginduló nagyarányú építkezések következtében lebontott régi polgári házakból kimentette a pusztulásra ítélt, szebbnél szebb renaissance faragványokat, a kolozsvári kőfaragóiskola finom alkotásait és szerető gondnal illesztette be őket Majális-utcai villájába.⁸ Tevékeny-

⁸ Majális-utca 29. számú villa. — A renaissance töredékek gyűjtését PÁKEI korán megkezdte. Gerecze Péter 1906-ban megjelent műemléklajstroma már megemlékszik róla egy 1902-ből való közigazgatási bizottsági jelentés alapján. (GERECZE P., A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Budapest, 1906. 437. hasáb. — Magyarország Műemlékei. Szerk. FORSTER Gy. II.) A román megszállás ideje alatt a román állam megvásárolta a villát az egyetem céljaira, ekkor a renaissance faragványok egy részét beszállították az Erdélyi Nemzeti Múzeum kőtárába. A villa jelenleg a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem tulajdona és benne van elhelyezve a Filozófiai és a Lélektani Intézet.

ségével ily módon is sok emlékét, Kolozsvár művészi múltjának mennyi tanúbizonyságát őrizte meg az utókor számára.

Bár PÁKEI tervezett nagy kiadványa nem készülhetett el, Kolozsvár művészi múltjának megőrzése érdekében folytatott munkássága a város műemlékkutatóinak sorában mindenkor jelentős és előkelő helyet biztosít számára. Azok közé tartozik, akik — mint az 1734-es városleírás szerzői, PÁTER PÁL, ID. PATAKI ISTVÁN, GYERGYAI PÁL és FÜZÉRI GYÖRGY, majd LETAVAY SÁNDOR és NAGYAJTAI KOVÁCS ISTVÁN, később ESZTERHÁZY JÁNOS GRÓF, DEÁK FARKAS, JAKAB ELEK, a kiváló történetíró, a fényképész VERESS FERENC, a heraldikus SÁNDOR IMRE, a múzeumigazgató PÓSTA BÉLA, — annyi gonddal és szeretettel igyekeztek írásban és képben megmenteni a feledékenységtől és a nemtörődömségtől a város történetének egy-egy darabját. Rajzai, Kolozsvár múltjának pótolhatatlan dokumentumai, egyben az ő nevét is megörökítik.

A KÖZÖLT RAJZOK JEGYZÉKE:*

2.

PÁKEI LAJOS tervezett kiadványához készített rajzai nagyobb részben fiának, dr. PÁKEY LAJOS közigazgatási bírónak Budapest, a tulajdonában vannak, kisebb részük, jórészt előkészítő vázlatok és másodpéldányok, a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában őriztetnek. — E kiadványban szemelvényesen közöljük a nagy rajzgyűjtemény legfontosabb darabjait, az elpusztult és lebontott emlékekről készült rajzokat, továbbá néhány nehezen hozzáférhető faragványrajzát, és egy-két meglévő emlékről készült kitűnő felvételét. A 1—10, 14—15, 20—24, 26—27, 29—30. számú rajz dr. PÁKEY LAJOS, a 11—13, 16—19, 25, 28, 31. számú pedig a kolozsvári Unitárius Kollégium birtokában van.

1. Kolozsvár bástyái. Ceruzavázlat. Jelezve: „Deczember hó 22 Pákei“. Széljegyzet: „rajz. Fegyverdurranások között.“ Ezenkívül különféle utasítások a rajz kivitelezésére, illetőleg másolására nézve.

Kolozsvár 1405-ben Zsigmond királytól kapott engedélyt, hogy a várost falakkal és tornyokkal megerősíthesse. A kapubástyák egyrésze már a XV. században állott. (A Monostor-utcai és a Közép-utcai kapubástya.). A XVI—XVII. században a bástyákat, kapukat többször átépítették, megerősítették, javították. A XIX. században a falak és bástyák nagyrészt lebontották, a Híd-utcai kaput és a Magyar-utcai kaput 1870/72-ben.

a) Híd-utcai kapubástya. A kapubástyán 1476-os, II. emeletének belső falán pedig 1576-os évszám volt olvasható. (JAKAB E., Kolozsvár története II. Budapest, 1888. 231.).

b) Óvári szögerőd.

c) Bethlen bástya. A szabó céh bástyája volt. 1475-ben már említik. 1627/29-ben újjáépítették.

* A képek közléséhez megjegyezzük, hogy a dűcek mindig csak a kereten belül lévő rajzról készültek, a címfeliratokat és a széljegyzeteket takarékszági okokból elhagytuk és szövegüket megtalálja az olvasó a Jegyzékben. Megjegyezzük továbbá, hogy mivel a rajzok jó részben befejezetlenek, több helyen a léptékjelzés hiányzik.

d) Magyar-utcai kapubástya. 1872-ben bontották le.

e) Szappan-utcai bástya.

f) Közép-utcai kapubástya. (Építésének adatait l. a 4. számú rajznál).

2. A Kül-Torda (Petőfi)- és a Fogoly-utca között fennmaradt kisebb bástyák. Balról az asztalosok bástyája, jobbról a vargáké. Ceruzavázlat. Jelezve: „1919. I/18. Pákei“. Szélgjegyzet: „Másolásra előkészítve“.

3. Kolozsvár bástyáinak és kapuinak feliratai. Ceruzas és tusrajz. Jelezve: „1919. Aug. Pákei“.

4. Közép-utcai kapubástya. Tusrajz. — A kapubástya építése V. László uralkodása idejében indult meg, amit a király címere bizonyít. 1594-ben az órakerék tetőzetét pléhlemezzel borítják. (JAKAB, i. m. II, 118.) 1594. március 7-én határozza el a város tanácsa a kaputorony újjáépítését. Az építkezést végzik Ispoli mester és Nyirő Dániel. 1676-ban javítják. (JAKAB i. m. II, 288, 751.).

5–6. Magyar feliratos sírkövek a Külső Szén-utcai várfalban. Tusrajz. A rajzlapon látható fejlécként a „MEMENTO MORI / A. D. 1584.“ feliratos ablak párkánya, mely a Híd (Wesselényi)-utca 22. számú házból került a Pákei villába, továbbá alatta hat darab magyar feliratos sírkő. Mivel ezek a régi sírkövek Kolozsvár magyar polgárságának fontos tanúbizonyságai, a sírköveket kettésével közöljük. A két utolsót (Nyirő János fia Istók sírköve 1585-ből, Begrezi Bálint ötvösmester és felesége, Vicey Márta sírköve 1607-ből) azonban elhagyjuk, mivel Nyirő Istók sírköve ma is megvan a házsongárdi temetőben, Begrezi Bálinté pedig 1935-ben előkerült a Petőfi-utca 4. számú ház előtt a földből házalapozáskor és utóbb az Erdélyi Nemzeti Múzeumba jutott.

Valamennyi sírkő a várfalba volt befalazva. A házsongárdi temető megnyitása (1571) előtt a kolozsvári lakosok a várfalak előtt lévő kertekbe temetkeztek. Temető volt a Magyarkaputól a Középkapuig, a Tordakaputól a nyugati szögletbástyáig, innen a Szén-utcai és a Monostor-utcai kapuig. (Vö. JAKAB, i. m. II, 187, 223, 224, 225, 233, 421; 422.). JAKAB (II, 225.) azt írja, hogy Jánosi Ferenc a telken lévő várfalról 43 sírfeliratot jegyzett le, melyek magyarul, latinul és németül voltak írva.

5/a Ötvös Antalné, Választó Gergely leánya Borbála. Sírkő 1574-ből. Méretei: 15×30 cm. Lelőhelye: Külső-Szén-utca, keleti sor, Hajós János háza, a kertben lévő várfal. Az újabb építkezések fedték el. — A sírkőről írt NAGYAJTAI KOVÁTS ISTVÁN (Vándorlások Kolozsvár falai körül. Nemzeti Társalkodó. 1840/II, 68.) az évszámot 1514-nek olvasta. Később Deák Farkas közölte a sírkő feliratát 1574-es dátummal. (Magyar feliratú sírkövek a XVI. századból. ArchÉrt. 1879: 358.).

5/b Bányai Ötvös János sírköve 1574-ből. Méretei: 25×51 cm. Lelőhelye: ugyanott, mint az előbbié. — Feliratát közölte Deák Farkas (ArchÉrt. 1879: 358–9.), de 1575-ös évszámmal.

6/a Sziogyártó János és leányainak sírköve 1574-ből. Méretei: 25×61 cm. Lelőhelye: ugyanaz, mint a fentie. — Említi NAGYAJTAI KOVÁTS (Kolozsvári régiségek. Tudománytár. Értekezések. XIV. Buda, 1843. 75.), utóbb Deák Farkas közölte feliratát (ArchÉrt. 1879: 358.).

6/b. Was Tamás sírköve 1579-ből.

7–15. Mátyás király-tér 32. A Wolphard-Kakas házról készült felvételek. — A ház csaknem teljesen eredeti alakjában 1894-ig állott fenn. 1893-ban készítette PÁKEI felvételi vázlatait, méréseit. A kidolgo-

zott rajzok azonban későbbiek. A ház akkori tulajdonosa, Szathmáry ötvösmester bontási szándékára nagy mozgalom indult meg a ház megmentése érdekében. THALY KÁLMÁN a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intézkedését is kérte, a Műemlékek Országos Bizottsága is sokat tárgyalta a kérdést. De minden igyekezet megtört a tulajdonos ellenállásán. Végül Szádeczky Lajos indítványára a ház első részének, mely „egészben véve nagyobb műtörténeti becesel nem bír“ (Műemlékek Országos Bizottsága 110/1893. számú akta), lebontásához hozzájárultak, ennek fejében a kikerült faragványokat jutányos áron az Erdélyi Nemzeti Múzeum kapta.

A házra vonatkozó irodalomból kiemeljük SZÁDECZKY LAJOS (Kakas István és a kolozsvári Báthory-ház: TörtTár, 1897: 606–25. — A kolozsvári Báthory-ház legendája: EM. 1897: 17–32.), VERESS ENDRE (Zalánkeményi Kakas István. Budapest, 1905; 38, 62, 115.) és FERENCZI SÁNDOR (A kolozsvári Wolphard-ház. Pásztortűz. VIII—1922, 101–2.) tanulmányait, amelyek tisztázták a ház történetét.

A ház a XVI. század folyamán több tulajdonos építkezéséből alakult ki. Első tulajdonosa Wolphard Adorján kolozsvári plébános, erdélyi püspöki vikárius, 1534—1541 között építkezett, következő tulajdonosa Wolphard István főbíró 1579—1581 táján. Befejezte az építkezéseket a XVI. század utolsó évtizedében zalánkeményi Kakas István, aki felesége, Baráth Zsófia, Wolphard István főbíró özvegye révén jutott a ház birtokába.

Wolphard Adorján építkezéseiből való faragványok: 2 ablak 1534-ből, 1 ablak 1536-ból, 1 ajtó 1541-ből (ez az egyik földszinti szobában volt. — Vö. JAKAB E., Világosító-rajzok Kolozsvár történetéhez. II. Budapest, 1888. V. tábla.). Valamennyi az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.

Wolphard István építkezéseiből való faragványok: ajtó 1579-ből (egykor a földszinten állott. — Vö. JAKAB, i. h.), ajtó 1581-es évszámmal az emeleti vestibulumból (II. kép), párkánytöredék 1581-ből (1936-ig a Pákei villában volt), kandalló 1582-ből (az egyik földszinti szobában állt. — Vö. JAKAB, i. h.), emeleti kandalló (I. a II. számú képen), földszinti kandalló (I. a III. számú képen), rozettás boltozatzáró kő. Valamennyi az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Továbbá az udvar 3 ablaka eredeti helyén, azonkívül ablak 1581-ből és boltozatzárókó maszkkal, mindkettő befalazva a Pákei villában.

Kakas István építkezéseiből való faragványok: ajtó 1590-ből, gyámkő dudás gyermekkel, a zodiakus-szoba 2 gyámköve. Valamennyi az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Továbbá eredeti helyén a zodiakus-szoba az összes faragványokkal, egy maszk, utólagosan befalazva a külső falon, és az udvarra nyíló 2 díszes faragott ajtó. Ezek közül azonban csak a rusztikás ajtó áll eredeti helyén, a megtört oromzatú, Kakas-monogrammos ajtó eredetileg az egyik földszinti, kandallós szobában volt (I. a 10. számú képen).

A Wolphard—Kakas-ház a legrégibb, erdélyi renaissance városi ház, amelyet részletesen ismerünk. Pákei felvételeinek óriási jelentősége ebben rejlik. Segítségével a lebontott épületet teljes egészében rekonstruálhatjuk.

7. A Wolphard—Kakas-ház homlokzata. Tollrajz. — A homlokzat a ház legrégibb és egyben legjelentősebb része volt. Pákei rajzán láthatjuk a nagy ablakokkal tagolt, palotaszerű homlokzatot. Az emeleti ablakfaragványok (1534, 1536) kimutathatólag a gyulafehérvári renaissance központ hatására készültek (BALOGH J.: Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943: 100.). Tehát a Pákei-rajz segítségével a gyulafehérvári főpapi, sőt ezen keresztül a budai főúri, renaissance paloták homlokzatairól is foglalat alkothatunk. A földszinti ablakok későbbiek, Wolphard István főbíró korából valók, a rajtuk látható címerpajzs alakja megfelel a Wolphard-monogrammos

udvari ablakok pajzsformáinak. A homlokzatot eredetileg még hatalmas kapuzat díszítette, olyan mint a Mátyás király-tér 20. számú Püspöky-házon volt (most az Erdélyi Nemzeti Múzeumban), vagy a Hid (Wesselényi)-utca 22. számú házon (25. kép).

8. A Wolphard—Kakas-ház hosszmet szete. Tusrajz. — A lépcsőház földszinti előcsarnokában látható ajtó azonos az 1579-es Wolphard-címeres ajtóval (vö.: Jakab, Világosító rajzok, II. köt. V. tábla), amely az Erdélyi Nemzeti Múzeum kőtárába került. Az udvar későrenaissance ablak-sora ma is eredeti helyén látható. A három első ablak Wolphard István főbíró, a négy következő nagy ablak és a kapu Kakas István építkezéséből való.

9. Wolphard—Kakas-ház. A lépcsőház keresztmet szete. Tusrajz. Ugyanezen a lapon látható a 10. számú rajz is.

10. Wolphard—Kakas-ház. Kandallós szobák keresztmet szete i. — A felső szoba kandallója és 1581-es ajtaja Wolphard István főbíró építkezéséből való. Mindkettő az Erdélyi Nemzeti Múzeumban. Az alsó szoba kandallója Wolphard István címerével van díszítve (részletes rajzát l. a 13. képen), az ajtó Kakas István monogrammjával ékes. Az előbbi az Erdélyi Nemzeti Múzeumba került, az utóbbi másodlagos helyen, az udvar földszintjén befalazva látható.

11. Wolphard—Kakas-ház. Az emeleti vestibulum. Ceruzavázlat. — A kandalló vázlatrajzát l. Jakab, Világosító rajzok, II. köt. IV. tábla. Az ajtó 1581-ből való. Mindkettő az Erdélyi Nemzeti Múzeumban őriztetik.

12. A Wolphard—Kakas-ház emeleti vestibulumának boltozata. Ceruzavázlat. Az előző, II. számú rajz hátlapja. — A boltozaton látható maszkos zárókő, jelenleg befalazva a Pákei-villa kertre nyíló verandájának mennyezetén.

13. A Wolphard—Kakas-ház földszinti kandallója. Ceruzavázlat. Jelezve: „1893. P.“ — A kandalló jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban látható, de tévesen hozzáépítve az emeleti kandallóhoz.

14. A Wolphard—Kakas-ház földszinti alaprajza. Tusrajz.

15. A Wolphard—Kakas-ház emeleti alaprajza. Tusrajz.

16. Mátyás király-tér 19. számú ház (a XIX. században Schütz János háza). Ajtó 1574-ből. Tollrajz. — Az ajtó jelenleg Majális-utca 29. szám alatt, az egykori Pákei-villában. — A házon építkezett Petrus Minch, az ő idejéből való a 16. és 17. képen közölt ajtó, valamint az emeleti boltozatos szoba az 1583-as, monogrammos zárókővel. Később a ház Rósás János kolozsvári magyar szenátor és Báthory Kristóf chirurgusa tulajdonába került (KELEMEN L., Nagy Szabó Ferenc ifjúkora. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Marosvásárhelyt, 1906. június 4—5-én tartott első vándorgyűlésének Emlékönyve. Kolozsvár, 1906. 54.). Az ő építkezéseiből való a választói báró Bánffy-kastélyban őrzött címeres *R. I.* monogrammos baluszteroszlop (1580), amely egykor az udvari tornác árkádjait tartotta. Rósás János felesége, Teomeosvari Sára, 1610-ben szintén építkezett a házban, amint azt a ma is meglévő, önéreztetes hangú építési emléktábla bizonyítja. Még későbből való a földszinti (ma Ursus-söröcsarnok) 1636-os ajtó és liliosos meg rózsás díszű gyámkövei.

17. Mátyás király-tér 19. számú ház. Ajtó 1573-ból. Ceruzavázlat. — A vázlaton olvasható helymegjelölés »Báthory-ház« és az »1513«

dátum téves. Az ajtó helyes évszámát és igazi lelőhelyét megjelöli Jakab, i. m. I, 427.

18. Mátyás király-tér 20. számú ház (a XIX. században Püspöky-ház). A ablakosztó baluszter. Ceruzarajz. — A baluszter jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.

19. Mátyás király-tér 20. számú ház (Püspöky-ház). Ajtókeret a XVI. századból. Tollrajz. A rajzon olvasható helymegjelölés: „Mátyás király-tér 32. sz. az ú. n. Báthory-házból“ téves. — Az ajtó jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.

A ház legrégebb renaissance része a »Verbum Domini manet in aeternum« feliratos ajtó az 1541. körüli időkből (BALOGH J., Az erdélyi renaissance. I, 261. l. 167. kép). 1575-ben átépítették, ebből az évből való gyönyörű renaissance kapuzata *B. P.* monogrammal (Erdélyi Nemzeti Múzeum). Ugyanebből az időből származik a 20. képen látható ajtó, valamint egyéb faragványok: három ajtó triglifes tagolású párkánnyal, az egyik *B. P.* monogrammal, a 18. képen látható ablakosztó baluszter, a 29. képen közölt rajz második sorában látható ajtó, két volutás gyámkő, több egyszerű tagolású gyámkő, ezek mind az Erdélyi Nemzeti Múzeumba kerültek. E házból való az a *B. P.* monogrammos, rozettás fríz is, amely jelenleg a Mátyás király-tér 19. számú ház udvarában van befalazva. — A ház eredeti, renaissance-kori homlokzata látható Sárdy István festményén (Erdélyi Nemzeti Múzeum).

20. Mátyás király-tér 20. számú ház (Püspöky-ház). A blakfülke és ablakosztó baluszterek rajza. Tusrajz. — A baluszterek közül kettő az Erdélyi Nemzeti Múzeumba került, kettő pedig a Pákeivillába.

21. Mátyás király-tér 19. számú ház (Schütz J., majd Czell F. háza). Ajtó az emeleti szobában 1636-ból. Tollrajz. — Az ajtó eredetileg a Híd (Wesselényi)-utcai Szilágyi-féle házban volt, a XIX. században Schütz János elhozatta és saját házába falaztatta be (vö. JAKAB E., Kolozsvár története. I, Buda, 1870. 427.).

22. Közép (Deák Ferenc)-utca 22. számú ház kapuja magyar felirattal. Tollrajz. — A kaput 1928-ban bontották le, töredékei sokáig a ház udvarán feküdtek. (Vö. KELEMEN L.—K. FODOR J., Kolozsvári kalauz. Kolozsvár, 1902. 30. — kl., Elpusztult kolozsvári faragott köemlékek. Művészeti Szalon. 1928. 10. sz. 13. l.— BALOGH J., Kolozsvár műemlékei. Budapest, 1935. 22.). A kapu stílusa a XVI. század második felére vall. Ugyanebből az időből még egy magyar feliratos faragványt ismerünk, egy *N.* nevű magyar ötvösnek a Belmonostor (Unió)-utcai 3. számú házából való 1586-os ajtót (Erdélyi Nemzeti Múzeum).

Az óvári ú. n. Bástya-ház (gr. Mikes-ház, Karolina-tér déli sora). Földszinti és emeleti alaprajz. Tollrajz, dr. Kovács István felvétele alapján. Jelezve: „1919. Jún. 10. Pákei“.

A házat 1902-ben bontották le. Egy 1553-ból való *H.* monogrammos díszes ajtó, két fogsoros párkányú ablak és egy ugyanilyen ajtó az Erdélyi Nemzeti Múzeum kőtárába került.

24. A Belmagyar (Kossuth Lajos)-utcában, a jelenlegi Unitárius Kollégium helyén volt régi házak alaprajza. Tollrajz. Jelezve: „Pákei L. felvétele 1896“.

A nyugati szélén, az unitárius templom mellett épült házban volt a tulajdonos, Petrus Daumen monogrammjával jelzett, 1595-ből való német feliratos ajtó. Jelenleg az új kollégiumban van befalazva. Egy 1599-ből való *SS*

monogrammos fogsoros ajtóparkány és egy évszámnélküli, fogsoros ajtó szintén ezekből a házakból az Erdélyi Nemzeti Múzeumba került. — Ezekről a házakról KELEMEN LAJOS írt (Lebontott régi házak: Erdély 1899: 85–86.).

25. Híd (Wesselényi)-utca 22. számú ház. Ajtó 1596-ból. Tusrajz. — Az ajtó jelenleg befalazva Majális-utca 29. szám alatt, az egykori Pákei-villában.

26. Híd (Wesselényi)-utca 22. számú ház egykori kapuja 1584-ből. Ceruzarajz. Jelezve: „1916. Pákei“. — A kapu felső része jelenleg befalazva Majális-utca 29. szám alatt, az egykori Pákei-villában, két oldalpilasztere szintén ott volt, mígnem 1936-ban az Erdélyi Nemzeti Múzeumba vitték. — Ugyanebből a házból még a következő faragványok kerültek a Pákei-villába: ajtó 1585-ből, ajtó 1586-ból, ajtó *H. B.* monogrammal, ajtó 1586-ból (l. a 25. képen), ablak 1584-ből, másik ablak a XVII. századból, és a 27. képen közölt ablakparkány. A három első darabot 1936-ban beszállították az Erdélyi Nemzeti Múzeum kötárába. — Megjegyezzük, hogy a faragványokon kétféle tulajdonos-monogramm fordul elő. Az egyik változat *H B R* összefonásából áll, ez látható az 1584-es kapun (26. kép) és az Erdélyi Nemzeti Múzeumban lévő ajtón. A másik változat ennek a fordítottja, ugyanis *B H R* betűkből van összeállítva; ezt találjuk az 1586-os ajtón (25. kép) és az egyik ablakparkány-töredéken (27. kép), amelyen még az *IVS HENCZEL WLINVS* név is olvasható. Az első változat, — mint KELEMEN LAJOS megállapította, — csaknem azonos Hensler Benedek ötvösmesternek egyik munkáján, az unitárius templomban őrzött páténán látható monogrammjával. Egy 1619-ből való szerződés valóban említi is Hensler másképp Eötvös Benedeknek a Híd-utca keleti során épült házat (JAKAB, i. m. II, 529.). Kérdés azonban, hogy 1584-ben ő, vagy talán apja építkezett-e, és továbbá, hogy vajon azonos-e a Henczel nevű tulajdonossal, vagy az megint más személy.

27. Híd (Wesselényi)-utca 22. számú ház. Ablakparkány-töredék. Részlet egyéb renaissance faragványokat ábrázoló rajzlapról. Tusrajz. — Ennek az ablakparkánynak a maradványai (feliratos architráv, kannelurás gyámkő, címer) külön-külön befalazva a Pákei-villában. A felirathól azonban mindössze a következő szavak láthatók: *IVS HENCZEL WLINVS*. Nem tudjuk, hogy Pákei minő alapon egészítette ki az „*IVS*“-t *BASILIVS*-ra, de a szász vezetéknev előtt a keleti egyházban szokásos keresztnev igen szokatlanul hat. Valószínűleg Benedictus lehetett.

28. Híd (Wesselényi)-utca. Boltozattartó gyámkő. Ceruzavázlat.

29. Ajtó- és ablakkeret a XVI. századból. Ceruzavázlat. Jelezve: „1918. dec. 20. Pákei“. Szélgjegyzet: „Méret: 1:10“.

a) Híd (Wesselényi)-utca 15. sz. Ablak 1598-ból.

b) Mátyás király-tér 5. sz. Ablak 1572-ből.

c) Híd (Wesselényi)-utca 15. sz. Ablak.

d) Ajtó(részlet) a Mátyás király-tér 20. sz., egykori Püspöky-házból. Jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.

e) Szén (Jókai)-utca 6. sz. Ajtóparkány 1539-ből.

f) Szén (Jókai)-utca 6. sz. Ajtóparkány 1591-ből. Elpusztult.

30. Renaissance ajtókeretek, címerek. Tusrajz. (Ennek a rajznak előkészítő részlete az Unitárius Kollégiumban. Jelezve: „1918. VI. 30. Pákei“).

a) Belmonostor (Unió)-utca 15. számú ház. Ajtó 1654-ből. — Ez az ajtó a földszinti boltozatos szobában látható, melynek zárókövét kehely ékesíti. Az építője tehát kolozsvári ötvös volt. Az ő építkezéséből való a b) rajzon látható kapuzatrészlet is 1653-ból.

b) Belmonostor (Unió)-utca 15. számú ház kapujának részlete az 1653-as évszámot jelző címerpajzsral. — Az épületre vonatkozólag vö. KELEMEN L., Kolozsvári műemlék-krónika. Pásztortűz 1938:624.

c) Belmonostor (Unió)-utca 15. számú ház emeletén befalazott szücs-jelvény 1684-ből.

d) Kolozsvári pénzverőház feliratos táblája 1608-ból.

e) Belmonostor (Unió)-utca 13. számú ház. A lengyel unitáriusok imaházába befalazott ajtó. — A lengyel unitáriusok imaházára vonatkozólag vö. JAKAB E., Kolozsvár története. II, 731.

31. Belmagyar (Kossuth Lajos)-utca. A régi unitárius kollégium kapuja. Ceruzavázat. — A kaput lebontották, a belső keret »MVSIS ET VIRTVTIBVS MDCCCVI / COMMVNITAS VNITARIORVM REAEDIFICAVIT« felirattal az új kollégium udvarán van befalazva. A kollégium építész UGRAI LÁSZLÓ, az erdélyi későbarok legkiválóbb magyar mestere volt.

BALOGH JOLÁN

Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban

Immár majdnem félezer esztendeje annak, hogy az európai tudomány — szakítva az előző évszázadok, sőt évezredek hagyományaival — egészen új utakon, merőben új módszerekkel igyekszik feleletet adni az emberiség örök problémájára: hogyan keletkezett a mindenség, s benne az ember és világa? A hit és az isteni kinyilatkoztatás helyett a tapasztalás és az emberi ész segítségével keresi e megoldhatatlan kérdés megoldását. Az eredmények egyenesen káprázatosak: a jelenségek magyarázatától az ősemberig, s az ősembertől az ősködig jutotunk már az ok-okozati viszony fonalán. De vajjon: túljutunk-e valaha is a ködön?

Hasonló módon, következésképpen hasonló eredménnyel rajzolja meg a modern tudomány egy-egy egyéniség földi pályafutását is. Évszázadok gyakorlatában kicsíszolódott, olykor már művészien finom forráskritikai eszközökkel vizsgálja a hős életének minden mozzanatát születése pillanatától halála percéig; majd pedig az így pontosan megállapított *res gestae* mögött a tettek, a tények létrehozóját, a lelket akarja megragadni: hol, milyen mértékben hatott rá kora, környezete, s mi az, ami sajátos, mindenki mástól megkülönböztető vonása? Itt, e végső, mondhatni egyedül lényeges ponton azonban az emberi képességek redszerint felmondják a szolgálatot: a halhatatlan lélek minduntalan kisíklík a végtelenül véges emberi elme pókhálószerű fogalmi szövődékéből. Magyarázatunk semmitmondó általánosításokba torkollik: vagy az egyén veleszületett, kielemezhetetlen erénye, tehetsége kifejezést vetjük oda *ultima ratio*-ként, vagy pedig — s ez őszintébb „megoldás” — kiábrándultan ismételtetjük az antik mondást: *individuum est ineffabile*.

Minden fogyatékosága ellenére is vérünnké vált már ez a szemlélet. Nem tudunk tőle szabadulni akkor sem, ha a *multra* fordítjuk tekintetünket: szinte magától értetődőnek tartjuk, hogy évszázadokkal, vagy akár egy évezreddel ezelőtt is éppen ilyen „tökéletes” módon akarták ábrázolni az egyént, így a szentek alakját is.

Legtöbbször még a gondolata sem merül föl annak, hogy egykor másként látták az ember életének célját, rendeltetését, s így más szempontok szerint, más módszerekkel ábrázolták földi pályafutását. Ennek következtében egyesek aggályoskodás nélkül veszik készpénznek a legenda minden adatát abban a naív feltevésben, hogy az egykori legendaíró ugyanolyan forráskritikát végzett anyagán, mint ahogy az napjainkban szokás, sőt kötelesség. Mások viszont halomra cáfolják e modern hagiographusok minden állítását: rámutatnak arra, hogy sokszor ugyanazon „tények”, *motivumok* bukkannak föl Japánban,

Indiában s több szent életében Európában; így például Arpádházi Szent Erzsébet legendájának egyik részlete némi módosítással megvan St. Honoré de Buçansais életének feldolgozásában, Flores és Blanchefleur regényében, egy kalmuk, meg egy indiai népmesében, sőt az Ezeregy-éjszaka meséiben is.¹ Meggyőzően, szinte minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a legendák anyagának tetemes része ilyen nemzetközi vándormotívumokból való: ábrázolásuk tehát nem portré, hanem típus. Nem az egykor élt ember a hősük, hanem *a* martir, *a* térítő, *a* csodatevő püspök. Legtöbbször ugyanazon érzelmek, gondolatok vezérik őket, s mindegyikük valósággal inkarnációja az erényeknek. Csoda-e hát, hogy olyan sok a meglepő hasonlóság a szentek életében? Elvont fogalmi vázak ezek, melyekből szinte teljesen kihullottak az egyedi vonások. „Az ember portrét kér, s a legendaíró programmal felel.“²

E rendkívül súlyos megállapításokat DELAHAYE jézustársasági atya, a bollandisták egykori tudós igazgatója vetette papírra alig néhány évtizeddel ezelőtt. Kevés tudós ismerte úgy tudományterülete anyagát, s még kevesebben voltak és vannak megáldva olyan éles ítélőképességgel, mint ő. S a modern tudomány e kitérő képviselője végső fokon arra az eredményre jutott: nem lehetünk soha eléggé bizalmatlanok, eléggé kritikusok a legendákkal szemben a történeti hűséget illetően.³

Mindez kétségtelenül igaz. A modern történettudomány szempontjából valóban csak annak a tudósításnak van értéke, amely megtörtént dolgokat tartalmaz; hiszen arra a kérdésre keres feleletet: mi, hogyan történt az egykori történeti valóságban?

De vajjon az egykori legendaírók is erre a kérdésre akartak-e válaszolni? Ők is *olyan* élethű ábrázolást szándékoztak-e adni a szentekről, mint a mai történettudós választott hőséről? Az ember portrét vár és típust kap — panaszkodik a modern történéssz. S e panaszban benne van a fenti kérdésre a válasz: nem! A legendaírók másként látták az embert, létének értelmét és célját. Hogy nem rajzoltak mai értelemben

¹ E. COSQUIN, Contes populaires de Lorraine, I, 71. (id.: H. DELEHAYE, Les légendes hagiographiques. 2. kiadás, Bruxelles, 1906., 34. l. 1. sz. jegyzet).

² H. DELEHAYE megállapításai ezek: i. m. 27. kk.

³ DELEHAYE munkája klasszikus alkotás a maga nemében: hatalmas ismeretanyagát utólérhetetlen ítélőképességgel rendezi a francia prózának a skolasztikától kezdve szinte töretlenül fejlődésben kialakult törvényei szerint. Először fogalmi meghatározást ad, majd a legkülönbözőbb szempontok szerint vizsgálja anyagát (tömegpszichológia, antik tradíciók, keresztény etika, stb. hatása), s a legendaíró tevékenységét egyaránt. Sarkalatos hibája azonban ma is nagyon elmozdító könyvének, hogy szinte teljesen a modern történettudomány szempontjait alkalmazza; mi igaz, mi nem, mi téves, hibás a legendákban (Azok, akik szeretik készpénznek venni a legendák minden adatát, e tekintetben ugyancsak okulhatnak könyvéből!). Ezzel a módszerrel kitérő analízist lehet adni erről a sajátos középkori műfajról (D. ad is!), s feleletet lehet adni arra a kérdésre: melyek azok a részek a legendákban, melyek valóban megtörtént dolgokat tartalmaznak. A legendaírónak azonban láthatóan nem ez volt a célja, tehát a D. által kiválasztott szempont nem egyezik az egykori íróval, s így a legendához mint egységes irodalmi műhöz nem tud közel férközni. Ennek alapfeltétele az, hogy megtaláljuk: milyen cél, milyen szempontok vezették a legendaírók munkája megalkotásakor?

vett portrét? Nem is akartak. Élethű ábrázolást várni, vagy követelni tőlük tehát egyaránt jogosulatlan, ahisztorikus.

Olyanfajta ez a tévedés, mintha valaki nem ismerné *Arany* halhatatlan balladájának, *A welsi bárdok*-nak a keletkezését, allegorizmusát, s azt hinné, hogy a költő Edward angol király egyéniségét akarta megrajzolni. A költemény sorai egyszerre egészen más értelmet kapnának ilyen szemléletben. S ha a feltételezett magyarázó értékelés céljából egykorú forrásokkal is egybevetné a balladát, esetleg megállapíthatná, hogy Edward egyéniségének rajza nem elég alapos és nem egészen hű. Mintha bizony Aranynak ez lett volna a célja!

Ez az abszurdumig fokozott hasonlat egyszersmind világosan mutatja a helyes kiindulási pontot, az alapkérdést is: mit akartak ábrázolni a legendaírók? Milyennek látták az embert, létének értelmét és célját a mindenségben?

A modern ember, akinek szellemi horizontja nem terjed túl a földi lét határain, a természetfölötti világot rendszerint csak amolyan *deus ex machina*-ként alkalmazza gondolkodásában akkor, mikor tudománya már csődöt mondott. A középkori ember azonban ezt a természetfölötti világot valóságnak, sőt az egyetlen valóságnak tekintette.

Az egész érzékelhető világ olyan, mint valami könyv, melyet Isten ujjai írt — mondja HUGO DE ST. VICTORE. Benne az egyes teremtmények mintegy az Isten bölcsességének bizonyosságául szolgáló jelképek. Ha írástudatlan ember lapozza ezt a könyvet, benne csak a betűk alakját látja, értelmüket azonban nem tudja fölfogni. Ilyen tudatlan az, aki a látható teremtményekben csak a külső alakot figyeli, a belső lényegét pedig nem veszi észre. A bölcs éppen abban különbözik a balgától, hogy a látható dolgok mögött ki tudja fürkészni az isteni bölcsesség szándékát, elgondolását, s így eljut az igazság, a valóság (*veritas!*) felismeréséhez.⁴

Egy példa annak megvilágítására, hogy mi az igazság, a valóság felismerése HUGO DE ST. VICTORE szerint: a galamb az egyház — mondja —, lábai a martirok, akiket a kegyetlen emberek megsebesítettek; azért vörösek tehát az egyház lábai, mert a martyrok vérében jár, akik vérüket ontották Krisztusért. Az ezüstszerű tollazat az egyház szilárdsága, amely olyan erős, mint a tűzben megedzett ezüst. Szárnyainak felszíne égszínkéék azért, mert a szemlélődő egyház lelke az ég külsejét utánozza. Szeme sáfrányszínű, az érett gyümölcs színe, mert az egyház érett megfontoltsággal tekint a bizonytalan jövőbe.⁵

Petrus Capuanus kertjének rózsái között sétálgatva nem a porzókat és a bibéket vizsgálja, de nem is illatukat élvezzi. A vörös rózsákban a martirokat látja, akiket megsebesítettek a pogányok és a szakadárok. A fehér rózsza Szűz Máriát juttatja eszébe. Legértékesebb azonban — mondja — a piros és a fehér rózsza: tövisből születik, zöld a

⁴ H. DE S. VICTORE, *Eruditionis Didascalicae libri septem, liber VII.* — MIGNE, *Patrologia Latina*, CLXXVI, 814.

⁵ *De bestiis et aliis rebus liber.* MIGNE, i. m. CLXXVII. l., 18. kk.

szára, lombját mindenfelé kiterjeszti, fénye felüdít, szépsége gyönyörködtet. Ebben a rózsában a Megváltóra ismer.⁶

Az ilyesfajta példák felsorolását folytathatnók egészen a végtelenségig, bizonyosságul annak, hogy a középkori gondolkodás számára e világ nem valóság, de nem is látszat, hanem szimbólum, jelkép: illusztrációs eszköze az egyetlen, a természetfölötti valóságnak.⁷

Sehol sem látható ez olyan tisztán, a szó szoros értelmében szemmel láthatóan, mint a képzőművészetek, s köztük is különösen a festészet területén: nem csak, vagy helyesebben nem is annyira általános jellegében (hogy kizárólag egyházi célok szolgálatában áll, s ihletője a vallás), hanem elsősorban a szemléletben és a kidolgozás módjában.

A transcendens keresztény életfelfogás diadalmaskodásával egyidejűen, illetőleg vele párhuzamosan az antik világnézet, amely a földi léten, mint célon nyugodott, elvesztette hatalmát; ennek következtében szinte magától értetődően, sőt szükségszerűen változott meg a művészet célja is: mindaz, ami az antik világ jellemzője volt: természeti hűségre, egyéni ábrázolásra való törekvés, elhelyezési és mozgási problémák, a plasztikus három síkban való ábrázolás szinte egészen eltűnt; az élethűen ábrázolt alakok helyére meghatározott számú mozdulatlan típus, mondhatni sablon lép.

Nem azért, vagy legalább is nem csak azért, mintha a festő képessége vagy képzettsége elégtelen lenne az antik stílusú ábrázolásra. Nem. Előtte egészen más cél lebegett: annak az örökkévaló, természetfölötti, gondolati világnak az ábrázolása, melynek e világ, keresztény felfogás szerint, csupán halvány és mulandó visszfénye. Ebben a szemléletben pedig mindaz, amit az antik világ művészete feladatának, céljának tartott, fölöslegessé vált. Hiszen a kép célja nem az többé, amit érzékelhetően a néző szeme elé varázsol, hanem az, amire emlékezteti: a teremtés, a bűnbeesés, a megváltás, stb. gondolatának tudatosítása a hívő lélekben.

Ennek megfelelően az egyes alakok, képelemek csupán fogalmi, szimbolikus jelek: hogy közülük melyik kerül előbbre, vagy hátrább, feljebb vagy lejjebb, azt nem a történeti idő- vagy térbeli rendje szabja meg, hanem a kifejezendő szimbólumhoz való gondolati viszonyuk. III. Ottó evangeliariumának egyik részlete például Krisztus bevonulását ábrázolja Jeruzsálemben; a Biblia szerint — mint tudjuk — az apostolok ruhájukat, melyen a Megváltó lovagol, a földre terítik,

⁶ PETRUS CAPUANUS, De Rosa. ed. D. J. B. PITRA: Specilegium Solesmense. Paris, 1855. III., 489 kk.

⁷ „Qu'est ce que l'univers visible? ... Est-ce une apparence? Est-ce une réalité? Le moyen âge est unanime à répondre: le monde est un symbole“. EMIL MÅLE, L'art religieux du XIII. siècle en France. Paris, 1910. 43. (A fenti példákra, melyek mégis csak jobban rávilágítanak a középkor sajátos szemléletére, mint bármilyen modern feldolgozás, szintén MÅLE hívta fel a figyelmemet. Természetesen korántsem gondolom, hogy a középkorban mindenki így látta a világot (oklevelek, diplomáciai akták világosan mutatják, hogy az „örök emberi“ tulajdonságok: éivódás, kapzsiság, hatalomvágy, stb. akkor is éppen úgy megvolt az emberekből, mint ma), ahhoz azonban, hogy a legendák szempontjait, célkitűzéseit jobban láthassuk, annak a szellemi rétegnek a világszemléletét kell taglalnunk, amelyhez a legendairók is tartoztak.

a képen viszont fejük fölé a magasba emelik. Az alakok elrendezése láthatóan tudatosan nem optikai szempontok szerint történt: a festő azt a hierarchikus különbséget akarta érzékeltetni, mely a Megváltó és az apostolok, vagy egyáltalán az emberek között van.

De nemcsak vallásos, bibliai jelenetek ábrázolásában van ez így, hanem történelmi személyek esetében is: legtöbbször nem az egyén, hanem az erények megtestesítője, a tökéletes ember látható a festményen, — amint az a keresztény gondolati rendszerben kialakult.⁸

A világ csak — szimbólum: eszköz a transcendens valóság szemléltetésére; az egyes képelemek, alakok, személyek csak a természetfölötti gondolati világhoz való viszonylatukban léteznek, mint annak földi inkarnációi — ezt mutatja a festészet is.

Erősen kísért a gondolat: vajjon nem ilyesfajta lehet a legendák emberábrázolása is? Hiszen a toll ugyanazt a szerepet játssza az író kezében, mint az ecset a festőében. És valóban: a legendairó ugyanúgy típust ábrázol — éppen ez a panasz ellene —, mint festő-kollegája.

S ha emlékezetünkbe idézzük pl. Szent István Nagyobb Legendáját, azonnal megvilágosodik e típus jellege is: „*A szent királynak Istentől adott mennyei kegyelem minden jótéteményei közül legkivált azokat kell előszámlálnunk, melyek az örök élet örömeinek elnyerésére első sorban állanak*“ — olvassuk a legendában.⁹ S az író ezt a módszertani elvét szigorúan meg is tartja: a nagy király életéből valóban csak a mennyei kegyelemből jutott isteni ajándékokat jegyezte föl. Ennek megfelelően részletesen beszél István térítő, egyházszervező munkájáról, meg arról: mennyire tetet öltött egyéniségében minden erény. Ellenben egyetlen szóval sem emlékezik meg hőse törvényeiről, bíráskodásáról, társadalmi reformjairól. Nem azért, mintha minderről megfeledkezett, vagy éppen nem tudott volna, hanem azért, mert nem tartotta fontosnak, sőt talán hasznosnak sem taglalásukat. „A többi, e világra vonatkozó dolgokat nem tartottuk érdemesnek ide je-

⁸ Mindezeket — a szükséghez mérten MAX DVOŘAK, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*, München, 1923.), DAGOBERT FREY (Gotik u. Renaissance als Grundlage der modernen Weltanschauung. Augsburg, 1929.) és GEREVICH TIBOR (Magyarország románkori emlékei, Budapest, 1938.) nyomán írom. „Tudni kell, hogy a román szobrászat legtöbb témáját és sémáját, formáját és motívumát európai közkincesé tette a kereszténységnek nemzeteket átfogó egyetemessége“ — írja GEREVICH, uo. 214.). Az „egyén“ ábrázolásáról P. E. SCHRAMM írja; Der Maler oder Zeichner verfügt über einen Schatz verschiedener, älterer und jüngerer, bärtiger oder unbärtiger Männertypen, die vor allem durch die Gestalten der Bibelillustration ausgeprägt und durch den besonderen Stil seiner Kunstschule variiert wird; Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit I. Teil: bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts (751—1152) (Die Entwicklung des menschlichen Bildnisses, hrsg. von Walter Goetz), Leipzig-Berlin, 1928, 10 l.

⁹ *Inter omnia superne miserationis beneficia beato regi divinitus concessa pre omnibus suis illa dinumeranda scriptisque commendanda, que locum primum obtinent ad eternae vite gaudia promerenda.* Szentpétery: *Scriptores Rerum Hungaricarum* (SRH) Budapestini, 1938. II. 387. — Itt jegyzem meg, hogy az eredeti latin szöveget csak fontosabb esetekben közlöm — jegyzetben. A szövegben — az olvashatóság kedvéért — SZABÓ KÁROLY jólsikerült fordítását adom (Emlékiratok a magyar kereszténység első századából Pest, 1865); egyrészt az egység kedvéért teszem ezt (Hartvik kivételével mindazokat a legendákat lefordította, melyeket elemezni szándékozom), másrészt pedig azért, mert fordításának van valami sajátos, ódon zamata.

gyezni“ — olvassuk egy másik legendában. Miért nem? Azért, mert mint Szent László legendájának szerzője mondja: munkájának az a célja, hogy a hallgatók és olvasók túljussanak a földi javakon, s elnyerjék az örökkévaló örömeket.¹⁰

Az élet értelme és célja az „örök élet örömeinek elnyerése“, s ami ezzel egyértelmű, a természetfölötti világ szolgálata lévén, az életrajz-író feladata éppen az, hogy kihüvelyezze hőse életéből ezeket az értékeket: hol, mit tett Istenért és az Egyházért e földön? Mennyiben valósult meg egyéniségében a keresztény etika által körvonalazott „Isten képmása“: a kegyes, jámbor, könyörületes, stb. ember. Az időtlent keresi tehát az időlegesben, az örökkévalót a mulandóban; így azok a tettek, törekvések, melyek nem e természetfölötti, gondolati valóságra irányulnak, értéktelen lim-lomként hullottak ki az író szemléleti, értékelési rostáján.

A legendaíró tehát nem élethű portrét, hanem típust rajzol. Az egyéniség képe in idea már készen van lelkében, mielőtt hozzáfogna az illető szent életének kutatásához, az „anyaggyűjtéshez“; ehhez a keresztény etikából évszázadok gyakorlatában kialakított „képlethez“ keresi azután az adatokat, s a szerint foglalja bele munkájába, vagy mellőzi hallgatással őket, amint az eleve meglévő képlet ezt megköveteli, vagy megengedi. Azaz nem a szent életét írja meg, amint az az egykori történeti valóságban lefolyt, hanem válogat benne, egyes részleteket kiemel, tehát illusztrációs anyagnak tekinti.

Ennek a szemléletnek természetesen döntő fontosságú következményei vannak a legendaíró egész munkájára: ezért olyan egyforma, tipikus a szentek portréja. De ez a szemlélet magyarázza jórészen a legendaíró módszerét is: számára a tény megállapítása nem öncél, hanem csupán illusztrációs eszköz lévén, nem fordít rá különösebb gondot; a hagyomány, sőt legtöbbször a pusztá hallomás is elég bizonyíték számára, s minden további kritika nélkül fölveszi értesülését munkájába — ha képletszerű portréjának megrajzolásához közelebb segíti.

Ilyen körülmények között szinte természetes az a motivum-vándorlás, melynek eredményeként különböző időben, különböző helyen, más és más életkörülmények között élt szentek legendájában egy és ugyanazon történetek, népi eredetű, vagy idők folyamán népiessé vált mese-szerű elbeszélések bukkannak föl. Ezeket a toposokat, közhelyeket a legendaíró nemcsak hogy nem utasította el, hanem egyenesen szívesen vette. Hiszen minél ismertebb csodákat szőhetett bele szentje életébe, annál közelebb tudta hozni mindenkori hallgatóságához; annál inkább kidomboríthatta hőse nagyságát, ha olyan csodákat jegyzett fel róla, amelyek nagy és köztiszteletben álló szentek életében is előfordultak.

¹⁰ Szentpétery, SRH II, 527. — Külön is meg kell jegyeznem e helyen, hogy e kintűnő, minden igényt kielégítő kiadásban végre megkapta történettudományunk azt a régóta nélkülözött szilárd forráskritikai alapot, melyre nyugodtan építhet a finomabb, s így érzékenyebb módszerekkel dolgozó filológus is: nem kell attól rettegnie, hogy következtéseinek alapja a kiadó jóvoltából esetleg „sajthiba“. Ha nagy ritkán előfordul is egy-egy hiba, szinte kizárólag tipográfiai jellegű, (ez pedig elkerülhetetlen egy ilyen hatalmas méretű, s oly sok szempontra tekintettel levő munka első kiadásában!), s nem értelemzavarók.

Az egész középkori legenda-irodalom tele van ilyen közhelyekkel, vándor-motivumokkal,¹¹ bőségesen található természetesen hazai legendáinkban is. Topikus már maga a legendaváz.¹² Rendszerint prólogus vezeti be, s ebben az író valamilyen ismertebb személynek ajánlja munkáját, mint például Hartvik püspök Kálmán királynak, vagy bocsánatot kér tudatlanságáért, munkájának hibáiért, stílusának gyarlóságáért, mint például Szent István Kisebb Legendájának írója. Ezután következik a szent születése — természetesen csodás körülmények között; legtöbbször Isten — egyik hírnöke által — előre tudtja a szülőkkel, hogy olyan gyermekük születik, akire igen nagy dolgok elintézését bízta. Így „lepi meg“ például az Úr Gézát „egy éjjel csodás látománnyal“ Szent István Nagyobb Legendájában — „kellemes külsejű“ ifjú által adva neki tudtul, hogy a magyarság megtérítését ő nem végezheti el, mert kezei vérrel fertőzvék: születendő fiára vár ez a feladat, aki „egyike lesz az Úr választott királyainak“. — Ez a vaticinatio ex eventu azután szinte teljesen meghatározza a szent egész további életét, egyéniségének alakulását; már gyermekkorában szent: gyerekes dolgokkal nem törődik, nem játszik, jámbor s aszketikus hajlamai egyre növekszenek; csak Isten dolgaival foglalkozik, s éjszakánként, mikor a halandó ember alszik, ő zsoltárokat olvas, — így például Szent Imre is.

S csak természetes, hogy azt, akit — a próféta szavai szerint — „Isten előbb ismert, mint fogantaték“, látomások, csodák sorozata kíséri felnőtt korában is, egész életében. Ezek a csodák, látomások végső fokon sokszor antik gyökerű hagyományokra mennek vissza,¹³ legtöbbször azonban Krisztus életének valamelyik jelenete, vagy a Biblia egyik részlete az alap, melybe úgyszólván csak behelyettesítik a történeti szereplőket. Így például a Kisebb Legendában éppen úgy Isten adja tudtul Szent Istvánnak a besenyők betörését, s teszi ezzel lehetővé számára a veszedelem elhárítását, mint Dávid királynak egykor a filiszteusok ellenében. A besenyőket üldöző Szent László — olvasuk a legendában — seregével együtt nagy pusztaságba érkezett, s nem volt, mit egyenek. Miként egykor Mózes, Szent László is Istenhez fohászodik, s kéri, ne engedje keresztény népét éhen pusztulni. S ime, mint régen Mózes és a zsidók számára manna hullott az égből, most hirtelen Szent László serege előtt meg szarvascsorda jelenik meg, s „fogának mindnyájan az állatokból, amennyi kinek elég vala“.¹⁴

Csak a keret történeti jellegű tehát, a tartalom, amivel megtölti az író, szinte teljes egészében bibliai reminiscencia. De még a keret, a besenyők betörése sem a reális ábrázolás végett került be a legendába. A tökéletes keresztény király arcképének jellegzetes vonásai

¹¹ Ezekből egész szép csokrot szedtek már össze a kutatók: l.: DELEHAYE, i. m. 111 k., HEINRICH GÜNTER, Die christliche Legende des Abendlandes (Heidelberg, 1910), ua., Legenden-Studien (Köln, 1906) és LUDWIG ZOEPF, Das Heiligenleben im 10. Jahrhundert (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters u. der Renaissance, hrsg. von Walter Goetz, Heft. 1., Leipzig-Berlin, 1908, 1.)

¹² DELEHAYE, i. m. 110 kk. s főként ZOEPF, i. m. 40. kk.

¹³ Tanulságos példákat sorol fel DELEHAYE, i. m. 189. kk.

¹⁴ Szentpétery, SRH II, 520.

közé tartozott tudniillik a pogányok elleni küzdelem. Ez készthette az írókat arra, hogy egyáltalán említést tegyen a besenyőkről.

Nemcsak a *mit*, hanem a *hogyan* kérdésben is tehát az a közhelyszerű ember-, illetőleg király-képlet az irányadó, melyhez a legenda-író szentjének minden tettét méri azért, hogy bebizonyíthassa: hőseben a tökéletes ember —, illetőleg király öltött testet. Mindennél világosabban mutatja ezt Konrád császár 1030. évi betörésének elbeszélése a Nagyobb Legendában. E hadjárat lefolyását meglehetősen pontosan ismerjük más forrásokból is: a betörő császárral a magyar sereg nem szállt szembe a határon, hanem az erdős-mocsaras vidéken egészen a Rábáig engedte — szittyva módon. Itt azután a fáradni kezdő német sereget, melyet már az éhség veszélye is fenyegetett, megrohanták a magyar csapatok: az ellenség hátába kerülve elfoglalták Bécsset, s a császár — az altaichi évkönyvek krónikása szerint: „hadsereg és eredmény nélkül tért vissza“.¹⁵

A legenda minderről említést sem tesz; István, mielőtt az ellenség elé indulna, Szűz Máriához fohászkodik: imája meghallgatásra talál, mert másnap a német sereg vezéreihez hírnök érkezik, aki „mintha a császár küldötte volna“, parancsot hozott nekik a visszatérésre. „Az ellenség visszavonultával“ István „földre borulva ada hálát a Krisztusnak és anyjának“, a császár pedig megértvén, hogy a hírnök, aki őket visszafordította, valóban nem az övé „nem kételkedék, hogy a dolog isteni végzésből... történt“. „Ezen túl magát annak országa megtámadásától az örök bírótól rettegetve megtartóztatá.“

Ime, így szövi át a legendaíró a történeti eseményeket természetfölötti kazuisztikával azért, hogy hőse Istentől való elhivatottságát még jobban kidomboríthassa, s szent voltát újabb vonással gazdagítsa.

Ugyancsak csodák, látomások, titkos előjelek jelzik már jó előre a Szent halálának közeledtét is. Amikor azután a hős „elköltözésének napja közelget“ maga köré gyűjti püspökeit, leendő utódját, s „udvarának a Krisztus nevével dicsekvő előkelőit“ — és intelmeket intéz hozzájuk.¹⁶ A haldokló, aki már kifelé megy az életből, látni akarja hozzátartozóit, legközelebbi munkatársait, hogy még egyszer utoljára tanácsokkal lássa el őket a jövőre vonatkozóan. Szinte magától értetődő örök emberi tulajdonság ez, s éppen ezért vált közhellyé e rész az egész világirodalomban a legrégebbi időktől kezdve. Felbukkan már *Herodotosnál*: Kambyses perzsa király halálos ágyán egy haldoklóhoz éppen nem illő, s nyilván a történetíró által szerkesztett terjedelmes szónoklattal vesz búcsút a perzsa előkelőktől. Sokszor meg éppenséggel mesészerű elbeszélés ez a halál előtti utódoktatás. Így például Aesopus egyik meséjében az egyszeri földműves példázatnak az összekötött veszszőnyalábot hozza föl: a vékony vesszők együtt szinte eltörhetetlenek,

¹⁵ A Konrád hadjáratára vonatkozó forrásokat összegyűjtötte PAULER GYULA, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp., 1899. I, 411. — A legendára vonatkozóan vö. SZENTPÉTERY, SRH II, 389. kk.

¹⁶ *Wir kommen endlich zum letzten typischen Zug: der Darstellung des Todes des Heiligen. Der Sterbende versammelt die Seinen um sich, richtet eine lange Ermahnung an sie, im Guten auszuharren.* ZOEPF, i. m. 59.

külön-külön viszont játszi könnyedséggel tördelhetők darabokra.¹⁷ Ugyanezzel a hasonlattal válik meg gyermekeiktől az „egyszeri földműves“ után másfél évezreddel később Szvatopluk morva fejedelem is — Konstantinos Porphyrogenetos feljegyzése szerint.¹⁸ A példázat jellege, alkalmazásának nagy időbeli eltérései világosan mutatják, hogy a jó száz, illetőleg ötven esztendővel az események megtörténte után dolgozó Herodotos és Konstantinos irodalmi közhelyet jegyzett föl.

A keresztény legendairódalomban annál is inkább lközkedvelté vált ez a halál előtti utódoktatás, mert Krisztus utolsó szavait is — melyeket a keresztje alatt álló tanítványokhoz intézett, — ilyen intelmekül fogták fel.¹⁹ Csak természetesen az író szerkesztett, s nem hőse mondott el. — A halál előtti utódoktatásra l. pl. HERODOTOS Lib. III. cap. 65. (Kambyses búcsúzik halálos ágyán a perzsa előkelőktől!); XENOPHON, Institutio Cyri Lib. VIII. cap. 7. (Kyros, észre halála közeledtét *ἐκάλεσε τοὺς παῖδας ... ἐκάλεσε καὶ τοὺς φίλους ... παρόντων δὲ πάντων ἤρξατο τοιοῦδε λόγον ...* Őt lapnyi beszéd következik a birodalom szétosztásáról, a testvéri szeretetről, a szülői tiszteletről). — SALLUSTIUSnál hasonló módon búcsúzik Micipsa is fiától: Adherbaltól, Hiempsaltól és fogadott fiától, Jugurthától (Bellum Jugurthinum, cap. 10.). Vö. Konstantinos Porphyrogenetos: De administrando imperio 41. caput.

¹⁷ „παρήγησε δὲ αὐτοῖς τοῦ μὴ εἰς διάστασιν καὶ κατ' ἀλλήλων γενέσθαι παράδειγμα αὐτοῖς τοιοῦτον ὑποδείξας“ ῥάβδους γὰρ τρεῖς ἐνεγκὼν καὶ συνθήσας δέδωκε τῷ πρώτῳ υἱῷ τοῦ ταύτας κλάσαι, τοῦ δὲ μὴ ἰσχύσαντος πάλιν δέδωκε τῷ ἐτέρῳ, ὡσαύτως καὶ τῷ τρίτῳ· καὶ εἶδ' οὕτω διαίρων τὰς τρεῖς ῥάβδους δέδωκε τοῖς τριῶν πρὸς μίαν, οἱ δὲ λαβόντες καὶ κελευσθέντες ταύτας κλάσαι εὐδένος αὐτὰς κατέκλασαν, καὶ διὰ τοιοῦτον ὑποδείγματος παρήνευσεν αὐτοῖς, εἰπὼν ὅτι εἰ μὲν διαμένετε ἐν ὁμοψυχίᾳ καὶ ἀγάπῃ ἀδίαίρετοι, ἀκαταγώνιστοι παρὰ τῶν ἐναντίων καὶ ἀνάλωτοι γενήσεσθε· εἰ δὲ ἐν ἡμῖν γένηται ἔρις καὶ φιλονεικία... ὑπὸ τῶν πλησιασόντων ἡμῖν ἐχθρῶν παντελῶς ἐξολοθρευθήσεσθε. μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν τοῦ αὐτοῦ Σφενδοπλόκου ἕνα χρόνον... πρὸς ἀλλήλους ἐμφύλιον πόλεμον ποιήσαντες, ἐλθόντες οἱ Τοῦρκοι τούτους παντελῶς ἐξολόθρευσαν, καὶ ἐκράτησαν τὴν αὐτῶν χώραν...“ KONSTANTINOS PORPHYROGENETOS, De administrando imperio c. 41. (A tudós eszászárt nyilvánt Szvatopluk fiainak viszálykodása, s a magyarok által történt leveretése készíthette arra, hogy a fenti „intelmeket“ a haldokló Szvatopluk ajkára adja: mintegy motiválni akarta velük az eseményeket.) — Ezek az egymástól oly messze eső példák világosan mutatják, hogy a halál előtti utódoktatás valóban irodalmi közhely. Hogy a legendákban is az, arra l. a 16. jegyzetet.

¹⁸ Guillelmus Carnotensis szerint pl. Szent Lajos a keresztre feszített Krisztushoz hasonlóan beszélt halálos ágyán (Receuil des historiens des Gaules et de la France, XXIII. k.). Végző gyökként tehát — úgy látszik — a legendákban e rész mögött Krisztus utolsó szavai állanak: mintegy végrendeletként fogták fel őket. 150. kk.

¹⁹ „... convocatis pater suus Ungarie primatibus cum ordine sequenti, per communis consilium colloqui filium suum Stephanum post se regnatum populo prefectum et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit.“ SZENTPÉTERY, SRH II. 381. l.

²¹ VÁCZY PÉTER, Die erste Epoche des ungarischen Königthums. Pécs, 1935. 84. l. 57. jegyzet, és DEÉR JÓZSEF, Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938. 107. kk.

A két rend (*primates cum ordine sequenti*) említésre pedig bizonyossá is teszi ezt: a magyar társadalom nemesak Géza, hanem Szent István idejében sem állott a fejlődésnek azon a fokán, hogy két, akárcsak homogenébb rétegéről is lehetne beszélni — amint erre már az Árpád-kor nagy ismerője, PAULER GYULA meggyőzően rámutatott. Ez a társadalmi rétegződés legkorábban — bár oda is meglehetősen nehezen — csak a XI. század utolsó évtizedeibe illeszthető bele — azaz a Nagyobb Legenda keletkezésének korába.²²

Ugyanígy halálos ágyához hivatja Szent István is püspökeit, udvarának előkelőit: előbb utódjáról, Péterről tanácskozik velük, azután pedig: „inté őket, hogy az igaz hitet tartsák meg“.²³ Váratlan, bizonyos fokig suta ez a befejezés, olyannyira, hogy a kutatók — élükön PAULERREL — egyenesen csonkának érezték e miatt a legendát. Valóban különös, hogy a legendaíró éppen ott szakítja meg munkáját, ahol a hős szentségének talán legfontosabb bizonyosságai következének: halála után tett csodái! Ha tekintetbe vesszük azt, hogy e legenda közel egykorú átdolgozója, Hartvik püspök minden különösebb gátlás nélkül jónéhány intelmet fűz még e rövidke mondathoz²⁴ — jellemzően az ilyen monitiok történeti értékére —, s oldalakon keresztül tárgyalja Szent István halála utáni csodatetteit, akkor egészen óvatosan is megállapíthatunk annyit, hogy a Nagyobb Legenda befejezése valamilyen okból nem teljes: annál kevésbé az, mert a Kisebb Legenda tudósítása szerint a nagy király már szentté avatása előtt is igen sok csodát tett;²⁵ annak tehát, azaz a Nagyobb Legenda szerzőjének, aki hihetően a szenttéavatásra írta művét az 1080-as évek táján, legalább néhány

²² PAULER GYULA. A Hartvik-legenda és pesti kódexe: Századok 1884: 739 kk. — A társadalmi rétegződésre vonatkozóan l. SZILÁGYI LORÁND pontos összeállítását, Az Anonymus-kérdés revíziója: Századok 1937: 1 kk.; a rétegződés következményeire Századok 1943. 1 kk.

²³ „... deinde monuit eos paterne fidei orthodoxam servare“. Szentpétery, SRH II, 392.

²⁴ „Deinde paterne monuit illos fidei orthodoxam servare, *quam acceperunt, amare iustitiam, vincula supernae caritatis diligere et caritati operam dare, humilitatis studio invigilare, pro omnibus vero novelle christianitatis plantationi custodiam adhibere...*“ etc. Szentpétery, SRH II, 431.

²⁵ A K. L.-ban ugyan azt olvassuk, „hogy Isten halála után sok esztendők folyta alatt... e roppant értékű kincs a földben lappangott, s az emberek ismerete elől elrejtve egyedül az Úr szeméinek táruul vala föl.“ E mondatból VARJU ELEMÉR azt következteti, hogy „a jó magyarok végképpen elfeledkeztek első királyukról és majd félszázadon át azt sem tudták, a székesfehérvári bazilika mely részén fekszenek halóporai. Ennél a királyi sírnál nem történt, nem is történhetett semmi“ — egészen a szenttéavatásig [Ezzel magyarázza VARJU a N. L. csonka befejezését is (i. m. 87—88.). A fent idézett rész után azonban a K. L. rögtön így folytatja (még a szenttéavatás előtti időkről szólva!)]: „De az ő megfoghatatlan jósága meg akarva mutatni, mekkora az értéke Isten előtt s napfényre jött csodatételek sorozatával az emberek szemében is megdicsőítette őt. És amint ő dicsőretekkel és zengedezéssel állott az Úr mellett az egekben, úgy magasztalta fel őt az egyház dicsőretekben és himnuszokban méltó és emlékezetes módon itt a földön“ (VARJU fordítása! i. m. 44.... A latin szöveget l. SZENTPÉTERY: SRH II, 400.) István sírjánál tehát sok csoda történt a szenttéavatás előtt is! Következésképpen: a N. L. csonkasága sem magyarázható azal, hogy nem volt mit írnia írójának, mert nem történt csoda. Világos: a VARJU által érvként felhozott mondatnak nincs átvitt értelme, csupán azt akarta kifejezni vele az író, hogy István hamvai a földben voltak, s így csak Isten láthatta őket.

csodatettet be kellett volna foglalnia munkájába. Az a tény pedig, hogy a legenda végéről hiányzik a szokásos *explicit*,²⁶ egyenesen arra enged következtetni, hogy az író nem fejezte be munkáját, hanem csupán megszakította. Miért?

A legenda utolsó mondata kísértetiesen hasonlít azon intelmek el-sejéhez, melyeket ugyancsak a legenda szerint Szent István intézett fiához, Imre herceghez.²⁷ Láthatóan ugyanazok az intelmek folytak volna tovább a legendaíró tollából, melyeket egy lappal előbb írt le — ha nem is Szent István, hanem Szent Imre halálával kapcsolatban. Ezek az intelmek azonban ide nem igen illettek — már csak jellegüknél fogva sem: az előkelőknek természetesen bizonyos fokig más tanácsokat kell adni, mint a leendő utódnak. E tekintetben azonban köthette az író kezét az, hogy István szellemi végrendeletéről már Imre halálával kapcsolatban nyilatkozott. Ez a pszichológiai gátlás — talán egyéb körülmények közrejátszásával együtt — lehet az oka annak, hogy a legenda befejezetlenül maradt.

Az Imréhez intézett intelmek és a legenda végének fennebb érintett összefüggése folytán önként merül föl az a kérdés: vajjon nem a halál előtti utódoktatás toposával állunk szemben ebben az esetben is? A keresztény etika szerint a tökéletes ember s még inkább a tökéletes uralkodó jellemző vonásai közé tartozott mindenkor a gyermekek, a leendő utódok nevelése (éppen ezért vált ez a rész is idők folyamán köz-hellyé, melynek tartalma legtöbbször nem valóság, hanem írói fikció!); István ilyen irányú munkájának megemlézése magától értetődően Imre ifjúságával kapcsolatban lett volna helyénvaló: a legenda azonban — jellemzően — Imre halálával kapcsolatban említi meg. S ez annál feltűnőbb, mert az adott intelmek nem általános nevelői jellegűek, hanem sajátlagosan az ország kormányzására vonatkoznak (ennek azonban egész területét felölelik): azaz olyanok, amilyeneket a király halálos ágyán szokott intézni leendő utódjához. Mivel azonban ebben az esetben a fiú előbb halt meg, mint az apa, a legendaíró, — hogy eleget tegyen királyképlete követelményeinek, s István alakját e tekintetben is eszményinek tüntesse fel — a szokásos halál előtti tanácsokat Imre halála előtt adta István szájába — miként az soraiból világosan kitűnik: olyan társadalmi rétegződést említ itt is, amely legkorábban csak a XI. század végén képzelhető el nálunk;²⁸

²⁶ Az Ernst-kódexben ugyan, melyet VARJU közölt id. munkájában, ott van az *explicit*, de ez más kéz írásával (erre már BARTONIEK EMMA felhívta a figyelmet: Szentpétery, SRH II, 392.).

²⁷ „... deinde monuit eos paterne *fidem orthodoxam servare*“ ill. „ante omnia debeat *observare fidem catholicam*: Szentpétery, SRH II, 392. és 391.

²⁸ Természetesen ekkor sincsenek még kialakult, zárt rendek: annyira azonban már mégis homogének voltak a társadalom rétegei, hogy egységes elnevezéssel lehetett illetni őket (L. SZILÁGYI LÓRÁND pontos összeállítását az egyes társadalmi rétegek elnevezéséről: Századok, 1937. I. kk.). SZILÁGYI rendkívül alapos kutatásai óta nem lehet kétség, hogy ezek az elnevezések terminus technicus-ok, s jellemzőek az illető korra: Szent László törvényeiben is legtöbbször a *primatus* szó jelöli az előkelőket, akik részt vesznek már az ország ügyeinek intézésében a püspökökkel együtt — miként az akkor írt N. L.-ban is (*cum primatibus cum ordine sequenti... cum episcopis et primatibus* Ungarie statutum a se decretum manifestum fecit..., rex consultum habens *episcoporum et principum*

sőt a VIII. intelmnél el is szólja magát: szerinte tudniillik István arra buzdította fiát, hogy őseit (*maiores*) mindig tartsa szem előtt s ezek szolgáljanak neki példa gyanánt. István azonban ilyen tanácsot aligha adott: az ősök hosszú sorába szükségszerűen beletartoztak a pogány ősök is, már pedig ezeket követendő példaként nem állíthatta oda fia elé az a király, aki egész életében olyan elkeseredett harcot folytatott a pogányság ellen. Mi lett volna, ha a fiú esetleg megfogadja a tanácsot?²⁹

Ugyanígy közhelyszerű vándormotívumok bukkannak fel meglehetősen sűrűn azok között a csodák között is, melyek a szentekkel történnék haláluk után, vagy melyeket éppen ők cselekszenek azokkal, akik hozzájuk fohászknak s gyógyulást keresve sírjukhoz zarándokolnak. Így például nagyon gyakori a lélek égbevitelének látása. Szent Imre legendájának szerzője személyes élményként fűz be munkájába egy ilyen topikus elbeszélést: elmondja, hogy mikor Álmos herceggel egykor Konstantinápolyban járt, egy caesariai kanonokkal találkozott, ez mesélte neki, hogy Szent Eusebius caesariai püspök élettörténetében a következőket olvasta: a szent püspök egyszer éppen egy ünnepi körmenet élén haladt, mikor hirtelen „angyali édességű hangot“ hallott a magasból, s lelki szemeivel látta, hogyan viszik az angyalok Imre herceg lelkét föl az égi hazába.³⁰ Kétségtelen: a IV. században élt püspök vajmi bajosan láthatta saját szemeivel az 1031-ben meghalt Imre „mennybemenetelét“, s a caesariai kanonok sem igen olvashatott erről Eusebius élettörténetében. A történeti keret tehát téves, tartalma mögött pedig nyilván Krisztus mennybemenetele áll végső „forrásként“. Szintén bibliai eredetű a megdicsőülés másik jellegzetes és gyakoribb formája: a szent sírja fölött megjelenő fényes csillag (bethlehemi csillag!): ezt a változatot meg Szent László legendájában találjuk meg.

ad tuendam patriam armatos... contraxit. Szentpétery, SRH 381, 834 és 289.). TEMESVÁRI PELBÁRT pedig korának megfelelően már barones et nobiles rétegeket vetít vissza Szent István korába (szerinte István „Appropinquante extrema die congregatis baronibus et nobilibus“... intelmeket mond. Sermo II.). — A magyar társadalom rétegződése különben sem volt annyira kikristályosodva még István korában, hogy ilyen egyöntetű elnevezés — principes et milites — alá lehetett volna fogni (I. SZILÁGYI összeállítását, i. h.). Még kevésbé szólhatott bele az ország sorsának irányításába vagy az utódlás kérdésébe (PAULER véleményét e tekintetben is az újabb kutatások mindenben megerősítették: I. pl. DEÉR JÓZSEF, Pogány magyarság, keresztény magyarság Bp., 1938. 145. kk. Kereszténység és alkotmány).

²⁹ A *maiores* kifejezés e helyen annál feltűnőbb, mert az első követendő maior, István, könnyen megkülönböztethette volna magát az előző pogány ősöktől — magára való világos utalással. Jellemző, hogy az Intelmek fejezetei éppen ezen a ponton eltérnek a legenda e részétől (De executione filiorum!), holott különben szinte szórul szóra egyeznek vele; a *maiores* helyett az *antecessores* reges kifejezést használja az Intelmek írója; ezzel a kifejezéssel viszont az a baj, hogy István volt a *rex primus*, tehát nem ajánlhatta fiának az előző királyok követését. DEÉR e kifejezést elvileg és általában az előző királyokra akarta érteni (Századok 1942; 451.). Felfogásának cáfolatát I. Századok 1943:33 kk. Az ott felsorolt érvekhez hozzá lehet még fűzni azt is, hogy a legenda láthatóan nem elvileg fogalmaz és mégis *maiores*-t ír, tehát többesszámot használ. Balogh József Ratio és Mos című tanulmányában (EPHK. 1943:303.) meg sem kísérli érveimet megcáfolni, egyszerűen csak tagadja őket. Mivel ez a „módszer“ ellenkezik a tudomány elemi alapelveivel (a tagadás még nem cáfolás!), nézetével nem foglalkozhatom részletesebben.

³⁰ Szentpétery, SRH II, 456.

Hasonló jellegű vándor-motivum ugyanennek a legendának két másik részlete: Szent László levegőbe való emelkedése, továbbá a bűnös ember fejének hátracsavarodása s a szent — jelen esetben László király — által való meggyógyítása.³¹

Hogy miként kerültek ezek a topikus elbeszélések egyik legendából a másikba? Néha egyszerű másolással,³² máskor pedig a helyzet több-kevesebb hasonlósága ösztönözte a legendaírókat arra, hogy a valóságot ilyen kidolgozott csodaképletbe foglalja. Erre ismét Szent László legendájában találunk példát: elmondja az író, hogy a nagy meleg miatt Szent László holttestét nem Váradra akarták szállítani — amint ezt a király mintegy végrendeletül hagyta, hanem Fehérvárra. Közben azonban a melegtől kimerült kísérők elaludtak s az ökrök minden irányítás nélkül Várad felé fordultak.³³ A legenda írója láthatóan nagyon jól tudta, hogy a királyokat rendszerint Fehérvárra temették (a kísérők arra felé indulnak!), László hamvai tehát a szokástól eltérően kerültek Váradra. A kivételes eset azonban — úgy látszik — kivételes, természetfölötti magyarázatot kívánt az író lelkében: úgy merülhetett föl benne az az általánosan ismert csoda, hogy a szent holttestét vivő ökrök minden emberi szándék nélkül, sőt annak ellenére odaviszik a szent hamvait, ahol azoknak nyugodniuk kell.

Legtöbbször azonban a hallomás volt a közvetítő a legendák között: a más szentekről hallottakat a nép idők folyamán a maga kedves szentjeinek alakjához fűzte.³⁴ Szent Imre legendájának szerzője — mint mondja — csak egy csodát jegyez fel, mert Imre csodatettei — folytatja — írás nélkül is mind annyira közismertek, hogy azok is, akik ezután születnek, jól fogják ismerni ezeket, s továbbadják gyermekeiknek.³⁵ Az az egy történet — a bilincseitől megszabaduló bűnös —, amelyet valós történeti keretbe helyezve elmond, valóban közismert: kedvelt, gyakorta alkalmazott motivuma a legendairódalomnak.³⁶

³¹ Mindezekre l. HORVÁTH CYRILL, Középkori László-legendáink eredetéről: EPhK. 1928:22. kk. Hogy mennyire óvatosan kell kezelni a középkori irodalomban az „egyezéseket“, arra intő példa lehet mindenki számára HOLIK FLORIS esete. Mivel észrevette, hogy Szent László legendája és compestellai Szent Jakab legendájában azonos motivumok, csodák fordulnak elő, azt hitte, hogy a két legenda között szoros, közvetlen kapcsolat van, s ezek alapján a magyar és spanyol néplelek hasonlóságára következtetett (Kath. Szemle 1923:65 kk.). Ezt a merész „szelentörténeti“ konstrukciót HORVÁTH CYRILL tényekkel cáfolta meg — rámutatva, hogy ezek a közös motivumok, csodák, általánosan ismertek és használtak voltak a középkorban.

³² Az eredetiség szempontjával általában nem sokat törődött a legendaíró: ha megtetszett neki egy részlet s elősegítette munkáját, egyszerűen lemásolta forrását: így pl. Szent Imre legendájának írója egy egész oldalt írt ki szóról-szóra egy ismeretlen szerző munkájából (MIGNE, Patr. Lat. 103. k. 672.). L. MADZSAR IMRE, Szent Imre herceg legendája: Századok 1931:52. — Az a másoló is, aki új bevezetést írt a XV. században e legenda elé, egyszerűen lemásolta a Hartvik-féle Szent István legendának az Intelmekre vonatkozó részét, melynek hiányát furcsának és különlegesnek gondolta — még pedig méltán!

³³ SZENTPÉTERY, SRH II, 522—23.

³⁴ Mindezekre l. DELEHAYE, i. m. 122 kk.

³⁵ Unum autem de egregiis miraculis... nostre narrationi assumimus, quamquam in hoc et in ceteris adeo famosa sine scripto sunt omnia, quod et filii, qui nascentur et exurgunt, cognoscent hec et narrabunt filiis suis. SZENTPÉTERY, SRH II, 457.

³⁶ GÜNTER, i. m. 208. l. 99. jegyz.

Bármilyen oldalról közelítünk is tehát e rendkívül gazdag irodalom felé, melynek egyes művei időben és térben olyan távol keletkeztek egymástól, azt tapasztaljuk: az író mindig ugyanolyan módon, ugyanazon vonásokkal igyekszik megrajzolni szentjének alakját, pontosabban a tökéletes keresztény embert. Az egykori idő és térbeli történeésből csak azt ragadja ki s csak oly mértékben tárgyalja, amelyben és amennyiben a hősnek, mint tökéletes embernek egy-egy tulajdonsága objektíválódott. Szemében tudniillik a világ az örökké változatlan, örök Isten teremtménye s mint ilyen, lényegileg maga is változatlan: ami változó, az mulandó s így értéktelen. E sztatikus, platonizmussal át meg átszótt világnézet természetesen nem tudott eljutni a változások érzékeléséhez, még kevésbé azok magyarázatához. A mindenkori jelen örökkévalónak tűnt fel s szinte magától értetődőnek látszott, hogy ami ma valóság, vagy eszmény, az volt tegnap, s az lesz holnap is. Hiányzott e szemléletből az idő- és térbeliség érzékelése. Ez a magyarázata annak, hogy az írók olyan rettenetes anakronizmusokat írtak le, mint Szent Imre legendájának szerzője Imre megdicsőülésével kapcsolatban, vagy — hogy egy más jellegű példát említsünk, mint a történetíró Kézai, aki az V. századi Orosiust hozta kapcsolatba a X. században élt Otto császárral.³⁷ Hogy az író saját korának társadalmi, politikai viszonyait, törekvéseit vetíti vissza a múltba — így például Szent István Nagyobb Legendája a halál előtti utódoktatás topikus részeiben — az szinte természetes.³⁸

Nem egyszer pedig éppen saját életkörülményei közé helyezi hősét a szerző. Szent Imre legendájában olvassuk például, hogy István „óvatosan és nagy titkon a fal hasadékánál gyakran nézdeli vala“ imádkozó fiát.³⁹ Abban a kőből épült pompás királyi palotában azonban, mely az újabb ásatások eredményeként Esztergomban felszínre került, erre nem igen lehetett alkalma a királynak.⁴⁰ Minden bizonnyal tehát az író saját szerzetesi cellájához hasonlónak képzelte el a királyi palotát. Szent István Kisebb Legendája viszont magas papi műveltséggel ruházza fel hősét: tudós filológusnak mutatja be, akit már gyermekkorában beavattak az ars grammatica tudományába, ami azt jelentette, hogy eredetiben olvasta az egyházatyák műveit, és bizonyos fokú classica filológiai ismeretek birtokába is jutott.⁴¹

³⁷ SZENTPÉTERY, SRH I. 141.

³⁸ Mi sem jellemzőbb az ilyen visszavetésre, mint az, hogyan látták Szent István, Imre, Gellért szenttéavatását a különböző időben élt legendaírók. A szinte teljesen egykorú, s így autentikusnak tekintendő K. L. szerint László király meg a püspökök és apátok határozták el együtt a szentek felemelését; arról, hogy ebben Rómának is része lett volna, semmit sem tud az író (SZENTPÉTERY, SRH II, 400; ugyanígy nyilatkozik Imre legendájának szerzője is: uo. 460.). A gregoriánus szellemű Hartvik viszont már tudni véli, hogy a római szék akaratából apostoli levéllel rendeltetett el az elevatio (SZENTPÉTERY, SRH II, 433.). Gellért nagyobb legendája szerint pedig már a római szentszék követe is jelen volt a szenttéavatáson (SZENTPÉTERY, SRH II, 506.).

³⁹ SZENTPÉTERY: SRH II, 450—51.

⁴⁰ Erre — tudtommal — GEREVICH mutatott rá először: i. m. 75—98.

⁴¹ E rész topikus voltára nézve l. ZOEPF, i. m. 50 kk. — Hogy a K. L. e része közhelyszerű, arra már másutt céloztam (Századok 1943:14. — Aki figyelmesen olvasta soraimat, észrevehette, hogy csak látszólag fogadtam el DEÉR véleményét Szent István művelt-

Maga a történeti valóság azonban magától értetődően folytonosan változásban volt akkor is — mit sem törődve ezzel a sztatikus felfogással. S ha az író ezt nem is vette észre, a változás eredményeit előbb vagy utóbb önkéntelenül is tudomásul kellett vennie. Így azután a tökéletes, követendő ember képe is módosult némileg idők folyamán: egyes vonásai elhalványultak, vagy éppen el is tűntek, s helyükre újak léptek. Nem egyszer ugyanazon szent kultuszában is világosan látható ez. Az első századok nagy hitvalló martirja, Szent György, aki szenvedőleg adja meg magát hóhérának, a kereszties hadjáratok korában hitének ellenségeire támad, legyőzi őket: kereszties seregek élén lovagol, ő a zászlóvivő; mint egykor az antik istenek, a csatában megjelenik a hősök előtt, s diadalra segíti őket: a szenvedő martir tehát diadalmas hős lesz, sárkányölő, a lovagkorban a szűz megszabadítója.⁴²

A kereszties hadjáratok kora óta lényeges, szinte elengedhetetlen tartozékává lett a tökéletes ember képének, hogy elzarándokol Krisztus sírjához, ha pedig uralkodó, kereszties hadjáratot vezet a Szentföld felszabadítására. Megtaláljuk ezt a motívumot Szent Gellért és Szent László legendájában,⁴³ sőt Szent István személyével kapcsolatban is felmerül. Temesvári Pelbárt — nyilván népi hagyomány alapján — őt is kereszties vezérré üti: hadjáratot vezetett vele a Szentföldre, s mint írja: „a magyarok bátor csapatai legyőzték a szaracénokat“.⁴⁴

ségét illetően; „a Kisebb Legenda alapján“ rész kiemelésével pedig világosan kifejezést adtam kételkedésemnek. BALOGH JÓZSEF azonban ezt nem vette észre... (Ratio et Mos, i. h. 285. l. 27. jegyzet.) Természetesen goromba racionalizmus, s egyszersmind vaskos tévedés is volna most már azt gondolni a fenti példák alapján, hogy a szentek csodáttettei mind ilyen irodalmi közhelyek, és soha sem történtek meg. Főként nem mondható el ez azokról a csodás gyógyulásokról, melyek a szentek sírjánál történtek. Igaz, elhangozhatik itt is az ellenvetés: a legendaíró csak azokról az esetekről tesz említést, mikor megtörtént a gyógyulás (a negatív esetekről pedig hallgat) — ami a szent közbeiktatása nélkül is bekövetkezett volna; s ha a biológiai törvényszerűségeken kívül valakinek vagy valaminek volt is része az ilyen csodákban, ez nem az illető szent volt, hanem a zarándok hite. Mindez azonban korántsem kielégítő magyarázat: bizonyosság erre az az intézet, amely Lisieux-ben kiváló orvosok vezetésével működik, s céljaul e híres zarándokhelyen történt csodák tüzetes vizsgálatát tűzte ki.

⁴² ANDRÉ JOLLES. Einfache Formen (Halle, 1927. 48. s. köv. l.).

⁴³ Szent Gellért legendájában olvassuk a következőket: „Történt pedig, hogy a pápa parancsára az egész kereszténység keresztel jelölten az Úr sírjához Jérusálembé készülé indulni, hogy azon szent helyért harcoljon. Ezek közt Gellért atya is Isten kegyelmének oltalma alatt szerencsésen útra kelve a szent helyre baj nélkül megérkezett“, s... „a szent földbe temettetni érdemesítettet“. Gellért is követni akarja atyját: „egy zárai kereskedő hajójára szállván, kísérőivel együtt el kezdének hajózni“ — a Szentföldre. De kitör a vihar, egy monostorba kerül, melynek élén egyik barátja, Rusina van. Ennek meggyőző szavaira indul el a Szentföld helyett Magyarországra s lesz a pogány magyarok térítőjé. (Zárában szállt hajóra — akárcsak II. András!). Szent László legendájára l. SZENTPÉTERY: SRH II, 521.

⁴⁴ Beatus Stephanus zelo dei succensus voluit christum vindicare de saracenis, terram sanctam occupantibus; imo votum fecerat ire in Hierusalem contra Christi nominis inimicos, ut ubi roseus sanguinis domini Jesu effusus est in redemptionem nostram, ibi effunderetur et suus... *postea vero domino concedente, cum socero suo Heinricho imperatore*

Ezekből a felsorolt és még felsorolható példából könnyen azt a következtetést lehetne levonni: ime, a legendák anyaga szinte teljes egészében népi hagyományokból, vagy éppen népmesei motívumokból valók, az író csak összegezte ezeket, munkája tehát lényegileg a népi irodalom körébe tartozik. Ez a nézet — legalább is első pillanatra — meglehetősen megalapozottnak látszik, s mivel alapjában érinti a legendairódalom jellegét, mindenképpen szembe kell vele néznünk: annál is inkább, mert korunk „népi“ romantikája nagyon is hajlamos erre a felfogásra.⁴⁵

Kétségtelen, a legendairó anyagának tetemes részét így vagy úgy a néptől kapja. Ez az anyag azonban csupán alaktalan és holt tömeg, melybe lelket az író önt. Nem másol, írásbafoglal, hanem alakít, válogat anyagában: csak egyes részeket ragad ki, melyek céljának megfelelnek, koncepciójába beleillenek: ő vonatkoztatja őket valamire, tehát szellemi jelentéstartalmat ő ad nekik, azt, ami holt, az ő lelke varázsolja élővé. Nem az anyag tehát a döntő — ez csak eszköz —, hanem az író egyénisége. Nem az a lényeg, hogy mit, honnan kapott, hanem az, hogyan, mire használja föl anyagát, mit alkot belőle?⁴⁶ Erre a kérdésre azonban természetesen csak a legendák részletes elemzése adhat feleletet.

ivit Hierosolimam, ac per fortes manus hungarorum prostrati fuerunt saraceni.“ TEMESVÁRI PELEÁRT, Sermo I.

⁴⁵ ANDRÉ JOLLES id. munkájában pl. a népmesék, mondák között tárgyalja ezt a műfajt. Mai racionális szemléletünkben ez elég indokoltnak is látszik, egykor azonban — s történeti szempontból csak ez lehet az irányadó — éppen nem volt népi műfaj. Nem a nép szemlélete tükröződik a legendákban — legfeljebb itt-ott népies ízük van az egyes motívumok miatt —, hanem a keresztény etika tökéletes emberalakja: olyan állapot, melyre az író éppen fel akarja emelni hallgatóit és olvasóit. — Különben is nagyon vigyázni kell a ma annyit vitatott „magas“ és „mély kultúra“ szempontjainak alkalmazásával a legendák vizsgálatában: még a ma népiesnek érzett motívumok között is igen sok van, melyek nem népi eredetűek (így pl. a sok bibliai reminiscencia!), hanem éppen tudatos, sokszor célzatos irodalmi alkotásokból kerültek le a néphez.

A keresztény etika desztillált formája tehát a legenda váza, emberábrázolási módja, s nem azért ilyen, mert a nép egyszerűsíti, tipizálja a történést sokrétűségét, mint JOLLES és DELEHAYE is véli (i. m. 27.).

⁴⁶ DELEHAYE abban látja a legenda lényegét, hogy vallásos jellegű, s nevelési célzatú (... se proposer un but d'édification“, i. m. 2.); ZOEFF szerint a legendairó azt keresi: mi az, ami hősté szentté teszi, de néha anyagi, politikai célkitűzések is vezetik tollát (i. m. 3 kk.). Nagyon érdekes HARNACK véleménye: a legenda — mondja — nem az illető történeti személyt ábrázolja, hanem azt, hogy milyennek látja a legendairó: tehát nem a tény, hanem a hatást. Ennek kutatása azonban elsőrangúan fontos történelmi feladat, mert egy nagy egyéniség nem csak tetteiben, hanem hatásában is alakítja a történelmet (Legenden als Geschichtsquellen. Reden u. Aufsätze II. Auf., Giessen, 1906. I, 3 kk.). H. GÜNTEER egy szent alakjához, vagy vallásos dologhoz kapcsolódó, történeti elbeszélés formájában előadott népies jellegű munkát ért a legendán, amely embernek a természetfölötti világhoz való viszonyáról szól (Die christliche Legende des Abendlandes, Heidelberg, 1910. 201.). MONS. FRANCESCO LANZONI élesen megkülönbözteti a legendát a mesétől, mondától, s hasonló népies, képzeletszülte elbeszélésektől (fatti immaginari). A legenda tulajdonképpen — mondja — észrevehetően elváltoztatott történeti elbeszélés, melyben a történeti elemek meglehetősen zavarosan és eltorzított formában fordulnak elő (*un racconto storico sensibilmente alterato. Dico sensibilmente; perché non ogni racconto storico, inguinato di errori, potrebbe chiamarsi leggenda... Un racconto prende il nome di leggenda impropriamente detta quando gli elementi della verità si riducono a una dose piccola e irrecognoscibile, o almeno*

„Minden legjobb adomány és minden tökéletes ajándék fölülről vagyon s a világoosságok atyjától száll alá. Nem is lehet, nem is történhetik a világon semmi jó Isten irgalma hozzájárulásának jótéteménye nélkül“. E mondatokkal „kezdődik az előbeszéd Szent István király életéhez“ a Nagyobb Legendában;⁴⁷ utána pedig röviden áttekinti az író a kereszténység diadalmas elterjedését az első pünkösdtől kezdve. Félreérthetetlenül világos ez a bevezetés: szinte költőien s ugyanakkor tökéletesen pontosan adja meg a mű tárgyát és alaphangját: Szent István viselt dolgairól akar szólni az író: hogyan nyilvánult meg bennük Isten kegyelme a magyarság megtérésével kapcsolatban?!

assai stemperata; ossia quando gli elementi storici sono seriamente scompigliati o composti e deformati, i. m. 3.). Mindezek a meghatározások azonban, bármilyen nagy elmével készültek is, egy ponton hízagosak: a modern szemlélet határai között akarják fogalmi hálóbba fogni a legendát. Ezért kénytelen fölvenni DELEHAYE pl. a nevelési célt, (ez kétségtelenül meg is van, de nem ok, hanem már maga is eredmény; a világszemlélet eredménye), hogy magyarázza a legendának a mai életrajztól eltérő jellegét. HARNACK ezért mondja, hogy nem a történetet, hanem a hatást ábrázolja, GÜNTHER és JOLLES azért érzi népiesnek, mert hiányzik belőle a modern értelemben vett tudós forráskritika, LANZONI ezért tartja tudatosan elváltoztatott történeti elbeszélésnek. Valójában azonban a legendairó a maga sajátos világszemléletében ugyanúgy a valóságot ábrázolta — saját meggyőződése szerint —, mint mondjuk egy mai biográfus. A különbség az, hogy mást tartott lényegesnek, megemlítenedőnek, s más volt a „forráskritikája“ (egyszerűen elfogadta a hallottakat), mint mai kollegájának. Kétségtelen: más fogalmi voltak az egyéniségről is: megkülönböztető jegynek nem az egyedi sajátosságokat tartotta — mint a mai történész —, hanem azt, hogy hőse mennyiben volt az örök, etikai értékek birtokosa. — Különös, de korántsem véletlen, hogy ez az egészen más világ először P. E. SCHRAMM előtt világosodott meg művészettörténeti kutatásai közben: „In einer Zeit, in der die Sinnenwelt an sich als irrelevant, wenn nicht als verführerisch und von den wahren Dingen ablenkend angesehen wird, und sie nur dadurch einen Wert bekommt, dass in ihr geheime, ihr von Gott untergelegte, „allegorische“ Wahrheiten aufgedeckt werden, kann die Kunst nicht abschreiben, was das Auge des Malers sieht“... Auf das Äussere wird sie sich daher nur so weit einlassen, als es notwendig ist. Holt die Kunst aber aus einem sterblichen Menschen die ihm innewohnende tiefere Wahrheit heraus, dann kann es nicht ihre Aufgabe sein, das ihm persönlich Eigene, sondern das der Menschheit allgemein als höchstes Gut Gegebene herauszuheben, nämlich Ebenbild Gottes zu sein“. Még jobban előtérbe lép ez a szemlélet a biográfiákban — folytatja SCHRAMM —, melyek egy-két antik minta után készült életrajz kivételével mind legendák: „Gerade der, bei dem die Ebenbildlichkeit von den Schlacken irdischen Menschentums schon in diesem Leben gereinigt ist, wird für würdig befunden, dass man ihn und sein Leben beschreibt. Diese Betrachtungsart hat auch die Geschichtschreibung mitbestimmt, in der die guten Könige einem bestimmten Herrscherideal angepasst sind. Es wird von einem solchen Fürsten gesagt, dass er edel, mutig, und auf der anderen Seite, dass er gerecht, fromm, christlich, gottgehoram gewesen ist“ (i. m. 11. 1.). Festészet és irodalom e szinte tökéletes megegyezése világosan mutatja, hogy a legenda tulajdonképpen a középkori világszemlélet kereteiben írt biográfia: ez a más világszemlélet a lényeges megkülönböztető jegy, minden egyéb másodrangú (ez szabta meg az írónak, hogy mit vegyen föl munkájába; kétségtelen: olyan dolgokat is tényként kezel, melyről ma már tudjuk, hogy tévedés: legtöbbször azonban az író nem írt tudatosan valótlanságot, a tévedés forrásából, a hagyományból szüremlett bele munkájába, melyet hatalmas forráskiadvány-sorozatok híján nem volt módjában ellenőrizni. Hogy vannak tendenciózus legendák? Ilyenek bőségesen találhatók modern biográfiák között is! Hogy saját korát vetíti vissza a legendairó? — És a modern történész?)

⁴⁷ SZENTPÉTERY, SRH II, 377 kk.

E bevezető soroknak megfelelően a legenda cselekménye az égből indul ki: Isten fenn ül a mennyben, jobbján Krisztussal, a királlyal, ő határozza el — lepillantva az égből — a magyarok megtérítését, az ő rendelkezésére tér meg Géza, s kezdi meg összes alattvalóinak a kereszténységhez való csatolását. Isten küldi a földre Istvánt is, hogy ezt a munkát teljesen elvégezze, s irányítja ennek minden tevékenységét; papokat küld neki segítőtársul: a Géza idején működő Adalberten kívül Bonifácot, Andrást, Benedeket, Asztrikot és másokat. Isteni kegyelem segíti ellenségeivel szemben, így a besenyők és Konrád császár ellenében. Ugyancsak isteni kegyelem rendeli el megkoronázását, „miután az apostoli áldás levelét elhozták“.

István pedig „minden tettében hív, magát Istennek teljesen megadó“: a pogány magyarságot keresztény hitre téríti, megszervezi a keresztény egyházat, tíz püspökséget alapít, s élükre „az esztergomi egyházat, a római apostoli szék megegyezésével és megerősítése által a többiek székes egyházává és fejevé“ teszi. Monostorokat alapít, köztük egyet a szent hegyen, Pannonhalmán, a pannoniai Szent Márton tiszteletére, s bőségesen ellátja földi javakkal. Jeruzsálemben, Rómában a szerzeteseknek rendházat, Konstantinápolyban pedig templomot építtet: országát Szűz Mária oltalmába ajánlja, s Székesfehérváron „azon örök szűz nevére és tiszteletére bámulatos munkával híres és nagyszerű egyházat kezdte építtetni“. Zarándokok, özvegyek, árvák, szegények istápolója; „éjjelenként Krisztus hívei lábainak mosogatásában, s alalmaznának a szegények kebelébe rejtegetésében szokik vala serényen és vidoran virrasztani“, máskor pénzt osztogat közöttük s a civódó szegények kitépik a szakállát: „ezért a Krisztus vitéze roppant öröme gerjedvén“ leborulva hálát ad Szűz Máriának, mert megértette, hogy ez isteni kegyelemből történt. Ha hallja, hogy valaki beteg, ami keze ügyébe kerül, elküldi neki azzal, „hogy gyógyultan keljen föl“ — s az illető rögtön meggyógyul. Fia nevelésével mintaszerűen foglalkozik. Mindezt pedig azért teszi, hogy „a mennyei élet mindenféle örömmel tele hajlékát megtalálván, abban örökké vigadozni érdemes lehessen“; „mindig úgy“ viseli „magát, mintha Krisztus ítélszéke előtt állna“... „az ítélet napját mindig lelki szemei előtt tartva szívének egész vágyával máris a mennyei haza lakósaik között... óhajtozik vala lakozni“.

Történeti tények: Géza megkeresztelkedése, térítők érkezése, pogány magyarok, besenyők legyőzése, egyházzervezet kiépítése, István megkoronázása, az egyházak földi javakkal való ellátása, Konrád császár hadjárata, sajátosan vegyülnek itt-ott már mesészerű elbeszéléssé terebélyesedő bibliai reminiscenciákkal: szegények lábait mosogatja — mint Krisztusét Mária; betegeket gyógyít — hasonlóan Krisztushoz (a naini ifjú feltámasztása); szakállának kitépését is nyilván a Biblia sugallta (Krisztus idézett mondása: „Hajatok szála sem vész el!“). Bármilyen nagy is azonban a különbség történeti érték szempontjából e két fajta elem között, a legendaíró szemében mindenik egyforma. Mindegyik csak eszköz arra, hogy egy-egy vonással gazdagítsák azt a képet, melyet az író rajzolni szándékozik hősről.

Hogy milyen jellegű ez a kép, rögtön megvilágosodik, ha arra gondolunk: miről hallgat a legenda? Nem beszél például István társadalmi reformjairól, bíráskodásáról, törvényeiről. Nem azért, mintha minderről mit sem tudott volna, hiszen a törvényeket említi is, de csak futólagosan — mint amelyekben „a nagy király mindenféle bűnre megfelelő büntetést szabott“.⁴⁸ E hallgatásnak tehát csak az lehet a magyarázata, hogy az író „a létező dolgokból“ csupán azokat akarta „előszámlálni és írásba foglalni“, amelyek az örökélet örömeinek elnyerésére elsősorban állanak, amelyekben „a szent királynak Istentől adott mennyei kegyelem“ megnyilatkozott. Azaz nem Istvánt, a királyt, hanem — mint mondja — az apostolt akarta ábrázolni.

Ez az a kép, mely in idea eleve megvolt már az író lelkében s amelyre egész munkáját felépítette: történeti és nem történeti anyagát egyaránt e célkitűzésnek megfelelően rostálta meg. Számára az események, a tettek láthatóan közömbösek: nem is törekszik hű és pontos leírásukra, csupán keretként alkalmazza őket, pusztá váznak, melyben a lényeg: „Isten kedvező kegyelme“ megnyilatkozik.

István reális, sokrétű uralkodói egyénisége így finomul az író tolla alatt éltető eszmévé, a szent eszményi alakjává, akinek minden tettét Isten sugallja, s az a szempont irányítja, hogy amaz utolsó napon meg tudjon majd állni Krisztus, az örök bíró előtt; eszköz Isten kezében, önálló földi létezése úgyszólván nincs is: testi alakjáról mit sem szól a legenda, csupán annyit jegyez meg, hogy „ajka sohasem nyilott nevetésre“.⁴⁹ Hústalan-vértelen, szakállas, komor aggastyán, olyan, amilyenek koronázási palástja mutatja:⁵⁰ egyszóval nem az egykor élt testi-lelki valóság, hanem a román kor ember eszménye.

Egészen más levegő csap meg a Kisebb Legendában rögtön a bevezetésben.⁵¹ Ennek az írója is követendő példa gyanánt akarja István életét „a maradék gyarapodására valami írásba“ foglalni, de más módon (!): úgy — mondja hangsúlyozottan — „a mint azon kori hű és igaz tudósításban kaptuk“. Nem akar sem tudóskodni, sem költői lenni; ő csak „azt ismétli, amit a hívőktől hallott és tanult“. Hűvös racionalizmus ez, mintha csak a száz évvel később élt Anonymus sorait olvasnók. Az asztronómiában járatos, Horatiust és Persiust idéző szerző⁵²

⁴⁸ „... cum episcopis et primatibus Ungarie statutum a se decretum manifestum fecit, in qua scilicet uniuscuiusque contrarium dictavit antidotum“. SZENTPÉTERY, SRH II, 384.

⁴⁹ Vix unquam ad risum labia movit. SZENTPÉTERY, SRH II, 392. E vonás topikus voltát BALOGH JÓZSEF is felismerte: Az „újlatos“ és a „komor“ Szent István (EPHK. 1943:49—50. l.). „Maga a legenda — állapítja meg LEPOLD ANTAL is — alig ad felvilágosítást a szent király külsejéről, arevonásairól, testalkatáról.“ Szent István Emlékkönyv Bp., 1938. III, 115.

⁵⁰ „Bár a himzők kétségtelenül minta után dolgoztak, az általuk ismert király ábrázolásánál mégis belevittek bizonyos egyéni vonásokat“... „Semmi egyéni vonás nincs a koronán“... „a lándzsát és az országmát is a bizánci minta sablonos tartozékainak kell tekintenünk, mert azokat nem csak István király, hanem olyan szentek is viselik, akik fejedelmek voltak...“ (LEPOLD, i. h. 118—9.)

⁵¹ Szentpétery, SRH II, 393 kk.

⁵² L. uo. I. és 2. jegyzet.

jellegzetesen racionalis szemléletű egyéniségében mintha már a skolasztika vonásai bukkannának föl...

Mondanivalóját tömör, kristálytisza fogalmazású mondatokba önti. A csodás elemet, az isteni beavatkozást szinte teljesen kiküszöböli. Géza álmáról, melyet a Nagyobb Legenda olyan részletesen taglal, mindössze annyit mond: „... isteni látomások által arra lön indítva, hogy hadainak minden nagyát az igaz Isten ismeretére térítse“. Csupán a besenyők betörésével kapcsolatban játszik nagyobb szerepet „Isten akarata“, „ki a jövődőt, mely az ő lelkének látása előtt nyílt és tudva van, hiveinek kinyilatkoztatja“. Leírása itt sem mutat semmi rokonságot a Nagyobb Legenda megfelelő helyével, (annál sokkal bővebb is), tehát minden bizonnyal ezt is az egykorúak „hű és igaz elbeszéléseiből“ ismerte meg.

Egyébként azonban minden különösebb egyéni állásfoglalás nélkül, szinte szárazon sorakoztatja egymás mellé a történeti tényeket: István születését, Gizellával való házasságát, térítő munkáját. Meghökkenítő realizmussal motíválja az eseményeket: néhány nemes azért lázadt fel — írja Koppányékról — mert látták, „hogyan amit megszoktak, kénytelenek lőnek elhagyni“... A lázadás leírása pedig lényegileg becsületére válnék akár egy mai történetírónak is. Az egyházszervezéssel kapcsolatban hangsúlyozottan említi Istvánnak ama törvényes rendelkezését, hogy „tíz-tíz falu népe egyházat építsen“ azért — indokol ismét a szerző éppen nem legendaírói stílusban — „nehogy a nép megunatkozva kevésbé gondoljon vallásos kötelességével“.

Az a Szent István, aki a Nagy Legendában siránkozó, örökké imádkozó öreg, itt szigorú, de irgalmas bíró: azokat a közembereket, akik a hozzá jövő hatvan besenyő egy részét karddal levágták, a többit pedig kirabolták, „az ország szélében az útfelére kettésével“ felakasztatja, „ezzel akarván a királyértésül adni, hogy ilyen léssen dolga mindenkinek, ki az igazság ítéletében... meg nem nyugoszik“. Hasonlóan bünhődik az a „négy legelőkelőbb nemes“, akik „még szívök hitetlenségében tévelyegtek“, s ezért István halálát akarják okozni: a tettét megbánó merénylőnek ugyan megbocsát a király, a cinkosoknak azonban „szemeiket kitolatá, bűnös kezeiket leváगतá“ — „hogyan mások példát vegyenek s tanulják meg, hogy uraiknak a legmélyebb tisztelettel hódoljanak“... István halála utáni csodatételeinek sorozatáról éppen csak megemlékezik, s szinte történetírói tárgyilagossággal mondja el a szenttéavatást is.

Nyoma sem igen van ebben a legendában annak, ami a legendát — legendává teszi: az eseményekben nem az isteni kegyelem megvalósulását keresi, nem ezzel indokolja létrejöttüket. Vallási-egyházi jellegű eseményeket jegyez fel ugyan szinte kizárólag, de nem a szent ideájához mérten, hanem úgy, amint azok időben és térben megtörténtek, „a mint azon kori hű és igaz tudósításokban“ megismerte őket: István alakja, mint követendő példa, történeti tényekből rajzolódik ki tolla alatt. Olyan ez a legenda, mint az a madár, melynek levágták a szárnyait. Igazában nem is legenda, hanem eléggé megbízható forrásokra, egykorúak visszaemlékezéseire támaszkodó történeti életrajz.

Keletkezésének két határpontját Szent László halála és a Hartvik-legendá képezi azért, mert Szent Lászlóról, mint kegyes emlékű⁵³ azaz már halott királyról beszél, Hartvik püspök pedig már egész fejezeteket sző belőle munkájába. Ezzel a ma általánosan elfogadott, de kielégítően nem okadatolt felfogással szemben azonban ott áll az a régebbi — lényegileg semmivel sem jobban indokolt, de PAULERIG szinte egyöntetűen vallott nézet, hogy nem Hartvik merített a Nagyobb és a Kisebb Legendából, hanem ezek másolták ki úgyszólván egész munkájukat Hartvik legendájából.⁵⁴ E rendkívül sokat vitatott probléma végleges eldöntésére — úgy véljük — az a kétségtelen tény adja meg a lehetőséget, hogy a Nagyobb és Kisebb Legendában még csak egy kifejezésnyi egyezés sincsen.⁵⁵ Már pedig: ha íróik Hartvik munkájából másoltak volna — mint a régebbi felfogás véli, — elképzelhetetlen lenne, hogy egyik se írjon ki a közös forrásból még egy kifejezést sem abból, amit a másik átvett, ugyanakkor pedig egyes részeket mindketten mellőzzenek. Viszont még valószínűtlenebb volna az a feltevés, hogy a Nagyobb Legendája alapján készült Hartvik-féle átdolgozásból merített a Kisebb Legendája: ebben az esetben tudniillik merőben a véletlennek kellene tulajdonítanunk, hogy csupán Hartvik betoldásaiból írt le egyes részeket, még pedig úgy, hogy az ennek alapját képező, s legnagyobb részét alkotó Nagyobb Legendából még csak egy kifejezést sem vegyen át akkor, mikor egy-egy fél mondatot a Nagy Legendája mondatai közül emel ki.⁵⁶ Világos tehát: nemcsak a Nagyobb, hanem a Kisebb Legendája is Hartvik munkája előtt keletkezett s Hartvik merített belőlük.

A Kisebb Legendája e keletkezési problémája így átvezet bennünket a harmadik Szent István életrajzhoz.

Ez a legenda is bevezetéssel kezdődik, benne azonban az író nem alapelveiről, mintegy módszeréről tájékoztat, mint a két előző legendában, hanem személyéről, munkája keletkezésének körülményeiről ad igen értékes felvilágosításokat. A szerző, saját maga szavai szerint, Hartvik püspök. Munkájának megírására — mint mondja — K Á L M Á N király hatalmi szóval, egyenesen királyi parancssal kötelezte.⁵⁷ Sokáig nyugtalanította ez a megbízás, főként azért — folytatja tovább —, mert Priscianus grammatikája, melyet egykor ugyancsak alaposan ismert, most, agg korában már egészen homályba borult előtte. Hosszas töprengés után azonban mégis csak győzött ag-

⁵³ *Presidente in regni solio Ladislao pie memorie rege...* SZENTPÉTERY, SRH II, 400.

⁵⁴ Így vélekedett még MARCZALI HENRIK is: *A magyar történet kútfői* Bp., 1880. 18.

⁵⁵ Tekintve a legendaírók módszerét, hogy t. i. bőven ki szólták aknázni forrásukat, nem látszik túlságosan valószínűnek, hogy a K. L. írója ismerte volna a Nagyobb Legendát: inkább csak hallhatott róla, mint olvasta.

⁵⁶ Hartviknál így olvassuk a szöveget: „...ad superandam hostium rabiem cum multitudine exercitus sui sub vexillo deo dilecti pontificis Martini, sanctique martyris Georgii processit. Illis forte diebus urbem que vulgo hesprem nuncupatur obsederant...” (A rendes betűtípussal szedett rész a N. L.-ből való, a dült szedés a K. L.-ből. SZENTPÉTERY: SRH II, 408.

⁵⁷ „Incepturus opus, domine mi rex inclite, quod michi vestro regali precepto de vita beati regis Stephani potentialiter iniunxisti...” SZENTPÉTERY, SRH II, 401.

gódó lelke kétkedésén „az erények csillagá és gyöngye, az engedelmes-ség“, s a király személye iránt való tiszteletből eleget tett a királyi parancsnak. Csak természetes tehát, hogy előre is bocsánatot kér uralkodójától a stilisztikai hibákért (ami a bevezetést illeti, nem egészen alaptalanul!).

Tekintettel arra, hogy Hartvik munkáját III. Ince pápa 1204-ben már hiteles Szent István életrajzáá nyilvánította,⁵⁸ a parancsot adó Kálmán király csak Könyves Kálmán lehet: annál is inkább, mert az ő idejében és környezetében többször szerepel egy Hartvik nevű püspök.

Mindezekből tehát annyi kétségtelenül megállapítható, hogy a Hartvik-féle legenda, s vele együtt a Kisebb Legenda is 1095 és 1116 között keletkezett. A részletes elemzés azonban a keletkezés időpontjára, s a szerző személyére vonatkozóan egyaránt további, pontosabb megállapításokat is lehetővé tesz.

Az agg püspök alapul láthatóan a Nagyobb Legendát vette: mellőzte természetesen a bevezetést, meg a tárgyalás első bekezdését azért, mert ez az ő prologusa folytán fölöslegessé vált. Dinasztikus okokból elhagyta a Péterre vonatkozó félmondatot, mert Endre és Béla leszármazói — így Kálmán is — nem ismerték el Pétert törvényes királynak, amint az a Gesta Hungarorum előadásából nyilvánvaló.⁵⁹ Egyébként azonban a Nagyobb Legendát egész terjedelmében beillesztette munkájába.

A Kisebb Legendát pedig láthatóan a Nagyobb Legenda kiegészítésének használta: a székesfehérvári bazilika, s a külföldi rendházak építését sokkal részletesebben megtalálta a Nagyobb Legendában; elég részletesen szól a Nagyobb Legenda a besenyők betöréséről is. Ezeket a részeket tehát figyelmen kívül hagyta. Azt azonban, hogy Szent István Esztergomban született, továbbá István trónrajutását, a pogánylázadás leverését (ezzel kapcsolatban magyarázza a pannonhalmi tizedet), a hatvan besenyő mondáját, s végül Vászoly merényletét szóról szóra beleszötte munkájába.

A Nagyobb és Kisebb Legenda így egyesített szövegébe illesztette azután bele a maga megjegyzéseit. Ezek közül — az általános jellegű prologuson kívül — a következők lényegesebbek:

A hírnök, Isten küldötte nem Gézának, hanem feleségének jelenik meg, s neki adja tudtára, hogy fiúk születik. Meg is nevezi Hartvik ezt a hírnököt István protomartír személyében.

A pannonhalmi apátságáról szóló részhez hozzáfűzi: István olyan „szorosan“ állapította meg a hadifoglyok számára a tized fizetését, hogy akinek közülük tíz gyermeke volt, a tizediket Szent Márton egyházának kellett adnia.⁶⁰

⁵⁸ A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*. Róma, 1863—1875. I, 57.

⁵⁹ A Szent László korában írt *Gesta Hungarorum* mélyen hallgat arról, hogy Pétert István nevezte ki utódjává: Pétert megteszi Gizella testvérének, s úgy tünteti fel, mintha Gizella mesterkedése segítette volna a trónra. Hóman Bálint: *Magyar Történet* 3. kiadás I, 298. és BARTONIEK EMMA bevezetését a SRH II, 365 kk.)

⁶⁰ VARJU éles vitába száll Hartvikkal e kérdésben: KARÁCSONYI JÁNOS nyomán (Századok, 1892:32 kk.) úgy látja ő is, hogy „magyar püspök le nem írhatott olyan szörnyűséget, aminő az ominózus gyermektized“ (i. m. 98.). — A N. L. csak annyit mond

István királyá koronázásáról a Nagyobb Legenda ugyancsak szűkszavúan nyilatkozik, éppen csak megemlíti („atyja halála után ötödik

erről, hogy István a hadifoglyok tizedeivel hasonlóvá tette Pannonhalmát a püspökségekhez (domitorum decimationibus simile fecit episcopatus. SZENTPÉTERY, SRH II. 34.). Bővebben nyilatkozik e kérdésben a K. L. (VARJU elnevezésből a N. L.-nak tulajdonítja ezt a tudósítást): e szerint István „a lázadókat és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgálíává tette“. Később azonban az előkelők közbenjárására odamódosította ezt a rendelkezését, hogy csak tizedet adjanak a legyőzöttek mindabból, amijük van (Illos autem et posteros eorum usque in praesentem diem servos ecclesie instituit. Postea impetratione suorum optimatum consilium cepit, ut tantum decimas ex his, que possidebant, darent. SZENTPÉTERY, SRH II, 395.). — VARJU e helyet úgy fordítja: „csak tizedet adjanak birtokuk után“ (i. m. 41.). E fordítás azonban nem egészen pontos: a *possidere* ige — amint az a szövegből nyilvánvaló — *habere* helyett áll (a tizedet különben sem a birtok után fizették, hanem a termény arányában), tehát SZABÓ KÁROLY fordítása helyes: „csak tizedet adjanak abból, a mit bírnak vala“ (i. m. 29. l.). Tekintettel arra, hogy előbb valamennyi legyőzöttet szogává tette a király, ebbe az „a mit bírnak vala“ fogalomba beleértendő a gyermekek is. Nem csak azért, mert Hartvik állítja — valószínűleg megbízható értesülés alapján (l. a köv. lapokat), hanem sokkal inkább azért, mert okleveles nyoma is van a gyermektizednek; egy XIII. századi, Pannonhalma birtokait összefoglaló oklevélben t. i. azt olvassuk: „In villa copoh sunt filii nepotis Nicolai, qui datus fuit in decimam.“ Ezt a Miklóst körülbelül éppen Hartvik idején adhatták tizedgyerekként az egyháznak, s talán éppen ez a nem mindennapi eset indította Hartvikot arra, hogy részletesebben megemlékezzen erről a sajátos tizedről. — Varju kételkedik ugyan ennek a XIII. századi összeírásnak a megbízhatóságában; toldott-foldottnak, befejezetlennek mondja. „Föltéve — folytatja —, hogy itt nem olyan emberről van szó, aki valami elmaradt nagyobb tizedtartozás fejében adtak szolgálként az apátságnak“ (a fogalmazás erre nem enged következtetni, s ez különben sem volt szokásban), „úgy sincs értéke a magában álló adatnak, mert ezt az iratot Pannonhalmán szerkesztették, ahol meglehetősen rá a szándék, hogy alátámasszák a Hartvik főbenjáró tévedése folytán fölmerülő különös jogcímet (i. m. 98—99.): ilyesfajta szándék azonban nagyobb hangsúllyal szokott jelentkezni az oklevelekben, nem pedig egy eléjtett megjegyzés formájában, mely sokkal inkább a hagyomány egyszerű feljegyzésének látszik, mint céltudatos igazolásnak. Erre különben sem volt többé szükség azóta, hogy 1204-ben III. Ince autentikusnak ismerte el Hartvik munkáját: ha az apátság biztosítani akarta e jogát, egyszerűen hiteles másolatot kért a Hartvik-legendától e helyéről — így pl. 1350-ben. De ettől eltekintve is: a fent idézett összeírást Albeus nyitrai főesperes készítette IV. Béla parancsára — bizonyosan úgy, hogy személyesen bejárta az apátság birtokait. Az oklevél fennebb idézett adatában tehát csak akkor lehetne kételkedni, ha bizonyítható volna, hogy e rész későbbi betoldás: a fennmaradt két másolat — vagy talán fogalmazvány — valóban tele is van kisebb javításokkal, a vitatott rész azonban mindkettőben benne van — nyilván az eredeti oklevélnek megfelelően [Jellemző különben, hogy sem az oklevelet kiadó áles kritikájú ERDÉLYI LÁSZLÓ, sem pedig a magyar okleveles anyag nagy ismerője, SZENTPÉTERY IMRE, nem talál semmi megjegyezni valót az oklevél hitelességét illetően. Pann. Rendtört. I. (1901) 771 kk., ill. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1922. 1623. sz.] — Varju szerint: „Értéke a gyermektizednek különben csak az esetben lett volna, ha a jobbágyoknál évente családfőnként legalább tíz gyermekre lehet számítani, mint a ludaknál, vagy a sertéseknél. Pusztán megalázás céljából olyan komoly uralkodó, mint aminőnek Szent Istvánt ismerjük, nem adhatott ki ilyen rendeletet“ (i. m. 99.). A XI. században azonban, mikor a megművelendő földhöz képest oly kevés volt a munkaerő, igen is volt értéke — még pedig nagy! — egy ilyen jellegű tizednek. A királyt nyilván ilyesfajta megfontolás vezette, nem pedig pusztán megalázás (S ezzel nem követett el valami hallatlan bűnt, hiszen különben is szokásban volt „a falvak népének minden tizedik gyermekét egyházi szolgálatra felajánlani“. HÓMAN, i. m. I, 202.). — Idők folyamán, a népesség megsaporodtával azonban természetesen ez a jog elvesztette jelentőségét (ezért hallgatnak róla a források); jellemző azonban, hogy 1350-ben merül föl újra a gyermektized, tehát éppen akkor, mikor az egész Európában pusztító pestis, úgy látszik, megtizedelte az apátság emberállományát is (ekkor egyszerre hiteles másolatot kértek az esztergomi, székesfehérvári, győri, nyitrai és váci káptalantól egyaránt: WENZEL, ÁUO XI, 3 kk.).

esztendőben Isten kegyelmének végzéséből Isten választottját — Istvánt, miután az apostoli áldás levelét elhozták... egy szívvel lélekkel királlyá kiáltják ki... s szerencsésen megkoronázzák“). Hartvik terjedelmes elbeszélést fűz e rész elé: elmondja, hogy István Asztrik apátot Rómába küldte, hogy a pápától apostoli áldást kérjen munkájára, pápai aláírásának tekintélyével erősítse meg Esztergom egyházának érseki rangra való emelését, s a többi püspökségeket is áldásával erősítse meg. Végül pedig küldjön neki, Istvánnak királyi koronát, hogy ennek tekintélyére támaszkodva megkezdett munkáját tovább folytathassa, s megszilárdíthassa. Elmondja még Hartvik — meg lehetőszen részletesen — hogyan kapta meg István azt a koronát, melyet a pápa eredetileg „Mischca“ lengyel fejedelemnek szánt. Sőt tudni véli azt is, hogy a pápa apostoli keresztet is küldött Istvánnak, — mert mondja a pápa — „én apostoli vagyok, ő azonban valóban Krisztus apostola“... „Ezért rendelkezésére bocsájtjuk neki, akit isteni kegyelem vezérel, az egyházaknak népeikkel együtt való vezetését és rendezését — egyházi és világi jogon egyaránt.“⁶¹

Az egyházakról való gondoskodásról szóló részbe Sebestyénnek — szerinte az első esztergomi érseknek — a megvakulását s csodás gyógyulását szövi bele. Sebestyén megvakulásakor — mondja Hartvik — az esztergomi érsekségbe István a pápa beleegyezésével Asztrik kalocsai püspököt rendelte helyettesként s mikor három év múlva Sebestyén isteni kegyelemből visszakapta szeme világát, ugyancsak pápai jóváhagyással foglalta el érseki székét, Asztrik pedig visszatért egyházába — most már mint érsek (cum pallio!).⁶²

A fehérvári bazilika leírása után részletesen ismerteti a fehérvári egyház, a királyi kápolna kiváltságait. Konrád császár hadjáratának elbeszélése végén István aszketikus vonásait gazdagítja, meg a levegőbe való csodás emelkedését írja le.

Külön hangsúlyozza, hogy a jövevényeket szívesen fogadta István: megtiltotta, hogy bárki is bántassa őket; s valóban — folytatja — István életében nem is történt semmi bántódásuk. — Végül lapokon keresztül fejtegeti halálát, szenttéavatását, s halála után tett csodáit.

Alkotó részeire bontva így a legendát, mindenekelőtt az a kérdés merül föl, miért válhatott szükségessé megírása. Hiszen Szent Istvánnak már két életrajza is volt: meghozzá, amint azt éppen Hartvik munkája minden kétséget kizáróan bebizonyítja, jól is ismerték őket. Talán a csonkának érzett Nagyobb Legenda kiegészítése lehetett e harmadik életrajz célja? E kiegészítést a maga tömör és velős előadói modorában elvégezte már a Kisebb Legenda írója.⁶³ Legfeljebb arról lehetne szó, hogy a két legenda összeillesztésére kapott Hartvik királyi paran-

⁶¹ Quapropter dispositioni eiusdem, prout divina ipsum gratia instruit, ecclesias simul cum populis utroque iure ordinandas relinquimus. SZENTPÉTERY, SRH II, 414.

⁶² István „per consensus romani pontificis sepe dictum Asericum Colocensem episcopum in illius locum substituit“... „Sebastianus... rursus per apostolici consilium sue sedi restitutus est et, Asericus ad suam ecclesiam, videlicet Colocensem cum pallio (!) rediit.“ SZENTPÉTERY, SRH II, 416—7.

⁶³ Uo. 399—400.

esot. Ennek azonban ellentmond a prólógus, amely szerint Hartvikot új életrajz megírására, nem pedig az eddigiék egyesítésére szólította föl a király.⁶⁴ S valóban: ha műve gerincéül a két előző legendát tette is Hartvik, lényeges betoldásaival új színezetű ábrázolást adott Szent Istvánról.

Azokban mindezt nem tekintve, ha ilyesvalami kiegészítés vagy egységesítés szándéka vezette volna Kálmánt, érthetetlen lenne, miért ragaszkodott annyira Hartvik személyéhez annak ellenére, hogy az elaggott püspök — amennyire helyzete megengedte — láthatóan kézzel-lábbal tiltakozott a megbízás ellen, s végül is csak hatalmi szóra, királyi parancsra vállalta a munkát. Nem gondolhatunk másra ilyen körülmények között, mint arra, hogy a király valamilyen okból ragaszkodott Hartvik személyéhez, aki — mint később látni fogjuk — meghittebb emberei közé tartozott.

Mindezekre a kérdésekre a választ nyilván azokban a részekben kell keresni, amelyekkel Hartvik megtoldotta a két előző Legendát: ezek a betoldások mutatják tudniillik azt, hol, milyen kérdések kapcsán érezték kiegészítendőknak az eddigi életrajzokat. Sőt tovább menve: ezek között az új részletek között kell olyan kérdéseknek is szerepelniök, melyek különösképpen érdekelhették a királyt, s így érthetővé teszik a hatalmi szót, a királyi parancsot, s a szerző személyéhez való ragaszkodást egyaránt.

A befejező rész — mint fenneb már utaltunk rá — nem tekinthető ilyennek, természetesen még kevésbé jöhet számításba ilyen vonatkozásban az István születését jelző csoda módosítása, a pannonhalmi gyermektizédtről szóló néhány sor, vagy akár a székesfehérvári egyház kiváltságainak részletes leírása, s Istvánnak a levegőbe való csodás emelkedése. — Ezek kivételével pedig már csak két lényegesebb részlet marad Hartvik hozzátételeiből: Asztrik római útja, meg Sebestyén püspök megvakulása és csodás gyógyulása. Mindkét rész lényegileg arra a kérdésre felel: jogában volt-e Szent Istvánnak püspököket kinevezni és áthelyezni, s ha igen, honnan és mikor kapta ezt a jogot?

Nos, éppen ezek a kérdések Kálmánt kiváltképpen érdekelték. A pápaság tudniillik VII. Gergely óta magának követelte e jogokat, melyeket addig mindenütt az uralkodó gyakorolt. Ha a magyar királlyal szemben rögtön nem is lépett fel e követeléssel, ez nyilván csak hallgatólagos elnézés lehetett azért, mert László a pápa és a császár között éppen e kérdések miatt fellángolt küzdelemben a pápa oldalán állott. Úgy látszik azonban, hogy már ekkor szükségessé válhatott egy jogi jellegű indoklás. Azt a jogot, melyet Szent István a kor általános gyakorlatának megfelelően birtokolt, úgy kezdték magyarázni, hogy az első király koronázásakor egyházi felségjogokat, s ezekkel együtt szimbolikus értelmű apostoli keresztet is kapott. Hogy e felfogás már ekkor élt, annak bizonyossága, hogy a pápasággal való első komoly összetűzés után Szent László pénzein rögtön megjelenik az ekkor még egyágú apostoli kereszt. A törés, mint a következményekből sejthető, a László

⁶⁴ Uo. 401.

által alapított zágrábi püspökség első püspökének beiktatása miatt keletkezhetett azért, mert a király saját káplánjaival végeztette el az investitúrát. Egyéb jeleken kívül világosan látható ez részben abból, hogy László éppen ekkor a császár oldalára állt, főként pedig II. Orbán pápának a trónra lépő Kálmán királyhoz intézett leveléből.⁶⁵ Panaszskodik a pápa, hogy „a magyar nép már régóta tévutakra tévedt s elhagyva üdvének pásztorait, idegen nyájhoz szegődött“. Nem éppen hizelgő szavakkal, de meglehetősen hosszasan szól a császárról, annak egyre kilátástalanabbá váló helyzetéről. Majd kéri Kálmánt, tudassa vele őszintén: milyen álláspontot foglal el. Levele végén pedig ígéretet tesz arra, hogy mindazt a kitüntetést, méltóságot, melyet István az apostoli széktől nyert, meg fogja kapni, ha állhatatosan megmarad az egyház kebelében.⁶⁶ Nyilvánvalóan azzal akarta a pápa visszatéríteni az új királyt a jó útra, aminek megtagadása miatt elődje egykor letért róla. A megegyezés ügylátszik létre is jött: legalább is az első esztergomi zsinat 1104-ben még mindig a királyt szólítja fel, hogy püspökségre „nős papok csak feleségük beleegyezésével mozdíttassanak elő“.⁶⁷

A következő évben azonban döntő jelentőségű fordulat állott be: II. Paschalis pápa az új kalocsai érseknek, Pálnak palliumot küldött s hűségeskút követelt tőle.⁶⁸ A király és az ország előkelői csodálkozással fogadták ezt — írta az új érsek a pápának, aki viszont ugyancsak részletesen és félreérthetetlenül indokolta meg ezen eljárását: „Hát a te elődöd nem a római pápa tudta nélkül ítélte el püspököt? Milyen kánoni törvények, milyen zsinatok engedik meg ezt? Mit beszéljek a püspökök áthelyezéséről, amely nálatok nem a szent szék tekintélyével, hanem a király önkénye szerint történik... Ilyen és más bajok kikerülése céljából követeljük meg az esküt“.⁶⁹

Mi sem természetesebb, mint az, hogy ebben a helyzetben Kálmán Szent István életrajzai után nyúlt, s tőlük hagyományos jogainak megerősítését remélte, amint azokat tíz évvel előbb II. Orbán pápa elismerte. A legendák azonban éppen erről a kérdéstről mélyen hallgattak, vagy legalább is nem nyilatkoztak világosan. Soraik szerint István szervezte meg az egyházat, s tette Esztergom egyházát a többiek fejévé — de „a római apostoli szék jóváhagyásával és egyetértésével“.⁷⁰ Az adott helyzet azonban világosabb, egyértelműbb meghatározást követelt. Nyilván ezért adott a király parancsot az új életrajz megírására, s

⁶⁵ HÓMAN, Magy. Tört. I, 307 kk.

⁶⁶ Porro de nobis ita excellentiam tuam confidere volumus, ut quidquid honoris, quidquid dignitatis praedecessor tuus Stephanus ab apostolica nostra Ecclesia promeruisse dignoscitur, certa devotione exquiras, plena liberalitatis benignitate percipias, dummodo in Unitate eiusdem Ecclesiae apostolicae firma stabilitate permanear, et ei, quidquid honoris, quidquid reverentiae rex praefatus instituit, fideli benignitate devotus exhibeas. FEJÉR, CodDipl. II, 15.

⁶⁷ Synodus Strigoniensis prior XI. e. l. ZÁVODSZKY LEVENTE, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1901. 199.

⁶⁸ FEJÉR, CodDipl. II, 36.

⁶⁹ Uo. 33.

⁷⁰ „... per consensum et subscriptionem Romane sedis apostolici“ (SZENTPÉTERY, SRH II, 383.). „... Sancta dei ecclesia in pace collocata et ex Romana auctoritate iuste ordinata...“ (Uo. 397.).

kötelezte erre hatalmi szóval Hartvik püspököt — mit sem törődve ennek vonakodásával. Hogy Hartvik vonakodott, az egészen természetes: nem azért tette ezt, mert Priscianus „arca már homályba burkolózott előtte“ (Priscianusra nem is igen lehetett szüksége, hiszen munkájának jó kétharmadát egyszerűen átírta az előző legendákból), de nem is agg kora miatt — mint írja, hanem nyilván azért, mert sem királyával, sem a pápával nem akart szembekerülni: már pedig a királyi parancs értelmében megírandó új életrajz esetén ez vagy egyikkel, vagy másikkal elkerülhetetlen volt.

Az agg püspök azonban ebből a reménytelennek látszó helyzetből is megtalálta a kivezető utat: mindkét félnek igazat adott — és egyiknek sem. Királyának és a hagyománynak igazat adott abban, hogy Szent István valóban apostoli követ volt, s népe felett nemcsak a világi, hanem az egyházi jog szerint való rendelkezést is megkapta a pápától, tehát nevezhetett ki püspököket s ítélkezhetett is felettük. Két fejezettel később azonban már a pápai álláspont felé hajlik: Sebestyén helyettesül, akit — mint mondja — István állított az esztergomi érsekség élére, a római pápa beleegyezésével teszi meg Asztrik kalocsai püspököt a király. S mikor Sebestyén visszakapja szemévilágát, Asztrik „ugyancsak az apostoli szék tanácsából helyeztetett vissza“, — de most már palliummal: akárcsak az 1105-ben kinevezett Pál!

Hogy e két rész között ellentét van, az kétségtelen: ha István megkapta az egyházi felségjogokat is, és így nevezhetett ki püspököket, akkor az áthelyezés miatt az apostoli szék tanácsára, s annak beleegyezésével történik? Ugyanígy kétségtelen az is, hogy István sohasem volt pápai legátus (ilyeneket éppen a királyok mellé volt szokás kinevezni).⁷¹ Végül pedig: nem nyilatkozik az óvatos Hartvik arról sem, vajjon Szent István csak saját személyére kapta-e az általa megnevezett jogokat, vagy utódaira is tovább háramlottak azok? Ezen a ponton egyenesen remekel az agg püspök: a „dispositioni eiusdem ... reliquimus“ részt mindenki úgy értelmezheti, ahogy éppen kedve tartja, habár inkább az érzik a fogalmazásból — eiusdem! — hogy e kiváltságok csak István személyére szóltak!

Mindenesetre méltó ez a megoldás egy diplomatahoz: ahhoz a Hartvikhoz, aki nyolc évvel előbb Tamás fehérvári ispánnal együtt királyja megbízásából Sziciliában járt, hogy feleségül kérje urának Buzillát, Roger szicíliai király leányát. Ez a megbízás már magában véve is elég biznysága annak, hogy Kálmán király meghitt embere lehetett. Azt pedig, hogy magyar volt, vagy legalább is hosszú időt töltött hazánkban, munkája mutatja: aki úgy ismerte az investitúra-kérdés magyar vonatkozásait, annak minden csínját-bínját, mint ő, aki oly finom diplomata-érzéssel elhagyta a Nagyobb Legenda Péterre vonatkozó megjegyzését, aki nem mondja meg a szentté avatás idején Szent István sírjánál gyógyulást talált „igen előkelő matrónáról“, hogy

⁷¹ L. VÁCZY PÉTER szép tanulmányát: Stephan der Heilige als päpstlicher Legat (Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV (1934), 27 kk.) és ugyanő: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs, 1935. 103. kk.

Szent László nővére, az nem lehetett „idegen és csupán megbízást nyert író”.⁷²

Annál kevésbé, mert személye még közelebből is meghatározható. Gaufredus Malaterra, XII. századi szicíliai író tudniillik megemlékezik Kálmán és Buzilla házasságáról s arról, hogy a magyar király „Arduinum, Ioviensem epsicopum et Thomam comitem” küldötte a per procura esküvőre.⁷³ Az Arduinum alak a Hartvik név olaszos vál-

⁷² Jellemző, hogy még a XIII. század elején is úgy élt a hagyományban, hogy ez a Matild Szent László nővérenek a leánya volt (*comitis albi Udracici socia, regis Wladislai sororis filia* — fűzi hozzá H. szövegéhez a XIII. sz. fordulóján keletkezett Pesti Kódex), Hartvik azonban — bizonyára az utódlás kérdésében László és Kálmán között keletkezett elhidegülés miatt — csak annyit ír, hogy egy „igen előkelő Matild nevű matrona” járt a szenttéavatáskor István sírjánál. (Ez a Matild azonban nem leánya, hanem unokája volt Szent Lászlónak. Férjként a nagypaját tünteti fel a Pesti Kódex másolója, amiből nyilvánvaló, hogy nem az akkor még meg sem született Matild nevű „matrona” nyert csodás gyógyulást a sírnál (anyja, Wilfhildis is csak alig 13 éves lehetett még), hanem nagyanyja, Zsófia, Szent László nővére (WERTNER MÓR, Az Árpádok családi története. Nagybecserek, 1892, 142. kk.). Erre már BARTONIEK felhívta a figyelmet: SZENTPÉTERY, SRH II, 437. l. 1. sz. jegyzet. Megemlítendőnek tartom — egy esetleges új kiadásban való helyesbítés végett —, hogy a *Scriptores* bevezetéseinek és jegyzeteinek fordítója, VITÉZ MÉSZÁROS EDE — nyilván szórakozottságból — két grammatikai hibát ejtett az egyik mondatban: „filia vero ex eo nata Mechtildis, qui igitur non filia sororis S. Ladislai, sed nepos erat”; *quae* helyett tehát *qui*-t, *neptis* helyett pedig *nepos*-t írt; ... et bonus dormitat Homerus... — KARÁCSONYI (Századok 1892:32 kk.) s nyomában VARJU (i. m. 98 kk.) egész csomó idegenszerűséget vél felfedezni Hartviknál; megállapításaik azonban semmivel sem nyomnak többet a latban, mint azok az érvek, melyekkel egykor PAULER akarta bizonyítani, hogy a N. L. szerzője cseh bencés volt (VARJU meggyőződen mutat rá, hogy PAULER álláspontja ebben a kérdésben nem volt eléggé megalapozott: i. m. 90 kk.). Abból a kétségtelen tényből, hogy Hartvik néhány ponton kijavította a N. L. hibáit, még nem lehet arra következtetni, hogy idegen volt. Vajjon magyar ember nem javíthat ki hibákat, csak idegen? Hogy Gézáról és a pogány magyarságról nem nyilatkozik kedvezően, az XI. századi egyházi embertől egészen természetes (Géza jellemzésénél a *crudelis et severus* jelzőpárt — Hartvik hozzátoldása! — az SRH-ban a N. L. betűtípusával szedték (II, 403.). A N. L. is *filii perditionis et ignorantie, populus rudis et vagus* jellemzéssel illeti a pogány magyarokat, pedig ennek szerzője VARJU szerint is magyar volt. Ennél jobban pedig Hartvik sem rója meg a pogány elődöket: a *Christianorum flagellum* Attila óta epitheton „ornans” lett, azt pedig, hogy a pogány magyarság *dei ecclesiam depopulabat*, magyar ember is tudhatta s leírhatta: ehhez sem kellett feltétlenül németnek lennie. Végül, hogy a korona és az apostoli áldás elküldéséről részletesen beszél, azt nem kedvtelésből, de nem is Thietmar alapján teszi (felfogása teljesen elűt, mondhatni ellentétben áll a német író tudósításával), hanem azért, mert az a jog, melynek tisztázását Kálmán királyi parancsral tette számára kötelezővé, szoros összefüggésben volt a korona-kéréssel. — Varju világosan látja Hartvik célját: „igazolni akarja, mily alapon kívánják Szent István utódai a pápa kinevezési jogát gyakorolni” (i. m. 102. l.). Ezen a helyes nyomon azonban nem tud tovább menni, s nem tudja megérteni Hartvikot azért, mert már eleve nagyon haragszik rá: ahol csak lehet, üt egyet rajta, hogy így a N. L., illetőleg az Ernst-kódex értékét annál jobban kiemelje. Pedig — mint azt a fenti szövegelemzés mutatja: a N. L. értékei akkor domborodnak ki a legjobban, ha tárgyilagosan közeledünk Hartvik munkájához.

⁷³ Colomanus autem rex Ungarorum, audiens famam Siculorum gloriosi comitis Rogerii, legatus dirigens, filiam suam in matrimonium concedi expostulat. Ille vero, quamvis honesti viri, qui ad hoc venerunt, essent, tamen illos honeste a se dimittens, de suis etiam, ne fallatur, cum ipsis dirigens remandat, ut, si executum quod coeperat, velit, alicuius auctoritatis gradus vel ordinis personas, quibus facilius credatur, ad id confirmandum mittat. Qui anhelus exequi, Arduinum, Ioviensem episcopum, et Thomam comitem idem expostulatum mittit... Gaufredus Malaterra: De rebus gestis Rogerii et Roberti (MURATORI, *Scriptores Rerum Italicarum* V. I (2—3), 102 kk.).

tozata,⁷⁴ a Ioviensis pedig nyilván a Iauriensis archaizáló elferdítése (Iovis!) éppen úgy, mint Kálmán helyett Alamanus, Almos helyett Alivus. Ugyancsak ő, Hartvik szerepel egy egykorú liturgikus kéziratban is, amely minden bizonnyal a győri egyház részére készült, neve itt már Chartuirgus alakban van meg — hasonlóan a legendához.⁷⁵ Mindezekén kívül pedig munkájának egyes részei is arra engednek következtetni, hogy az országnak ez a része lehetett szűkebb hazája: a pannonhalmi gyermektized s a székesfehérvári egyház kiváltságainak részletes leírása egyaránt a Dunántúl felső részére utal.⁷⁶

A legenda önálló részei tehát világosan mutatják, hogy miért került sor harmadszor is Szent István életrajzának elkészítésére, s egyszerűen világosan mutatják azt a határidőt is (Pál kalocsai érsek ki-nevezése 1105-ben), amelyik után Hartvik a királyi parancsot kapta munkája megírására. Másrészről viszont bizonyos, hogy ez a parancs 1106. október 22-e előtt kelt, mert ekkor Kálmán a guastallai zsinaton követeli útján már lemondott azokról a jogokról, amelyeknek tisztázása éppen Hartvik főfeladata lett volna. Ezután már semmi különösebb értelmé nem lett volna a két Szent István-életrajz mellett egy „új“ harmadiknak: legalább is olyannak nem, amilyent Hartvik „forrásai“ bőszeges kiaknázásával és a maga betoldásaival összeszerkesztett.

Erre különben sem igen adott volna neki módot az isteni kegyelem: 1111-ben a zoborhegyi monostor részére szóló adománylevélben már György szerepel győri püspökként: az agg Hartvik tehát ekkor már bizonyosan elköltözött az élők sorából.⁷⁷

⁷⁴ Ezt már PAULER bebizonyította: véleményét csak megerősíti Malaterra e helyének XIV. századi hiteles olasz fordítása (WENZEL, AUO X, 34); *episcopo di Genua Arduyno!* (Hogy a Jauriensis=Joviensis-t Jannensis (genuai)-nak értette az olasz fordító, az egészen természetes. Arduyno, azaz Hartvik azonban nem lehetett genuai püspök, mert 1095-ben Angurius, 1099-ben pedig Airald volt a genovai püspök. (GAMS: *Serios episcoporum. Ratisbonae, 1873. 815.*) — (L. VARJU megpóbjlja ugyan ezen adatok segítségével PAULER Hartvik-Arduin egyeztetését kétségessé tenni, az adatok azonban éppen PAULER mellett bizonyítanak: világosan mutatják, hogy a Hartvik. név olaszosan tényleg Arduin, s ez az Arduin nem lehetett Januensis, hanem csak Joviensis, azaz Jauriensis episcopus.

⁷⁵ ... „una cum papa nostro. ill. et antistite nostro *chartuirgo* et gloriosissimo rege nostro ill. (L. Germain Morin: *Manuscripts Liturgiques Hongrois des XI-e et XII-e siècles. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, VI [1926], 54. kk.*)

⁷⁶ Sőt a székesfehérvári egyház, a királyi kápolna kiváltságainak részletes és pontos felsorolása arra enged következtetni, hogy Hartvik — mielőtt győri püspökké tette volna a királyi kegy — a királyi káplán bizalmas jellegű tisztét töltötte be: erre mutat az is, hogy Kálmán Tamás székesfehérvári ispánt adta mellé társul a szicíliai útra. (Az oklevelek tanúsága szerint ezekben az években csak egy Tamás nevű ispán szerepel: a székesfehérvári. SMICKLAS, *Cod. dipl. regni Croatiae, II. 19.*, FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *Oklevelek Kálmán király korából: Ért. a tört.-tud. köréből XV. 5. 62.* — A méltóságok felsorolását pontosan közli SZENTPÉTERY *Kritikai Jegyzékében.*)

⁷⁷ Az 1111-ben kelt zoborhegyi oklevélben már György a győri püspök (L. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ. Kálmán király oklevelei i. h.). — VARJU szerint: „György győri püspök először abban az egyezségben van megemlítve, amelyet Kálmán király Dalmácia jogainak épségbentartása felől a legvalószínűbben 1101-ben kötött (a már 1102-ben elhunyt) Michiel Vitalis velencei dogeval“ (i. m. 86. 1. 2. jegyzet). Ennek alapján megállapítja, hogy „a győri püspök az oklevelek tanúsága szerint 1101 és 1118 között György volt. „De ezzel az a föltevés — folytatja VARJU —, hogy a legenda szerzője (VARJU szerint 1111—16

Ezek után csak egy kérdést kell még tisztáznunk: hogyan került Hartvik munkájába az az értesülés, hogy Szent Imre megdicsőülését egy caesariai püspök látta. Ezt állítólag Szent Imre legendájának írója hallotta Konstantinápolyban egy caesariai kanonoktól akkor, mikor Álmos herceggel ott járt. Amennyire kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy e tudósítás Szent Imre legendájából kerülhetett Hartvik munkájába — éppen annyira valószínűtlen. Az a Hartvik, aki olyan pontosan másolgotott ki forrásaiból egész fejezeteket, bizonyára itt sem bajlódott volna Priscianus-szal, ha előtte van Szent Imre legendája: az értesülés kurtasága, s az a pár szó, ami Szent Imre legendájával, ha nem is szó szerinti, tartalmilag szorosan megegyezik, valóban

között írta munkáját), hitták legyen őt akár Hartviknak, akár Harduinnak, győri püspök lett volna, végképpen megbukott“ (i. m. 96.). A dogeval kötött egyezségben azonban nem csak György győri püspök, hanem egyáltalán egyetlen méltóság sem szerepel (WENZEL AUO I, 43.; így természetesen tévesen tulajdonítja VARJU PAULER-nek azt a tévedést, hogy ugyanazon időpontban, 1097-ben két győri püspököt szerepeltet). Az egyezséget Kálmán nem „Dalmácia jogának épségbentartása felől“ kötötte, nem is köthette, mert köztudomású, hogy Dalmácia csak 1105-ben került a magyar király birtokába. A Michiel Vitalisszal kötött barátsági szerződés után azonban közvetlenül egy másik oklevelet közölnek az okmánytárak — így WENZEL is (AUO I, 43.), melyben valóban Dalmácia jogainak épségbentartására kötelezi magát Kálmán király: ebben tényleg szerepel már György győri püspök neve. Az oklevél keltének évszáma — 1102 (!) — azonban nyilván hibás: csak 1106 után írhatták, KARÁCSONYI és SZENTPÉTERY egyöntetű megállapítása szerint 1111-ben (I. Kritikai Jegyzék 45. sz.).

Kétségtelen az eddigiekből: Hartvik azonos Arduinnal; hogy győri püspök volt, azt Malaterra Joviensis jelzője már csak azért is bizonyítja, mert más hasonló nevű püspökség akkor még nem volt hazánkban (a zárai — Jadrensis püspökségre csak 1106 után gyanakodhatnánk). Külföldi püspököt pedig ugyan miért küldött volna Kálmán olyan bizalmas jellegű útra (Tamás székesfehérvári ispán kíséretében)? De ettől eltekintve is: olyan külföldi Hartvik nevű püspököt, akinek egyházmegyéje azonosítható lenne a Joviensis jelzővel, hiába keresett Varju is, én is. Végül pedig: GERMAIN MODRIN becses adata egészen bizonyossá teszi, hogy Arduinus Joviensis episcopus azonos Hartvik győri püspökkel (VARJU ugyan éles vitába száll GERMAIN MORIN-nel is: megállapítja róla, hogy „nincs egészen tisztában a magyar katolikus egyház helyzetével az Árpádok alatt...“ „A MORIN közölte szertartási különösségek is az aquileai patriarchatussal kapcsolatban állott isztriai egyházakra vallanak, ahol a bizánci vonatkozások egészen helyénvalóak és az „ut mos est grecorum“, vagy a „benedictio aquarum secundum ordinem orientalium ecclesiarum“ mégis csak jobban megindokolhatók, mint lennének a keleti ritustól ugyan messze esett Győrben“ (i. m. 96. l. 3. jegyzet). Akár indokolhatók azonban, akár nem, tény, hogy ezek a liturgikus kéziratok Kálmán magyar király uralkodása idején magyar egyházak, így pl. az esztergomi egyház részére készültek; a bennük lévő bizánci vonatkozások tehát szükségszerűen az akkori magyar egyházi viszonyokra is jellemzőek, s így semmi okunk nincs arra, hogy a Chartuirgus név mögött az Isztriából származott Hartvik meissenai püspököt sejtjük azért, mert ennek pártfogója volt egy bautzeni gróf, aki sógora volt a cseh hercegnek, aki viszont Kálmán királynak volt jó barátja... A zágrábi kéziratok Chartuirgus-a nyilván azonos Malaterra Arduinus Joviensis episcopus-ával, azaz Hartvik győri püspökkel. Az újabb kutatások különben is egyre jobban rávilágítanak arra, hogy a magyarságot milyen erős szálak fűzték az első századokban a keleti keeszténységhez is: nincs tehát semmi különösen meglepő abban, ha hazai földön a keleti rítus elemei bukannak föl. Malaterra „Joviensis“ adata — mint látható — sziklaként áll minden kísérletezéssel szemben: megbízhatóságát nem tudja megingatni Varju sem, s helyette csak feltevéseket ad. Ilyen körülmények között pedig jobb megmaradni a bizonyosnál, „mint a mély vizekre hajóközni.“...

Annai azonban Varju megállapításaiból kétségtelenül helyes, hogy 1111-ben már György a győri püspök, az agg Hartvik tehát ez előtt írta munkáját, amint azt a fenti szövegelemzés már önmagában is szinte bizonyossá tette.

inkább csak arra mutat, hogy hallomás útján szerezte értesülését — valószínűleg éppen a legautentikusabb személytől, Imre legendájának írójától.⁷⁸

Álmos herceg tervezett szentföldi zarándokútján látogatott el Konstantinápolyba minden valószínűség szerint 1107-ben, de minden bizonytalansággal 1108 előtt.⁷⁹ Ebből tehát az következik, hogy Hartvik ekkor még nem fejezte be munkáját. Ugyanerre mutat a lengyel koronakerésnek meglehetősen részletes leírása, amelyhez szintén csak 1106 után szerezhetette adatait, mikor már Kálmán kibékült és szövetségre lépett az addig Álmost támogató II. Boleszló lengyel herceggel.⁸⁰

Úgy látszik tehát: Hartvik meglehetősen sokáig vonakodott, föprengett, s mikor végre (*tandem!*) mégis csak engedett a királyi parancsnak, akkor sem sietett túlságosan: várta a vihar elmúltát, közben csöndesen tanulmányozgatta Priscianust — ha ugyan erre egyáltalán szüksége volt (a bevezetésen kívül önálló részei egészen világos, tiszta fogalmazásúak), kompilálgatta forrásait, s 1107-ben, vagy 1108-ban fejezhetette be munkáját; ekkor már elült a vihar, Kálmán más ügyek kapcsán lemondott volt az investitúráról, s így az agg püspök bizton remélhette: ha királya szeme valami „kisebb sérelmet” talál is munkájában,⁸¹ nem fog rá megneheztelni: annál kevésbé, mert hiszen végeredményben neki is igazat adott.

Visszafordítva most már tekinteinket a Kisebb Legendára, azt látjuk, hogy írója még mit sem tud azokról a fogas kérdésekről, me-

⁷⁸ Hartvik azt írja: „*Cuius (sc. Heinrici) animam ipsa transitus sui hora cuidam episcopo Graecorum sancte conversationis revelatum est deferri per angelos ad celi palatia*“ SZENTPÉTERY: SRH II, 428.). A dülten szedett rész az SRH-ban hasonló betűtípussal van szedve, mint az N. és K. L.-ből való szószerinti átvételek, ami könnyen azt a benyomást kelti az emberben, hogy H. szószerint követi e részben Imre legendáját. Valójában ez H. önálló fogalmazása, tehát azzal a betűtípussal kellene e részt is közölni, mint a többi Hartvik-féle betoldásokat — utalva a jegyzetben arra, — amint ez még is történt, hogy az értesülés eredeti alakjában Imre legendájában található. Imre legendájában pedig így olvasható e rész: „... Sanctus Eusebius... desursum audivit eadem hora hanc ipsam animam beati Henrici in iubilo ad supernam transferri.“ SZENTPÉTERY: SRH II, 456. Mivel a forrásait egyébként szorgalmasan másolgató H. e helyen nem másolja forrását, s Eusebiust sem nevezi meg, hanem csupán egy bizonyos püspökről beszél, egészen valószínű, hogy nem ismerte Imre legendáját, s értesülését hallomásból szerezte: az értesülés meglepő pontossága bizonyára abban leli magyarázatát, hogy Álmos — visszatérve zarándokútjáról, a dömösi monostor felszentelésén találkozott Kálmánnal (PAULER i. m. I, 212—3.), s a király bizalmas emebere, Hartvik itt hallhatta Eusebius csodás látomását attól az Álmos kíséretéhez tartozó paptól, aki később megírta Imre legendáját. Annál is inkább így kell ennek lennie, mert Imre legendájának szerzője mint *egykor* (aliquando!) történt dologról beszél konstantinápolyi útjáról, munkáját tehát hazatérése után jó pár évvel később írhatta (l. alább a Szent Imre legendájáról szóló részt), amit Hartvik már csak azért sem használhatott, mert legkésőbb 1111-ben meghalt.

⁷⁹ Pauler, i. m. I, 212.

⁸⁰ Pauler, uo. 210—1.

⁸¹ „*Cui (sc. oculo regis) si forsitan aliquod indignum occurrerit offendiculum...*“ SZENTPÉTERY SRH II, 402.). Ezt ugyan stilisztikai hibákra írja Hartvik, egész prologusa azonban annyira a kétértelműség mesgyéjén fut, hogy végül is nehéz eldönteni, mire értette az agg püspök, hogy a királynak esetleg szemet szúr. (Csak melleleg jegyzem meg: az *oculum* használata *oculos* helyett olyan jellegzetes hungarizmus egy különben grammatikailag hibátlanul fogalmazó író részéről, amely magyarságát talán tárgyi tájékozottságánál is jobban bizonyítja.

lyekkel Hartvik észrevehetően annyit bajlódott: szerinte — ha Róma jóváhagyásával is (ennyi a gregorianus időkben már elengedhetetlen volt) — Szent István „szervezte meg Isten egyházát“. Látszik e rövid megjegyzésből, hogy a kérdés nyugalmi állapotban volt még a Kisebb Legenda keletkezésekor, azaz 1095 és 1105 között írták.⁸²

Ugyancsak ennek a forrongó, feszültségekkel telített kornak irodalmi fodrozódása Szent Imre herceg legendája is.⁸³ Bár jó néhány évvel később keletkezhetett Hartvik munkájánál, mögötte éppen úgy ennek az átmeneti jellegű kornak a történelemformáló erői húzódnak meg, mint a harmadik Szent István életrajz mögött. Eredeti bevezetésében mintha ott bujkálna még a sorok között a Szent István körül lefolyt harc emléke: csak azért nem írja meg a szerző Szent István viselt dolgaiat, mert csekély tehetségének túl nagy lenne ez a feladat; ezért jobbnak látja, ha csak Imre herceg „jeles tetteit sorolja fel“ — képessége mértékének megfelelően.

Feltűnő, hogy éppen ez a legenda, Imre herceg legendája mit sem tud azokról az intelmekről, melyeket a Nagyobb Legenda szerint István intézett fiához. Hogy ezt már a régiék is feltűnőnek tartották, abból látható, hogy valamelyik későbbi másoló, valószínűen a XV. századi bécsi kódex írója serényen pótolta is ezt a fogyatékoságot: Szent

⁸² Szt. István halála idejéről a K. L. legrégebb ismert másolatában, az Ernst-kódexben azt olvassuk, hogy a szent király „anno autem imperii, sui XXXVIII kal. obiit.“ Hartvik viszont azt írja, hogy 1033-ban augusztus 15-én hunyt el István. Hartvik tudósításában kétségtelenül hibás az évszám, ez azonban csupán másolási hiba, vagy legfeljebb elírás — ami elég gyakran megtörtént a római számokkal. Maga H. írja t. i., hogy 45 év telt el a király halála és a szenttéavatás, tehát 1083 között. 1083 — 45 pedig nem 1033, hanem 1038. A K. L. fenti meghatározásából viszont láthatóan hiányzik a nap és hónap. A legenda többi kódexeiben azonban a kal. után ott van Septembris (VARJU, i. m. 24. l. 254. jegyzet; s ezt nem Hartvikból írták ki, mert egyrészt H. nem római naptár szerint jelöli meg a halál napját, másrészt pedig azért, mert akkor nyilván kiírták volna a napot is!): a kal.(endas)-ból így természetesen kal.(endis) lett, azaz szept. 1. — Az Ernst-kódex margójára azonban egy ismeretlen XIII. századi korrektor odairta: „VIII. kalendas mai“. E szerint tehát István április 24-én, Szent György napján halt meg. VARJU (i. m. 109. kk.) ennek alapján ismét H. ellen fordult, s igyekszik kimutatni, hogy a „jámbor püspök“-nek ez az adata is tendenciózus. S végül megállapítja: „késői utódok hozzávetései ezek mind és valószínűleg közel sem járnak az igazsághoz“ (i. m. 133.). De miért nem? Augusztus 15-ére teszik István halálának napját az altaichi övkönyvek is, (igaz, hogy a tudósítás Hartviktól való függését nagy émeccsel fejtegeti VARJU, s bizonyos fokig valószínűvé is tudja tenni), s ugyanerre mutatnak a többi kódexek adatai is, melyek Hartviktól függetlenül keletkeztek. A melki, libieljei és heiligenkreuzi kéziratok keletkezése csak azért szept. 1., mert másolói nem tudták a napot, s így a kal.(endas) náluk kal.(endis) lett. Az Ernst-kódex XIII. századi korrektorának lapszéli jegyzete azonban a napra vonatkozóan is útba igazít: „VIII. kalendas mai“ ... Ha tekintetbe vesszük egyrészt azt, hogy e dátum a rendkívül nagy tiszteletben állott mártír, majd lovagszent napjára — egyszersmind fontos törvénynapra — talál, másrészt pedig azt, hogy a V vagy X könnyen kimaradt a római számok sorából — mint éppen Hartvik esete is mutatja, — akkor elég valószínűséggel állíthatjuk, hogy eredeti forrásában a megjelölés XVIII. lehetett. A hónapra azonban a derék korrekttorral szemben mégis csak a többi kódexek tudósításának kell helyt adnunk, s a teljes dátum kb. így rekonstruálható: XVIII. kal. Septembris, ami viszont ugyanaz a nap, mint amit H. közöl, t. i. augusztus 15. — Nincs tehát semmi különösebb okunk arra, hogy kételkedjünk H. adatában.

⁸³ SZENTPÉTERY, SRH. II, 449. kk.

László legendájának első mondata s Hartvik munkájának az intelmekre vonatkozó része alapján új bevezetést illesztett a legenda élére.⁸⁴

Teljességre láthatóan nem törekszik Szent Imre életírója, inkább csak egyes jeleneteket ragad ki szentje életéből: bemutatja a királyi palotában, ahol „éjjel Istennek zsoltárokot énekelve virraszt vala. Mit midőn atyja észrevett, óvatosan és nagy titkon a fal hasadékán át gyakran nézdeli vala“... Máskor Pannonhalmán látjuk az ifjú herceget atyja kíséretében, ahol üdvözölve a szerzeteseket, azoknak érdemük szerint „egyenlőtlenül osztogatá a csókokat: egyiknek egy, másiknak öt, az utolsónak pedig egy magának hét csókot adott“. Mikor aztán István megkérdezi tőle, „magános beszélgetésben“, hogy „miért osztotta... a csókot egyenlőtlenül“, azt feleli: a szerint, „hogy... mindegyik mennyi ideig maradt meg a magamegtartóztatás erényében“; az pedig, „a ki nek hétszerezte a csókot, egész életét szűzen töltötte“. Ez a férfi a legenda szerint Mór volt, akít azután István nemsokára pécsi püspökké tett.

A következő jelenetben „a régi és ódon város“ Veszprém templomában van Imre, s „ott imádkozásba merülve“ magában gondolkozik, mit ajánlhatna Istennek legkedvesebbet. „Hirtelen roppant fényű világoosság tündöklötte körül az egyház épületét, melyben a mennyei szózat az égből így szólala meg: „Dicső dolog a szűzesség, lelki és testi szűzességet kívánok tőled, ezt ajánld, e szándékodban maradj meg.“ Imre fohászában arra kéri az Urat: „Teljesítsd bennem a te tetszésedet“.

Csak természetes ezek után, hogy mikor „királyi vérből származott leányt jegyzettek el“ vele, „ő a testi nemzést, mely romlandó, a szűzesség lelki fogadásának utána tévén, testét bőjtökkel sanyargatá, lelkét pedig az Isten igéjének kenyerével táplálá, hogy a test ingere urrá ne legyen rajta, és érintetlen nejjének szűzességét szeplőtelenül megtartá. Oh mily bámulatos ez ifjú magamegtartóztatása, ki könnyei forrásával oltotta el a szerelem lángját és kebelében hordva a lángot nem ég vala el annak hevétől“. A szűzességnek valóságos ditirambusa ez, melyet az író, szórul-szóra követve forrását... még majdnem egy teljes lapon keresztül folytat.⁸⁵

Végül Imre megdicsőülésének elbeszélése után, melyet konstantinápolyi értesülése alapján írt meg, egy csodat is megemlíti Imre számtalan és közismert csodatette közül. Egy Konrád nevű német emberről szól, kit „iszonyú súlyos bűnök terhe nyomott“, ki a pápától rárendelt

⁸⁴ A Szent László legendával való összefüggés azonban nincs jelezve. [Szent László legendája: „Beatus rex Ladislaus ex illustri prosapia regum Ungarie exortus elegantissime effulsit...“ Imre legendája: „Melitus dux Hemericus ex illustri prosapia, sicut cedrus ex Lybano, a beato Stephano, primo rege Ungarie exortus, virtutibus admodum exornatus, clarissime effulsit“ (uo. 449. ill. 515). Láthatóan egyszerűen behelyettesítette az író Szent László helyére Imrét.] — Hogy nem ez a bevezetés az eredeti, arra meggyőzően mutat rá a kézirati hagyományozás alapján a legenda kiadója, BARTONIEK EMMA. Ugyanő, ugyanott bizonyítja azt is, hogy az intelmekre vonatkozó részt Hartviktól vette a másoló, nem pedig a N. L.-ből.

⁸⁵ L. MADZSAR IMRE kitérő tanulmányát: Szent Imre herceg legendája: Századok 1931: 52.

vezeklése közben már úgyszólván az egész földet, Jeruzsálemet is megjárta, s „az Úr sírjához menvén, ott attól vára irgalmat“... Végre — értesülvén István csodatetteiről — Fehérvárra jön: a szent király azonban megjelenik Konrádnak álmában és azt mondja neki: „... Nem vagyok elegendő éretted közbenjárni. Menj azért fiam, Szent Imre sírjához, ő legyen közbenjáród, ő az, ki szűzességében Istennek megtetszett, kinek ruhái nincsenek bemocskolva“. Konrád „fölébredvén álmából azonnal ugyanazon egyházban Szent Imre sírjához sietett“, s ott a bűnösségét jelképező páncél, melyet a pápa rakott volt rá, „diribdarabba törve hull a földre“. A jelenlevők — köztük Fabian kancellár, jelentik ezt László királynak „aki akkor Magyarországon uralkodott“. A király erre „zsinatot híván össze és három napi böjtot hirdetvén, november 13-án Szent Imre testét tisztelettel fölvevé“.

A legendán kívül — leszámítva Szent István életrajzait — alig egy-két megbízhatóbb adatunk van a szent királyfi életére: különböző, egymással kapcsolatba nem igen hozható források — ha a részletekre vonatkozóan eltérnek is egymástól — határozottan állítják, hogy Imre nős ember volt.⁸⁶ Haláláról viszont egykorú forrás tájékoztat: a hildesheimi évkönyvek feljegyzése szerint egy vadászaton vadkan oltotta ki fiatal életét.⁸⁷

Mindkét adat, de különösen az utóbbi egészen más egyéniségre enged következtetni, mint amilyent a legenda leír, s még szembeszökőbbé teszi a legendának különben is feltűnően egyoldalú jellemzését. Valóban elképzelhetetlen, hogy egy királyfi, akinek egy ország kormányzására kell felkészülnie, egész életét éjjel és nappal egyaránt imádkozással töltötte légyen, — akár a középkorban is. Világos, hogy az író, miként Imre számtalan és közismert csodatettei közül csak egyet említ, mintegy példaként, hőse életéből is csak egyes jeleneteket mutat be, amint ezt a munka szerkezete ékesen bizonyítja: azokat, melyekben megnyilatkozik, hogy Isten a szent férfiak életét követésre, mintegy a helyes útként állítja elénk. Imre egész élete láthatóan példa a legendaíró szemében, az eszmény, még pedig a szűzesség eszményének megtestesülésére. Láthatóan ez a magja az egész legendának: az egymás mellé rakott, szinte önálló fejezeteket mintegy szellemi abroncsként fogja össze ez a gondolat, s teszi őket végeredményben egységes alkotássá.

A történeti események — így István és Imre pannonhalmi, s az utóbbinak veszprémi látogatása — láthatóan ismét csak keretül szolgálnak, melyben a lényeg az isteni kegyelem s a hős tökéletessége, eszményi volta megnyilvánulhat: Isten és a szent, ég és föld állandó kapcsolatban áll egymással, a földi élet viselt dolgait csak annyiban sorolja el, helyesebben említi az író, amennyiben ezt célja, az eszmény ábrázolása megköveteli. Sehol sem figyelhető ez meg jobban, mint éppen ebben a legendában.

⁸⁶ PAULER, i. m. I, 412. l. 152. jegyzet.

⁸⁷ Et Henricus, Stephani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus, periit flebiliter mortuus... Annales Hildesheimenses, ed. Georgius Waitz (Hannoverae. 1878) 36. l.

A legenda alapmotivuma, mondhatni tendenciája — a szűzesség eszményének megtestesülése Imre életében — már önmagában is szinte pontosan útbaigazít a keletkezés idejének meghatározásában. A cölibátus eszméje Szent László uralkodása alatt a szabolcsi zsinaton indult el hazánkban a megvalósulás útján, s Kálmán idejében az 1104-ben és 1112-ben tartott esztergomi zsinat határozatai tették kötelezővé, s emelték törvényerőre.⁸⁸ A legenda egyes kifejezései azonban még pontosabb meghatározást is lehetővé tesznek: írója Szent Lászlóról már mint halott királyról beszél (aki „akkor — 1083-ban — Pannoniát kormányozta“), 1107-ben pedig ott volt Álmos kíséretében Konstantinápolyban, s erről mint egykor (aliquando!)⁸⁹ történt eseményről emlékezik meg. Egy emberöltőnél viszont későbbre sem tehető éppen ezért a legenda keletkezése. De még ezt az időközt is erősen megszükiti az írónak az a megjegyzése, hogy Konrád csodás gyógyulása — közvetlenül a szenttéavatás előtt azaz 1083-ban! — már a „mi napjainkban“ azaz az író életében történt.⁹⁰

Úgy látszik tehát, hogy ez a legenda a második esztergomi zsinat meglehetősen nagy hullámverésének irodalmi lecsapódása: amint Szent István egyénisége az investitúra-kérdésben került az érdeklődés homlokterébe, fia a kor másik nagy reformgondolatának, a cölibátus eszméjének lett a hordozója. Így indult el a szent királyi halála után a földi megdicsőülés útján, s vált idők folyamán a magyar ifjúság követendő eszményképévé, akin nem változtattak, nem koptattak századok forgandó eseményei: mindig ugyanolyannak látták, s ha talán más szavakkal is, lényegileg mindig így szólt róla az ének:

*„Imre, szüzi liliomszál,
Pannonoknál illatozzál,
Tisztaság volt a te vérted,
Az küzdött bűn ellen érted,
Azzal érkezted a drága
Virtus rózsás udvarába:
Engem is oltalmaz, Imre,
Hozz földoldást bűneimre,
Semmi meg ne szeplőstsen,
Amit ne kedvelne Isten“.⁹¹*

Ha már most mindhárom eddig tárgyalt legendát egyetlen pillanattal próbáljuk átfogni, azt látjuk, hogy lényegük közös: nem az egyén életét ábrázolják, hanem az eszmény megvalósulását az egyén életében: a Nagyobb Legenda Istvánban a térítőt, az apostolt mutatja be, a Ki-

⁸⁸ HOMAN, i. m. I, 306. kk.

⁸⁹ VARGA DOMJÁN szerint ugyan ez a rész későbbi betoldás, véleménye azonban BARTONIEK alapos indokai szerint nem fogadható el (SZENTPÉTERY, SRH. II, 443.).

⁹⁰ Ezeket a kormeghatározó kifejezéseket EERDÉLYI LÁSZLÓ gyűjtötte össze (Szent Imre legendája, Bp., 1930.); annak azonban, hogy a legendát Fulco comes, tehát világi ember írta volna, az egész legenda jellege és célzata ellentmond (MADZSAR id. tanulmányát: i. h. 56. kk.).

⁹¹ Ld. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Műfordítások.

sebb Legenda az igazságos bírót ünnepli benne, Imre legendája pedig az önmegtartóztatás erényének dicsőhimnusza. A történeti fejlődés szempontjából azonban észrevehető különbségek mutatkoznak köztük. Ez rögtön érzékelhetővé is válik, ha az európai fejlődés egészébe ágyazzuk őket.

3.

Az európai szellemiség fejlődése a késő antik kortól a renaissance-ig sajátos görbét mutat: a XI. századig egyre jobban transcendens irányba hajlik, mindinkább eltávolodik a földtől, végül szinte teljesen elszakad tőle. Nem kétséges: ebben az irányító szerepet a keresztény etika, s annak történeti képviselője, az egyház játszotta. Érvényesülésének feltételei azonban adva voltak a történeti valóságban. E századok embere, aki saját bőrén tapasztalta a földi élet minden nyomorúságát: egymást követő idegen népek életet és vagyont pusztító hadjáratait, saját urainak fegyveres rablásait, hatalmaskodásait, aki kezdetleges életkörülményei között sokszor úgy érezte, hogy csupán szenvedő alanya a természeti erők, elemi csapások vak játékanak, az nemhogy „minden jót“, de semmi jót sem remélhetett a földi élettől; vigasztalást csak onnan túlról, „felülről, a világosság atyjától“ várhatott. S mikor maga körül a nyers erő, sőt erőszak érvényesülését látta és tapasztalta, önkéntelenül is Krisztus, az „igaz bírót“ merült föl lelki szemei előtt, aki „amaz utolsó napon“ igazságosan mond majd trónjáról ítéletet mindenki felett.⁹² Csak természetes, hogy e lelki „előképeit“, ideáit kereste s találta meg azokban a nagy egyéniségekben, akik az életet jobbbá, szebbé, vagy legalább is elviselhetőbbé tették e földön — s bennük ama másik világ küldötteit látta. Így alakult ki e kor, hős, azaz szent eszményképe, melynek első s egyben utolsó emléke irodalmunkban a Nagyobb Legenda Szent Istvánja: az e világgal semmit sem törődő, lelkével egészen a természetfölötti világon csüggő, Isten terveit végrehajtó, térítő, komor király.

⁹² Az eszmény tehát sok tekintetben, mindig a valóság negatív lenyomata: azt keresi s látja benne az ember, ami nincs a valóságban, s aminek hiányát érzi és tapasztalja. Valóság és magasabb szellemiség, mindenkor jelen és elérendő jövő ebben a sajátos korrelációban találkozik egymással folytonosan. Szellemi szempontból kétségtelenül az emberi tudat a döntő, amely a maga sajátos módján a relatívról mindig az abszolútra tör. Gyökereiben azonban a szellemi élet rendszerint a történeti-társadalmi valóságból fakad, s ez szabja meg jó részben irányát és jellegét is. Az így kialakult koreszmék, s ezek képviselői azután igyekeznek a valóságot a maguk képeire formálni, néha félsikerral, néha a végletekbe futva — előkészítve ezzel már egy következő „fejlődési“ fok számára az utat. Ha a történetírás síkjára vetítjük a dolgot, azt mondhatnók: szociológiai történetírás és szellemtörténet nem egymással szemben álló, hanem egymást kölcsönösen kiegészítő szemléletmódjai a történet egészének. A legendairódalommal kapcsolatban erre a viszonyra előző HARNACK és ZOEPF is, szemléletüket azonban nem terjesztik ki az egész élet területére, s így nem is értékeli a negatívnak látszó „tükörkép“ történelemformáló erejét: HARNACK is csak olyannak tekinti, amivel szintén foglalkozni kell — többek között. Jobban érzi, s reálisabban mérleget e sajátos és kölcsönös viszonyodást WALTER GOETZ: „Der Künstler lebt nicht nach eigenen Gesetzen; er wächst aus seiner Zeit hervor, er nimmt die Anschauung seiner Umwelt und die Summe ihrer Überlieferungen in sich auf — das künstlerische Gesetz wird nur die zweite Hälfte seines Daseins. (W. GOETZ bevezetése SCHRAMM i. d. munkájához. VIII. 1.).

Lényegileg ugyan a Kisebb Legenda is a román kor e királyeszményét rajzolta meg: István egyéniségéből, életéből az igazságos bíró képét hüvelyezi ki, aki éppen úgy ítél trónjáról, mint Krisztus az utolsó ítélet napján. Módszerében azonban ott lappang már a skolasztika immanens racionalizmusa, s így részben már e másik, születésben lévő kor előfutára.

A XI. század második felétől kezdve tudniillik fokozatosan más irányt vesz az európai fejlődés jellegzetes görbéje: az addigi transzcendens irányból az immanens felé fordul.⁹³ Világos, hogy e feltűnő jelenség már fejlődés-eredmény, s okai mélyen az egykori történeti-társadalmi valóságban gyökereznek. Ezek kibogozása ugyan még eljövendő kutatások feladata, néhány jellegzetes ponton azonban már most is megtapinthatók.

A viszonylag nyugodtabb idők beköszöntésével bizonyos megállapodottság, rend, s ezzel együtt sajátos társadalmi, szellemi formák, eszményképek alakultak ki a világi társadalomban is: így például a bátor, rettenhetetlen harcos képe. Ez a típus azonban a valóságban inkább pusztított, mint alkotott, tehát eszmék hordozójává, azaz hőssé, lovaggá kellett nemesíteni. S ezen a ponton ragadta meg az egyház kitűnő érzékkel — mint annyiszor a történelemben — a fejlődés irányát. Évszázados harcát e meglehetősen durva, sőt vad harciasság ellen a XI. századtól kezdve még határozottabban folytatja az élet minden vonalán. Ennek jegyében fogant a *treuga Dei* gondolata is. Döntő fordulatot azonban a kereszties hadjáratok adtak ennek a fejlődésnek: ezekben a hadjáratokban, melyeket a szent sír felszabadítására vezettek Európa legkülönbözőbb népeinek uralkodói az egyház kezdeményezésére, annak szellemi irányításával, az egykori barbár harcos — több százados egyházi munka eredményeként — Krisztus katonájává lesz: életének keretei ugyanekkor kitágulnak, tartalma pedig fínomodik. Az eddig szinte kizárólagos egyházi jellegű műveltség mellett, sőt azzal bizonyos mértékig szemben, egy másik, e világból fakadó műveltség kezd kibontakozni: a lovagi kultúra. Tele van életörömmel, kacagással, szerelmi vágyódással: eszménye a hős vitéz, aki — ha kell — szerelmi tárgyáért gondolkodás nélkül rohan a halálba. Ezek az alapmotívumok kezdetben még természetesen meglehetősen vaskos, darabos formában jelentkeztek, s ami ezzel együtt szokott járni: szinte elemi erővel.

⁹³ Az itt következő fejlődést főként GEORG WEISE »Die geistige Welt der Gotik« (Halle 1939) című kitűnő munkája alapján vázolom. WEISE majdnem két évtizedes szorgos munkával hallatlanul sok és értékes anyagot hordott össze s fogott szemléletes képekbe a szellemi élet minden területén. Tiszteletet parancsoló tárgyvilágosságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy egy évvel a második világháború kitörése előtt teljesen elismeri Franciaország kezdeményező és vezető szerepét a gótikában (!). Munkája nagyon ösztönző annak vizsgálatára is, hogy miként fakadnak föl a szellemi élet jelenségei az egykori élethől. Rajta kívül főként MARC BLOCH (*La société féodale I—II. k. Paris, 1939—40. »L'évolution de l'humanité«* sorozat) és ERDMANN (*Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*) adott lehetőséget a szociológusok és szellemtörténészek eredményeinek összegegyeztetésére (természetesen csak vázlatosan, s csak olyan mértékben, amennyiben ezt a tárgy megengedte, helyesebben megkövetelte).

Vele szemben az egyház csak úgy számíthatott sikerre, ha a saját maga kebelében végrehajtja az idők követelte szerkezeti és szervezeti reformokat, ha kiragadja embereit a világi hatalom, e világ életkereteiből, s így fokozottabban tudja transcendens céljai szolgálataba állítani őket: a századok óta annyit vitatott investitúra-kérdés erőteljes fölvetése, s a papi nőtlenség elrendelése végső fokon ilyen gyökerekből sarjadt. Hartvik tudós színezetű kompilációja, s Szent Imre legendája — mint láttuk — ennek az egyházi megújulásnak irodalmi kísérőjelensége: tehát a másik oldalról bár, de ugyanúgy az akkori jövő felé mutatnak már, mint a Kisebb Legenda.

Az elkövetkező másfél század történetét a két történelemformáló tényező vetélkedése tölti ki politikai (investitúra harcok!), szellemi téren egyaránt: egymásra kölcsönösen hatva haladnak a kiegyenlítődés felé. A világi lovagi kultúra darabosságai egyházi hatásra lecsiszolódnak, viszont az egyház ilyen megfinomodott formában filozófiájába, művészetébe, irodalmába egyaránt beleépíti ellenlábasa tulajdonait.

E fejlődés eredményeként étellel, a földi élet jeleneteivel töltődik meg, egyre fokozódó mértékben a szellemi élet, s a mérték határai között a természetes, térbeli ábrázolás válik céllá. A festő, az író ugyan még mindig nem portrét, valóságos történeti ábrázolást ad, hanem eszményt: ez az eszmény azonban most már nem pusztán fogalmi váz, mint egykor volt, hanem térben és időben létező, húsból és vérből álló test — felítve a természetfölötti világ minden értékével.

A XIII. század első felére már meglehetősen kikristályosodik ez a fejlődés: az előző század feltétlen természetessége helyén, amely az erőset, az egyszerűt, a világost hangsúlyozta, a választékosság („elegans“), a mértéktartás válik irányadóvá. Ez a „measure“ tompítja mosollyá a kacagást, az élettől, vértől duzzadó arcot rózsaszínűvé; a robosztus, darabos férfi helyett magas, karcsú, fejfelé kiemelkedő, sokszor nőiesen törékeny alakot ábrázol az író, a festő, a szobrász egyaránt.

A kor lelki alapszövedékében szubjektív és optimista, s magától értetődően ezen a prizmán keresztül szemléli a természetfölötti világot is. Szemléletében a szigorú, mindenható Isten szerető atyává válik. Krisztus, a román kor Maiestas Domini-je, az utolsó ítélet bírása is eltűnik lassan a keresztes hadjáratok légkörében, s helyére a megfeszített Krisztus lép, az ember, aki irántunk való szeretetből vállalta a szenvedést.⁹⁴ Az Istenanya pedig, aki az előző évezredben az egek király-

⁹⁴ L. mindezekre: F. VAN DER MEER, *Maiestas Domini* (Paris-Rome, 1938): *C'est en France qu'éclate le printemps après l'hiver: un art jeune y entre en pleine possession de ses moyens. Et voici que le visage du Christ apparaît dans une nouvelle lumière: il devient a Chartres le Christ si pur, si doux, si humain, si peu apocalyptique des cathédrales* (381. l.). — Au treizième siècle la majesté disparaît (383. l.). Ugyanezt látjuk hazai viszonylatban is: „Legrégibb fennmaradt falképeink a XI. századból származnak s a feldebrői altemplomot díszítik... Az apszis kagylójában a „Maiestas Domini“ tűnik elő: középen kettős díszkorongban, fején kereszttel jelzett dícsfényvel...“ (GEREVICH, i. m. 222.). Viszont a Pray-kódex öt tollrajzának tárgya már Krisztus sírhatétele, a három Mária a szent sírnál, trónoló Krisztus — *mellette angyal a kinszenvedés eszközeivel, Krisztus a keresztfán, levétel a keresztről* (no. 234.). Ugyanez a változás figyelhető meg az irodalomban is; az első évezredben Krisztus király: *Christus rex in aeternum...* datum est ei regnum et honor et imperium... *verus rex pacis, verus rex justitiae, rex*

nője (a Nagyobb Legendában még: Regina coelorum!), most bájos, fiatal, elegáns udvari hölgy alakját ölti föl, természet világi bájjal ábrázolják, s valósággal elárastják a szubjektív jelzők százaival.⁹⁵ A kor templomainak falairól mosolygó szentek néznek ránk, de mosolyuk még nem e világi, nem rubensi: valami földöntúli, isteni szeretet ömlik el rajtuk s kölcsönöz nekik utolérhetetlen bájt. A román kor agg, szakállas, komor Szent Istvánja is új alakba öltözik ezekben az évtizedekben: bambergi szobra ifjú lovasként mutatja be.⁹⁶

A kor alapérzése megnyilvánul természetesen ábrázolási módszerében, kifejezési eszközeiben is: minden és mindenki fénytől csillog; Isten a fény maga, s az egyén annál tökéletesebb, minél többet kap ebből ebből az isteni fényből lelki és testi vonatkozásban egyaránt. Nem volt még egy kor, melyben megközelítően is annyit használtak volna az átetsző, fényes, ragyogó, híres, dicső, édes, bájos jelzőket, mint ekkor.⁹⁷

Bármilyen nagy mértékben szüremlettek is azonban ily módon bele világi elemek az egyházi kultúrába, annak eredeti transcendens álláspontját nem tudták megingatni: eszközök maradtak mindvégig, s bekerülésük inkább csak azt az utat világítja meg, hogyan igyekezett az egyház ezt a szemében mulandó, földi világot ama másik világ szolgálatába állítani, azaz a lovagi kultúra értékeit a maga rendszerébe beleilleszteni.

Ennek a két egymáshoz közeledő, de még egymással meg nem békélt világnak a szülőtte Szent Lászlónak a XIII. század első felében keletkezett legendája.⁹⁸

omnipotens (L. MIGNE: Patr. Lat. II, 348, IV, 720, VI, 482, IX, 311, XVI, 1202, LXX, 437—8, 672.). Ha tárgyalják is szenvedését, halálát, eltemetését, inkább történeti szemmel teszik: mikor, hogyan történt: *Quo anno suae aetatis passus* (IV, 496), *Quo anno Christus res ad Pilatum actus sit* (XXXI, 69.), *Qua die crucifixus* (uo. 71.). Még a keresztrefeszítéssel, a halállal kapcsolatban sem a szenvedő, hanem a diadalmas Krisztust látják, aki legyőzi a halált: *mors eius victoria est* (XVI, 607 és 1327), *Christi mors mortem occidit* (XXXV, 1940 és XXXVIII, 1114), *Christum pati oportuit non ut sentiret mortem, sed ut vinceret* (IV, 580.). A miért szenvedett kérdését tulajdonképpen Ivo Carnotensis veti föl: *Quare Deus passus sit* (CLXII, 562.), *Christi passio describitur in qua verum hominem se ostendit* (CLXIV, 746.). Szent Bernát már Krisztus szenvedéséről és anyja fájdalmaról értekezik (*Liber de passione Christi et doloribus eius matris*. CLXXXII, 1134., *Sermones de passione domini*. CLXXXIII, 263., és CLXXXIV, 741.), s ettől kezdve egymást érik az ilyen jellegű értekezések...

⁹⁵ Ime néhány jellegzetesebb jelző: *dulcedo nostra*, *flos aeternus*, *flos florum*, *flos virginitatis*, *fons bonorum omnium*, *fons fontis viventis*, *gutta roris omnia sanans*, *hortus floridus*, *lilium sine spina*, *lucerna aurea*, *lux mundi*, *nix nive candidior*, *nubes imbre gratiarum plena*, *nubes pluviae vitalis*, *pratum virginalis*, *rosa florida*, *sponsa immaculata*, *stella virginalis*, *virgo melle dulcior*... (L. MIGNE, Patr. Lat. Index s. v, Maria.)

⁹⁶ Hogy mennyire a maga köntösebe öltözteti minden kor a mult nagyjait, azt tanulságosan világítja meg LEPOLD már idézett cikkén kívül TARCZAY, Az Árpádház szentjei (Bpest, 1931) és SCHNEIDER, Stephan I. in der deutschen Sacrakultur (Archivum Europae Centro-Orientalis 1938.) és ua., Stephan der Heilige. Eine hagiographische Studie. (Paderborn, 1938.)

⁹⁷ Weise egész kis szótárt állított össze ezekből a kedvelt kifejezésekből id. könyve végén.

⁹⁸ SZENTPÉTERY: SRH II, 515 kk. Keletkezésének idejére l. ugyanott BARTONIEK kitérő bevezetését. Pontosabb meghatározást adni a mai rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem igen lehet, legfeljebb feltevéseket lehetne megkockázni. Bizonyos fokig

Höse „Magyarország királyainak dicső nemzetségéből származván, a legdíszesebben tündöklött (ex illustri prosapia... elegantissime effulsit)“. „Atyja... I. Béla dicső király, I. András nagyjeles király (regis clarissimi) testvére;“ Magyarország Szent István óta vagyonságban soha oly jelesen nem ragyogott (nunquam tam egregie enituit), mint az ő uralkodása idején. Testvére, „Géza nagydicső király“ (rex gloriosus) „tisztos erkölcsökkel ékeskedett vala (honestis moribus... decoratus fuit)“, s ha Salamonnal nem viszálykodik, a szentség dicsőségével már régóta fénylenék (sanctitatis... gloria dudum manifeste claresceret insignitus).

László, „mint a csillagok között támadt új csillag (tanquam de syderibus novum sydus exortus!) teste és lelke alkatában magán hordja vala Isten kegyelmének célját“. Isten, „aki az emberek fiainál szebb alakúnak és megmérhetetlen bölcseségűnek van írva (qui speciosus forma pre filiis hominum, et innumerabilis sapientie describitur!) úgy alkotta meg, hogy a „gyönyörű gyermek már csak teste és lelke díszes alkotásában is mutassa“ — elhivatottságát (ut ex prima compositione, decore sui corporis et mentis puer elegans ostenderet). Majd megmagyarázza az író a Ladislaus nevet — anonymusi módszerrel (λζος; és δός).

Növekedve, s erényről erényre haladván végül, „az erény legfelső fokára“ hág; „a rámosolygó és hizelgő világ dicsőségét hervátagnak és mulandónak tartván (arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans)“, Krisztust akarja szolgálni, ki „Isten fiainak reménységéért keresztre feszítettet vala (in spe filiorum dei crucificus erat)..

László telve van erényekkel: „szeretetlenben gazdag, a türelemben nagylelkű, a kegyességben fölséges, a kegyelem ajándékaival teljes király, az igazság követője, a szemérem oltalmazója, a szerencsétlenek vigasztalója, az elnyomottak fölemelője, az árvák megszánója és kegyes atyja vala, s a nyomorultak és szegények szükségsein szívében megindulva segít vala“; „alattvalói inkább szerették, mint félték tőle“.

azonban a legenda jellege is a mellett szól, hogy a XIII. század első felében írták: a század végén már más motívumokat emeltek volna ki, egyeseket viszont talán kevésbé hangsúlyoztak volna. Talán csak a legenda egyetlen évszámszerű adatából lehet több-kevesebb valószínűséggel következtetni a keletkezés idejére: egy csodával kapcsolatban t. i. megemlíti az író, hogy az 1204-ben, június 1-én, pünkösd napján történt („Post hec autem M^oCC^oIII^o kl. iunii ipso die Penthecostes...“ SZENTPÉTERY: SRH II, 526.). Ennek a dátumnak legmegbízhatóbb része kétségtelenül pünkösd napjának említése (mint fontos ünnepnap, ez maradhatott meg legjobban az emlékezetben), ezt kell tehát alapul venni az évszám meghatározására. Mivel 1204-ben pünkösd nem június 1-ére, hanem június 13—14-ére esett, világos, hogy az évszámszerű részben valami nincs rendben. Minden valószínűség szerint itt is hiányos dátummal van dolgunk, mint Szent István halálának napját illetően: a századon belül a folyó év kimaradt, ennek helyére került a nap, s így a kal(endas)-ból itt is kal(endis) lett; a IIII tehát eredetileg napjelölés lehetett, azaz az illető évben pünkösd május 29-ére eshetett. Május 29-én pedig a XIII. század első felében csak 1205-ben és 1216-ban volt pünkösd (I. SZENTPÉTERY, Oklevéltani naptár. 20. tábla). Tekintve, hogy többjegyű római számot nem igen szoktak kifejezteni a másolók (a század második fele már csak ezért sem jöhet számításba!), e két évszám közül 1205-öt kell választanunk. Azaz épen úgy az V maradt ki itt is — mint Hartviknál. A legenda tehát — ha nem is sokkal — ez után, s valószínűleg II. András keresztes-hadjárata, azaz 1217 előtt keletkezett (I. a következő lapokat).

De nemcsak lelki, hanem testi vonatkozásban is „a közönséges emberi erő fölötti kitűnés ajándékával különböztette vala meg a Teremtő: „... erős karú és gyönyörű ábrázatú vala, s mint az oroszán termének, izmos tagjai valának. Magās természetével más emberek fölött egy fejjel kitűnő vala...“

Annak ellenére azonban, hogy „magát ennyi kiváló adománnyal megdicsőítve látta, nem fuvalkodott föl a kevélység dolyfében, nem foglalta el mások igazát hamisan vagy erőszakkal“; ... az ország kormányát is „az ország nagyjai és egész Magyarország megegyezéséből“ veszi át, „a hatalom, vagy tisztesség áhítása, s a világi javakra való minden vágyakozás nélkül“; ... „nem a kincs, vagy más világi javak gyűjtése vala szívében, hanem az örök jót“ tartotta „szüntelen elméjében“; ... „szeretése az Istent magáért, a világ veszendő dolgait Istenért“. Ezért minden egyházat gazdagított adományaival s két püspökséget is alapított. „Hogy ha az éjjeli virrasztások és hosszabb imádkozások miatt el talál fáradni, nem keres vala kényelmes ágyat, hanem az egyházak tornácaiban pihen vala egy keveset“... Ezután megemlíti az író a király levegőbe való csodás emelkedését a váradi monostorban, a besenyők betörését, majd röviden szól Szent István és fia, továbbá Geléért, András és Benedek szenttéavatásáról. Majd így folytatja: László — „látva maga körül Isten szeretetének bizonyosságait“ — hálából „elhatározá... hogy Jeruzsálembe megy, és ott, ha kellend meghal a Krisztusért, ki jöllehet a *dicsőség fénye (splendor glorie!)* és Isten valóságának alakja volt, mégsem kételkedék a kereszten nagy kegyetlen halált szenvedni az emberek megváltásáért (*non dubitavit crudelissimam mortem crucis pro redimendis hominibus sustinere!*). Mivel pedig „Szent László király híre-neve nagymessze szétterjedett“, a többi, ugyancsak a Szentföldre készülő fejedelmek vezérökké is választották: de a cseh hadjárat, majd pedig váratlan halála megakadályozta tervének végrehajtásában. Ezután — csodás körülmények között — a király tetemének Váradra való szállítása és sírbatétele következik — az ott történt csodák felsorolásával. Végül a szenttéavatással zárja munkáját az író.

Ha összehasonlítjuk e legendát Szent István és Szent Imre életrajzaival, egy dolog azonnal élesen szembetűnik: azok szinte egyetlen szótl sem szólnak szentjük alakjáról, egyéniségéről, jelleméről, ez pedig — Szent László legendája — lapokon keresztül lelkendezve ír mindezekről — kora sajátos stílusában. László ősei „*dicsők, nagy jelesek (clarissimus, gloriosus!)*“; alakja „*legdicsesebben*“ *tündöklék*, erős, izmos, mint egy oroszán, fejjel emelkedik ki az emberek közül éppen úgy, mint Isten „ki az emberek fiainál szebb alakúnak és megmérhetetlen bölcseségűnek van írva“ (!!); olyan, „mint a csillagok között támadt új csillag“. — Lelkileg valósággal az erények inkarnációja: nem fuvalkodik föl, hatalmat, tisztséget nem áhít, ellenben szerető, igazságos, az özvegyek, árvák, elnyomottak istápolója: valósággal a népnek Istentől adott dicsőség, mint neve is mutatja, — az író szerint; az ország boldogítására (!!) küldetett.⁹⁹ Keresztes hadjáratot akar vezetni Krisztus

⁹⁹ Az idők jele már, hogy a mennyei haza mellett megjelenik a földi haza üdve is!

síriának felszabadítására, aki az emberek bűneiért keresztre feszítetett.

Nem nehéz ebben a fényárban úszó, testileg-lelkileg egyaránt tökéletes alakban ráismernünk az eszményi lovagra, amint ez a kereszteshadjáratok légkörében egyházi és világi elemekből kikristályosodott.

De — és itt van a nagy fordulópont! — ez a „minden kiváló adománnyal felruházott“ lovag „a világi javakra való áhítozás nélkül“ való; „nem a kincs, vagy más világi javak gyűjtése“ van „a szívén“, „a rámosolygó világ (!) dicsőségét hervatagnak és mulandónak“ tartja; az „örök jót“ tartja szüntelen elméjében; az igazságot éhezi és szomjuhozza, s Krisztust akarja szolgálni: „a világ veszendő dolgait“ — csak Istenért szereti.

A tökéletes lovagot tehát földi környezetéből transcendens szférákba emeli az író, s csak azokat a tetteit jegyzi fel, melyekkel e természetfölötti világot akarta szolgálni: egyházakat gazdagít, püspökségeket alapít, pogányokat ver le, s közben Isten kegyelmét tapasztalja, szentté avattat, kereszties hadjáratra készül, halála után csodákat tesz, és csodák történnek vele... Elismeri tehát az író, hogy van földi világ és földi lét, de értéke, értelme csak annyi, amennyiben ama másik világ szolgálatában áll: „Azért irattak ezek — mondja az író munkájának záró mondatában —, hogy az olvasók és hallgatók az igen kegyes László közbenjárása révén így túljussanak a földi javakon, és elnyerjék az örök örömeiket“.¹⁰⁰ Mintha csak II. Andrásnak szánták volna tükörnek ezt a legendát, hogy ez az egyházzal annyit cívódó, szentföldi hadjáratát egyre halogató lovag- király megláthassa, milyennek — kellene lennie.

A fejlődés vonalán pedig jó száz esztendő összegez ez a legenda: új embereszmény, mondhatni egy új világ keletkezett ez alatt az idő alatt, s az író ezt az új világot illeszti bele az egyház időtlen programjába.¹⁰¹ Ugyanazt a munkát végezte el tehát az irodalomban, amit néhány évtizeddel később Aquinoi Tamás a filozófiában.

Végső fokon, a szellemi élet legmagasabb csúcsain a kor e nagy filozófusa tetőzte be, foglalta fogalmakba azt a fejlődést, mely évszázadokkal előbb az élet sokrétű valóságából indult el:

¹⁰⁰ SZENTPÉTERY, SRH II, 527.

¹⁰¹ Az egész egykori vallásos jellegű irodalom egyik legtisztább szerkesztésű, remek stílussal megírt alkotása ez a legenda; a kor nagy mozgató erőinek közös nevezőre való hozzászállása, egységes értékrendbe való illesztésében szinte úttörő munka. Korántsem olyan szokványos, mint amilyenek oly sokan látják — az „eredetiség“ renaissance-modern prizmáján keresztül (így Pintér Jenő is: „Mindezek a mozzanatok már a László-legenda megírása előtt is megvannak számos külföldi legendában, nem egy közülük nagyon régi eredetű, egyik-másik igazi ősrégi történet. A szép elbeszélések idegenből kerültek hozzánk, s utólag kapcsolódtak a király személyéhez.“ Magyar Irodalomtörténet I, 273. — Ilyen szemlélettel nem közelíthető meg a középkori irodalom egyetlen alkotása sem, mert hiszen feladatának — mint láttuk — nem az egyedi, hanem az örökkévaló, az egyetemes ábrázolását tartotta).

összeegyezteti Platont és Aristotelest, az előző és az új világ filozófusát; elismeri a test és e világ létezését — így a profán tudományokat, az emberi értelem értékét is —, de minden földi valóságot fokozatosan fölfelé, Istenhez vezető rendbe illeszt: az értékek e harmonikus skálájával, mely a természeti világtól a természetfölöttihez, azaz Istenhez vezet, megszünteti a test és a lélek, a természeti és a természetfölötti lét eddigi durva ellentétét.¹⁰²

A nagy hareban tehát a XIII. század második felében az egyház kerekedett felül — nemcsak szellemi, hanem politikai téren is a császárság térdrekényszerítésével; ennek természetesen megvoltak a maga következményei: a ragyogó-csillogó lovagi világ egyre jobban elsötétült a XIII. század második felében. Vidám, mosolygó emberek helyett könnyező, síró, szenvedő alakokkal találkozunk irodalomban, művészetben egyaránt: aszkétikus, önsanyargató lényekkel, akik egész életükben lankadatlanul harcolnak a csábító, múló örömeiket kínálgató földi világ ellen.¹⁰³ E kor eszménye hazai földön Szent Margitban öltött testet: legendája ennek az aszkézisre hajló koreszmének a vonásait szedi csokorba.¹⁰⁴

Az egyház győzelme azonban — legalább is világtörténeti méretekben — nem volt tartós: lent a történet mélyében tovább erősödött a világi tényező, s a XV. században újabb társadalmi rétegek bekapcsolódásával túlsúlyra is jutott; naturalista és racionalis világszemlélete végleg szétrobbantotta az európai szellemi élet addigi kereteit: mindaz, ami azelőtt a hit fényében ragyogott, most a ráció világánál egyszerre silány, tartalmatlan metafizikai spekulációnak látszott...

Ez az új világ érdeklődését szellemi téren is a látható, a természeti világra irányította: ennek megismerését, törvényszerűségeinek megállapítását tette meg céljává, s ennek kereteiben vizsgálta, s vizsgálja természetesen az embert és világát is — a maga sajátos módszereivel. Elődjével ellentétben a földi világ jelenségeiből kiindulva akarja megmagyarázni a mindenséget, s feloldani ezzel a természeti és természetfölötti világ kettősségét.

Századok folyamán, veritékes munkával valóságos szellemi Babel-tornyt emeltek e cél szolgálatában az egymást követő és felváltó nemzedékek. Ha a földről tekintünk föl erre a toronyra, úgy látszik, mintha csúcsa már érintkeznék az éggel. Aki azonban veszi magának a fáradságot, s tekervényes lépcsőkön kemény munkával felverekszi magát a torony tetejére, jól láthatja, sőt kell látnia, hogy mérhetetlen távolságban vagyunk még ama másik világtól. S azok, akik e hallatlanul merész építés vezérlő egyéniségei, legyenek akár filozófusok, történészek, írók, művészek, matematikusok vagy orvosok, egybehangzóan kételkednek abban, hogy a cél valaha is elérhető lenne.¹⁰⁵ Annál ke-

¹⁰² WEISE, i. m. 42 kk.

¹⁰³ EMILE MÂLE, *L'art religieux à la fin du moyen âge en France*. Paris, 1908. és WEISE, i. m. 39 kk.

¹⁰⁴ Erre l. MÁLYUSZ ELEMÉR remek tanulmányát: *Árpádházi Boldog Margit: Károlyi-Emlékkönyv*. Bp., 1933, 341 kk.

¹⁰⁵ Amikor KANT meghúzza a megismerés, az emberi ráció lehetőségeinek felső hatá-

vésbbé, mert úgy látszik, megismétlődik a bibliai Bábel-eset: zavar kapott lábra, s terjed egyre nagyobb méretekben. Nem nyelvi zavar, mint egykor — ezt a modern kultúra kiküszöbölte —, hanem annál sokkal súlyosabb: fogalomzavar. Isten és ember közé befurakodott a földi világ a maga külön céljaival, múlandó értékeivel, s összezavarta a rendet.

Éppen ezért: mindenki, aki csak egyszer is megkísérelt a jelenségek világa mögé nézni, csak vágyakozva tekinthet vissza arra a korra, amely meg tudta különböztetni a lényegest a lényegtelenről, az értéket az értéktelenről, a célt az eszköztől; mikor a szellem emberei nem kiszolgáltak, hanem irányítottak és vezettek, s legalább ők tisztán látták az embernek Istenhez való viszonyát.

GÜOTH KÁLMÁN

rát, ezzel egyszersmind — ha csak hallgatélagosan is — világosan nyilatkozik erről a kérdéstről. Igen pesszimiztikusan szól a további haladás eshetőségeiről HUIZINGA (A holnap árnyékában) — az egész intellektuális világ felett tartott seregszemléje kapcsán. (Egy általános, az egész emberiségre kiterjedő megtartóztatástól, mértékletességtől várja a „katharsis“-t, a kátyuból való kikerülést: az embertől azonban mindent lehet várni, csak mértékletességet nem). Rendkívül jellemző a múlt század végének mechanikus-racionalista világában élt, de messze kora fölé nőtt RODIN véleménye: „Egyébként a titokzatosság a művészet minden nagyon szép alkotását etmoszféraként veszi körül, bár azok tényleg kifejezik mindazt az érzést, amely a lángészt a természet előtt elfogja... De szükségképen mégis csak beleütözköznek a hatalmas ismeretlenbe, mely mindenütt körülveszi az ismeretek kicsiny körét. Mert mi a világból egyebet nem érzünk meg és nem fogunk fel, mint a dolgok külsőségeit, melyek által megjelennek előttünk, és érzékeinkre, lelkünkre hatnak. De minden egyebet végtelen homály fed...“ (L'Art, Entretiens sur l'art réunis par Paul Gsell. Fordította Farkas Zoltán. (Bp., é. n. 89.)

Tudomány és jogtudomány*

Mi a tudomány?

Erre nehéz felelni, mert igen különböző természetű tudományok vannak.¹ Kérdés, van-e egyáltalán olyan vonás, amely a tudomány közös nevezőjére hozza őket? Ha szigorú mértékkel mérjük a tudomány fogalmát, akkor az exakt tudományok jól járnak, de kiszorulnak — és sértődötten tiltakoznak — a leíró, a történeti, vagy éppen a hittudományok. Ha enyhe mértéket alkalmazunk, akkor meg becsúsznak, — mint ahogyan az egyetemi tanszékek tárgyai közé máris becsúsztak — olyan gyakorlati szakismeretek, amelyeket tudománynak a legjobb

* A tanulmánynak csak az első felét közöljük itten; az egész az *Erdélyi Tudományos Füzetek* egyik számaként jelenik meg. A tanulmány fejezetei a következők: Mi a tudomány? — A fizika ismeretelméleti tanulságai. — A pozitivizmus tanulságai. — A természetfilozófia tanulsága. — Vissza Huméhez, Kanthoz, Böhmhöz. — Grosschmid műhelyében. — Stammler ma. — Merre visz a jogtudomány útja? A szerk.

¹ Ez az értekezés volt az alapja azoknak a megbeszéléseknek, amelyeket SZABÓ JÓZSEF és BIBÓ ISTVÁN magántanáruk bevonásával a jogelméleti szeminárium tagjai előtt az elmúlt tanévben folytattam. SZABÓVAL az első félévben ízekre szedtük azt a kérdést, hogy mi a tudomány. Abban egyetértettünk, hogy inkább jellemző a tudományra a módszer, mint a rendszer. SZABÓ kritikája azonban felvetette azt a kérdést, vajjon nem túl igényes-e még az ellenőrzött és nagyhatású megismerés ismérve is. Vajjon nem egyszerűen csak a kételkedés és a kritika jellemzi-e a tudományos megismerést? — BIBÓVAL a második félévben Kant- és Böhm-szemináriumunkba fejlődtek megbeszéléseink, amelyeknek a félév korai lezárása vetett véget. BIBÓ lényeges hozzájárulása az volt, hogy Lundstedt bírálatát a „tudománytalan jogtudomány“ alapvető fogalmairól kapcsolatba hozta a transzcendentális látszat leleplezésével, a konstitutív és regulatív funkció összetévesztésének felderítésével, amely Kant és Böhm nagy kritikái teljesítménye.

Ez a tanulmány távolról sem akar a tudomány és jogtudomány kimerítő elmélete lenni. Csupán azt az irányvonalat dolgozza ki, amelyet a tudomány fejlődésének legújabb szakasza a jogtudomány számára is előrajzol. A tanulmány felépítése a következő. Kiből indul abból a tudományfogalomból, amelyet a legújabb tudományos fejlődés és a tudományok nagy különbségei leginkább indokolni látszanak. Azután a modern fizika példáján Eddington nyomán, a modern pozitivizmus tudományelméletén Mises nyomán és végül a természetfilozófia példáján Whitehead nyomán bemutatja, hogy a tudomány legújabb és legnagyobb teljesítményei miként mutatnak Kantra és miként igazolják azt az ismeretelméletet, amelyet már Humenál, Kantnál és Böhmnél is megtalálunk. Ezután áttérve a jogtudományra, Grosschmid példáján kimutatja, miként hatja át a jogtudományt is a tudományos gondolkodásnak megváltozott atmoszférája, miként hat át atmoszféricusan a természeti világról a jogi világról. Majd Stammler méltatása és mai szemmel ártérmezése következik, aki kanti nyomokon tiszta gondolkodási formának tekintette a jogot. Végül a tanulmány felvázolja az eljövendő jogtudomány módszereit, amelyek a modern tudomány, a kanti ismeretelmélet és a jog lelki funkcióként értelmezése követelményeinek megfelelőek.

Ennek a gondolatmenetnek két kiemelkedő és ezért megvitatásra legalkalmasabb pontja a tudomány jellemzése és a jogtudomány jellemzése.

akarattal sem lehet nevezni, s amelyek befoglalása a tudomány fogalmának egységes meghatározását végképpen lehetetlenné teszi.

A tudományok között tehát túlnagy különbségek vannak. A francia és angol szóhasználat ezért arra hajlik, hogy a tudomány szót (science) csakis az exakt matematikai és természettudományok számára tartsa fenn. A mi szóhasználatunk ezzel szemben igenis engedékeny.

Bármily nagyok is a különbségek, a tudománynak mégis vannak minden téren érvényesülő egyetemes vonásai, amelyek élesen, — ha nem is mereven — megkülönböztetik a nemtudományos gondolkodástól. Ezeket ma különösen érdemes hangsúlyozni, mert sokan nem hisznek többé a tudomány önértékűségében.

Első és legfontosabb sajátága a tudománynak, hogy *csakis megismerésre irányul*. Mindenféle más tekintet, legyen az bár a legnemesebb és legmagasztosabb, a tudományon kívül esik. Ezt ma nem értik és félreértik. Sokan azt hiszik, hogy a tudománynak csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben bizonyos eszmeáramlatok vagy célkitűzések szolgálatába áll. Ezek nem értik, miben áll a tudomány önértékűsége. Nem abban, mintha a tudomány eredményeit nem lehetne gyakorlati célokra eszközül felhasználni. Hanem abban, hogy magának a tudománynak *nem lehet* teljesebb kihasználása annál, mintha *csak* megismerésre irányul. Ez az ismérv mindenestre élesen megkülönbözteti a tudományt a gyakorlattól, a technikától, a féltudománytól és az áltudománytól.

Nincs és nem lehet más tudományos érdek, mint a megismerés. Ennek a tiszta megismerési érdeknek eredete a gyermeki lélek olthatatlan, kielégíthetetlen kíváncsisága. Ebben a gyermeki kíváncsiságban van valami, ami elengedhetetlen a tudományhoz is — a tiszta megismerési érdek, — de ez a kíváncsiság azért még *nem elég* a tudományhoz.

A tudományhoz ugyanis az is hozzátartozik, hogy a megismerés valamiféleképpen *ellenőrizhető* legyen. A tudomány nem egyszerűen csak tudás, hanem olyan tudás, amely eredményeit s a hozzájuk vezető utat *igazolni* folytonosan kész. A tudomány nem rejtett tudás, amelynek forrásai ellenőrizhetetlenek. Hanem állandó készség eredményeit nyilvánosan, bármely ember előtt igazolni, és azok helyességét erre alapítani. A tudós azzal vívja ki tekintélyét, hogy kutatásainak teljesen feltárt eredményei és eszközei előtt a legszigorúbb bírálat is tisztelegni kénytelen. Ezért olyan fontos a tudományban a *módszer* és az *igazolás* (verifikálás)! A tudomány értéke még inkább megnyilatkozik módszereinek, azaz megismerése útjainak, valamint igazolási eljárásainak hatékonyságában, mint egyes elért eredményeiben. A tudomány bármikor számot adni kész műveleteiről, kutatásainak útjáról és módjairól, eredményei elérésének minden legkisebb mozzanatáról, bizonyítékáról, igazolhatóságáról. Egyenesen azzal az igénnyel lép fel, hogy csakis módszereinek a legteljesebb ellenőrzés által való kifogástalan igazolása esetén tart számot a jutalomra: de akkor a legnagyobb jutalomra!

Míg tehát a gyermek telhetetlen kíváncsisága nem ellenőrzi a maga kilégülését, addig a tudomány *csakis ellenőrzött* megismerésre irányul. Ez, hogy nem csupán elérendő célját, hanem közben önmagát is figyelni és ellenőrzi, azt is jelenti, hogy a tudomány valamiféleképpen *rendezett* tudás. Ellenőrzöttségéhez hozzátartozik, hogy különböző eredményei között valamiféle rendet teremtsen.

Azt hiszem, hogy van még egy *harmadik* ismertető jegye is a tudománynak. Ezt úgy fejezném ki, hogy *fontos, nagyhatású* megismerésre irányul. A megismerés akkor fontos és nagyhatású, ha az ismereteknek egész tömegét helyettesíti. A tudományban *gondolkodás-ökonomiai elv* (Mach) érvényesül, amely szerint minél kevesebb ismerettel minél több kérdést szeretnénk megmagyarázni. A tudományt egyenesen *takarékos megismerésnek* lehet nevezni, mert a tudományos ismeret elsajátításával igen sok ismeret megszerzését takarítjuk meg magunknak.

A nagyhatású ismeretnek ez a kritériuma a tudományok nagy részénél az *általános* törvényszerűségekből nyilvánul meg. De megnyilvánul a történettudományokban is. Ezek ugyan nem generalizálnak, hanem individualizálnak (Rickert). Mégis *válogatnak* (szelektálnak) és pedig aszerint, hogy mit tartanak *fontosnak* a történeti megismerés szempontjából. Fontosnak pedig azt tartják, ami számos más egyedi eseménynél *jellemzőbb*. Történeti jelentőségűvé azzal emelkedik az esemény és szereplője, hogy ezer és ezer másnál jobban kifejezi, jellemzi, összefogja, képviseli az egész történetet. Válogatásnak különben nem lenne értelme, holott a történelmet nem bármely, hanem csupán válogatott történés érdeklí. De még a teljesen egyedi és nem reprezentatív történés leírása is kiemelő háttérrel szolgálhat az általános történeti környezetnek. Így rájövünk, hogy a tudomány generalizáló, vagy individualizáló jellege nem jelent kizáró ellentétet. A történelem is generalizáló fogalmakkal individualizál: vagyis a történés egyszerűségét általános vonásokkal csak egyszer előforduló találkozásával jellemzi. Ugyanakkor azonban, amikor élesen kidomborítja a történés egyszerűségét, egyúttal kiemelő háttérrel látja el azt az általános törvényszerűséget is, amelyet az a történés vagy legjellemzőbben kifejez és képvisel, vagy pedig ellenkezőleg a tőle való eltéréssel jellemez.

A tudománynak erre a jellemzésére azt lehetne felelni, hogy nincs olyan tudomány, amely csak megismerésre irányul, mert hiszen teljesen előítéletmentes megismerés sincs. Nincs teljesen ellenőrzött ismeret sem, a tökéletes rendszer pedig éppen csak ábránd. Végül a fontos ismeret ismérve is ingatag, mert megismerésen túli mértéket alkalmaz, már pedig ezen mérve a különös ismeret fontosabb lehet az általánosnál, stb.

Ezekre a kifogásokra csak azt felelhetem, hogy mint minden nagy emberi eszmény, természetesen a tudomány is utópia a maga tökéletességében. A tudomány eszménye felé haladás mégis a realitás útját járja, mert a valóságban is van olyan törekvés, amely a *többször inkább* irányul csakis megismerésre, ellenőrizhető és rendezett, és a fáradságos különös megismerések légióit teszi feleslegessé.

A tudomány nem minden. Nem is az egész élet. Már a felsorolt ismertetőjegyei folytán is a tudomány kissé elfordul az élettől. Magának a tudománynak van azonban olyan ága, amely nyilvántartja ezeket az összefüggéseket tudomány és nemtudomány között és amikor a tudomány előfeltételeit vizsgálja, maga is átnyúlik a tudományból az életbe és a lélekbe. Ilyen a filozófia, pl. Bergson híres tanítása, amely szerint az *értelem kinematografikus*, azaz mozifilmszerű kockákra vágja az élet feldarabolhatatlanul egybefolyó áramát.

A tudománynak tudományontúli összefüggései most még közelebből nem érdekelnek. Egyelőre az volt a fontos, hogy a tudomány mi-volta felől megállapodásra jussunk. Ehhez mérhetjük majd a jogtudományt, ha sikerül megállapodásra jutnunk aziránt, hogy miben áll.

A jogtudomány olyan közvetlen kapcsolatban áll a gyakorlati élettel, annyira megterheli a gyakorlatilag is hasznos technikai ismeretek nyújtásának szempontja, akárcsak az orvostudományt. Emiatt könnyen háttérbe szorul az oly fontosnak tűnő gyakorlati szempontok mögött a tiszta tudományosság szempontja. Másfelől azért is oly nehéz szétválasztani a tisztán tudományos jogismeretet a gyakorlatitól, mert hiszen maga a gyakorlati jogászat is át meg át van szöve tudománnyal és az a kifejezés, amelyet mi a németből tételes jogtudománynak fordítunk, a franciában a bíróságok gyakorlatát (jurisprudence), az angolban pedig a jog elméletét jelenti. Valóban, egy-egy bírói ítéletben vagy törvénykönyvben esetleg több tudományt találhatunk, mint a róla írt tudományos tanulmányban vagy tankönyvben.

Már ebből kitűnik, hogy a jogtudományt csak valamely rugalmas, engedékeny tudományforgalomba lehet mindenestül beilleszteni, amelybe azonban a gyakorlati jogi kultúra egy része is bele fog illeni.

Engedékeny tudományfogalomra különben nem csak a jogtudománynak van szüksége. A többi tudományok közt is oly óriási különbségek vannak, hogy csakis rugalmas tudományfogalom képes őket egy kalap alá vonni.

Végül a tudományos lelkiismeret is rugalmas tudományfogalom felvételére készlet, mert a túlszigorú tudományfogalom élesen szembeállítja a tudományt az élettől, ez pedig a tudomány szempontjából sem kívánatos túlzásokra vezet. Bergson joggal vádolta az értelmet azzal, hogy kinematografikus természetű, a tudomány tehát még a látszatától is őrizkedjék annak, hogy kerékbe akarja törni az életet.

Ennyi engedmény után, — ami azt jelenti, hogy tudománytól és jogtudománytól egyaránt a tudományosságnak csupán egy minimumát szabad követelnünk, — viszont azt is kijelenthetjük, hogy bennünket csakis *elsővonalbeli tudomány* érdekel. Nem érdekelhet tehát sem a bármiféle gyakorlati szempont által befolyásolt, sem a tehetetlen, sem a reakciós, sem a különcödő tudomány. Hanem csakis az, amely bármily szerény mértékben is, de *előrevisz* a legszigorúbban felfogott tudomány eszméje felé.

Számolnunk kell azzal, hogy óriási különbségek vannak a színvonal tekintetében a tudomány művelői is és ágazatai között is. A szigorú tudomány tiszta eszményi típus, amelyen a legnagyobb engedékeny-

ség mellett is lemérhetjük, hogy a tudós a maga tudományága lehetőségeihez képest *élen jár-e* az eszményhez közeledésben, vagy pedig az élenjárók mögött messze hátul kullogva elmarad.

Tulajdonképpen azt keressük ebben a tanulmányban, hogy a jogtudomány hogyan zárkózik fel az élenjáró tudományhoz. Ennek példaként bemutatjuk a modern fizika ismeretelméleti eredményeit Eddington nyomán. Bemutatjuk a mai pozitívizmust Mises, a természetfilozófiát pedig Whitehead értelmezésében. Azután méltatjuk, hogy Hume és Kant szelleme miként érvényesül ebben a legújabb természettudományban és hogy útmutatásukat a jogtudományban sem lehet büntetlenül elhanyagolni. Bemutatjuk Böhm felfogását, aki a magyar gondolkodók közül *egyedül* merte Kantot végiggondolni és továbbgondolni. Bemutatjuk Stammlernek a jogtudomány elméletéről szóló felfogását, mint furcsa keverékét az élenjáró tudományos gondolatnak és groteszkül tudománytalan elméleti erőmutatványoknak. Bemutatjuk Grosschmid jogszemléletét, mint az eredeti és bátor gondolkodás példáját, amely különködése ellenére is *de profundis* feltör az élre, az élenjáró tudomány világosságára. Végül bemutatjuk, hol járnak ma a jogról való tudományos gondolkodásnak az élesapatai.²

² A tudomány jellemzésénél a hangsúlyt áthelyeztem a megismerés eszményi vég-eredményéről, a *rendszer*ről, a tényleges tudományos megismerés jellemző *módjára*, hogy t. i. ellenőrzöttebb és nagyobb határfokú a nemtudományos megismerésnél. Ez a súlypont-áthelyezés a tudomány legújabb nagy teljesítményeinek megfigyeléséből adódik. Nem tagadom, hogy a tudomány rendez, sőt rendszerben. Ebben látni azonban a lényegét téves lenne, mert ez sokkal kevesebb annál, amire a tudomány képes, hiszen rend, sőt rendszer van ott is (a raktárban, a számadásban, a mágiában, sőt az örültségben is), ahol tudományról szó sincsen. Viszont a tudomány legnagyobb teljesítményei gyakran csupán részeket helyeznek vakító világításba, az egésznek rendjét nem okvetlenül növelik, sőt gyakran inkább megrendítik és felborítják. A tényleges tudományban tehát hiányzik a végső tudományeszménynek az a követelménye, hogy tökéletes rendszer legyen. Ezt beleértelmezni a „vágyteljes gondolkodás“ jellemző példája, amely meglevőnek tekintti azt, amire vágyik. Az eredmény a tudomány *stationér* (vesztelő) felfogása, az a tudományos *konzervativizmus*, amellyel csaknem bizonyosan találkozni fogunk ott, ahol a tudomány lényegét a rendszerben látják.

Bár ez a tanulmány nem kíván a tudomány és jogtudomány kimerítő elmélete lenni, bizonyos művek közelebbi vonatkozásba kerültek vele és ezek közül többet megbeszéléseinken a szeminárium tagjai referáltak. A szövegben említetteknek kívül meg kell említenem a következőket, mint amelyeknek tekintetbevétele hatással volt felfogásom kialakulására:

PAULER (*Bevezetés a filozófiába*. 1920. 4. kiadás. 58—59. és *Logika*. 1925. 170.) szerint a tudomány „igazolható tételek rendszere“ vagy „tudáseredmények rendszere“. Azonban ingadozás van nála abban, hogy a rendszer mennyiben megkülönböztető ismérve a tudománynak. A Bevezetés szerint a tudományos tételt az különbözteti meg a nemtudományos megállapítástól, hogy igazolni, esetleges kéttellyel szemben megvédeni tudjuk. A rendszer csak a tudományos tételek logikai összefüggésének következménye. Pauler az igazságok összefüggő rendszerének fennállását a tudomány előfeltevésének mondja, de itt még nem tartja a rendszert a tudomány megkülönböztető vonásának. A Logikában ellenben azt mondja, hogy a gyakorló orvos vagy jogász ismerete is igazolható ismeret, de mivel ők tudományt *alkalmaznak*, de nem *alkotnak*, nem törekednek beleilleszteni megállapításaikat a tudományos rendszerbe, a tudományt pedig épp ez jellemzi. Pauler nem meggyőző. Azt hiszem, mindkét érvéből csak annyi áll meg, hogy a tudomány egyik ismérve, hogy t. i. nagy határfokú ismeret, csak akkor valósulhat meg, ha az ismeretek között bizonyos összefüggés, rend van, ami lehetővé teszi, hogy egyetlen ismeret nagyon sok más ismeretet helyettesítsen és feelegetessé tegyen. Ebből távolról sem következik azonban sem az, mintha az összes igazságok összefüggő rendszerének fennállása a tudomány előfeltevése volna, sem az, hogy az ilyen rendszerbe foglalás tenné a tudományt tudománnyá.

A fizika ismeretelméleti tanulságai

Minden időben volt valami áthatás a világ és a társadalom képe, a világ és a jogvilág, a természettudományi és a jogtudományi világkép között.

A legrégebbi görög gondolkodás a jogot kozmikus törvénynek tekintti. A középkor a természeti törvényt az isteni örök törvény letükröződésének véli, amelyből *per conclusionem* (ius gentium) vagy *per determinationem* (ius civile) konkretizálódik az emberi törvény. Hobbes

KORNISnál is (*A tudományos gondolkodás*, 1943. I, 29—38.) két főkritériumával találkoznak a tudományok: „először, hogy igazolt, azaz módszeres ismeret: másodsor, hogy rendszeres ismeret“ (30). Az első kritériumot Kornis meggyőzően igazolja is, a másodiknál nála is inkább csak díszlet. Igen helyesen mondja: „az, ami ismereteinket, tapasztalatainkat tudományossá teszi, nem a tárgy természete, hanem a módszer, a kritikai igazolás“ (31). Megerősít abban a felfogásban, hogy ez a tudomány egyetlen és elegendő ismérve, amikor arról tudósít, hogy »már ARISTOTELES szerint a tudomány „az igazolásra való képesség“ (31). Azt is jól látja, hogy csak viszonylagos, fokozati különbség van tudományos és nem tudományos ismeret között az igazoltság szempontjából (31). Igen helyesen az igazolás szempontjára vezeti vissza a tudomány törekvését az objektivitásra, az elvonásra, a kvantifikálásra, a fogalmi, diszkurzív gondolkodásra. Szerinte ez utóbbi az, „ami a megismerést elsősorban teszi saját szerűen tudományossá“ (33). Kornis, aki a tudományos gondolkodásnak mindezeket a viszonylagos ismertetőjegyeit számos konkrét példán is vizsgálja, közel jut annak felismeréséhez, amiben Szabó az én meghatározásomat kifogásolja. Abban egyetértünk, hogy tudomány és nemtudomány között csak viszonylagos különbség van. Ha azonban a tudományt igazolt, vagy ellenőrzött megismerésnek definiáljuk, akkor mintegy figyelmen kívül hagyjuk azt az eshetőséget, hogy feltétlenül igazolt vagy ellenőrzött megismerés tulajdonképpen nincs, vagyis eleve feltételezzük az igazolás vagy ellenőrzés feltétlen lehetőségét. Ez kétségkívül hibának látszik. Ezen segítene talán a negatív formulálás. Eszerint nem azt mondanók, hogy a tudomány igazolt vagy ellenőrzött megismerés, hanem azt, hogy kritizált, a végsőkig kétségbevonó, a végsőkig vitt kételkedésen is kipróbált megismerés. Röviden: kételkedő megismerés. Ez ugyanaz, mint módszeres, igazolt vagy ellenőrzött megismerés, csak kisíklis az alól a kifogás alól, mintha kételyek elosztatásán, a végsőkig való kétségbevonás próbáján túl valami lehetetlen feltétlen bizonyítást kívánna a tudománytól.

A rendszer kritériumán Kornisnál is sokkal kisebb súly fekszik, mint a módszeren. Szerinte elszigetelt ismeretek nem mondhatók tudományoknak. A reláció mozzanata hajt bennünket a látszólag elszigetelt, igazságtól a tudományhoz, az egységesen összefüggő rendszerhez. „A tudomány annál inkább fejlődik, minél egyszerűbb és egységesebb formulákra tudja visszavezetni az elemi mozzanatok látszólagos bonyolultságát“ (36).

Ebből legalább annyira nyilvánvaló, hogy Kornis sem tartja öncélnak a rendszert a tudományban. Sőt az utolsó idézet világosan utal arra, hogy a rendszert csupán a nagy hatásfokú ismeret érdekében követeli. A takarékos megismerés kívánja azt, hogy minél több mozzanat megismerését minél egyszerűbb formula megismerésével helyettesítsük, tegyük feleslegessé. Ez éppen a nagy hatásfokú megismerés gondolata. Kornis előtt talán éppen a „világformula (Weltformel)“ eszméje lebegett, amikor az idézett sorokat leírta. Ez valóban a legnagyobb hatásfokú megismerés lenne, mert minden más megismerést feleslegessé tenné.

Kornis már most egyfelől azt mondja, hogy valamely tétel „igazságát éppen a bizonyítja, hogy a többi, már igazolt tétellel... logikusan megfér“, másfelől a nagy tudományos forradalmakat akként magyarázza, hogy „a tételek egész rendszere megdőlt egy új, kétségtelen ismereten, mely velük logikusan nem fér meg“ (37). Ebből, azt hiszem, nyilvánvalóan kiderül, hogy Kornis szemében is fontosabb a módszer, mint a rendszer, mert ha a kettő ellentétbe kerül, akkor a módszer dönti meg a rendszert és nem megfordítva. Hiszen a rendszer Kornis szerint is a tudományok csupán „végtelen messzeségben csillogó eszménye, végső célja“ (37). Nem hűny szemek Kornis az előtt a kifogás előtt sem, hogy „a szisztematikus elrendezés inkább csak didaktikai segédeszköz, semmint a

a cartesianus világméret írja át, amidőn a társadalomban is mindent a mozgásra (*motus*-ra a lélek *emócióit* s ezekre a társadalom *mozgalma*) vezet vissza. Az asszociációs lélektanban és az utilitarizmus jogszemléletében kimutatható a newtoni gravitációs elmélet áthatása. A darwini fejlődéstudomány is hatalmas befolyásolta a társadalomszemléletet.

Ezek a példák egyúttal óvatosságra is intenek. A természettudomány tanulságainak alkalmazása ugyanis gyakran naivul és kritikátlanul történt. Ma is az a kérdés, vajjon az új fizika ismeretelméleti tanulságait lehet-e értelmesen, *kritikailag* értékesíteni a társadalom és a jog tudományában.

tudomány lényeges ismertetőjegye“ (37). Tagadhatatlannak tartja „a rendszerezés önkényességét“ is (37).

Roppant érdekes megfigyelni, hogy miért szorul háttérbe a tudomány ismérvei közül a módszer mellett a rendszer. *Először* is azért, mert mindinkább belátjuk, hogy a módszer a tudomány mindennapi kenyere, amely nélkül nem lehetne, a rendszer ellenben csak távoli csillogó eszmény, amely lidérc módjára legtöbbször tévútra vezet, a valóságban pedig alig tapasztalható, hiszen a tudomány részeinek már a módszeres igazolhatósága is oly különböző, köztük továbbá az összefüggés is olyan hiányos, hogy a tényleges tudományban a rendszert inkább kívánjuk, mint tapasztaljuk. *Másodszor* a nagy tudományos forradalmak tesznek hajlamossá arra, hogy igazi nagy tudományos teljesítménynek azt tartsuk, amely egyetlen ponton módszeres igazoltságával megdönti az egész elavult rendszert, nem pedig a pepecselő rendszerezést, amely a nagy teljesítményeket kivívó rohamcsapatok után járva, a tudomány csendőrsége gyanánt fenntartja a rendet a meghódított területeken. *Harmadszor* a rendszerezésben valami egészségtelen tudományos pótkielégülést látunk és Nietzsche-vel hajlamosak vagyunk hinni, hogy: „*systematisch, also unwahr*“. Akik leginkább előbbrevitték a tudományt, gyakran gyenge rendszeralkotók, a rendszer nem a legnagyobb tudósok eszménye. A rendszer statikus, vesztelő tudomány, a módszer a megismerés dinamikus haladásának útja. A rendszer ismervén lovagolás nem egyszer a tudós csekélyebbértékűségi érzésének kompenzálása.

Végül is azonban miért tagadni a rendszeres ismeret ismervét, amikor a nagyhatású ismeret úgyis rendszerre vezet? *Először* azért, mert nem tudhatjuk előre, vajjon a megismerendő tárgy rendszer-e, ha pedig nem az, akkor a rendszeres ismeret lehetőségét sem előlegezhetjük. *Másodszor* semmiképpen sem tehetjük függővé a tudományt attól, vajjon a tudományos megismerés egyetlen összefüggő rendszerbe illeszthető-e. *Harmadszor* az ismeret lehet módszeres is, meg rendszeres is és mégsem tudományos. Évekkel ezelőtt órákig vitáztunk Neubauer (most Abay) Gyulával az Iskola-utcában azon, vajjon miért kisebb az értéke annak az igazságnak, hogy a kövezetnek ez a kockája, amelyen állok, ezen a helyen van, mint pl. a szabad esés törvényéé. Mindkettő módszeresen igazolható és az ismeretek rendszerébe tökéletesen beleilleszthető! A megismerés *hatásfoka* tekintetében azonban ég és föld különbség a kettő, mert az előbbi nem pótol más ismeretet, az utóbbi ellenben a konkrét ismeretek légióját helyettesíti és teszi feleslegessé.

Az újabb tudományelméleti törekvésekről a szövegben idézettek kivül még a következő művek is tájékoztatnak: BENJAMIN, An Introduction to the Philosophy of Science, 1939, BERNAL, The Social Function of Science, 1939, BROAD, Scientific Thought, 1923, BURG, Konstitution und Gegenstand im logistischen Neopositivismus Rudolf Carnaps, 1933, CAMPBELL, What Is Science? 1921, CARNAP, Physikalische Begriffsbildung, 1926, Der logische Aufbau der Welt, 1928, Abriss der Logistik, 1929, Logische Syntax der Sprache, 1934, COHEN, Reason and Nature, 1931, FRANK, Das Kausalgesetz und seine Grenzen, 1932, HILBERT és ACKERMANN, Grundzüge der theoretischen Logik, 1928, JEVONS, Principles of Science, 1907, KAUFMANN, Methodenlehre der Sozialwissenschaften, 1936, KRAFT, Die Unmöglichkeit der Geisteswissenschaft, 1934, NATORP, Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften, 1910, PEARSON, Grammar of Science, 1911, POINCARÉ, Tudomány és fölterés, 1908, Science et méthode, 1909, RITCHIE, Scientific Method, 1923, RUEFF, From the Physical to the Social Sciences, 1929, RUSSELL, The Scientific Outlook, 1931, WITTGENSTEIN, Tractatus logico-philosophicus, 1922.

Hasznos tájékozást meríthetünk etekintetben Eddington felfogásából, aki éppen az új fizika ismeretelméleti és filozófiai tanulságait vonja le.³

Ezt az új fizikát, amely a XIX. század klasszikus elméleteivel szemben forradalmi haladást jelent, a relativitáselmélet és a quantumelmélet tartalmazza (28). Ennek a haladásnak a jelentőségét Eddington Kopernikus, Newton és Darwin tanaival állítja egy vonalba és megvan győződve arról, hogy az általános emberi gondolkodást oly mélyen fogja befolyásolni, mint ezek. (8).

Itt tehát olyasmiről van szó, amire a jogtudománynak is, — mint a saját tudományvoltát kutató minden egyéb tudománynak is, — érdemes felfigyelnie. Olyasvalamiről, amit büntetlenül nem is lehet elhanyagolni. A jogelméletnek, mint specializált jogtudománynak, előkelő hívatása, hogy közvetítőként lépjen fel akkor, amidőn a tudomány egyéb terein a jogtudomány számára értékesíthető haladás mutatkozik.

Amidőn most Eddingtont kikérdezem aziránt, hogy mi mondani-valója van a jogtudomány számára, akkor szó sem lehet arról, hogy a relativitáselméletet, vagy a quantumelméletet naívnul és kritikátlanul átírjuk, átültessük. Hanem csakis az ismeretelméleti és filozófiai *tanulságait* vizsgáljuk meg atekintetben, vajjon nem erősítenek-e meg olyan szempontokat, amelyek a jogtudományban is felmerülhetnek.

Eddington szerint a fizikusok rájöttek, hogy mekkora segítséget jelent az ismeret keresése közben, ha értjük annak az ismeretnek a természetét, amelyet keresünk (5). A fizika minden állítását megfigyelés útján kívánja igazolni és ezáltal *válogató próbának* (selective test) veti alá a fizikai ismeretet. Ez a válogatás pedig *szubjektív*, mivel attól az érzéki és értelmi felszereléstől függ, amely megfigyelésünk eszköze (17).

Az ismeretelmélet azáltal nyújt hatalmas segítséget a fizikának, hogy folytonosan kritizálja ennek az érzékszervi és értelmi felszerelésnek a befolyását a megfigyelés útján nyert ismeretre. Ezt a segítséget Eddington ügyes hasonlatokkal szemlélteti. A halkutatót, aki a hálójával fogott halak megmérése alapján általános tételként állítja fel, hogy két hüvelyknél rövidebb tengeri élőlény nincsen, a parton álló néző barátságosan és hasznosan figyelmeztetheti, hogy erre az eredményre egyszerűbben is rájöhetett volna, ha a kifogott halak helyett *hálója szeméit* mérte volna meg (18).

Megint csak az ismeretelméleti vizsgálat *hatásosságát* szemlélteti Eddington a következő hasonlattal: Valaki megfigyelés útján eljuthat arra az *a posteriori* általánosításra, hogy valamely házban 50 filléرنél drágább cikk nem található, de erre *a priori* is rájöhetett volna, ha tekintetbe veszi, hogy a Woolworth áruházból rendezték be (50 filléres — sixpence — áruház) (24).

Bájos hasonlat az is, hogy a külső megfigyelő természeti törvényt vélhetne felfedezni abban, hogy a cambridgei hallgatók éjjél előtt mind

³ SIR ARTHUR EDDINGTON, *The Philosophy of Physical Science*. Cambridge. 1939. IX+230.

visszatérnek kollégiumuk falai közé. Ha felvilágosítják, hogy ennek a törvényszerűségnek az eredete a kollégiumi hatóságokban keresendő, akkor helyesen nem arra kell következtetnie, hogy a törvényszerűség *független* a hallgatók természetétől, hanem, hogy *nem úgy* függ azzal össze, mint ő gondolta (25).

Az alapgondolat megértését megkönnyítő hasonlatok sorában végül megemlítem a kiegészített Prokrustes mesét. Prokrustes ágyat szerkesztett és vendégeit vagy kinyújtotta, vagy megkurtította, hogy az ágyba beillők legyenek. Eddington elárulja nekünk a mese folytatását és ebben van a tanulság. Prokrustes másnap reggel megmérte vendégeit és tudós értekezést küldött az attikai antropológiai társaságnak „Az Utasok Természetének Egyformaságáról“ (109).

Miután ezekkel a népszerű hasonlatokkal megvilágította az ismeretelméleti megfontolások jelentőségét, Eddington arról világosít fel bennünket, hogy a fizika forradalma ilyen ismeretelméleti belátásoknak köszönhető. Így pl. a speciális relativitáselmélet kiindulópontja az a belátás volt, hogy az „éter sebessége“ megfigyelhetetlen. Vagyis, hogy semmiféle megfigyelési eljárással nem lehet igazolni azt az állítást, hogy az éter relatív sebessége 80 km másodpercenként (33).

Ezzel megindult a vadászat olyan „megfigyelhetetlenek“ után, amelyek a klasszikus fizika tanaiban „megfigyelhetők“ jelmezében pompáztak. A híres Heisenberg-féle „bizonytalansági elv“ azon a felfedezésen alapul, hogy „exakt helyzet és exakt sebesség kombinációja megfigyelhetetlen“ (35).

A „távoli egyidejűség“ megfigyelhetetlensége ugyancsak ismeretkritikai elvnek bizonyult. Annak bizonyult a „megkülönböztethetetlen részecskék“ mechanikájának módszere is (39).

Mindezek a „megfigyelhetetlenségi elvek“ azért ismeretelméletiek, mert valamely definíció logikai ellentmondásának felfedezésén alapulnak, amely megfigyelési eljárásukat ígéri meghatározni (41).

Egyes mennyiségek megfigyelhetetlenségének kiderülése volt az ismeretelméleti elvek érvényesülésének leggyakoribb formája a fizikában. S az ismeretelmélet behatolása a fizikába gyökeresen megváltoztatta ennek természetét, mert elérhetővé tette a szabatoságot (45). Ezeknek a szabatos törvényeknek tárgyai azonban csupán valószínűségek (46).

Az ismeretelméleti fizika ugyanis közvetlenül az *ismeretet* vizsgálja, míg a klasszikus fizika a *külvilágot* (49). A valószínűség elmélete már most lehetővé teszi, hogy a külvilág nemszabatos ismeretét szabatosan meghatározzuk, tehát nemszabatos voltának mértékét is szabatosan megállapítsuk. Így a valószínűség bevezetése a fizikai elméletekbe azt jelenti, hogy tulajdonképpen az ismeretet vizsgáljuk. Mert a valószínűség valamely eseményre vonatkozó ismeretünknek, nem magának az eseménynek a tulajdonsága (50).

Eddington kétségtelennek tartja, hogy a relativitáselmélet fizikai hipotéziseknek ismeretelméleti elvekkel való helyettesítését jelenti. De továbbmenőleg arról is meg van győződve, hogy az alapvető hipotézisek egész rendszere helyettesíthető ismeretelméleti elvekkel. Az összes

alapvető természettörvények ismeretelméleti megfontolásokból levezethetők. *A priori* ismeretet jelentenek s ezért *teljesen szubjektívek* (57). De sőt még a természet *konstánsai* is levezethetők ismeretelméleti megfontolásokból s *a priori* megismerhetők (58). Nem vezethetők le a „speciális tények”, — mert ezek lényege éppen az, hogy másként is lehetnének (64).

Arra a meglepő eredményre jutunk tehát, hogy az anyagi világ a „szelektív szubjektivizmus” értelmében *alanyi*, a tisztára *tárgyi* világ ellenben a szellemi világ. Mert megfigyelésen alapuló ismeretünk tárgyi eleme az élet, a tudat, a szellem (69).

Az ismeretelmélet forradalmasító és megtermékenyítő hatásának nagyszabású példája a relativitáselmélet. Einstein a tér és az idő mennyiségeire is alkalmazta azt a gyakorlatot, hogy új fizikai mennyiségek bevezetése csak a mérési műveletek és számítások *definiálása* útján történhetik (71). A távolság mérésére bármikor reprodukálható mértéket kerestek. Ez nem lehetett maga is távolság, mert ez *circulus vitiosus*. Dimenzió nélküli mennyiségeket, tiszta számokat kellett találni. Ezt a quantum-elmélet szolgáltatta, amely az anyag szerkezetének tiszta számbeli leírását dolgozta ki. Az eredmény az volt, hogy quantumelméletileg meghatározott szerkezetnek térbeli kiterjedése a *távolságnak*, időbeli periodicitása pedig az *időnek* mértékéül szolgál (57).

Az ilyen mérték szemléltetésére Eddington felhossa a kalcit kristályt, amelynek hossza 10^8 rácsközből (lattice interval) áll (74). Ezt négy dimenzióban (időtérben) tekintve, a periodicitás nem egyéb, mint időbeli rácsköz-szerkezet. A *távolság* mértéke tehát a térbeli rácsköz sejtek meghatározott száma, az *idő* mértéke pedig a kristályszerkezet időbeli rácsköz sejtjeinek meghatározott száma (76).

Az ilyen mérték korlátlanul reprodukálható és ugyanaz marad a legtávolabbi tejúton és a legtávolabbi időben is (75).

Mégis vannak fogatkozásai és ezek felismerése vezetett Einstein gravitációs elméletéhez. Először is nem szabad erős elektromos vagy mágneses mezőbe kerülnie (79). Másodszor a mértéknek *rövidnek* kell lennie. Miért? Képzeljük el, hogy a Földet úgy szúrjuk keresztül egy ilyen hosszú kristály mértékkel, mint kötőtűvel a narancsot. A Napnak és a Holdnak a dagályt támasztó ereje a hosszú kristályt is meg fogja nyújtani. Szabatos mérés céljából tehát a gyakorlati metrológus a Napnak és a Holdnak az eltávolítását fogja követelni. Ez nem megy. Ezért rövid mértékkel és rövid távolságok mérésével kell beérnünk. Nagy távolságokat csak pontatlan megközelítéssel lehet rövid szakaszokban való mérés útján meghatározni. Ha pontos megközelítésre törekszünk, ez a módszer is kétértelműségre vezet. Ez a kétértelműség az „elmozdítás integrálhatatlansága (*non-integrability of displacement*)”. (82).

Ez az elv az alapja Einstein gravitációs elméletének (83). Az infinitesimális intervallumokon nyugvó helyezés pedig alapja az általános relativitáselméletnek (84). Eddington ebben kitűnő példáját látja annak, miként tesz lehetővé nagy tudományos felfedezést az ismeretelméleti kutatás (84).

A quantumelmélet áttekintése után Eddington a következőkben foglalja össze eddig elért eredményeit:

A fizikai ismeret, definíció szerint, csakis a megfigyelés útján ellenőrizhető ismeretet foglalja magában. Minden tételének részletezett megfigyelési eljárás eredményét kell állítania. Különösen valamely fizikai mennyiség definíciójának kell a mennyiség mérési módszerét egyértelműen meghatároznia.

Minden fizikai mennyiség meghatározása felteszi a távolság és az idő meghatározását. Ezek mértékéül csakis tiszta számok által meghatározott szerkezetek szolgálhatnak. Az ilyen mértéknek tehát quantum specifikáció útján reprodukálhatónak kell lennie (102).

Ilyen specifikáció azonban csakis rövid mértékeket nyújt, amelyekkel csak infinitesimalis elmozdításokat lehet mérni térben és időben. Nem szabad feltenni, hogy az így mért elmozdítások integrálhatók.

Exakt megfigyelések egymást befolyásolják és ezen meghiúsul minden törekvés, hogy megfigyelés útján határozzuk meg valamely fizikai mennyiség mérésének az exakt feltételeit. Apró részleteket a véletlenre kell bízni.

Ezzel a valószínűség az alapvető definíciók elemévé lesz. Megfordíthatatlan vonatkozást teremt a megfigyelés és a formulázott megfigyelési ismeret között. Ez a megfordíthatatlanság teszi a fizikát indeterminisztikussá, ha jövő időben megfigyelhető dolgokra vonatkozó jóslatok rendszerének tekintjük.

A klasszikus fizikában használatos egyes mennyiségekről kiderült, hogy nincsen kielégítő definíciójuk. Ezek megfigyelhetetlenek, mint pl. a távoli feltétlen egyidejűség.

Más mennyiségekről, noha bizonyos feltételek mellett megfigyelhetők, kiderült, hogy oly feltételek mellett alkalmazták őket, amelyek mellett nem megfigyelhetők. Így pl. a relativ koordináták definíciója felteszi, hogy a részecskék megkülönböztethetők. Mégis tévesen alkalmazzák őket megkülönböztethetetlen részecskékre vonatkozó problémáknál.

Ezekre a következtetésekre a fizikai ismeret útjának vizsgálata vezetett. Ezek tehát *a priori* következtetések, szemben a megfigyelések eredményeiből levont *a posteriori* következtetésekkel (103).

Az ismeretelméleti következtetéseknek messzemenő következményei vannak a fizikában. Az abszolút egyidejűség megfigyelhetetlensége vezet a speciális relativitáselmülethez. A valószínűség fogalmának bevezetése pedig a hullámmechanika módszerét eredményezi.

A természet összes alapvető törvényeit és merőben számszerű konstánsait is ismeretelméleti úton és matematikai kidolgozással lehet — bármiféle fizikai hipotézis nélkül — meghatározni.

Ezek az alapvető törvények és konstánsok ennél fogva teljesen *szubjektívek*, azaz a megfigyelő érzékszervi és értelmi felszerelésének nyomai az ismereten. Ily *a priori* ismeretünk ugyanis nem lehetne egy objektív világot kormányzó törvényekről.

Azért a fizikai világegyetem nem teljesen szubjektív. A fizikai ismeret ugyanis a természet törvényein kívül a minket körülvevő kü-

lönös tárgyakra vonatkozólag a speciális értesülésnek óriási tömegét is magában foglalja. Ez részben objektív, részben szubjektív.

A szubjektív törvények a gondolat fogalmi keretének a következményei, amelybe megfigyelés útján szerzett ismeretünk, formulázásunk módszerrel által belekényszerül. Ezért felfedezhetők a gondolatkeret *a priori* vizsgálata útján éppenúgy, mint a belekényszerített tényleges ismeret *a posteriori* vizsgálata útján (104).

A fizika alapvető törvényeinek jellemző formája a szubjektivitás. Ha vannak objektív eredetű törvények is, azok alkalmasint másféle típusúak. Kívül esnek a fizikán, mint az öntudat és az élet.

Az ismeretelméleti törvények kényszerítőek, egyetemesek és szabatosak. A fizika törvényei is ilyenek, nem pedig a közkeletű felfogás szerinti tapasztalati törvényszerűségek (105).

Azok a kezdetleges gondolkodási formák, amelyek a fizika forradalma ellenére is uralkodnak ezen a tudományon, Eddington szerint a következők:

1. Az *univerzum* gondolatformája, amely az érzékszervi tapasztalat útján nyert ismeretet, mint egy *világegyetem* leírását formulázza.

2. Az *analízis* gondolatformája, amely a világegyetemet, mint számos rész együttlétezését fogja fel.

3. Az *atomizáló* gondolatforma, amely az analízistől azt kívánja, hogy a végső részek azonos szerkezeti egységek legyenek. Ennélfogva minden változatosság a szerkezetben, nem pedig elemeiben leli magyarázatát.

4. A *megmaradás* gondolatformája — a szubsztancia módosított alakja, — amely azt követeli, hogy a végső részek bizonyos fokú állandósággal bírjanak.

5. A *részek önelégültségének* (self-sufficiency) gondolatformája, amely a létezés fogalmából ered. Mivel az előző gondolatformákkal összeütközésben áll, kompromisszuálisan a részeket *belső lényegük szerint* önelégültnek tekintik, de mégis egymásrahatóknak *ismeretünkben*, amelyet a valószínűség érdekel. [Megjegyzendő, hogy sok szól emellett, hogy minden kölcsönhatás a végső részecskék megkülönböztetetheletlenségéből származik. Eszerint a kölcsönhatás eredete szubjektív. A végső részecskék is részben alanyiak, de a megkülönböztetetheletlenségnek tulajdonítható kölcsönhatás alanyisága az előbbitől független (128)]. A megfigyelés és a valószínűségi ismeret közti megfordíthatatlanságot — s ezzel magát a valószínűség gondolatformáját — mint ismeretelméleti elvet lehetne levezetni abból a gondolatformából, amely az elemi fizikai rendszerektől azt követeli, hogy izolálhatók és mégis megfigyelhető is legyenek (136).

A *szerkezet* fogalmának az a jelentősége, hogy a műveleteknek határozható sora (terminable set of operations) matematikailag leírható strukturával bír. A fizikai ismeret tisztára *strukturális* ismeret, úgy-hogy a világegyetemnek, amelyet leír, csakis a szerkezetét ismerjük (142).

Annak felismerése, hogy a fizikai ismeret *szerkezeti* ismeret, eltö-ről mindenféle dualizmust tudat és anyag között. Ez a dualizmus

ugyanis attól függ, hogy a külső világban olyasmit találunk-e, aminek természete összemérhetetlen azzal, amit a tudatban találunk. A fizika azonban a külső világban csakis *strukturát* talál és ugyanazt megtalálja a tudatban is (150).

Mit remélhet a jogtudomány a fizika forradalmi fejlődésétől? Ha valaki nyugodtan végiggondolja Eddington beszámolóját a fizika ismeretelméleti forradalmáról, akkor abból a következő tanulságokat viheti át a jogtudományba, anélkül, hogy kritikátlansággal lenne vádolható:

1. Szokatlanul újszerű, meglepetésszerű felfedezések vagy belátások a jogtudományban is éppenúgy esedékesek lehetnek, mint voltak a fizikában, mert a XIX. század jogtudománya aligha volt fejlettebb, tudományosabb, mint fizikája.

2. Az a türelmetlenség az ismeretelmélettel szemben, amely a módszerek fárasztó elemzése helyett azoktól független tárgyakat, metafizikát követel, reakció, visszaáramlás csupán. Ha a fizika az ismeret elemzésének köszönheti fejlődését, ha ott termékenynek bizonyult a törvényszerűséget (valószínűséget) a tárgyak helyett ismeretükre vonatkoztatni, akkor a jogtudomány számára is hasznos lehet — esetleg forradalmi fejlődést is eredményezhet — a jogi ismeret kritikája.

3. A jogtudományban sok minden fordul meg a tények és a normák különbségén. A fizikában a tények — mint okozatosan meghatározott jelenségnek — az eszméje azonban meglehetősen háttérbe szorult. Még vannak *speciális* tények, — amelyek másként is lehetnének, — a *törvényszerű* tények helyére ellenben valószínűségek léptek és pedig megismerési valószínűségek.

4. A bizonytalansági elv a szabatosan meghatározott (determinált) valószínűség határai között helyet csinál a véletlennek, a szellemnek, a szabadságnak. Helyet csinál bizonyos értelemben az értéknek, a normának. Ezt azonban aligha szabad naívan és kritikátlanul úgy képzelni, mintha a valóság hézagain most már megkapaszkodhatnának az érték gyökerei. Hanem olyasféleképpen lesz ez értékesíthető, hogy az érzékszervi megfigyelés útján szerezhető ismeret a valószínűség törvényfogalmával helyet csinál az érvénytartalmak mérlegelése útján szerezhető ismeretnek. A valószínűség eszméje a kettőt esetleg közös nevezőre hozhatja, ha a valószínűséget az ismeretükre vonatkoztatjuk.

5. Megszívlelendő az univerzum, az analízis, az atomizálás és az önelégült részek gondolatformáinak kritikája is. A „jogszabály“ kifejezést pl. gyakran oly magabiztosan használják, mintha az az egy már mindenesetre biztos volna, hogy a jognak „önelégült része“ a jogszabály. A fizika ismeretelméleti forradalma jótékonyan előkészít arra, hogy e ponton is még meglepetésekre lehetünk elkészülve. Az első talán az, hogy a jog semmivel sem kevésbé jogeset, mint jogtétel (jogszabály). Ezzel le van leplezve az „önelégült jogszabály“ gondolatában és hangoztatásában rejlő fallácia, amely a jogot annak egyik jelentkezési alakjával azonosítja. Szabó ennél is tovább megy. Szerinte nincs jogszabály, hanem csak jogrend van. Az „önelégült rész“ gondolat-

formáját itt háttérbe szorítja az „univerzum“ gondolatformája. Valóban, van jogrend? Pontosabban, nincs-e a jogrend mellett jó adag jogrendetlenség is? A fizika ismeretelméleti útmutatása ez: Szabónak igaza van a jogszabálynak, mint önelégült résznek a leleplezésében. A jogrend pedig megismerési valószínűség, nagy bizonytalansági koefficienssel (ez a jogrendetlenség). A jognak bekövetkezendőségekre és bekövetkezhetőségekre (jogi szükségességre és esélyre) bontása is az analízis gondolatformája alatt áll.

6. A fizika ismeretelméleti forradalmának mindenesetre megvan az a jótékony hatása, hogy *bizalmatlanná tesz a naív realizmussal szemben*, amely a kezdetleges gondolkodásnak legjellegzetesebb formája. Az ismeretkritika mérlegén lemérve pl. a jog új. n. *hatalmi* elmélete, amely szerint — Somló fogalmazásában — „a jog valamely rendszerint követett, átfogó és állandó legfőbb hatalom normáit jelenti“ (*Juristische Grundlehre*, 1917, 105), könnyűnek találhatik. A *vaskos realitásokra* történő hivatkozás ezentúl kevésbé fog imponálni.

7. A leglényegesebb azonban a „szelektív szubjektivizmus“. Ez a fizikára nézve annyit jelent, hogy érzékszervi és értelmi felszerelésünk olyan nyomot hagy, oly erős válogató hatást gyakorol a megfigyélés útján szerzett ismereteinkre, hogy a természet törvényei és konstansai alanyi természetűnek és ezért *apriorinak* bizonyulnak.

Mit jelent ez a jogtudományra nézve? Szó szerint átírni nem lehet, hiszen a jogtudományban érzékszervi megfigyelésről — legalább közvetlenül — nincsen szó. Senki sem fog azonban ebből arra következtetni, mintha értelmi felszerelésünk, alanyiségünk, gondolatformáink és kívánságaink a jogismeretre is meghatározó befolyást ne gyakorolnának.

A fizikai ismeretelmélet „szelektív szubjektivizmusa“ felébreszti a gyanút, hogy a jogi megismerés rendező elvei és szervező elemei is *bennünk*, alanyiségünkben vannak, hogy a jog csupán elmosódó általános kifejezés kívánságaink, lelkifolyamataink komplikációjának megjelölésére.

A vérbeli tudós lelki berendezéséhez hozzátartozik valami enyhe és jótékony nyugtalanság és gyanakvás. Tartania kell attól, hogy megszokott, beidegzett nézeteiről „valami kisül“, hogy előbb-utóbb valami nagy leleplezés esedékes, amely őt magát is leleplezheti. Ezért inkább leleplező akar lenni, mint leleplezett. Az áltudósnak ilyen gondjai nincsenek. Az egyik komoly dolognak tartja a fizika ismeretelméleti tanulságainak a jogtudomány szempontjából való megvizsgálását, a másik kézlegyintéssel túleszi magát rajta. Pedig az a fény, amellyel az ismeretelmélet a fizikai tudomány előítéleteit átvilágította, a jogi tudomány előítéleteit is könyörtelenül megvilágítja.

A pozitívizmus tanulságai

Eddington elismeri, hogy Kant jelentős mértékben előrelátta azokat az eszméket, amelyekre most a fizika fejlődése vezet rá a gondolkodókat (189).

A *logikai pozitivizmusra* is hivatkozik, de azzal a fenntartással, hogy annak *általános* követelménye, — amely szerint *minden* tudományos állítást igazolási eljárásának megjelölésével kell biztosítani — nem kedvez annak a törekvésnek, hogy a fizikát ezzel a követelménnyel *megkülönböztessük* minden másfajta ismerettől (189).

Ez a fenntartás minket közelebről nem érdekel. A mai pozitivizmus tanulságai azonban kiegészíthetik a fizika ismeretelméletéből mértett tanulságokat.

A pozitivizmus tudományelméletét Mises foglalta össze.⁴ Kiindulópontja szerint az ismeret haladása csak a nyelvhasználat kritikája útján lehetséges: a meglevő szavakban, fordulatokban és szerkezetekben nem szabad szilárd, változhatatlan elemeit látni a világhépp felépítésének.

Az ismeret minden fejlődése legegyszerűbb kijelentésekre, „protokoll-kijelentésekre“ támaszkodik. Ezek rövid nyelvi utalások közvetlenül jelenleg megfigyeltekre. Amit nyelvi szabályok bizonyos összességének segítségével protokolltételekre lehet visszavezetni, az ezekkel a szabályokkal „kapszolható“ („verbindbar“). Tudományosnak azt a kijelentést lehet tekinteni, amely a köznyelvnek kifejezetten hatályon kívül nem helyezett szabályaival és a tudományos nyelv járulékos szabályaival kapszolható. Tartalmi kifejezőmód szerint a protokolltételekre való visszavezethetőség a világnak elemekre (felvételekre) szétbontását jelenti (Mach).

Minden tudományos törekvés célja megfigyelhető jelenségek között összefüggéseket találni, hogy valamely részben adott komplexumból a hiányzó elemek gondolatban képezhetőek legyenek. Egyes megfigyelésekből kiindulva általános tételeket (indukciós következtetéseket) szerkesztünk és ezeket azután, a fogalmak folytonos szabatosítása révén, tautologikus, a köznyelvtől elválasztott (axiomatikus) rendszerekké képezzük. A tautológiák nyelve és a protokollnyelv közti (sohasem szabatos) hozzárendelés segítségével a rendszerben dedukált tételekből a valóságra vonatkozó kijelentéseket nyerünk, amelyeket megfigyelés által ellenőrizhetünk. Egyetlen elméletet sem határoznak meg egyértelműen a jelenségek, valamennyi tartalmaz önkényes elemeket. Egyetlen elmélet sem végérvényes, valamennyi alá van vetve újabb tapasztalatok során további vizsgálathoz.

Az okozatiság fogalma a fizika differenciális egyenleteiben kap matematikai szabatososságot, amelyek valamely változónak folytonos időbeli változásait már megfigyelt mennyiségek által fejezik ki. Nem kivétel nélkül, de a viszonylagos gyakoriság állandó értékeivel fellépő kapcsolatok a valószínűség fogalmára vezetnek. A fizika mindkettőt használja, s egyelőre nem látni, vajjon egyik közülük fölülmű marad-e.

Az a vélemény, mintha alapvető, maradandó különbség állana fenn a természettudományok és a szellemtudományok módszere vagy éppen „megértési módja“ között, tarthatatlan. A történelemben és a társada-

⁴ RICHARD VON MISES, Kleines Lehrbuch des Positivismus. Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung. The Hague. W. P. van Stockum. 1939. XII+467.

lomtudományokban is megfigyelésekkel, induktív általánosításokkal, tehát elméletekkel és tautológikus rendszerek kezdeteivel van dolgunk, valamennyi eredmény végső sorban a tapasztalaton felülvizsgálható kijelentés.

A kutatás haladása minden téren eltávolodást jelent a metafizikától a kapcsolható, tudományos kijelentések birodalma felé.

Személyes parancsokból, amelyek kezdetleges fokon a társadalmi életet szabályozzák, fejlődik ki az általános, leválasztott (losgelöst) kell-tételek (Solsätze) vagy magatartási normák jelentése. Valamely normarendszer megokolása (Begründung) csakis olyan tételekből állhat, amelyek megfigyelhető jelenségek (cselekedetek és következményeik) közti összefüggéseket fejeznek ki, tehát tárgytudományokba (Sachwissenschaft), mindenek előtt a szociológiába, tartoznak. Normarendszerek elfogadása vagy elutasítása kollektív akaratképzés útján történik, amelynek során mindenki a társadalom rá gyakorolt hatásainak befolyása alatt áll. Semmiféle tapasztalat sem erősíti meg az erkölcsi értékek objektív, minden ember által belátható skálájának a fennállását. (426—428).

Ez tehát a mai pozitívizmus foglalata. Az ismeret elemzésében nem hatol olyan mélyre, mint Eddington „szelektív szubjektívizmusa“. De éppen azért, mert nem csinál gondot magának az alanyiség behatolásából, jól kiegészíti Eddington tudományelméletét. Az exakt tudományokon tájékozódó tudományelmélet közös eredményeit igyekszik összefoglalni és mérsékelt fogalmazásában eltekint olyan következtésektől, amelyeknek elfogadását nem mindeniktől várhatja.

A jogtudomány számára a mai pozitívizmusból a következő tanulságokat lehet levonni:

1. Ez egészen más értelemben pozitívizmus, mint a mai erősen bírált jogpozitívizmus.

Itt a pozitívizmus azt jelenti, hogy a tudományos megismerés, — amely a leírt módon megfigyelésből indul ki és axiomatikában végződik — lehetséges, és hogy a tudomány haladását, az értelem munkáját más nem pótolhatja.

A jogtudományban ezzel szemben pozitívizmuson azt a felfogást értik, hogy csakis tételes jog van, hogy a jog csakis statuált jogtételekből áll. Ennek a felfogásnak van közös gyökere a tudományos pozitívizmussal. A természetjog elleni reakcióképpen ugyanis a jogi megismerést az *empirikusan kimutatható* jogtételekre korlátozták. A tévedés abban volt, hogy a *megfigyelhető*t teljesen tudománytalan módon azonosították a *statuált jogtétellel*. Megfeledeztek arról, hogy az papíron maradhat és élő jog esetleg soha sem válik belőle. Hivatkoztak a „mögötte álló“ állami akaratra vagy hatalomra, amik *megfigyelhetetleneknek* bizonyultak. Akik a *tényleges érvényesülést* felvették a jogfogalmi elemei közé, elmulasztották azt a megfigyelési eljárást részletezni, amellyel azt igazolni lehet. A jogpozitívizmus tehát tökéletlen, komolyan nem vett, félbenmaradt pozitívizmus volt. Csak most kezdi az újrealizmus ezeket a hibákat korrigálni a jogra vonatkozó *összes megfigyelhető*k leírásával. A jogtétel elméletét felváltja a jogeset el-

mélete. De a jogpozitivizmus nem csupán a jog konkretizálódásának megfigyelhetőit hanyagolta el a „jogtételben már kész jog“ fikciójával. Hanem elhanyagolta a jog delegálásának, joggáválásának megfigyelhetőit is, amely hibájára a szabadjogi irány figyelmeztetett.

Ebből láthatjuk, hogy míg a talmi jogpozitivizmus szerencsére letűnőben van, a tudományos pozitivizmusra még szerep vár a jogtudományban.

2. A pozitivizmus figyelmeztet a nyelv szerepére, amellyel gondolkodásunkat befolyásolja. A jogtudományban is nyomának kell lennie annak, hogy a szavakon keresztül kezdetleges gondolatok uralkodnak ismereteinken. Megismerésünk szűrőszerkezete tehát nem kettős — érzékszervi és értelmi felszerelésünk —, hanem hármas: a nyelvi konvenció a harmadik szűrő.

3. A kauzalitás kritikája sokkal mélyrehatóbb a pozitivizmusban, semmint azt a fenti óvatos fogalmazás sejtetné. A nyelvtörténet szerint időbeli és okozati kapcsolat között kezdetben nem tesznek különbséget. A kauzális kijelentések annak a kezdetleges képzetnek felelnek meg, mintha lennének elszigetelhető egyes események, amelyek minden egyéb történéstől függetlenül bekövetkezhetnek. A kauzális gondolkodás felteszi az egyes események elszigetelhetőségét és ismételhetőségét. Felteszi az időbeli egymásutánt is. Mindez problematikussá válik a haladás során. A kauzalitás ú. n. problémája azért áll elő, mivel a kauzális mondatoknak megfelelő kezdetleges képzetek tarthatatlannak bizonyulnak, viszont a nyelv nem jól alkalmazkodik ismereteink változásához. Hume felismerte, hogy a „szükségszerű következés“ benyomását csak a jelenségek tapasztalati időtérbeli kapcsolatából mérítjük. Kant visszaesett a régebbi felfogásba, amely szerint az okozatos következésben benne lakozik valami a logikai következés szükség-szerűségéből és méltóságából. A kauzalitásnak Hume-féle empirisztikus felfogása — pontosan: az ennek megfelelő okozatos vonatkozás — az, amelyet számszerűen követhető jelenségsorok esetén matematikailag differenciálegyenletekkel fejezhetünk ki, amelyekben az idő a független változó.

Ha valamely tételt, amelyet sok és megbízható megfigyelés igazol és minden más tapasztalatunkkal szemben is biztosít, okozati tételként formulázunk, ezzel érvényét nem növeltük. Semmi bizonyosságunk nincs aziránt, hogy a tételben leírt magatartás a jövőben is mindig megfigyelhető lesz. Ha tehát indukciós következtetéseket igazolni akarunk és okozatos kijelentésekkel, mint közbeeső láncszemekkel, kívánjuk igazolni a különös megfigyelésekből általános tételekre való átmenetet, akkor tudnunk kell, hogy mit sem nyertünk ezzel s az általános tételek érvényét sem ki nem terjesztettük, sem meg nem erősítettük. Az okozati törvény annak a tapasztalatnak az általánosítása, hogy valamely megfigyelt eseményhez szabályosan található valamely másik esemény. Ha elhagyjuk azt a naív álláspontot, amely a gyakorlati életet és a legtöbb tudományos problémát is teljesen kielégíti, s amely szerint a világot egyes, elszigetelt, azonos feltételek mellett ismételhető

eseményekre lehet szétbontani, akkor a kezdetleges okozati kijelentések s ezzel az okozati törvény is elveszti világos értelmét.

A végső következtetés tehát az, hogy a kauzális kijelentések megfigyelt jelenségek közti vonatkozás kifejezésére szolgálnak, amely azonban nincs szabatosan definiálva. A kauzális kifejezőmód — noha a gyakorlatban és sok tudományban is használható, — kezdetleges, tökéletlen világképen alapul és nem hozható összhangba a külvilág kritikai felfogásával, sem pedig nem pótolható általában valamely szabatos formulázással. (160—175).

A kauzalitás tehát határozottan veszített jelentőségéből. Elvesztette „méltóságát“, szükségszerűségét, a szükségképpeni gondolkodási forma jellegét. Megtartotta korlátozott hasznosságát. Ahol azonban nem hasznos, ott nem köt többé. Ezzel pedig megrendül a valóságnak, a ténynek az a merev fogalma is, amely kizáró ellentéte az érték vagy a norma érvénytartalmának.

A kauzális valóság megrendülése felkelti a várakozást abban az irányban is, hogy az érték merev fogalma, — amely mintegy tükörképe csupán a valóságfogalom merevségének — nem fog-e szintén fellazulni, feloldódni.

4. Ezt a várakozásunkat elégíti ki a „leválasztott kell-tételek“ elmélete.

Az a parancs, amely a tartalmával akkor is köt bennünket, amikor az eredeti parancsoló, sőt bármiféle parancsoló eltűnt, nem egyéb kondicionált impulzusnál, rögzített vágy- és rémképnél.

Amilyen rögeszme a szubsztanciális valóság maga kauzális szükségszerűségével, olyan rögeszme a szubsztanciális érték is a maga független érvényességével.

Megfigyelésünk terében mint végső elemek a közvetlenül „megfigyeltek“ úszkálnak. Impulzivitásunk terében pedig végső elemekként „kondicionált impulzusok“ úszkálnak. A „megfigyeltek“ rögzítése a kauzális szükségszerűség fonalán a szubsztanciális valóság képéhez, az „impulzusok“ rögzítődése pedig az „elszabadult imperatívuszok“ független érvényességéhez, a szubsztanciális érték képéhez vezet.

Mindkettő vágykép is, meg létkép is. A valóság a külvilágban való biztos és kiszámítható tájékozódás vágyképe, noha elsősorban létkép. Az érték pedig kondicionált reflexek létképe, noha elsősorban a szabadság vágyképe.

A jogtudományt ebben a nagy osztozkodásban az érdekli, vajjon a normatartalom vizsgálata lehet-e tudomány. Az, hogy a végső elemek a „megfigyeltek“, nem redukálja-e mégis az érvényt a kauzális valóságra? Szerencsére ez utóbbi nincs, tehát nincs mire redukálni.

Az benne van a pozitívizmusban, hogy a tudomány csakis „közvetlenül megfigyeltekre“ tud építeni, csak ezekből kiindulva jut tautológiáihoz és axiómáihoz. A közvetlen megfigyelés a jogtudományban csakis a jogeset, a tényállás, — mint a jogalkalmazás „megfigyeltjei“ — és a jogképző folyamatok, — mint a jogalkotás „megfigyeltjei“ — tanulmányozása lehet. Ebből a normatartalomra következtetni — hogyan kell ítélni? — milyen legyen a törvény? — csak abban az értelem-

ben lehet, hogy a beható megfigyelés és tanulmányozás kritikailag megtisztítja azt az impulzust, amelynek alapján a kérdést eldöntjük.

A tudományos megfigyelés tehát *kiszűri* az impulzusok zűrzavarából azt, amely az összes szempontok legszélesebb áttekintésén alapul.

A jog tételeit — elválasztva eseteitől — szabadon úszkáló tartalmaknak s a rájuk vonatkozó tudományos tételeket tautológiáknak tekinthetjük. Ezeket igazolni természetesen csakis a jogeset megfigyeléséből lehet. A jogrendet fenntartó kollektív akaratképződés megfigyelése — pl. a statisztikai és közvéleménykutatás módszereivel — olyképpen egészíti ki a verifikálási eljárást, mint a szerződéskötés megfigyelése a szerződés végrehajtásáét. A jogalkalmazás statisztikája és a jogképződés statisztikája lehet a jogtudomány inductív, megfigyelési alapja. Amennyiben a jogtételekre vonatkozó tudományos tautológiákat e megfigyelések „protokolltételeire“ vissza lehet vezetni, annyiban igazolva vannak a joglogikai, fogalmi, konstruktív következtetések. Van tehát a megfigyelteknek statisztikai szerkezete s a tautológiáknak fogalmi szerkezete. Ha utóbbit vissza lehet vezetni az előbbinek „protokolltételeire“, akkor van jogtudomány. A jogtudományban sem ismerhetünk mást, mint *szerkezetet*.

A természetfilozófia tanulságai

A természettudomány forradalmát látva, előre erősödik bennünk két különböző benyomás. Egyik az, hogy ekkora átalakulás nem maradhat hatás nélkül a többi tudományokban sem. A másik az, hogy az új természettudományt nem lehet egyszerűen átírni, naivul átvenni, közvetlenül alkalmazni a többi tudományokban.

Sokan fogják érezni, hogy bármi nagy legyen is a természeti világgép átalakulása, abban mégis hiányoznak a szellemi világgép értelmezésének támaszpontjai. A művészet, a vallás, a jog magyarázatára a természeti világgép, elterjedt nézet szerint, szükségkép elégtelen, mivel a természet a világ fennállásmódjainak csak egyikét jelenti, amelyből hiányzik, — mert egy másik fennállásmódba esik — a művész alkotása, a hívő áhitata és a bíró ítélete.

A természeti és szellemi világgép összhangbáhozatala a filozófia dolga. Ezért érdeklődésre tarthat számot minden olyan kísérlet, amely az új természettudomány filozófiai következéseit kívánja levonni. Ilyen Whitehead kozmológiai tanulmánya,⁵ aki éppen azt tűzi ki céljául, hogy a világnak olyan magyarázatot adjon, amely az új természettudománynak megfelel.

Másfelől Whitehead kozmológiája azért is érdekes, mivel a természeti világgéppel szemben hasonló elégedetlenség tölti el, mint a szellemtudományok művelőit. Ez az elégedetlensége részben a régi, részben az új természettudományokra is vonatkozik. Fő kifogása, hogy a természeti világgép oly *elvonttá* válik, hogy abban a világra egyáltalában nem lehet többé ráismerni.

⁵ WHITEHEAD, ALFRED NORTH, Process and Reality. An Essay in Cosmology. Cambridge. 1929. XXIII+509.

Ilyen elvontság a tárgyakkal más tárgyakhoz fennálló vonatkozásait elhanyagolni. Ez az „egyszerű helyezés (simple location)“ falláciája. Azt hinni, hogy valamely dolog egy bizonyos időben, egy bizonyos helyen van, vagyis a térfoglalást végső realitásnak gondolni, minden más időpontra, anyagdarabra vagy térbeli vidékre való tekintet nélkül, annyi, mint reálisnak tartani azt, amit a realitástól gondolkodásunk céljaira elvonatkoztattunk. Ez a kifogás inkább a régi felfogásra vonatkozik, hiszen ma tudjuk, hogy a környezet átszivárog abba a csoportnyugtalanóságba, amelyet anyagnak nevezünk s ez utóbbi átterjedt a környezetre. A határok mindinkább tarthatatlanokká válnak.

Whitehead azzal vádolja a tudományt, hogy két ágra bontja a világot (bifurcates the universe). Önkényesen szabja meg, hogy minek hajlandó fontosságot tulajdonítani és minek nem. Bifurkáció van a szubsztancia és a kvalitás, az ok és az okozat, a dolog és környezete szétválasztásában. Bifurkáció van a test és a lélek, az élet és az anyag, a szellem és a természett között.

A klasszikus természettudományban nem volt hely az erkölcsi és az esztétikai tapasztalat számára, a kreativitás és a szabad akarát számára. Ezeket tehát elhanyagolta. A tényleges konkrét tapasztalatban azonban ezek nem hajlandók kívül maradni, hanem számbavételüket követelik. Hogyan kell átalakítani a világ képét, hogy számbavehesük őket is? Ez Whitehead kiindulópontja. Válasza a kérdésre egyelőre az, hogy a bifurkációt el kell ejteni, mivel annak eredményei csupán absztrakciók.

A természettudományi világkép a maga elvontságában Whitehead szerint tulajdonképpen egészen hihetetlen. El kellene hinnünk, hogy mi a természet számláján jóváírjuk, amit magunk számára kellene könyvelnünk: a rózsa illatát, a fülemüle dalát, a Nap sugarát. A költők tévedésben vannak: önmagukhoz kellene dícsőítő ódákat írniok az emberi értelemről. A természet unalmas téma, hangtalan, illattalan és színtelen, az anyag részecskéinek pusztá száguldozása, vég nélkül, értelem nélkül.

Itt az érzékletről van szó: mi tartozik belőle az érzékelőhöz és mi a külvilághoz. Ennek a kérdésnek alapos megvitatása — az angol filozófiának hagyományos témája — arra az eredményre vezetett, hogy Russell szerint a fizikai tárgy csupán perspektíváinak rendszere, azaz logikai konstrukció és nem reális létező, Broad szerint pedig csupán okunk van hinni létezésében, de közvetlenül nem érzékeljük. A nagy vita eredményeként a realizmus defenzívába szorult, — mint irányzat szétbomlott, — miután az „ideáлизмus cáfolatát“ kihirdette.

A filozófiának egész sor nagy kérdése — az alany és a tárgy, az ismeret és a tapasztalat, a szubsztancia és a kvalitás, a megmaradás és a változás, az okozatos szükségszerűség és a szabadság, az egy és a sok, a valóság és az érték — hasonló válságban van.⁶

⁶ Vö. JOAD, C. E. M., Guide to Philosophy. London, 1936, 592.

Az alternatíváknak ezt a sorát gondolkodásunk viszi bele a problémákba. Az alternatíváktól tehát nem lehet megszabadulni, amíg gondolkodásunknak más *fordulót* nem adunk. Mégis van pragmatikus értéke alternatíváinknak, mert míg a gondolkodás ingaszerűen mozog közöttük, hol az egyik, hol a másik véglet irányában haladva bukkan eredményekre. A filozófiai alternatívák szerepe a gondolat háztartásában annyi, mint minden eshetőség számbavétele és az éppen elhanyagolt eshetőségnek mindig újabb kiaknázása. Mindíg sikerültebb osztzkodásról, elszámolásról van szó a számbaveendő összes kiküszöbölhetetlen alternatívák között.

Mint ahogyan az épülő ház súlyát el kell osztani tartó oszlopai és gerendái között, ugyanúgy a filozófia felépítése is súlyelosztás végső alternatíváinak tartópillérei között.

Whitehead tehát jól fogja meg a problémát. Észreveszi, hogy a természettudomány forradalma fellazította, porhanyóvá tette a végső ellentétek merevségét. Ezért olyan *fordulót* igyekszik adni a gondolkodásnak, amellyel az *ellentéteket átfogó* gondolatokhoz juthat.

Elmondhatjuk tehát, hogy Whitehead, a természettudomány forradalmának lendületében, de azzal szemben érzett elégedetlenségből is, megkísérli felszámolni az ősi filozófiai problémákat. Maga mondja előszavában, hogy ha kísérlete sikerült, nem lehet vitatkozni többé a tér-idő, az ismeretelmélet vagy a kauzalitás problémáján. Lássuk hát, milyen *fordulót* ad ősi, beidegzett problémalátásoknak.

Whitehead hadat üzen annak a beidegzett szokásnak, hogy a világot az alany és az állítmány, a szubsztancia és a kvalitás, a különös és az általános fogalompárjaival írjuk le. Ez okozza szerinte a modern filozófia fő nehézségeit. Ezzel szemben az általános relativitás elve alapján azt mondja, hogy minden tényleges létező jelen van minden más tényleges létezőben (68—69). A tényleges létező tehát a világ-egyetemnek csupán különös összenövése (concrecence). Csupán cseppje a létezésnek (drop of existence).

Ha a fizika az élő testet a fizikai világ többi részének ismeretéből magyarázza, Whitehead ezt *megfordítja* és a fizikai világ egyéb részeit magyarázza az emberi test ismeretéből (167).

Locke szerint az idő örökös enyészés. Whitehead szerint a tényleges létező enyészik el örökösen az idő múlásában, tehát sohasem változik (204). Ennélfogva nem is mozog sohasem, mint ahogyan Newton szerint a mozgás nem alkalmazható az abszolút helyre. Ezért Whitehead azonosítja is Newton abszolút helyét és tartamát a tényleges létezőnek megfelelő atomizált kiterjedés-quantummal. A változás ezek után nem egyéb, mint valamely eseményben összefoglalt tényleges létezők különbözősége (101).

Descartes szerint a gondolkodó teremti a gondolatot. Whitehead ezt is *megfordítja*. A gondolat teremti a gondolkodót. A gondolkodó a véggél, amelynél fogva van gondolkodás. Az organizmus műveletei az organizmusra mint *superjectumra* irányulnak, nem pedig az organizmusból, mint *subjectumból* erednek. Vektorok, mivel sokféle dolgot hordanak össze egyetlen superjectum konstitúciójába (210).

Hume azt hitte, hogy az okozati hatás tapasztalása nyugszik a jelenség közvetlenségén. Whitehead szerint *megfordítva*, a jelenség közvetlenségének (presentational immediacy) az okozati hatáson alapulását tapasztaljuk (248).

Whitehead *megfordítja* Kantot is. Kant szubjektív adatoknak objektív világ megjelenésébe való átmenetét írja le. Whitehead ezzel szemben azt írja le, miként mennek át objektív adatok szubjektív kiélegülésbe. Kant számára a világ az alanyból merül fel, Whitehead számára a világból merül fel az alany — inkább *superjectum*, mint *subjectum* (123). Kant számára a tapasztalat a szubjektivitásból a megjelenő objektivitásba átmenő folyamat. Whitehead szerint ugyanez a folyamat a külső világ adottságának objektivitásából egyetlen egyéni tapasztalat szubjektivitásába való átmenet (217).

Newton fizikája a tehetetlenségnek, a *skaláris* fizikai mennyiségnek uralkodó szerephez juttatásával elhomályosította azt az igazságot, hogy minden alapvető fizikai mennyiség *vektor*. Ezzel szemben Whitehead szerint a vektoroknak *érzések* felelnek meg. Az érzés csupán *terminus technicus*, amely kifejezi bizonyos elemeknek beleépítését a konkretizáló tényleges létezőbe. Az érzés *vektor*, mert kívülről behoz, sajátta tesz másvalamit. Whitehead legkülönösebb gondolata az, hogy mindennek a világon *érzést* tulajdonít (249). Ezen azonban csak ezt a vektorszerűséget, ezt az elsajátító funkciót szabad érteni. Ezért Whitehead így írja át Herakleitoszt, — aki szerint *minden folyik* — a matematikai fizika nyelvére: *minden vektor*. Viszont Demokritoszt így írja át: az energia minden áramlása quantum feltételeknek engedelmeskedik (438).

Végül Whitehead szakít azzal a filozófiai hagyománnyal is, amely a tudatot, a gondolatot és az érzéki észrevételt — a megjelenés közvetlenségének módja szerinti tudatos észrevételt — a tapasztalás lényeges elemeinek véli. Ezek, szerinte, mind a fizikai, mind a lelki tapasztalatban lényegtelenek. Viszont minden tapasztalat kétsarkú, van fizikai pólusa és lelki pólusa (50).

Az eddigiekből látható, hogy Whitehead a metafizika színfalait alaposan átrendezi. E *megfordítások* után érdeklődhetünk *átfogó gondolatok*: az ősi problémákat elintéző, közömbösítő világmagyarázata iránt.

Whitehead könyvének olvasása olyan kemény dió, hogy e tekintetben alig akad párja a mai filozófiai irodalomban. Kozmológiája olyan bonyolult, hogy kimerítő ismertetésére gondolni sem lehet. Telve van olyan részletezéssel, amelybe az olvasó, aki józanságát a spekuláció mámorával szemben meg akarja őrizni, a szerzőt már a legjobb akaratlan sem követheti.

Kimerítő ismertetésre nincs is szükség. Csupán a fő elgondolás alapvonalainak kiemelése kívánatos, amennyiben ezek a filozófiai világmagyarázatnak a jogtudományban is értékesíthető elemeit szolgáltatják.

Whitehead — mint tanulmányának címe is mutatja — a realitást folyamatnak gondolja. A tényleges létező az egész világegyetem a külö-

nős kielégülés elérésének processzusában (284). Ez a folyamat tapasztalat kialakulása (233). Egyúttal azonban konkretizálódási — egyben-növési — folyamat is. A konkreszcencia az a folyamat, amelynek során a sok dolog világegyeteme individuális egységet nyer, mert a *sok* minden egyes tétele határozott helyet kap az új *egy* alkotmányában (299). A létező ennek a konkreszcenciának csupán egy-egy fülkéje. Az új létező konkreszcenciává elemezhető szét. A ténylegesség csupán belépés a konkrétumba. Nincs a dolgoknak sokasága. Hanem van kreativitás, amelynél fogva nem lehetnek sokféle dolgok, konkrét egységnek alá nem rendelvek. Tényleges világot csakis közvetlen konkreszcencia szemszögéből lehet áttekinteni, ami kizárja bevégeztségét (299). A konkreszcencia tehát az egész világegyetemnek individualizálódása (231).

A világmagyarázat, — Whitehead szerint, — minden ízében a statikus látás és a dinamikus történés összjátékának elrendezése. De minden mondanivalója benne van a valóságos dolgok (*res verae*) szubjektív konkreszcenciájáról szóló beszámolójában (235).

A folyamat és a kreativitás értelmezésére nézve fontos még összefüggésük a vektorszerűséggel. A fizikában a skaláris mennyiségek csupán származékai vektor-mennyiségeknek. Ezt oda lehet fejleszteni, hogy a továbbítás — vagy továbbhaladás („passing on”) — folyamata alapvetőbb az individuális ténynél. Ennélfogva a továbbítás kreativitás: létrehoz, előidéz, teremt (302).

A folyamat abból áll, hogy a tényleges létezők áradatába (flux) örök tárgyak (eternal objects) „lépnek be”. Ezt a „belépést” úgy képzeljük, amint a móló „belenyúlik” a vízbe, holott a móló mozdulatlan s a víz veszi körül mozgással. A folyamat folytonos „megragadásokból (prehension)“ áll. A tényleges létező konkretizálódásának folyamata alatt szubjektív szuperjektum. De kielégülése után objektív halhatatlanságra tesz szert, miután elenyészett. A teremtmény atomisztikus (48) és Whitehead filozófiája a ténylegesség sejt-elmélete (309). A prehenziók azonban nem atomisztikusak (332).

Az eddigiek alapján megérthetjük, hogy Whitehead egész filozófiáját legjobban összefoglalja az a mondata, hogy a világegyetem *teremtő haladás újdonságba* (creative advance into novelty) (314).

Kiegészítésül talán még jó lesz áttekinteni, hogyan oldja fel Whitehead a szükségszerűség és szabadság alternatíváját. A konkreszcencia magában hordja mindannak determinációját, ami determinálható, de azért helyet tart fenn a konkretizálódó subjectum-superjektum szabad döntése számára is (38). Ez éppen a konkretizálódás és szubjektívizálódás értelme. Már most a ténylegesség objektivitást az elenyészésével nyer, miközben elveszti szubjektív közvetlenségét. Elveszti célokozatosságát és elnyeri hatásokozatosságát (40). Amint láthatjuk, a szükségszerűség és szabadság alternatívája a konkretizálódásban, a szubjektívizálódás és objektívizálódás, a levés és elenyészés váltakozásában van feloldva.

Melyek a legfontosabb *átfogó gondolatok* Whitehead kozmológiájának tartószervezetében?

A *folyámát elve* azt mondja, hogy valamely létezőnek a mivoltát az teszi, hogy miként lesz (31). Az *ontológiai elv* azt mondja, hogy tényleges létezőktől elválasztottan semmi sincs (58). A *relativitás elve* szerint minden tényleges létező — s a világegyetem valamennyi eleme — alkotóeleme minden egyes tényleges létezőnek (205). A *szubjektivitás elve* szerint pedig alanyok tapasztalásaitól függetlenül nincsen semmi (234).

Ez elvek alapján Whitehead — mondhatni — *váltófogalmakhoz* jut el, amelyek a filozófiai alternatívákat mintegy *átváltják* egymásra. A végletek közötti fokozatos átmenet megvilágításával azoknak merev ellentétét közömbösítik. Ilyen az *érzés*, amely Whitehead szavai szerint „annak az alapvető műveletnek a megjelölésére szolgál, amely az adatok objektivitásából a tényleges létező szubjektivitásához való átmenetben áll“ (55). Az *érzés* tehát vektor módjára átváltja a tárgyiséget alanyisággá. Megfordítva, az elenyésztés váltja át a tényleges létező alanyiságot „tárgyi halhatatlanságra“.

A teremtő haladás újdonságba *váltófogalom*, amely megmagyarázza, miként lesz a sokból egy, miként lépnek örök tárgyak (értékek) a levés áradatába (a ténylegességbe). A változást megmaradásra s a megmaradást változásra váltja át.

A folyamat, amely tapasztalat is, konkretizálódás is és teremtés is, élményszerűen egybefogja az általánost és a különöst, az alanyt és a tárgyat, az értéket és a tényt, a sokat és az egyet, a szükségyszerűséget és a szabadságot, a megmaradást és a változást, a szellemet és a természetet. A folyamat üteme ezeknek az ellentéteknek a *váltakozása*. A végső gondolat, amely minden ellentétet old és minden bifurkációt megszüntet: a *kreativitás*. A végső fogalmak, amelyek megértése végett Whitehead már csak az intuícóra hivatkozik, az „*újdonság létrehozása* (production of novelty)“ és a „*konkrét együtteség* (concrete togetherness)“. A konkreszcencia végső értelme az „*új együtteség létrehozása* (production of novel togetherness)“ (29).

Hangsúlyoznom kell, hogy Whitehead kozmológiájának csupán a hordozó alapgondolatait emeltem ki és mutattam be. Az elgondolás emlékeztett Bergsonra. Felvethetjük a kérdést, miféle sikerre lehet reménye a világ élettel, érzéssel, lélekkel felruházásának. Whitehead jogcíme az, hogy a bifurkációt másként nem tudja megszüntetni. Technikája az, hogy a lélek eszméjét annyira *lemérsékli*, — ebben nagy szolgálatot tesz neki a tudatalatti, — hogy azután az *érzés* elemi formáját azonosíthassa az egyetemes fizikai vektorszerűséggel.

Whitehead maga is hangoztatja, hogy kísérlete számára véglegeséget igényelnie örültség volna. Mindenesetre érdekes, hogy a természettudomány oldaláról indulhatott ki ez a nagyszabású kísérlet a természet és a szellem összehangolására, jelképi vonatkozásaiak felkutatására. Nem lehet büszkébb és merészebb vállalkozása a gondolkodásnak, mint felkutatni azokat az *átkötő vonalakat*, amelyek a szellemet és a természetet — a gondolat teremtette végső ellentéteket — erőszakolás nélküli, azaz mindkét irányban termékeny, egységbe foglalják.

Whiteheadból a következő tanulságokat meríthetjük a jogtudomány számára:

1. A jognak a jogtétellel — normával, szabállyal — való azonosítása — és a jog esetvilágának elhanyagolása — a jog világot absztraktív módon két ágra bontja (bifurkálja) és arra vezet, hogy a realitást összetévesztjük az absztrakcióval, (amikor azt hisszük, hogy a jog a jogtételben már kész).

2. A tiszta jogtan a joglépcsők elméletével már bevezette a jogtudományba azt a gondolatot, hogy a jog konkretizálódási, individualizálódási lépcsők összefüggő piramisa, amelynek csúcsán az alkotmány, alján pedig a végrehajtási aktusok helyezkednek el.

Ebbe a konkretizálódási lépcsőzetbe Sander beleszótta a jogtapasztalás és a jogeljárás elméletét. Eszerint a jog speciálisan megszerzet tapasztalás és folyamat. Ez nyilván egészen közel jár ahhoz a felfogáshoz, amely a világot tapasztalásfolyamatnak tekinti.

3. Az a gondolat sem ismeretlen a jogtudományban, hogy a jog is teremtő haladás újdonságba. A konkretizálás hozzáadás, teremtés, újdonságba haladás, amint azt ma már — a szabadjogi irány nyomdokain — a jogalkalmazás elmélete általánosan elismeri.

4. A jog is tagolt, ütemelt, mintázott folyamat. Normák és tényállások kölesönös szerepe az, hogy a tényáradatba normák „lépnek be“. Ezt úgy kell képzelni, hogy *tartalmak*^{6a} válnak leolvashatóvá a folyamatról.

5. Ez a folyamat folytonos szubjektíválódás és objektíválódás is. Csak alanyravitkozttatva és csak alanyi teremtőaktussal lehet a jogot konkretizálni. Ha ez megtörtént, az eredmény — a hasonló eredményekkel együtt átlagosítva — objektíválódik, tartalomként válik le.

6. Mindezek a jogszemléletnek azt a messzemenő átalakulását jelentik, hogy a jogban sem beszélhetünk többé egymástól függetlenített, „egyszerűen elhelyezett“ „dolgokról“. Nem beszélhetünk jogtétellekről függetlenül a jogesetektől, sem megfordítva. Nem beszélhetünk tényállásról a jogtól függetlenül, hanem csak a tény jogi állásáról. Nem beszélhetünk jogi előfeltételről, hanem csak a jogról *mint* előfeltételről vagy *mint* következményről.

Maga a jog sem függetleníthető, környezetétől elkülöníthető valami. Ezt a jog és nemjog közti folytonos átmenet, a szabadjog és a jogforrás elmélete mutatja. A jog fínom, de érzékeny szálakkal függ össze a természettel és a társadalommal, csupán különös mintázású természeti és társadalmi folyamat. De a joron belül is minden mindennel összefügg. A legkisebb jogeset is tükre, mikroszkópikus képe az egész jognak s a jog az egész világegyetemnek.

Az általános relativitás gondolata a jogszemlélet számára azt jelenti, hogy minden jogi eljárás az *egész jog*, egyetlen esetre való különös konkreszcenciájában. Minden egyes jogeset az egész jog konkretizálódása, „eseppje“ a teljes jognak, amelybe annak egész élete bele-tölul.

^{6a} Ezek a „belépő“ és „leváló“ *tartalmak* a platonai *formák*nak felelnek meg.

7. Az egész folyamat legkisebb szakasza, atomikus egysége: egyetlen jogi eljárás. Ez a maga elemeinek, a tartalom bekövetkezendőségének (jogi szükségesség, *iuris necessitas*) és a folyamat bekövetkezhetőségének (esély) a gondolati kapcsolata. Minden egyes eset, tényállás, ilyen sztatikus (szükségesség) és dinamikus (esély) joghelyzeteket konzumál (bekövetkezést jelent) és fejleszt tovább. A szükségességből csakis esély bekövetkezésével fejlődik ki újabb szükségesség. Az esélyből csakis szükségesség közbenjöttével fejlődik ki újabb esély. Elymásmának *conditio sine qua non*-jai.

A joghelyzetek elméletének kidolgozásában az analitikus iskolának vannak érdemei.

8. A szubjektivitás elve is mind erősebben érvényesül a jogtudományban is. Alanyok tapasztalása nélkül a jogban valóban semmi sem történhetik. Mindíg erősebb lesz az a törekvés is, hogy elvontságok helyett a joggal élő emberek — elsősorban a bíró — lelki funkcióit tanulmányozzuk. Még azt a gondolatot is megtaláljuk, hogy nem a tudatos, racionális funkciók a leglényegesebbek, hanem a nemtudatos, az irracionális mozzanatok. A joghézag elmélete bemutatja, miként „hoz be” a látszólag pusztá formális logikai műveletekbe — a jogi szillogizmusba — irracionális elemeket a kondicionáló tényezők hosszú sora. Ezek irracionális, nemtudatos lelki folyamatokon keresztül érvényesülnek, Whitehead „érzései” módjára vektorszerűen másvalamit hoznak be a jog logikájába.

Stammler óta az a gondolat sem idegen a jogtudományban, hogy a jog csupán rendező elve gondolkodásunknak. A jogot valóban nem tekinthetjük kézzelfogható dolognak. Ellenben mindinkább szemléleti tüneménynek, lelki életünk bizonyos komplikációjának, vágyképeink konfliktusa lereagálásának, jelképek táncjátékának, a társadalmi színjáték értelmezési skémájának tekintjük.

9. Az ontológiai elvet, — amely szerint tényleges létezőktől függetlenül semmi sincs — a jogtudományban a pozitivitás elve képviseli, amely szerint jogesetről leolvashatóságtól függetlenül jog nincsen.

10. A folyamat elve, — amely szerint mindennek mibenléte egyenlő a létrejövetelével — a jogtudományban alkalmazva azt jelenti, hogy a jog sohasem kész, hanem örökös átalakulás. Örökös újratekésítés és elenyésztés. Megmaradása csupán folytonos újratekésítés. Ha újdonságba haladását elhanyagoljuk, akkor örökös körforgás a delegációnak a joglépcsőzeten lefutó s a pozitíválódásnak ugyanazon felfutó pályáján, a beszámítás pályáján pedig a jogi előfeltételek és a jogkövetkezmények között, amelyek sorozatai egymásba fordulnak, mert kiderül, hogy a végső jogkövetkezmények egyúttal a végső jogi előfeltételek is.

A jog örökösen *sokféleségbe* bomlik szét. Ebben a szétesett állapotban szemléljük, amikor a jogtételék és jogesetek áttekinthetetlen tömkelegét, mint múlt alakulásának emlékeit gyűjtjük. De örökösen *eggyé is válik*, amint újra konkretizálódik és egész örökségével belezúdul és belezeng legújabb aktualizálódásába, egyetlen ítéletbe vagy egyéb jogi aktusba.

A jog örökösen merev tartalommal jegecesedik ki a jogtételekben és ismét cseppfolyósra olvad szét a jogesetekben. Örökösen átváltja önmagát tényből értékké és értékből ténnyé. Saját alakulásának folyamatába lebukva, abból örökös váltakozásban hol mint *érvény* (norma), hol pedig mint *lét* (faktum) bukkan fel.

A jog örökös *változás*, mert amint létrejön, azonnal el is enyészik, de örökös *megmaradás* is, mert önmagát változásában ismétli és reprodukálja.

A jog örökös, váltakozó játéka a *szükségszerűségnek* és a *szabadságnak*, az *általánosnak* és a *különösnek*, a *tárgyiságnak* és az *alanyiságnak*. Általánosságában szükségszerű, tárgyi és meghatározott. Különosságában alanyi és szabad.

Amikor szükségszerűen és tárgyilag meghatározott általánosságát *átváltja*, konkretizálja, akkor tárul fel benne az a hézag, amelyben új teremtésként kibomlik benne a szabadság és az alanyiség virága.

És talán ez a jog végső értelme a világegyetemben: ez a mélyértelmű színjáték, ez a felsőséges gazdálkodás a végső ellentétekkel, a végső világegyetemekkel, gondolkodásunk és vágyaink végső jelképeivel. Talán mégis van abban valami, hogy a jog *kozmosz* princípium: a világegyetem nagy számoltatója, az utolsó ítélet!

Vissza Humehoz, Kanthoz, Böhmhöz.

Whitehead nagyon gondolatébresztő. De kissé túl van a tudományon. Élményfilozófus, mint Bergson, aki a művészi látás és a műalkotás filozófiáját látja bele a világegyetembe. S amint Bergson is főleg a művészek filozófusa, úgy Whitehead világmagyarázata is azoknak fog megfelelni a jogászok közül, akik a jogi kultúrát nem annyira tudománynak, mint inkább művészetnek tekintik.

Whitehead kindulópontja az, hogy a tudomány nem ad megnyugtató világgépet. Ebből azonban saját kozmológiájának a bírálata is önként adódik: hogy t. i. nem egészen tudomány.

Whitehead maga is lemond arról, hogy kísérlete számára végérvényes elismerést igényeljen. Intuitív kiindulási pontjai — a kreativitás és a konkreszcencia — valamint platonizáló hajlama — az örök tárgyak — számára valóban csakis azok részéről várhat elismerést, akik ezeket élményszerűen maguk is vallják. Még inkább áll azonban a végtelenbe vesző finom részletezéseire, hogy inkább a hit, mint az ellenőrizhető tudás szárnyain lehet őket követni.

Azt mondhatná valaki, hogy Whitehead annyit veszít tudományosságban, amennyit nyer a tudományos világgép kiegészítésében. Ez nem egészen igazságos, mert láttuk, hogy Whitehead szigorúan tudományos elveket is bőven felhasznál kozmológiájában. Másfelől nincs abban semmi rendkívüli, hogy a teljes világmagyarázat nem teljesen tudományos.

Ez csak annyit jelent, hogy a tudomány nem minden. Éppen ebből indul ki Whitehead is, Bergson is és meg is tudják magyarázni, hogy a tudomány miért nem lehet minden. Nagy haszonnal hallgathatjuk

azt is, hogy a tudományon kívül mit tudnak még mondani. Csak hasznunk lehet abból is, hogy tudományunkat nem tartjuk tökéletesnek, abból is, ha tudjuk, hogy a tudományon kívül, vagy azon túl lelkünk ösztönösen, élményszerűen mennyire képes tájékozódni, végül abból is, ha lehetőleg számontartjuk, hogy a világ — vagy a jog — felőli tájékozottságunkon belül hol kezdődik és hol végződik a tudomány.

A tudomány nem minden. De a tudomány is valami. A tudományosság nem egyéb, mint tudásunk ellenőrzésének a jó lelkiismerete. Ennek szavára hallgatva kell mindig újra visszatérnünk Humehoz, Kanthoz és Böhmhöz.

Mennyiben nevezhetők ezek a gondolkodók a tudomány jó lelkiismeretének? Annyiban, amennyiben a legnagyobb ellenállást tudták kifejteni ismeretvágyunk lelkiismeretlen kielégítésével szemben. Amit nem ismerünk, arra nem voltak hajlandók ráfogni, hogy ismerjük. A megismerés illuzióival — és utópiáival — náluk elszántabban senki nem szállt szembe.

Vigasztaló, hogy a megismerésnek vannak ilyen megvesztegethetetlen, hű és józan sáfárjai is. Szebb jutalmuk nem lehet, mint az, hogy a mai természettudomány most őket igazolja, akik felett a filozófia „könnyű lovassága“ már napirendre tért volna.

Hume jutott arra a gondolatra, hogy az ok és okozat közötti kapcsolatot szükségessége nem a dolgokban van, hanem bennünk: a kapcsolatot ismétlődésének megszokása váltja ki szükségességének hiedelmét.

Kant is azzal akarja forradalmasítani gondolkodásmódunkat, hogy eddigi feltevésünk helyett, — amely szerint ismereteinknek kell a tárgyakhoz alkalmazkodniok, — abból indul ki, hogy ellenkezőleg a tárgyaknak kell alkalmazkodniok ismeretünkhöz.⁷ Ebből a feltevésből kiindulva aztán kiderül, hogy a dolgokról a priori azt ismerjük csak meg, amit mi magunk helyeztünk beléjük.⁸ Kant nagy gondolata is az, hogy az értelem a maga (a priori) törvényeit nem a természetből meríti, hanem előírja a természetnek őket.⁹

Kant azután megkülönböztetett érzékiséget és észet, szemléletet, kategóriákat és eszméket, tapasztalat előtti és utáni ismeretet, elemző és összetévő ítéleteket. A térről és időről kiderül, hogy azok a priori szemléleti formák. Vannak azonban a priori gondolkodási formák is: ezek a kategóriák. A tapasztalat már összetétele az érzékiség passzív befogadó — és az értelem spontán alakítókéességének. Fogalmak szemlélet nélkül üresek, a szemlélet fogalmak nélkül vak.

⁷ „Bisher nahm man an, alle unsere Erkenntnis müsse sich nach den Gegenständen richten; aber alle Versuche, über sie a priori etwas durch Begriffe auszumachen, wodurch unsere Erkenntnis erweitert würde, gingen unter dieser Voraussetzung zunichte. Man versuche es daher einmal, ob wir nicht... damit besserfortkommen, dass wir annehmen, die Gegenstände müssen sich nach unserem Erkenntnis richten...“ *Kritik der reinen Vernunft*. Vorrede zur zweiten Auflage. Cassirer-kiadás. IV. 72.

⁸ „... die veränderte Methode der Denkungsart... dass wir nämlich von den Dingen nur das a priori erkennen, was wir selbst in sie legen.“ U. o. 19.

⁹ „... der Verstand schöpft seine Gesetze (a priori) nicht aus der Natur, sondern schreibt sie dieser vor.“ *Prolegomena*. Cassirerkiadás. IV. 72.

Minden tapasztalat össze van téve a benne adott szemléleti anyagból és az őt megelőző szemléleti és gondolati formákból. A tapasztalat *alkotó* (konstitutív) elemei között tehát tiszta értelmi fogalmakat is találunk, ilyenek a mennyiség és minőség, a vonatkozás (szubsztancia és accidens, ok és okozat, cselekvő és szenvedő kölcsönhatása) és a modalitás (lehetőség, lét, szükségesség) kategóriái. Ezeket Kant az ítélet logikai funkcióiból vezeti le. A legfőbb elve pedig a szemlélet értelemre vonatkoztatásának az, hogy tudatunkban összeköthetők legyenek sokféle képzetei: az appercepció szintetikus egysége feltételeinek megfeleljenek.

Ezenkívül a tapasztalat még a tiszta értelem alapelveinek *szabályozó* (regulatív) uralma alatt is áll. Ilyen az, hogy minden szemlélet extenzív és intenzív mennyiség. Továbbá, hogy tapasztalat csakis észrevételek szükségszerű kapcsolatának képzetéből állhat; hogy a jelenségek minden változása közben megmarad a szubsztancia és annak mennyisége a természetben sem nem gyarapodik, sem pedig nem csökken; hogy minden változás az ok és okozat kapcsolatának törvénye szerint történik; hogy a térben egyidejűleg észrevehető szubsztanciák kölcsönhatásban vannak, stb.

Eddig tart a tapasztalat elmélete, mert a kategóriák csakis a tapasztalat megszervezésére valók, másra nem használhatók. A megismerés azonban, amely szemlélettel kezdődik és fogalmakkal folytatódik, csak az eszmékkel végződik. Ezek a kategóriák meghosszabbításai a végtelenbe, mert a tapasztalatban adott jelenségek feltételeit nem csupán a tudat egységéig, hanem azon túl egészen a feltétlenig, a feltétlen teljességig nyomozzák. Az eszme tehát feladat, amelynek szerepe az értelem fogalmaival szemben hasonló ezekéhez a szemlélettel szemben. Az eszme az ész szabályozó elve. A konstitutív és regulatív funkció összezavarása vezet bizonyos esalfa látszatokhoz, amelyeket bármennyire belátunk és feloldunk is, az ész természeténél fogva mégis szükségkép előállnak (transzcendentális látszat). Ezek feloldása, az elme tévképeinek a leleplezése, Kant ragyogó teljesítménye, Alapgondolata az, hogy ha regulatív elveket konstitutívnek tekintünk, akkor mint tárgyi elvek ellentétesek lehetnek, ha ellenben csupán maximáknak tekintjük őket, akkor nem igazi ellentét, hanem csupán az ész különböző érdeke okozza a gondolkodásmód szétválasztását. Legtöbbször arról van szó, hogy a jelenséget önlétezőnek tekintjük. Aki pl. a világot végtelen vagy véges nagyságúnak mondja s e két tételt kontradiktóriusan ellentétesnek hiszi, az felteszi, hogy a világ önlétező. De ha elosztatjuk ezt a transzcendentális látszatot és tagadjuk, hogy a világ önlétező, akkor a kontradiktórius ellentét dialektikussá válik és mivel a világ nem önlétező, azaz képzeteink regresszív sorától függetlenül nincs, tehát sem nem végleges, sem nem végtelen. Nincs adva a jelenségek sorának tapasztalati regresszusában, nem feltétlen egész, tehát nem is végtelen vagy véges nagyságú létező egész.

A kategóriáknak és alapelveknek Kant készítette táblázatait, amelyekről ő azt hitte, hogy egyetlen elvből, az ítélet logikai funkcióiból

vezette le — s amelyek a valóságban csupán a korabeli logikának tökéletlen osztályozásait és sémáit másolják — az idő megőrölte. Időtálló-nak bizonyult ellenben maga az alapgondolat. Az új természettudomány is ezt a kanti alapgondolatot igazolja. Ez a gondolat, amely döntő lépése az emberi gondolkodásnak s a tudomány *haladásának* fényes bizonyítéka, abban áll, hogy érzéki benyomásainkat csak gondolkodásunk formái szervezik tapasztalattá. Ismeretünknek csak az a szerkezete, törvényszerűsége eleve bizonyos, amelyet magunk vetítünk bele. Kant fellengős spekulációra adott alkalmat azzal, hogy mereven, sémaszerűen fogta fel a gondolati formáknak ezt az ismeretszervező működését: a „tisztá értelem“ és a „tisztá ész“ személytelen munkájának tulajdonította, amiből azután hamarosan fogalomkultuszt és „világészt“ csináltak.

A másik nagy gyengéje Kant filozófiájának, hogy a gyakorlati ész birodalmában, vagyis erkölcsi és jogtani spekulációjában, engedett criticizmusából és visszaesett a metafizikába.

Kant halhatatlan alapgondolatának következése ugyanis, hogy a tapasztalaton túl ismeret nem lehetséges. A tapasztalaton túl csupán az eszméknek szabályozó működését találjuk. Az eszme annyiban szabályozza az ismeretet, hogy a feltételes tapasztalati adottságoknak — jelenségeknek — feltételeit egészen a feltétlenig, — tehát véget nem érő sorban — kutatja. Az ész azonkívül, hogy ezt a feladatot kitűzi az eszmében, még arra is képes, hogy kritizálja az eszméknek helytelen használatát, azaz hogy korrigálja a saját téveszméit. Már ebben derűlátó volt Kant, mert az észnek feltétlen képességet tulajdonított saját tévedéseinek a leleplezésére.

Amikor már most Kant mégis vállalkozott arra, hogy az erkölcsi törvény érvényességét a gyakorlati ész segítségével bebizonyítsa, akkor kétségen kívül ellentétbe került a tiszta elméleti ész kritikájával. Az ismeretkritika magas színvonaláról lecsúszott és visszaesett abba a rossz-émlékű metafizikai spekulációba, amelynek ingatag voltát maga leplezte le. Valószínű, hogy Kant visszariadt saját ismeretkritikájának gyakorlati következményeitől s azért tette a gyakorlati észnek azt az engedményt, hogy az olyat is tud művelni, aminek lehetetlenségét az elméleti ész kritikája világosan kimutatta: az eszme merő értelemszabályozó szerepén kívül annak tárgyteremtő, konstitutív szerepét is igazolni.

Kant túl akart jutni Hume szkeptikus álláspontjára. Vajjon túljutott-e? Vegyük az okozatiság példáját. Ez egyikük szerint sem a dolgokban van, hanem Hume szerint a megszokásban, Kant szerint pedig apriori értelmi formában. Hume tehát tartózkodóbb és rugalmasabb, Kant ellenben feltétlen és merev magyarázatot ad. Kant nem az alapgondolat továbbfejlesztésében megy túl Hume-on, hanem kritikai módszerével azt sokféle módon mutatja be és ragyogóan leplezi le a hamis látszatot. Vagyis Kant halhatatlan teljesítménye három pontban foglalható össze: 1. Gondolkodásunk formái teremthetők alakitják tapasztalatunkat és annak eleve bizonyos alapelemeit szolgáltatják. 2. A feltételesen adott tapasztalatnak véget nem érő sort alkotó fel-

tételei vannak, tehát minden *adat* teljes megismerése véget nem érő *feladat* (eszme). 3. A szükségkép fellépő hamis látszatok (jelenség és önéletező, konstitutív és regulatív szerep összetévesztése) leleplezésével megoldhatatlannak tűnő ellentmondásokat lehet kiküszöbölni.

Kant tanításának ez a maradandó magja a jogtudomány szempontjából is a legnagyobb jelentőségű, mint ahogyan a tudomány útját kereső minden megismerés a legjobb tájékozást belőle merítheti. Ezt a tájékozást azonban az eredeti forrásból kell meríteni, amint a kantai gondolatot ma legjobb tudásunk szerint értelmezzük, nem pedig másodkézből az azt átfestő és esetleg már el is avult újkanti irányzatokból.

Különösen megszívlelendő, hogy Kant *csakis* érzéki szemléleten alapuló tapasztalatot tart lehetségesnek. Kérdés tehát, nem kell-e visszatérni erre az álláspontra a lényugatnémet iskola felfogásáról, amely szerint az „érték“ éppúgy ismerettárgy — logikai forma és alogikus anyag összetétele, — mint a „tény“. Ha visszatérünk Kant-hoz, akkor a tapasztalaton túl, — amely csakis érzéki lehet, — nincs ismeret, hanem csupán az eszmék regulatív szerepe — a feltételek véget nem érő sorának kutatása — és az ész önkritikája az eszmék használatáról. Ez esetben mi a jog és mi lehet a jogtudomány? A jog — ha nem érzéki tapasztalat(?) — csakis rendező eszme lehet. Esetleg — a jogi pozitivizmus nyomán — hozzászámítjuk a joghoz azt a természetet is, amelynek ez a rendező eszme az „értelmezési skémája“. S a jogtudomány? Alkalmassint kritikája a rendező eszme helyes használatának. Erre bővebben kitérünk alább Stammlernél és a jogtudomány jellemzésénél.

Miután összehasonlítottuk a természettudomány mai forradalmi haladásának fényében azt, ami Hume és Kant maradandó teljesítménye, akkor méltányolhatjuk csak igazán Böhm jelentőségét. Bámulva tapasztaljuk, miközben Böhm munkáit mai szemmel olvassuk, hogy az idő múlása, amely oly hamarosan eltemeti az álnagyságokat, hogyan emeli fel toronymagsan az igazi, nagy gondolkodót. Ez a nagy férfiú *Dialektikájában* (1883) olyan alapfilozófiát dolgozott ki, amely szerencsésen egyesíti magában Kant rendszerességét és Hume hajlékonyságát, s amely minden lényeges ponton eredeti módon épít tovább és valósággal elébemegegy a modern természettudomány ismeretelméletének.

Böhm azt tanítja, hogy a valóság az alanynak kivetített alkotása, abban nem rejlik semmi, amit az alany belé nem rakott volna s ha valami ezenkívül mégis rejlenék, az nem valóság az alanyra nézve s így nem is lehet ismereti tárgy (265). A világgép megszerkesztésénél nélkülözhetetlen tényezők ennél fogva az ember világát alkotó funkciók is egyúttal. Az ismerés az öntudatlanul megalkotott világgépnek öntudatos utánképzésében áll. Ami tehát a világ keletkezésének feltétele, ugyanaz az ismerésnek, a világgép utánképzésének és megértésének feltétele is: a megismerési formák egyúttal a megismerési feltételek is.

Ily nélkülözhetetlen tényező a világgép megszerkesztésénél a cselekvés és annak egyetemes törvénye, az októrvény, továbbá a térben

és időben rendező szemléleti funkció. E három tényezőt nevezi Bóhm a *létezés mechanizmusának*, mert tevékenysége nemtudatos szükségképiséggel megy végbe.

Ismerő mechanizmusnak nevezi viszont a világ megértésének, a megismerésnek logikai feltételeit. Az ismerés épügy feltesz az alany részéről logikai feltételeket, mint a létezés szemlélő funkciókat. Ilyen logikai előzménye minden ismerésnek az, hogy a valóság cselekvő s így változó, hogy e változásban bizonyos részek (a lényeg) állandóan megmaradnak stb.

Mindezeket a tényezőket Bóhm a képet alkotó funkciókúl fogja fel s így a metafizikai problémák ismeretelméletiekké változnak. A végprobléma a világ magyarázata. A világot magyarázni azonban csak a világot alkotó tényezők képesek. A világ a mi képünk s ezért az egyedüli filozófiai teendő ismeretelméleti. A dialektika a végfunkciók kritikai fejtegetése, semmi egyéb (269).

A világkép megértésének alapfeltétele az alany-tárgy megválása. A cselekvés maga a kivetítés, mellyel az alany az őt korlátoló hatásokat magától eltávolítja. Ezt az oktvény szabályozza. Az alanyra nézve a kép az ő okozata s így a világ az alannyal, mint abszolút okkal, oki viszonyban áll. Az öntudat minden kép által azonosságát veszélyeztetve érzi, azért e kép ellen a maga lényegét (mely szemlélés) kifejti s ezzel a képet magától eltávolítja s így magával szembeníti. S annyiban a kivetített kép (a tárgy) az alannak okozata. Valahányszor ezen képeken változást észlel az alany, nemtudatos reflexmunkával e változást egy más képre hárítja, vagyis a változás számára más képben okot keres. Magukban a képekben annál fogva semmi sincs, ami okra vagy okozatra vallana; a képek egyformán az alany okozatai s csak az alannak változásai számára, melyek a képeken változások gyanánt jelentkeznek, kell okot keresni (270).

Az alannak az a munkája, amely a tárgyat vele szembeníti: a szemlélés. A szemlélés folytán lesz a kép az alanyra nézve mássá s a szemlélés ad a képnek bizonyos viszonyt az alannal szemben, mely szemléleti viszonyt a kép *helyének* nevezünk. Helye van a képnek az alannal szemben, s csak ennek közvetítésével a többi tárgyakkal szemben is. Az alannak e helyet adó munkája a térszemlélés s a helyeknek absztrakt lehetősége a *tér* (272).

A képek változásai a szemlélő öntudat korlátoltsága folytán abban nem egyszerre idéznek elő visszahatást, mellyel azokat magával szembeníti, hanem az *egyes* tettekre készítetik. Az egyes tettek sorának szemlélete adja azt, amit *időnek* nevezünk (273).

Önkénytelenül térbe kihelyezett és rendezett képek alakjában áll előttünk a világ; e képek a cselekvés szálaival vannak okilag egymáshoz fűzve, mint cselekvők és szenvedők, indító és szülő okok; s ez ide-oda hatások köztük az időnek vékony fonalához vannak kötve. E három ismereti forma nem szól a mi ismereti világuñkon túl, de ezen belül mindenhol érvényes s az eszmélő alany azokat mindenben találja; mert hiszen ő volt az, aki szemlélete által az egyes képek számára a tért és a helyet teremtette, aki szemlélete alapján az oki szálakat vont

köztük s változásait az idő sorában berendezte. Mindezek tehát a létezési mechanizmus nyomai, melyeket ereje a mi világunk képén hagyott, s annyiban ezek a létnek általános szemléleti formái, az ismerésnek, (mennyiben az a szemléletre szól) nélkülözhetetlen feltételei (273—274).

Ha már most azt kívánjuk megérteni, hogy miként alakulnak a szemlélet formáin keresztül az egészen alanyi képek objektív érvényű, minket kötelező s kötve tartó világképpé, akkor logikai alapfeltételként a *cselekvést* kell tekintenünk. Az egyetlen eddig ismert cselekvés, a szemlélés, előttünk mindenkor *változásnak jelentkezik* (274).

A tőlünk független valóról azonban nem szólhatnak a mi ismerekünk kategóriái; az sem nem cselekszik, sem nem változik, sem térben, sem időben nincsen. A változás tehát nem szemléleti tény, hanem értelmi pótlék, mellyel a valóságot megtoldjuk, hogy annak előtűnését az öntudatban megérthessük. A változás azért nem állhat másban, mint a szülő ok térbeli kifejtésében, azaz azon változásban, mellyel a kép az alannyal szemben más meg más helyet foglal el (275—276).

Az értelmi és szemléleti funkcióknak egybevetítése fejt meg a *lényeg* rejtelmét. Ha a kép változik, akkor mi változását a képhez csatoljuk s abból mint szülő okból igyekszünk megérteni. A képbe át tesszük a változás vonását s ezt az állandóságot, amely a változást hozta létre magából, lényegnek nevezzük. A lényeg tehát a szemléletben bírja gyökerét. De a cselekvés mozzanatát is magába zárja: olyan létezőnek gondoljuk, amely állandósága ellenére a változásoknak szülő oka, logikai alapja. S ez a lényegnek értelmi oldala.

A lényeg tehát egysége az ő jelzőinek. Változatlan, mert szemléltetik. Eredhetetlen, mert szülő ok. Mégis tényleg és tünemény egy és ugyanaz, de különböző oldalról tekintve. Ha szemlélem, akkor szétvetem egyes funkcióira, amelyek alkotják s a tünemény van előttem. Ha ellenben gondolom, akkor egységes cselekvőt gondolkodok, s a cselekvést a szemlélés a szemlélt funkciók hátterébe vetíti. Amíg tehát a lényegben nem látunk egyebet, mint egy vonást, melyet szemléletünk s értelmünk minden tárgyias képben létesít, addig semmi nehézséget nem találunk. Mihelyst ellenben a tőlünk független valóról próbáljuk állítani, azonnal ellenmondóvá lesz a fogalom. Akkor ugyanis ezen valóság állandó és változó is; egység is, többség is; külső jelenség és nem jelentkező valóság; s a valóság egyes vonásai egyenként megkövetelik a lényegesség jelzőjét, holott az csak az összefűző egységet (az úgynevezett vinculum substantialet) illeti meg (276—277).

A lényegről szellemi korlátoltságunknál fogva csak két jelzőt állíthatunk, vagy szemléletit, vagy értelmét. Vagy térben kiterjedt részekből (atomusokból) álló ismerettárgynak, vagy pedig a szemlélet korlátaitól, szakadozottságtól és folytonosságtól ment cselekvőnek vesszük. Első esetben a lényeg az *anyag*, másodikban az *erő*.

És a két határozománya a lényegnek azonban minden valóságban együtt jár. A valóság a szemlélt cselekvő, tehát anyagi erő. Ha e két határozományt külön vesszük, egyik sem felel meg a valóságnak. Mert szemlélni csak a cselekvőt lehet, a cselekvő pedig számunkra csak

annyiban van, amennyiben hat, kivetítettik és szemléltetik. Az anyag erő nélkül annyi, mint tartalom lét nélkül (278).

Böhm tehát az anyag és erő fogalmában nem talál egyebet, mint a valóság megszerkesztéséhez általánosságban szükséges funkciókat, melyeknek nem tudatos szintézise képezi a valóság fogalmát. E funkciók ideális volta miatt azok között ellenmondás nincs. Ha ellenben e két funkciót valóságnak tekintjük, ellenmondások lépnek fel (279).

Böhm tehát egészen hasonló dialektikával oldja fel a metafizikai illúziót, mint Kant a transcendentális látszatot.

Böhm a külső tárgyban nem talál egyebet, mint értelmi (=jelentő) s szemléleti (=formai) funkcióknak szintetikus egységét, melyet az alany magával szembesített. Amit szemlélünk s amibe — változása megmagyarázására, az oktörvény értelmében — a cselekvést áthelyez- zük, nem más, mint saját szellemünk egyik alkotó része. A világ ezek- ből az elemekből van összeszöve s azért teljesen érthető, mivel ezek az elemek saját magunk alkatrészei s így közvetlenül ismeretesek.

Ezeket a jelentéses funkciókat mi térben szemléljük, egységbe fog- taljuk mint lényegeket, egymásra vonatkoztatjuk az ok és okozat so- rozatában, változásait az idő fonalához fűzzük. Amennyiben szem- léljük, kiterjedtnek és anyaginak nézzük, amennyiben pedig gondol- juk, cselekvőnek és erőnek látjuk őket. Ezekhez a tartalmi, jelentéses adatokhoz fűzi tehát az öntudat a maga kategóriáit állítmányokul.

Magukat ezeket az adatokat pedig szellemi erőnek, ösztönző in- dokból kifejlő valóságoknak, *ösztönöknek* tartja Böhm. Az önkénytelen egységbe olvasztott s a térben fixírozott ösztöni csoportozatok azok a valóságok, melyeket mi tárgyaknak nevezünk. Az ilyen tárgyat Böhm — immár elhagyva a kriticizmus szilárd talaját s filozófiája további részében olyan területre kalandozva, ahová most követni nem kívánjuk — *öntétnek* nevezi, *élő lénynek* és *öncélnak* tartja (281—283).

Böhm kategóriatáblázata tehát a következőleg alakul. Amennyi- ben minden dolog az alany számára csak úgy van, ha szemléltetik, ez a szemlélés pedig a tér és idő formáihoz van kötve, annyiban tér és idő a *szemlélet kategóriái*. A szemléletnek csak ez a két formája van, több szemléleti kategória alá egyetlen tárgy sem tartozhatik.

A szemlélés az alany *cselekvése* s egyúttal a tárgynak az alanyra gyakorolt *hatása*. Az értelem tehát a tárgyat *cselekvőnek* fogja fel: vagy ok vagy okozat. A cselekvés az értelem alapfeltevése és minden további meghatározás erre az egyre, az *ok értelmi alapkategóriájára* vezethető vissza.

A szemlélet és az értelem az a két forrás, amelyből a tárgyi képek alkotó mozzanatait merítjük. Összeműködésükből *vegyes kategóriák* állnak elő. A lényeg a cselekvésben állandósult ok: az állandó cselek- vés. Az ok, amennyiben cselekvését térben és időben szétveti, adja az okozatot, vagyis a *tünemény* kategóriáját. A lényeg cselekvése, ha szemléletileg vesszük, adja a *változást* s ennek térbeli formáját a *mozgást*.

Minden lényegben két elem van, a szemlélet állandósága és a cse- lekvőség. Mint tárgy tehát kiterjedtnek látszik és szemléleti *anyaggá*

lesz, mint pusztá cselekvőség ellenben az erő képében áll előttünk (284—285).

Dialektikájának összefoglalásában így a legrövidebb formulára hozva, Böhm tanítása valóban nagy. Maradandó értéke és termékenyítő hatása cáfolhatatlan bizonyítéka lesz majd annak, hogy ha uralkodó tanná nem is tudott válni, de Magyarországon is volt *nagy filozófia*.

Nem tudjuk, vajjon merészséget vagy józanságát csodáljuk-e inkább? Ez a kategóriatáblázat — a legjózanabbak, legvilágosabbak és legtakarékosabbak egyike a filozófiában — folyékonyá oldja fel Kant merev kategóriáit. Hajlékonyságával és rugalmasságával megy elébe a természettudomány mai forradalmának. Kategóriái nem egyebek, mint áttetsző ábrái elménk bizonyos funkcióinak. Oly áttetszők, hogy nem is végérvényesen kötelezők, hanem továbbfejleszthetők. Böhm dialektikája csak természetrajza a világképet szerkesztő elme egy bizonyos fejlődési korszakának. Ezt azért mondhatjuk el róla, mert kategóriái teljesen bele vannak oldva az alany funkcióiba, merőben áttetsző leírásai csupán az alanyi képszerkesztésnek. Nincs eleve-elrendeltsége annak, hogy az alany örökre csakis ezeket a szerkesztő elveket vetítheti ki magából a képbe. A gondolkodás bizonyos fejlettségi színvonalra mellett nélkülözhetetlenek, ha azonban a fejlődés túlhalad rajtuk, nincs semmi baj, hiszen az alany új képszerkesztő elvek pókhálófonalait bocsátja majd ki magából, mint ahogyan ismerési formáinak eddigi hálózata sem volt egyéb, mint tükörképe az alany saját elmefejlettségi állapotának.

Böhm ismeretelmélete azért őrizte meg 60 év távlatában is újszerűségét, használhatóságát, rugalmasságát és alkalmazkodóképességét, mert Böhm nem mondja annyiszor, mint Kant, hogy *a priori*. Comte pozitívizmusaival mérsékli Kant racionalizmusát. További magyarázata Böhm hallatlan újszerűségének az is, hogy a szemlélet és értelem funkcióit némileg szembeállítja egymással és a kettőnek kölcsönös jätékával — mintegy ellentétes vágyképekkel — sok feloldhatatlannak vélt ellenmondást megmagyaráz. Végül Böhm hajlékony és olvadékony kategóriáiban először merül fel a gondolkodási formákkal való gazdálkodásnak, el- és visszaváltozásai ellenőrzésének s magának a változó, fejlődő kategóriarendszernek a gondolata.

Nem állítom, hogy Böhm mindezt világosan látta. De mégis ő teret, időt, okot, változást, lényegét, anyagot, erőt meg tud nekünk magyarázni a képszerkesztő alany funkcióiból. A változást, lényegét, anyagot és erőt egyenesen szemléleti és értelmi funkciók egybevetítéséből magyarázza. Ezekből az ellenmondást csakis úgy küszöbölhetjük ki, hogy külső valóság helyett belső funkciókra vonatkoztatjuk őket. Ezek levezetése tehát megmagyarázza őket, mint az egybevetítés tüneményeit, és ugyanakkor hamis látszatként szétoszlatja őket, mint önlétezőket. Vagyis megmagyarázza, ha kell, hogy miként jutunk e vegyes kategóriákhoz, de azt is, hogy csupán „szellemi gyarlóságunk“ folytán jutunk hozzájuk. Egymással ellentétes alanyi funkcióink tükröződései, egybevetítései csupán: látszat, hogy látszatonál többek. És látszat a

külső tér és idő is, „trópus“ csupán, ha elvágjuk a szemlélet alanyi funkciójától, a belső tértől és időtől. Az oki és a cselekvés értelmi alapkategóriája pedig éppen nincs sem a külső tárgyban, sem a szemléletben, hanem csakis a szemlélettel ellentétes értelmi funkcióban. Az összes kategóriák magyarázhatók tehát, de csakis az alany nagy világképszerkesztő bűvészjátékából, alany-tárgy megvalásából, belső funkciók kivetítésének kénytelenségéből, önfenntartásból és reflexből. Az egész világkép, minden tárgyszerű szükségképiségevel, egész kategóriális alapperendázatával, csupán tükörképe az alanyi funkciók egybizonyos gyarló állapotának. Ebben van benne az utalás a gondolkodási formák továbbfejlődésére, mert hiszen tökéletesebb kategóriákat nyilván még könnyebben le lehetne vezetni az alanyi funkcióknak valamely kevésbé gyarló állapotából.

Böhm tehát olyan áttetszően mutatja be a kategóriák levezetését az alany ismerő funkcióiból, hogy félúton elébemeny fejlettebb alanyi funkciókból fejlettebb kategóriák levezetésének. Nincs meg tehát nála a kategóriatáblázatnak kanti merevsége. Az ő levezetéseit akként értelmezhetjük, hogy módszereivel le tudja vezetni még a lényeket, okot, változást, anyagot és erőt is, holott ezeknek önlétezése látszatnak bizonyul, szükségképeni jelentkezése pedig ellentétes szellemi funkcióinkegybevetítésének. Ha az egybevetítésnek ezt a szükségképiséget s ha az önlétezésnek ezt a látszatát meg lehet magyarázni, mennyivel könnyebb lenne levezetni tökéletesebb gondolati formákat tökéletesebb alanyi funkciókból. Vagyis mennyivel inkább rendben lenne minden, ha lényegről, okról, cselekvésről, változásról, anyagról és erőről egyáltalában nem is kelene beszélnünk, ha ezek helyett a bár megmagyarázható, de nem kívánatos gondolkodási formák helyett olyanokat használhatnánk, amelyek nem torzít el kezdettől fogva alanyi funkcióink gyarlósága, amelyek ezeknek nem gyarlósága, hanem tökéletesedése folytán válnak nélkülözhetetlenné. Eképpen tör utat Böhm hajlékony ismeretelmélete a tudomány mai forradalmának, a régi merev gondolkodási formák felszámolásának, fellágyításának és újjáalakításának.¹⁰

¹⁰ Böhm tanításának rövidre fogott és korszerű értelmezését kapjuk Bartók György *A filozófia lényege* (Bevezetés a filozófiába. 3. átdolgozott kiadás. Kolozsvár. Minerva. 72. l.) című könyvecskéjében. Ez a rövid könyv a legjobb szolgálat, amelyet a tanítvány a mester tanításának továbbfejlesztése érdekében tehetett. Egyúttal azonban a mai magyar filozófiai irodalomnak tesz hatalmas szolgálatot, amikor a magyar filozófia legértékesebb irányvonalát folytatja. Bartók könyvecskéje azért oly jelentékeny a mai irodalomban, mert távol minden egyéni eredetieskedéstől, híven ápolja a magyar filozófia legeredetibb alkotását. Hiszen Böhm nagysága is csak az, hogy meglátja és megérti a legnagyobbat, akit érdemes követni (Kantot) és meri tanítását következetesen továbbgondolni. S ha kísérletek történnék másod-, harmad- vagy negyedrendű irányzatoknak a magyar filozófia díszeiként való feltüntetésére, elég rámutatni Bartóknak, a tanítványnak tanúságtételére, hogy tudjuk: hol található az első vonalbeli magyar filozófia.

Bartóknak ezt a kitarását és kiállását a nagy mester mellett, akinek én nem lehettem tanítványa, csak dicsérhetem. Szerencsés az, aki ilyen mesterre talál és így szolgálhat eszméinek. Nehezebb volt rátalálnia Böhm útjára annak, aki nem a tanítvány pietásával, hanem csakis a saját erejéből igyekezett tájékozódni. S talán nincs minden bizonyító erő nélkül az a körülmény, hogy egészen más kiinduló pontokról Böhmhöz kellett érkeznie annak is, aki a jogi megismerés alkatát kutatva a tényelemek és értékelemek kapcsolatának elfogadható magyarázatára törekedett.

A különbség az, hogy Böhm és Bartók az alany-tárgy kettősségéből indulnak ki és utóbb bukkannak a tény-érték kettősségére, én ellenben az utóbbiból indultam ki és annak magyarázatát keresve bukkantam az előbbire.

Azt hiszem hogy Böhm és Bartók elméletének ereje az alany-tárgy, az Én és a Nem-Én kettősségének magyarázatában van, amelyet lényegileg magunkévá tehetünk. A tény-érték kettősség magyarázatánál azonban náluk egyenlenségek vannak. Ez aligha nem onnan van, hogy Böhm Dialektikájának megírásakor még egyáltalában nem gondolt az értéktanra. A délnyugatnémet iskola pontosabban tájékozta a tény-érték kettősség mibenlétéről. Ez azonban megoldhatatlan problémákhoz vezetett. Illetőleg a tény és érték dualizmusának áthidalását maga a délnémet iskola is átutalta az alany-tárgy kettősség számlájára. Ez azonban sokkal jobban sikerül Böhm kiindulópontjairól, aki biztosabban játszik az alany-tárgy kettősség instrumentumán, mint a délnémet iskola.

A helyzet tehát az, hogy Böhm mélyebben fogta meg az alany-tárgy, a délnémet iskola pedig a tény-érték különbségét. Ezért mindkét dualizmus összefüggésének magyarázatához egyik sem elég egymagában. Minket egyik dualizmus sem érdekel jobban a másiknál, hanem tulajdonképpen az egymással és a mindkettőjüket feloldó monizmussal való *összjátékuk* érdekel.

Figyeljük meg a tény-érték kettősségének az alany-tárgy kettősséggel való kapcsolatát Bartóknál! Bartók nyomatékkal helyesen hangsúlyozza, hogy a filozófia a kanti felfogás szerint az ismeret elmélete. Azt mondja, hogy „a régi filozófia „valóság-tana“ helyére az új filozófiában az ismeretről szóló tan lépik, amely az egész emberi ismeret kritikáját szolgáltatja. *Az ontológiát a gnoszeologia váltja fel*“ (38). Azt is mondja, hogy „az októrvény az emberi ismeretnek szükségszerű s tehát apriori feltétele“ (44).

Ha az ismeretről szóló tan az egész emberi ismeret kritikáját szolgáltatja és az ontológia helyére lép, ha továbbá csakis okozatos megismerés van, akkor kérdeznünk kell: miképpen léphet utóbb mégis az ontológia mellé az axiológia, vagy más szóval az alap-filozófia mellé az értéktan? Ha a filozófia ismeretten, akkor éppúgy mint az ontológia, az axiológia is csak az lehet. Ámde miként képzelhető értékismeret, ha minden ismeret a valóságnak okozatos ismerete? Az alapfilozófia kizorítja az értéktan, az érték megismerését kizárja az, hogy csak októrvény alatti ismeret van, mindezeknél fogva pedig az érték nem lehet ismeretten, tehát nem lehet filozófia sem.

Ez a nehézség távolról sem véletlen, hanem a mintául szolgáló kanti elgondolás következése. Kantnál is lezárul a természet okozatos megismerésével a tapasztalati ismeret világa. Azon túl már csak az eszmék vannak. Ez annyit jelent, hogy a tapasztalaton, a természetben túl Kant nem ismer konstitutív, tárgyteremtő funkciót. Az érték is csupán regulatív eszme lehet, mint önálló, a tapasztalati valósággal egyenrangú ismerettárgy ellenben nem fér bele Kant elgondolásába.

Böhm *Dialektikája* ennek a kanti gondolatnak a hü értelmezése. Amikor már most *Axiológiájával* az érték számára helyet keresett, az ép bemutatott nehézség jelentkezett. Mégis azt kell mondanunk, hogy sokkal szerencsésebb volt ezt a nehézséget vállalni, mint lett volna az eredeti kanti pozíció feladása vagy elmosása.

Hogy a nehézség mibenlétét világosan láthassuk, gondoljunk meg, hogy az értéket is el kell helyeznünk az Én és Nem-Én, az alany és a tárgy alapvető kettősségében, amelyből Böhm kiindul. Azonban a Nem-Én, a tárgyi világ le van foglalva az okozatos természet számára. Az értéket nehezen foghatjuk fel tárgyként, mert tárgy csak azáltal keletkezik, hogy az alany magából kivetíti, térben és időben szemléli azt, amit a Nem-Én kényszerít és az októrvény alatt megérti. Az értéknél mindez hiányzik: nincs meg a Nem-Én kényszerítése, nincs térbe-időbe kivetítés és szemlélés, nincs okozatos szükségszerűség. Az értéket tehát tárgyként megérteni így nem lehet. Amikor viszont Bartók azt mondja, hogy „az önérték maga a szellem“ (69), akkor úgy látszik, mintha az értéket alannak tekintené. A szellem ugyanis szerinte nem egyéb, mint „az Én *objektív* értelemben véve“ (30). Ha az érték maga a szellem, akkor vagy egybeesik az alannal, vagy pedig a „tárgyi alany“, „objektív Én“ kétséges konstrukciójával állunk szemben, ami aligha egyéb, mint az Én és Nem-Én alapvető kettősségének az elmosása.

A feltárt nehézség nagyon tanulságos. Kétségkívül megállapítható ugyanis, hogy Böhmnél és Bartóknál az érték legalább is közelebb esik az alanyhoz, mint a tárgyhoz. Ez pedig még mindig az eredeti kanti gondolat hatása, amely az okozatos tapasztalati ismeret tárgyain túl csakis az ész rendező eszméit látja, tehát mindazt, ami érték, a tárgyi világ helyett az alanyi tudat funkciói közé sorolja.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha az érték így elvész az alanyban, akkor nincs értelme az értéktannak, mint a valóság-tannal egyenrangú elméletnek, nem is beszélve arról, hogy ismeretlen semmiképpen sem lehet. Ha a Nem-En egyenlő a valósággal, az érték pedig az Ennek csupán mozzanata, akkor az érték sem az Ennek, sem a Nem-Ennek, sem az alannal, sem a tárggyal egyenrangú tényező nem lehet. Ez egészen megfelel az eredeti kanti gondolatnak, viszont Böhm és Bartók értéktanának a főnehézsége.

Ezen a nehézségen kétféle módon lehet segíteni s ma még nem mérhető le véglegesen, hogy melyik a helyesebb. Az egyik mód az eredeti kanti felfogáshoz való következetes ragaszkodás. Ez az értéknek az alanyra redukálásához, vagyis a tény-érték ellentétnek az alany-tárgy ellentétbe feloldásához vezetne. Ez esetben az értéktant, mint a valóság-tannal egyenrangú elméletet le kell szerelni. — A második megoldási mód a délnémet iskolából indul ki, amely az értéket a valósággal egyenrangú ismerettárgyként mutatja be. A valóság érzéki anyagnak és logikai formának, az érték pedig nemérezéki anyagnak és logikai formának az egymásbamarkolása. Ez a felfogás tehát komolyan veszi a tárgyi világnak valóság- és értékre szakadását. Ebből a felfogásból kiindulva vizsgáltam, miként lehet a szétszakított tény és értéket ismét összekapcsolni. Kiderült, hogy ez a tárgyi világban lehetetlen, mert egymást kizárják. Kizárják egymást, mert az egyik érzéki, tér-időbeli és okozatos, a másik ellenben mindezeknek az ellenkezője. Azt hiszem, hogy ez csupán egy élesen és jól formulázott álláspontnak, a délnémet felfogásnak, következetes továbbgondolása. Ebben megerősít, hogy a megoldást a délnémet irány is az alany szerepében keresi. A teljes megoldást már most a délnémet irányon túlmenve abban látom, hogy a tény és az érték csupán mint független tárgyak zárják ki egymást. Mint ilyenek azonban az alany-nak önkényes, mert ellentétes, képkivetítései. Az alanyi élményben ellenben egybekapcsolódnak, miközben minőségben, mennyiségben és polaritásban differenciálódnak. Ez az értelmezés a tény-érték ellentétet a metafizikai illúzió, a transzcendentális látszat példájára oldja fel. Ami kizárja egymást, mint önlétező és önérték, az megfér egymással, mint az elme rendező elveinek változtatása. A tény és érték ellentéte is csupán a konstitutív és regulatív funkció összetévesztésének tünete. Ez az összetévesztés azonban szükségszerű, mint a transzcendentális látszat általában, mert nem segíthetünk azon, hogy a tény és az értéket független tárgynak tekintjük: az hozzátartozik lelki berendezésünk működéséhez. Ez a megoldás a tény és érték egyenrangúságát megőrzi: együtt állnak és buknak. De buknak, holott az első megoldás a valóság ismerettárgyi mivoltát az érték rovására is megőrzi. Különben megvizsgálandó kérdés, vajjon a második megoldás nem hagyja-e meg mégis mindkettőnek ismerettárgyi mivoltát, amidőn csupán független tárgyi mivoltukat rombolja össze.

Ennek a megoldási kísérletnek számára Böhm tanítása az alany-tárgy vonatkozásról természetesen erős támasztékot jelent. Amint Bartók értelmezésében előttünk áll, nem lecsiszolt és kiügyeskedett rendszer ez, hanem az óriásnak birkózása a legnagyobb problémákkal. Nagyszerű küzdelmének eredménye torzó, mert minden igazán nagy emberi alkotás az marad. De ez a torzó számunkra becsesebb, mint az ügyesen lekerekített rendszerek légiója. Mert minden izéből a végső következtésekig merészen előretörő éles gondolkodásnak az éltető áramlata árad felénk, mert bízhatunk törekvései tisztaságában és leplezetlen emberségében, mert többet tanulhatunk tőle, mint nagyképű filozófiák szövegeiből. Bartóknak pedig hálával tartozunk, hogy ennek a legnagyobb magyar gondolkodónak a tanítását ápolja, továbbfejleszti, korszerűen értelmezi és világosságot gyújt vele az egy-
mást követő nemzedékek számára.

HORVÁTH BARNA

A kalotaszegi Ketesd mesekincse

1.

1940—42. telén négy ízben, összesen mintegy két hónapig gyűjtöttem mesét a kolozsmegyei Ketesd községben.* A közzétett anyaghoz írt bevezetőben a mesemondás társadalmi és lélektani háttéréről igyekeztem áttekintő képet adni. Most itt, az alábbiakban Ketesd mesekincsének mai állapotáról, néhány jellegzetességéről s vázlatosan tipológiai helyzetéről szeretnék beszámolni.

Teljes ketesdi mesegyűjtésem 202 epikus tartalmú, kötetlen formájú szövegből áll:¹ 15 állatmese, 80 tündérmese, 4 legenda, 6 novella, 4 ostoba-ördög-mese, 72 tréfás mese, 8 babonás történet, 1 alapítási monda, 6 megtörtént esemény, 1 ponyvaregény, 5 értelmetlen. (Gyermekektől feljegyzett, felnőtteknek való mesék. Maguk sem értették őket, és így nem tudták összefüggően továbbadni). A 202 mese körülbelül 120 féle tárgyú. A legendáknak, ostoba-ördög-meséknek, babonás történeteknek, alapítási mondanak, megtörtént eseményeknek és a ponyvaregénynek nincs lejegyzett helyi változata, valamint az állatmesék háromnegyedének és a tündérmesék kétharmadának sincs. Egyes népszerűbb meséknek viszont 5—6 variánsa is előkerült. Az anyag nem teljes. Még igen sokféle témát és számtalan változatot lehetne rögzíteni, de valahol meg kellett állni, bizonyos szám után, amelyből a helyzetre és az arányokra következtetni lehet. A feljegyzett anyagból megállapítható, hogy a ketesdi mesekincsnek kb. kétötöde tündérmese, kétötöde tréfás mese, egytizede állatmese, egytizede egyéb. A tündérmesék és tréfás mesék arányát egyformára vettem az utóbbiak javára. Tréfás-erotikus történet ugyan jóval több forog közszájon, mint amennyit lejegyeztem. Velük a tréfás mesék száma valószínűleg a tündérmesék száma fölé emelkedik. Állat-, vagyis gyermekmesét viszont a valóságban jóval kevesebbet mondanak. Sok közöttük a könyvből olvasott, iskolában tanult. Ezeknek csak egy kis része kerül majd bele a falu köztudatába. A legendák, novella-mesék szintén könyvből valók s nincsen gyökerük Ketesden; aligha fogják elmondójukat túlélni. A babonás történetek, megtörtént eseményekről szóló elbeszélések, ponyvatörténetek pedig

* A gyűjtés egyrésze, 98 szöveg megjelent az alábbi kiadványban: *Kalotaszegi népmesék*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri KOVÁCS ÁGNES. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény V. köt. 278, VI. köt. 206 l. [A szerk.].

¹ A nyomtatásban meg nem jelent szövegek a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének levéltárában vannak letétbe helyezve.

még nagyon újak. Maguk a ketesdiek sem sorolják még a mesék közé. Csupán az előadásbeli különbségek hangsúlyozására jegyeztem le őket. A meseanyagról szóló beszámolómba nem kerülnek tehát bele azok az epikus tartalmú szövegek, melyek 1. nem mesék (önéletleírás, ponyva, babonás történet, élc); 2. mesék ugyan, de nyilvánvalóan könyvből valóak s formájuknál és elszigeteltségüknél fogva elűtnek a ketesdi mese-mondói hagyományoktól; „nyersek“, nem olvadtak még bele a falu mesekincsébe; 3. amelyek a szájhagyomány útján kerültek ugyan a faluba, de mindössze egyetlen mesemondó ismeri és élteti őket. A könyvmeséknek viszont az a része, amely faluszerte ismeretes, vagy jellegzetesen ketesdivé vált, szintén vizsgálat alá kerül.

Vegyük tehát sorra a Ketesden közismert, vagy sajátosságosan helyi vonásokat magukon viselő meséket. Legegyszerűbb lenne a tárgyalásban az ANTTI AARNE által megalkotott és STRITH THOMPSONTÓL kiegészített típusrendszert² alapul venni s ennek tárgyszerinti felosztását követni, ahogy ezt nagy vonalakban az imént meg is említettük. Számos mesekutatónk megállapította azonban, hogy a magyar meseanyag csak nagy nehézségek árán illeszthető bele ebbe a rendszerbe. Egyes meséink, — pl. a Sárkányölő típusba tartozók legnagyobb része — (A-T. 300) — szinte pontról pontra megegyeznek a típuskatalógusban megalkotott vázzal, máskor azonban szűknek vagy bőnek bizonyul az előre elkészített tartalom-leírás. Egyik-másik mesénknek meg éppen nyoma sincs a katalógusban. Ez azonban nem jelentene különösebb nehézséget, hiszen a szerkesztők számoltak ezzel, s egyes számokat üresen hagytak a később felbukkanó mesetípusok számára. A nehézségek nem is annyira a beillesztés, mint inkább a csoportosítás körül vannak: a magyar mesék nem mindig úgy függenek össze egymással, ahogyan ANTTI AARNE a finn s általában a nyugateurópai meseanyag alapján elképzelte. Tudjuk, a magyar népi műveltségben a mesemondásnak, meseszerkesztésnek épúgy megvannak az iratlan szabályai, mint minden más művészi megnyilatkozásnak, vagy az élet akármilyen más hétköznapi megnyilvánulásának. Aki sok mesét olvasott vagy hallott, észrevehette, hogy vannak bizonyos mese-váz csoportok, melyeket azonos díszítőelemekkel szokás ábrázolni, mások viszont még véletlenségből sem keverednek egymással. Az alábbiakban igyekszünk jellemezni az egyes meséket, változat-csoportokat, lehetőleg abban a sorrendben, ahogyan ezen a belső, láthatatlan rokonsági szálon összefüggenek egymással. Mindíg azok a mesék kerülnek egymás mellé, amelyek tartalmi, formai vagy használati szempontból legjobban hasonlítanak egymáshoz. A csoportosításon, szövegleíráson kívül az egyes meseismertetéseknél a lélektani háttérrel is igyekszünk megvilágítani: miért azonos, vagy miért tér el változat-testvéreitől. A beszámoló végső eredménye pedig a ketesdi meseszövegek jellegzetes vonásainak összegezése lesz.

² *The Types of the Folk-Tale FFC 74.* Helsinki 1928 (A továbbiakban rövidítve: A-T.).

AZ ÁLLATMESÉK

Gyermekeknek valóknak tartják. Felnöttek, férfiak egymás között sohasem kerítik sorját. Legnagyobb részük iskoláskönyvekből vagy meséskönyvekből az elcsépeltségig ismeretes. A gyűjtők általában kissé talán méltatlanul, bizonyos megvetéssel kezelik a nyomtatásban sűrűn megjelenő meseszövegeket. Pedig ezek is épúgy csöppek a mesevilág tengerében, épúgy atomjai a benne történő áramlásoknak, mint a „kizárólag“ a nép ajkán élők. Az utóbbiak alakulása az előbbieken nélkül sokszor alig érthető s nem egyszer épúgy részei egy-egy falu mesekincsének, mint a „tisztán“ szóbeli úton elterjedtek. A népi irodalom vizsgálója számára kétségtelenül nem egyforma értékű a mai olvasókönyv nyomán elmondott mese egy, például HALLER JÁNOS „Hármas históriá“-ja nyomán keletkezettel, jóllehet mind a kettő könyvből való. Az utóbbira azonban a sok évszázados „használat“ rányomta a népi bélyeget. A mai olvasókönyv-mesék lejegyzésével, ha többet nem, a változékony divat egy pillanatát rögzítjük meg, s egy részük talán élni fog évszázadok múlva is, mint például a fukar gazda álma, mikor angyalokat látott jönni-menni az égig érő lajtorján, s ő maga Krisztus Urunkkal vacsorázott.³ Ez annál valószínűbb, mert jórésztük népmesék nyomán készült, s könnyen lehet, hogy valamilyen változatuk már régebben is ismeretes volt a faluban, csak a legutóbbi formájuk ered meséskönyvből. Ma mindenesetre így élnek s járnak szájról-szájra. Hogy meddig? Addig mindenesetre, ameddig a mai népmese-kultusz felszínen tartja őket. De térjünk magukra az állatmesékre.

A róka meg a farkas⁴ meséjéről nem tudjuk teljes bizonyossággal, hogy elmondója csak könyvből ismeri-e vagy egyebünnen is hallotta. Maga a mesemondó csak a legkritkább esetben ad erre pontos, megbízható választ. Mindenesetre ismerte a BENEDEK ELEK-féle feldolgozást, akár a »Magyar Mese és Mondavilág«-ból,⁵ akár iskoláskönyvből, vagy más mesegyűjteményből. A mesének azonban már azelőtt is lehetett változata Ketesden, mert elmondója, Mihály Istvánné, a nyomtatott szövegből mindössze két-három kifejezést vett át. Az is lehetséges, hogy a menyecske oly sokszor elmondta már, hogy teljesen átalakult a helyi elképzelés és igények számára. Mindenekelőtt megrövidült. Az eredeti szövegben a róka és a farkas öt kalandját fűzi egybe a mesemondó, a ketesdi változat mindössze kettőből áll. A mese magyar változatait vizsgálva, úgy tapasztaljuk, hogy ez általános jelenség a magyar nyelvterületen: a Merényi-féle változat a kalandok egész sorát

³ *Gesta Romanorum* (Katona L. kiadása). CVI. r.

⁴ Szövegét l. a »Kalotaszegi népmesék«-ben (KN.) 72. sz. mese. Típuszáma 41/100/41—4. Magyar változatait l. HONTI: Verzeichnis der ungarischen publizierten, Volksmärchen FFC 81 (Helsinki 1928) megfelelő számánál. — Megjegyzendő, hogy a []-be tett címek a gyűjtőtől, a többiek a mesemondótól származnak.

⁵ Budapest, é. n. — Az összehasonlításához az ötödik kiadást használom. A továbbiakban MMMV-nek rövidítem. A fenti mese a II/2. 166.

mondja el, szemben a Nyelvőrben közöltekkel, amelyek mindössze egy-két epizódból állanak. Az átalakítatlan népi szövegek önálló epizódok, csak a meseírók érezték szükségesnek, hogy láncolattá kapcsolják őket össze. Ez utóbbiak ismét bekerülnek a szóbeli továbbadás áramlatába, ismét szétesnek részeikre.

A mese nemcsak formai, hanem tartalmi szempontból is felvett ketesdi vonásokat. A róka és a farkas a kamrában végigeszi a teljes ketesdi lakodalmi étrendet. Ezzel a mese áthelyeződik a helyi viszonyok közé. A hallgatóság sokkal jobban el tudja képzelni, jobban élvezi. Ez a folyamat talán legjobban ahhoz hasonlítható, amit a magasabb irodalomban magyaráfásnak szoktunk nevezni: a fordító nemcsak átülteti magyar nyelvre az idegennyelvű művet, hanem a mi viszonyainkhoz is alkalmazza. A ketesdi mesemondó is így jár el minden alkalommal a faluba került meseszöveggel: az idegen nyelvjárásban hallottakat vagy irodalmi magyarsággal olvasottakat ketesdi nyelvjárásban mondja el, s átteszi a helyi körülmények közé.

A szegény ember és a medve⁶ című mese sokkal jobban meg van szerkesztve, jóval rövidebb is. Nagyon kevés változtatással, de igen jóízűen mondja el a nyilván könyvből olvasott mesét⁷ a mesemondó. Néhány szó, kifejezés kellett csupán, s a mese sajátjává vált. Az álombeli beanyaporozott messzeségből a róka, a medve s a szegény ember ide jött a közelünkbe, a ketesdi határba. Az eredeti mesében a szegény ember két ökrrel szánt. A mesemondó habozás nélkül tehenet mond helyettük. Szegény embernek nincsen Ketesden arra tehetsége, hogy fejős marhán kívül ökröt is tartson. Olyan bolond embert pedig ki látott, aki csak ökröt tart, tehenet nem, s pénzért veszi a tejet. Az alakok durvábbak lettek, realisabbak. A róka eredetileg ravasz volt és sunyi, a ketesdi menyecske holmi kedélyes, jóeszű suhancot csinált belőle. Mikor például a jólsikerült csel után megjelenik, hogy a szegény embertől behajtsa szolgálata jutalmát, így beszél róla: „Jú a róka vigyorogva...” Látszik, Mihály Istvánné teljesen magától látja a róka önelégültségtől sugárzó ábrázatát. Az egész mesén általában érzik, hogy él a mesemondó képzeletében, s már teljesen függetlenné vált a könyvből olvasott szövegtől. Mindössze tartalmát s egy-két kifejezést vett át, semmivel sem többet, mint amennyit szóbeli hagyományozás útján átvesz egyik mesemondó a másiktól.

A ketesdi mesemondó azonban nemcsak megrövidíti vagy meg-eleveníti és helyi vonásokkal tűzdeli meg a könyvből kapott szöveget, hanem egyébként is alakít rajta. Az ember a legerősebb⁸ című mesének kétféle változata ismeretes Ketesden.⁹ Az egyiket közöltük is:¹⁰

⁶ Mihály Istvánné X. sz. meséje. Típuszáma A—T 154. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál.

⁷ MMMV III/2. 18.

⁸ Típuszáma: A—T 157. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál.

⁹ Kovács Jani Kokas IV. sz. meséje: KN 83. sz. mese. — Mihály Istvánné IX. sz. meséje.

¹⁰ MMMV II/1. 123.

ez pontról-pontra megegyezik az AARNE-féle típusleírással. Ez utóbbi régebbi idő óta ismeretes a faluban. A másikat ugyanaz a fiatal menyecske olvasta a Benedek-féle »Magyar Mese- és Mondavilág«-ból,¹¹ de a következőképpen változtatott rajta: a könyvbéli mesében oroszlán, vaddisznó és farkas szerepel; Mihály Istvánné meséjében farkas és medve, a ketesdi gyermekmeséknek ez a két jellegzetes állat-alakja. A medve a nagy, erős testben lakozó kicsiny eszet, a farkas a közepes erejű, átlagon aluli szellemi képességeket személyesíti meg. Jellemüket következetesen megőrzik mindenféle helyzetben, s amint láttuk, megfelelő helyzetben alkalmazzák is őket, a hozzájuk illő szerepkörben. A ketesdi mesevilágban az oroszlán és a vaddisznó csak tündérmesében szerepel sárkányokkal és boszorkányokkal együtt. A gyermekek számára, minél kisebbek, annál inkább, az ő kis tapasztalati körükben is szereplő állatokról mondanak mesét. Három erős, de ostoba vadállatot nem ismernek, az oroszlán helyett tehát medvéről szól a történet s a vaddisznót egyszerűen elhagyják, amúgy sem volt fontos cselekvő személy.

A mese első felét a legtöbb ketesdi gyermek ismeri: a két állat találkozását az öreggel, aki csak volt, s a gyermekkel, aki csak lesz ember. Számukra a mesemondó tehát mindössze annyi újat hoz, hogy harmadszor nem húzárral, hanem fufangos favágóval találkozunk, aki nem fegyverrel, pisztollyal és karddal, hanem eszével győzi le a két állatot. Mihály Istvánné nem újít gyökeresen, csak más befejezést ad. Megőrzi az ismert szöveg hallásakor a hallgatóban eláradó megnyugvás érzését, s a mellett az újszerű befejezéssel felkölti a kíváncsiságot is.

A kis malac meséjében már teljesen elhomályosult az eredet, s megállapíthatatlan, hogy a szóbeli hagyomány vagy olvasókönyvek útján terjedt-e el. Egy bizonyos: országszerte kedvelik és mesélik ebben a formában. Mindenütt gyermekmese. Ketesden nemcsak a felnőttek, hanem az elemista gyermekek is bizonyos megvetéssel beszélnek róla: „E csak olyan rongy kis mese“, de azért mindenik tudja.

Ugyanilyen népszerű a kecskollók¹² meséje. Bizonytalan eredetű ez is. Tartalma szerint teljesen megegyezik azzal a rövid vázzal, amelyhez az AARNE—THOMPSON-féle típuskatalógus közöl. Formája azonban annál jellegzetesebben ketesdi. Rendkívül eleven, csupa párbeszéd az egész. Helyi motívumok is kerültek bele: a farkas sárgarépát eszik, hogy vékonyabb legyen a hangja, a kecske szobája jellegzetes ketesdi bútorokkal van berendezve, stb. Az öreg kecske a megkelt ujjával olyan, mint egy munkában eltörődött, sokgyermekes falusi özvegyasszony. A hét kis kecske pedig ugyanúgy kukucsál ki a házikó ablakán, mint a ketesdi gyerekek szoktak, mikor valami érde-

¹¹ Típuszáma: A—T 121. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál. Ennél azonban jóval több változat forog közkezen iskolás- és gyermekek számára készült meséskönyvekben. Ketesdi változatát Kovács Anna Kokas mondta el. I. sz. meséje (KN. 86.).

¹² Típuszáma: A—T 129. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál. A mesét Mihály Istvánné mondta el. IX. sz. (KN. 73.).

kes látnivaló kínálkozik. Nagyon emberi s egyszersmind falusi is ez a kecskecsalád, akárcsak a többi gyermekmesék állatszereplői.

A Félig nyúzott bakkecske¹³, meg a Kis kokas meséje¹⁴ megint elsősorban formai szempontból érdekes. Mind a kettő országszerte közismert mese. A párbeszédes részek is versben vannak a változatok legnagyobb részében. A ketesdi változatok vizsgálatakor azonnal feltűnik az a hallatlan könnyedség, ahogyan a mesemondók ezeket a verses részeket kialakítják. Mind a két mesetípusban páros-rímű nyolcasok adják meg a belső ritmust, s hozzátehetjük: az egyéni ritmust. Mindenik mesemondó más-más megoldással próbálkozik, pedig a Kis kokas meséjéhez mindnyájuk előtt ott a nyomtatott példakép: Benedek Elek »Gyémántkrajcár« című meséje.¹⁵ Nyilván a gyermekeknek, elmondóknak és hallgatóknak egyaránt, örömük telik ebben a szavakkal való játékban. A három lejegyzett változat háromféle ritmusképet ad, pedig a rövid mesét, már kötött formájánál fogva is könnyű lett volna szóról-szóra megjegyezni. Ők azonban szükségét érezhették annak, hogy ne csak papagáj módjára ismételgessék a jól ismert szöveget, hanem sajátjukká is tegyék. Engedik magukra hatni a mese képeit és zenéjét, s a kapott benyomásokat kiki a maga módján vetíti ki irodalmi formában. Ime, a változatok egyik magyarázata: még azonos körülmények között élő, hasonló korú és érdeklődésű gyermek sem képzelel el azonos módon a közösen hallott mese lefolyását. Agyukban a hallottak nyomán nem azonos kép rögződik, hanem csak hasonló. Természetes, hogy a kifejezési mód is egyénenként más-más lesz.

Még két, illetőleg három mese tartozik bele a szorosan vett ketesdi gyermekmese-kincsbe. Az AARNE—THOMPSON-féle típuskatalógus ezeket már a tündérmesék közé sorolja. Mi azonban kezdetlegesebb szerkezetük miatt, meg azért is, mert csak gyermekek között járják, az állatmesékhez csatoltuk.

Piroska és a farkas¹⁶ meséje alighanem iskoláskönyvből terjedt el a faluban. Kizárólag a gyermekek között él a lehető legegyszerűbb formában. Most van átalakulóban. A mesemondó kisfiú még nagyon bizonytalanul adta elő. Látszott, nem tudja, mit tegyen az édeskés szöveggel. Miféle nagymama az, aki az erdőben lakik, s minek neki virág? Nagy a gyanúm, hogy a *nagymama* szó értelmével sem volt egészen tisztában,¹⁷ mert így fejezi be a mesét: „Piroska akkor elment

¹³ Típuszáma: A—T 212. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. A mesét Mihály Istvánné mondta el. VII. sz. (KN. 71.).

¹⁴ Típuszáma: A—T 715. Magyar változatait l. BERZE NAGY JÁNOS: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs 1940. II. köt. 95. sz. mese jegyzeteiben (A továbbiakban BN-nek rövidítem). Ketesdi változatok: Mihály Istvánné XIV., Kolozsi Annus II., Máté Jani Mojsza II. (KN. 80.).

¹⁵ MMMV. III/1. 212.

¹⁶ Típuszáma: A—T 333. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Rendkívül gyakran szerepel iskolai olvasókönyvben és képes meséskönyvekben. Ketesdi változatát Kovács Jani Kokas mondta el. X. sz. mese.

¹⁷ A nagyanyát Kalotaszegen régebben csak *bonya* ~ *bonyó*-nak, a nagyapát *bopa* ~ *bopó*-nak nevezték (MNY. XXXIX, 239—41).

haza, elmondta az anyjának, hogy történt a dolog. Soha többet nem engedte az anyja. Pirossapkást a nagymamához." Altalában az egész mesét valami furcsa személytelenséggel kezeli. Pirossapkás, nagymama, vadász: csupa testetlen figura, a farkas az egyetlen „emberi” lény, az egyetlen személyes jóismerős, ahogy nagymama és a Pirossapkás után megeszi nyomtatéknak a kalácsot s megissza rá kedélyesen a bort. Kovács Janinak láthatólag ő a legrokonszenvesebb az összes szereplők közül. Érdekes volna megfigyelni, megmarad-e ez a mese Ketesden, s ha meg, milyen irányban fejlődik tovább.

A boszorkány cukorháza (Jancsi és Juliska)¹⁸ országszerte jól ismert gyermekmese. Ketesden is tudja minden gyermek. Alighanem meséskönyvből való. Ezért is nem érezhették a felnőttek méltónak arra, hogy foglalkozzanak vele. De meg maga a meseszöveg is túlságosan kisszerű: két erdőbe kitett kisgyermek egyetlen rendkívüli kalandjáról szól. A gyermekek képzeletét sem a mostoha gonoszsága, vagy a gyermekek borzalmas sorsa foglalkoztatta, hanem a cukorfalú, palacsintatetejű ház, s a két fogoly ügyessége, ahogyan túljárnak a boszorkány eszén. A ketesdi gyermekek nem szeretnek borzongani, rémüldözni. A mesékben azokat a részeket színezik ki, amelyeknél jóízűen vagy csúfondárosan lehet kacagni.

Mennyivel könnyebben, egységesebben illeszkedik bele a falu meséi közé A mérföldes csizma¹⁹ című mese. Ez már nem nyers fordítás, mint az iskoláskönyvek Jancsi és Juliskája, már bizonyos fokig átalakult a magyar gondolkodás szerint. Egyelőre még meglehetősen merev, nem régen ismerkedhettek meg vele, de látszik, foglalkoztatja a mesemondókat. Kettőtől is hallottam.

A negyedik ilyen országonosan a GRIMMÉK gyűjteményéből elterjedt mese a Hamupipőke. Ennek már régebben is kellett, hogy gyökere legyen Ketesden, a felnőttek is szívesen mesélik. Tartalmi ismeretetésére is a felnőttek meséi között kerül sor, itt csak annyit, hogy a gyermekek között ismert változat sokkal közelebb áll a GRIMM-félékhez, mint a felnőtteké, s szívesen időznek a verses részeknél, amelyeket a felnőttek teljesen figyelmen kívül hagynak.

A fenti mesék általában a 4—12 éves gyermekek s azon túl a nagyobbacska leányok között járják. Felsorolásukkal nem merítettem ki teljes mesetudásukat, de ez nem is volt céлом. Csak az volt szándékom, hogy bemutassam, hogyan élnek az állatmesék Ketesden, milyen más mesék társaságában.

Ketesden élesen elkülönül egymástól a gyermekek (fiatal leányok) és a felnőttek mesevilága mind tartalmi, mind formai szempontból. Az előbbieknél a nagyobbbrész állatmese. Kizárólag olyan állatokról szólnak, amelyeket minden gyermek ismer. Ezeknek az állatoknak a

¹⁸ Típuszáma: A—T 327/A. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Ketesdi változatai: Mihály Márton Korpos XV. sz. meséje, Máté Jani Mojsza I. sz. meséje. (KN. 79.).

¹⁹ Típuszáma: A—T 327/B. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Ketesdi változatai: Kovács Anna Szücs VI. sz. meséje, Máté István Bálint IV. sz. meséje. Vö. MMMV III/1. 216. A szegény ember hat fiacskája.

jelleme és kalandjai nem léphetik túl a reális tapasztalatok korlátait. A róka nem lehet nagyon bátor és erős, a farkas gyöngé és eszes, stb. Legyenek azonban rokon- vagy ellenszenvesek, vadak vagy háziállatok, éppen úgy emberi érzések, gondolatok kormányozzák őket, mint bármelyik ketesdi embert, ezért közeli ismerőssé, valósággal barátává válnak.

Az állatmesék célja inkább mulattatás, mint oktatás, különösen, ha egymás között vannak a gyermekek. A felnőttek itt-ott belecusztatnak nevelő szándékú félmondatokat, de alapjában a mesemondást ők is inkább szórakozásnak tartják.²⁰

A mesékről formai szempontból megállapítottuk, hogy nagyrésztük meséskönyvből való, s magán is viseli eredetének nyomait (azonos menet s itt-ott egy-két kifejezés). Minél régebben ismerik, mesélik, minél jobban kedvelik, annál jobban felveszik a ketesdi gyermekmesék ismertető jegyeit: rövidevé, világossá válnak. Leegyszerűsödnek s felépítésükben bizonyos zeneiségre törekszenek. Párbeszédes és elbeszélő részekre bomlanak. E részek legtöbbször szabályos időközökben változnak. A párbeszéddek gyakran versben, vagy ritmikus prózában vannak. Egyéni megoldásokra törekszenek. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy minden mesélő új meg új verseket költ, a régítől merőben eltérő, újszerű formában. Nem, csak a régi ismert elemeket kombinálja és variálja bizonyos megszabott módon s időről időre új szókkal, képekkel frissíti fel. Még a nekik tetsző nyomtatott szövegeket is igyekeznek több-kevesebb sikerrel ritmikus módon átalakítani. Ez annál figyelemreméltóbb, mivel tudjuk, hogy az írás-olvasással ritkán foglalkozó ember, milyen áhitattal kezeli a nyomtatott betűt, mennyire állandó valaminek, megmásíthatatlannak érzi. Elmondhatjuk, a ketesdi asszony vagy gyermek túllépett ezen a gátláson, a nyomtatott szöveg is csak olyan forrás számára mesetudásának gazdagítására, mint papó vagy nana százszor hallott meséi.

3.

A TÜNDÉRMESÉK

A tündérmesék, vagy ahogyan Ketesden mondják: az *igazi* mesék, kizárólag felnőttek és pedig felnőtt férfiak mulatsága. Gyermekek el-ellesnek belőle, ügyes meseszövő asszonyok is megpróbálkoznak vele, de a férfiak a jól sikerült kísérletekre is csak kicsinylően legyintenek. Nem ok nélkül. Mesetudásuk valóban sokkal gazdagabb, meseszövések szövegei szebb, bonyolultabb, kifejezései illőbbek, csiszoltabbak. Nem hiába nevezetes mesemondó falu a környéken Ketesd, az odavaló férfiak a mindennapi élet ezer gondja mellett, a technika fejlődésével gyorsult életütem ellenére, virágzó mesekultuszt éltetnek és fejlesztenek tovább. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a ketesdi mese-

²⁰ Vannak ugyan külön oktató-nevelő mesék is, de ezek inkább csak alkalmi történeteskék, példálózgatások, mint igazi mesék.

folyam zavartalanul és egyforma bőséggel folytatja útját az időben. A közelmúlt tanúsága szerint háborús és politikailag zavaros időkben maguk az események sokkal jobban foglalkoztatják az embereket. A zavarok elcsendesültével azonban ismét felbukkannak a mesék. Háborúból, fogságból élményekkel és mesékkal megrakódva térnek haza a katonák, s amint egy kicsit a régi, csöndesebb kerékvágásba terelődik az élet, valósággal kiöntik magukból a téli esti beszélgetések, a kukoricamorzsolók résztvevői elé: tessék válogatni. Ahogy múlnak az évek, úgy ülepszik le, rostálódik meg az összehordott mesehalmaz. Számuk megkevesbedik, formájuk állandóbbá válik s az irántuk való érdeklődés is megcsappan, különösen, ha — mint az utóbbi években is történt, — a nagy politikai viharok minduntalan fölkavarják még az olyan kis faluk csöndes levegőjét is, mint amilyen Ketesd. 1940-ben Észak-Erdély visszacsatolása tartotta izgalomban a falut. Valósággal fellélegzettek szellemileg a magyar tanítási nyelv és katonai vezényszók hallatára, más oldalról viszont le voltak sújtva, mert az új határ elvágta legfontosabb bevásárló közönségüket, a havasi románságot. A falu szellemi életében a mesék világa volt az egyetlen terület, ahol bizonyos nyugalom volt. A világháborút megjárt emberek beletöltögték már a maguk újonnan szerzett tudományát a falu meseraktárába, a kiválasztás is megtörtént. Kialakult egy bizonyos meseismeret, de amellet megmaradtak a lelkekben a be nem fogadott, általánossá nem vált mesék is. A fiatalabbak katonaságtól, vasúti munkából hozott meséi s a könyvből olvasott — a Magyar Mese és Mondavilágot a férfiak is szívesen forgatták — már csak cseppek voltak, s nem alakították át a kialakult meseismeretet. Legnagyobb részük változata volt csupán a közkedvelt meséknek. Az alábbiakban a ketesdi mesei műveltségnek erről a kikristályosodott részéről lesz szó.

A tündérmesék csoportosításában is eltérünk ARNE rendszerétől. Ott folytatjuk a mesék leírását, ahol elhagytuk. Először tárgyaljuk a gyermekek, asszonyok meséihez legközelebb állókat s fokról-fokra térünk át a „férfiasabbakra“, melyek végül a tréfás mesék területére vezetnek bennünket.

A Hamupóke²¹-féle mesék Ketesden meglehetősen népszerűek a felnőttek körében is. Két jó, teljes változatát jegyeztük le.²² Egy harmadik, csonka, a Fehér és fekete menyasszony meséjébe illeszkedik.²³ Menetük alig tér el az országszerte meglepő egyezéseket mutató szerkezettől:

A szegény özvegy ember elvesz egy szegény özvegy asszonyt. Mind a kettőnek van egy-egy leánykája. A mostoha rosszul bánik az ember leányával. A vásárból az ember mostoha lányának ruhát, gyöngyöt, édes leányának egy diót hoz. A kis leány elássa a diót a kertjükben, nagy fa lesz belőle. Három egymást követő vasárnap a mostoha és leánya templomba megy. A kis leány elé paszulyt, borsót, zsemlekását szórnak hamuba. Két

²¹ Típuszáma: A—T 510/A. Magyar változatainak felsorolását l. BN. 66. sz. mese jegyzeteiben.

²² Kovács Annus Kokas II. sz. meséje (KN. 87.) és Lingurár Tódor XVI. sz. meséje.

²³ Mihály Márton Korpos VII. sz. meséje (KN. 22.).

galamb választja ki helyette. Réz, ezüst, aranygúnyát vesz le a diófában levő poleról, s elmegy ő is beléjük öltözve a templomba. A királyfi beleszeret. Mostohája lebontja a disznópajtát s az istállót, mert azt állítja, hogy onnan látta ő is a templombeli szép leányt. Harmadik alkalommal a küszöbhez ragad a cipője. A királyfi végigpróbálja az összes lányokon, de egyikre sem illik. A mostohatestvér levág a sarkából s felhúzza a cipőt. A királyfi észreveszi a csalást s nem viszi el. Megtalálja a kisleányt s elveszi feleségül.

Az ország területén lejegyzett változatok a fenti meseváztól csak jelentéktelen részletekben térnek el. Magyarázatul talán azt hozhatnók fel, hogy igen gyakori a gyermekek számára készült meséskönyvekben s az elemi iskolai olvasókönyvekben.²⁴ Ismerjük a falusi ember tiszteletét a nyomtatott szöveggel szemben. Ez azonban magában még nem volna elég ok. Valószínűleg hozzájárul a szerkezet megmaradásához az is, hogy mesénk ebben a formában igen jó, kerek, mind az esztétikai, mind az erkölcsi egyensúlyigényt kielégíti. A legnagyobb szabású változtatás — a rövidítéseken kívül — az szokott lenni, hogy a mostoha testvér (vagy testvérek) nem templomba, hanem bálba mennek. A kis leány segítőfája és madarai, eltérően a nyugati változatoktól, legtöbbször semmiféle összefüggésben nem állanak az eltemetett édesanyával, tehát nem a síron túl is gondoskodó anyai szeretet jelképei. A kis leány szerénységét és szorgalmát jutalmazza meg.

Ugyanez az erkölcsi háttére a Hamupipókével rokon *E g y s z e m ű*, *K é t s z e m ű*, *H á r o m s z e m ű* meséjének is.²⁵

Egy asszonynak van három leánya: Egyszemű, Kétszemű és Háromszemű. Kétszemű a legszebb és a — legkisebb. A legények mind őt akarják feleségül venni. Testvérei megharagusznak rá, kiküldik a rétre kecskét őrizni, hogy ne legyen mindig a legények szeme előtt. A tarisznájába csak száraz kenyérhéjat tesznek. A kecske terit számára asztalt. A testvérei csodálkoznak, hogy nem éhes, s nem panaszkodik. Elmennek meglesni. Egyszeműt sikerül elaltatni, de Háromszeműnek nyitva marad a harmadik szeme, meglátja, hogy ki táplálja a testvérüket. Levágtatják a kecskét. Álmában egy öreg ember azt tanácsolja Kétszeműnek, kérje el a kecske körmét és szarvát, s ültesse el az ajtó mögé. Aranyalmafa nő belőle. Csak Kétszemű tud szedni róla. Kétszemű udvarlója továbbra is jár a házhoz. Egyszer egy almát kér Háromszeműtől. Az ágak elhajolnak tőle. Kétszemű, akit a legény ottlétekor mindig az ágy alá dugtak, kigurítja a kért almát. Erre kénytelen-kelletlen előszólítják s hozzáadják a legényhez.

Látjuk, hogy itt is a Grimm-féle gyűjteményből elterjedt mese-változattal van dolgunk. Ez is átalakult azonban a magyar mesemondás törvényei szerint: a négy testvér helyett három szerepel, az ártatlanul üldözött hősnő a három testvér közül csak a legkisebb lehet. A nagyobb testvérek sem csodalányok, csak torzszülöttek s irigylik testvérüket, mert a többi közönséges emberhez hasonlóan két szemmel

²⁴ A vázlatosan leírt változat elmondója, Lingurár Tódor írástudatlan ugyan, de talán az láthatta nyomtatásban, akitől hallotta.

²⁵ Típuszáma: A—T 511. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Ketesdi változatok: Mihály Istvánné XV. sz. meséje (Ennek a tartalmát mondtuk el). Lingurár Tódor IX. sz. meséje. Ez összetétel: A—T 511+300.

született. A mese a táltos-kecske ellenére vagy azzal együtt igen józan, reális történetté vált. A ketesdi mesemondással kapcsolatban még igen sokszor találkozunk majd ezzel a hűvös, tárgyilagos józansággal.

Három leánytestvéréről szól egy másik, rendkívül népszerű ketesdi mese is: a *Három farnasi lány* című.²⁶

A három farnasi leány sorra jár vízért a kútra, boglyasan a két nagyobbik, szépen megfésülködve, dalolva a legkisebb. A két nagyobb nem itat meg két a kútágason tollászkodó galambot, a kisebbik vizet tölt nekik, s még kenyérét is odamorzsálja. Jó szívét megjutalmazza a két galamb azzal, hogy azt kívánják neki: mikor fésülködik, arany hulljon a hajából, mikor nevet, virág fakadjon az arcán, könnyei gyönggyé váljanak. Meglátja egy királyfi, megszereti, megkéri s elviszi magával. Útközben egy ördögös vénasszony (a leány mostohája, vagy a királyfi szakácsnéja) egy falat kenyérért levágja kezét-lábát, kiveszi a két szemét s egy rétbé dobja. A leány, sírását meghallja arrajáró apja, hazaviszi s meggyógyítja. Leánya parancsára egy csodálatosan muzsikáló ládát csináltat, beleülteti a leányt, s felteszi a királyfi erdejében egy fa tetejére. Egyszer, vadászat közben a királyfi meg is találja a ládát, levéteti s hazaviteti. Otthon felnyílik a láda, s kiszökik belőle a leány. A helyét bitorló mostohatestvért (szakácsné lányát) s az öreg boszorkányt lófarka után kötik.

Ennek a mesének a magyar változatai már sokkal kevésbé mutatnak egységes képet, mint a Hamupipókéé. Úgy látszik, több, különböző úton került magyar nyelvterületre, mint a Hamupipóke, talán régebben is, s nem egységes módon alakult át. Ketesden is él még egy, a fenti váztól meglehetősen eltérő változata:

A kutyafejű tatár elviszi rendre egy szegény özvegyasszony három leányát cselédnek. Útközben egy kútnál megpihennek. A két nagyobbik a kutyafejű tatár parancsára nem itat meg két galambot, a legkisebb azonban nem fogad szót, vizet ad nekik. A két nagyobbikat megöli a kutyafejű tatár, mert nem engedelmeskedik neki, s felakasztja a többi megölt asszony közé a padlásra. A legkisebb a két galamb tanácsára követi a parancsait, vág a felakasztott asszonyokból, eszik a húsból, s hozzá is megy a Kutyafejűhöz feleségül. Állapotosan megszökik. Az ura utána megy, elfogja, behajítja a Fekete-tenger kellős közepébe egy szigetre. Ő lesz a vizek királynője. Leánya születik holdas csillagos ruhában. Arauyhajából fésülködés közben arany hull. A zöld király fia utána küldi az udvarbeli öreg boszorkányt. Ez el is megy hajón. Beletesz száz darab cipőt, egy lábra valót. A leányt a hajóra csalja, s amíg ez a cipőket próbálja, elrabolja. Útközben egy-egy falat kenyérért kiveszi a két szemét, s ott hagyja mezítelenül a tengerparton. A holdas-csillagos ruhát saját leányára adja, s azt viszi haza a királyfinak. A szegény vak leányt megtalálja két halász, magukhoz veszik. Egy szépen kivarrott keszkenőért visszavásárolják a két szemét. Egy újabb kendővel elmennek a király váro-

²⁶ Típuszáma: A—T 403. Magyar változatainak felsorolását l. BN. 47. sz. meséjének jegyzeteiben. Újabb változat: ÓSZ JÁNOS, Csudatáska. Kolozsvár, 1940 (Erdélyi Szépművés Céh kiadása) 227. Szegfű Katalin és Krisztus Urunk; BÖZÖDI GYÖRGY, A tréfás farkas. Kolozsvár, 1943. 7. A kicserélt szömi leány. — Ketesdi változatai: Mihály István András VII. sz. meséje (KN. 35.), Mihály Istvánné II. sz. meséje (KN. 67.), Mihály Márton Korpos VII. sz. meséje (KN. 22.), Lingurár Tódor XX. sz. meséje (A kutyafejű tatár).

sába a vásárba. Itt a leány könnyeivel elmossa a vásárt, s nevetésével visszaállítja, aranyat „lépik“. A kendőt csak a holdas-csillagos ruháért adja el. A király felismeri, feleségül veszi.

A mese összetétel a Három leány az ördög házában²⁷ és a Fehér és a fekete menyasszony típusból.²⁸ A két mese nem keveredik, egyszerű összeadással illeszkednek egymás mellé. Elég gyakori ennek a két mesetípusnak, vagy a Hamupipóke-féle és a Fehér és a fekete menyasszony-féle meséknek az összeadása, sőt gyakran még szervezettebb egymásba kapcsolódása is.²⁹ Egyik már említett ketesdi mesénk is ilyen.³⁰ Nem hagyják általában kihasználatlanul a Hamupipóke, vagy ehhez hasonló mesék erkölcsi hatását, s a mese beiktatásával a Fehér és fekete menyasszony hősnőjének ártatlanságát és kedvességét szokás kiemelni.

Látjuk, még egy ilyen kis faluban is megvan a lehetősége annak, hogy egy mese ugyanabban az időben több, egymástól eltérő változatban éljen. Ennek ebben az esetben a legvalószínűbb oka a mesemondók társadalmi elkülönültsége. Lingurár Tódor faluvégi cigány marhapásztor, minden bizonnyal más forrásokból állította össze a Kutyafejű tatár című meséjét, másmilyen mesemondó hagyományok alapján, mint a református-magyar ketesdi kispásztorok a Három farnasi leány címűt. A kettőnek egymással aligha nyílhatott alkalma a keveredésre. Lingurár valószínűleg ismerte a faluszerte elterjedt mesét, a ketesdiek azonban nem igen hallhatták az övét. Nehéz elképzelni olyan gazda-összejövetelt, melynek a cigány csordás lett volna a szövívője, mesemondója. Többízben emlegette is, mennyire szeretne egyszer versenyt mesélni Máté György Bálinttal, a legjobb ketesdi mesemondóval. A román eredetű csordás nemcsak nyelvében, vallásában és öltözködésében, hanem meséiben is hasonulni igyekezett a faluhoz. Meséinek legnagyobb része azonos típusú a Ketesden közismertekkel és kedveltekkel, de szerkezetük s különösen előadásuk módja legtöbbször eltér.

A fenti mesékkal közeli rokonságban áll az Öztestvér³¹ s a Csónkakezű leány³² meséje. Az előbbiről elmondója pontosan megmondta, melyik évben olvasta egy iskolai meséskönyvből, az utóbbit pedig Linguráron kívül mástól nem hallottam. Egyik sem közismert, ezért elemzésükre sem térek ki. De azt igazolják, hogy az újonnan érkező mesék témája is legtöbbször hasonlít az általánosan elterjedtekhez.

A csodálatos tulajdonságokkal felruházott szenvedő hősnők mellett élnek azonban Ketesden olyanok is, akik nem kapják, szerzik e

²⁷ Típuszáma: A—T 311. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI i. m. a megfelelő számnál. Ketesden nem jegyeztem le több változatát. Ez Lingurár Tódor XX. sz. meséje.

²⁸ Szerkezet szempontjából rendkívül közel áll mesénkhez egy 1913-ban Egyházaskéren feljegyzett változat. Vö. KÁLMÁNY LAJOS, Hagyományok: Vác 1915. II, 227. kk.

²⁹ KÁLMÁNY, Hagyományok I, 69. A mese Hódmezővásárhelyről való. L. még a fenti egyházaskéri változatot is.

³⁰ Mihály Márton Korpos VII. sz. meséje.

³¹ Típuszám: A—T 450. Mihály István András VIII. sz. meséje.

³² Típuszám: A—T 706. Lingurár Tódor II. sz. meséje.

tulajdonságukat, hanem vele születnek. Részesei annak a bizonyos mesei, emberit meghaladó hatalmas erőnek: beavatottak. Női mivoltukhoz híven a szerelmükért vívott küzdelemben élnek e hatalommal. Már a Fehér és fekete menyasszony hősnőjében is tapasztaltunk bizonyos aktivitást, még fokozottabb mértékben mutatkozik ez Rózsza és Ibolya meséjében.³³ Három változatát jegyeztük le Ketesden. Mene-tük nagyjából megegyezik:

Egy királyfi (szolgalegény) megszereti a tündérkirály (sárkány) lányát, megkéri, de nem adják hozzá feleségül (még különféle próbatételek teljesítése után sem). Erre megszöknek. Utánuk megy a leány apja, de az elől sikerül elrejtőzniök: a leány mindkettőjüket átváltoztatja. Megharagszik erre a boszorkány-anya, s most már ő ered utánuk seprűnyélen. Már-már utalélné őket, de a lány cselet eszel ki, elpusztítja s a fiatalok egymáséi lesznek. Az elfejtés motívuma a három változat közül csak egyikben van meg.

A váz feldíszítésében azonban már lényeges különbségek vannak. Mindenik mesemondó ugyanis maga-magát képzeli a mesehős helyébe s más és más részleteket dolgoz ki. A fiatal legényt inkább a szerelmes részek érdeklik. Az apja már túl van az enyelgések időszakán, neki inkább a különböző agyafúrtságok tetszenek, azoknál időzik. A legeltérőbb a Lingurár változata mind felépítés, mind elmondás szempontjából. Hőse nem királyfi, hanem szolgalegény s még annak is elég tehetetlen, csak sírni tud s imádkozni. A királykisasszony személyében azonban pártjára kelnek a felsőbb hatalmak, és így sorsa jobbrafordul.

A különböző életkörülményeken kívül tehát a korkülönbség s az ezzel együttjáró eltérő érdeklődési kör is oka lehet annak, hogy ilyen kis területen egymás mellett, egy időben egy mesének más és más változatai is éljenek. Az eltérés azonban — hangsúlyozzuk — csak a részletek kidolgozásában van, a váz nemcsak a ketesdi mesemondóknál, hanem országszerte is azonos. Kevés mesénkről mondhatjuk el, hogy ennyire egységes szerkezetű s a mellett mégis ennyire változatos, mint a Rózsza és Ibolya meséje. A tág változtatási lehetőségek sokban hozzájárulhattak a szerkezet állandóságához s a mese rendkívüli népszerűségéhez. Kiki a saját érdeklődésének legjobban megfelelő három feladatot tűzheti a hős elé, s az ifjú pár menekülését is ki lehet színezni más-más ízlés szerint a megadott kereteken belül. Ki szerelmi történetet csinál a meséből, ki hősi kalandok, ki furfangos cselvetések sorát, aszerint, hogy mi áll gonlalat- és érzésvilágához a legközelebb.

Rózsza királyfi történetéhez hasonló felépítésű az Élet fiatalító vize³⁴-típusú mese: díszítőelemei is gyakran felcserélődnek, kü-

³³ Típuszám: A—T 313/A. Magyar változatait I. BN 22—23. mese jegyzeteiben. Újabb változatok: Ősz J., Csudatáska 27. (A soktudó fiú című mese vége.) BANÓ ISTVÁN, Baranyai népmesék. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, Budapest, 1941. 33. sz. mese. (A királyfi, aki tündérországból akar nőszülni) Egyetlen epizóddá szétkopott mese. DÉGH LINDA: Pandur Péter meséi: uo. Budapest, 1943. 52. sz. mese. Ketesdi változatok: Máté György Bálint I. sz. meséje (KN. 1.), Máté György Bálint ifj. I. sz. meséje (KN. 57.), Lingurár Tódor III. sz. meséje (KN. 92.).

³⁴ Típuszáma: A—T 551. Magyar változatainak felsorolását I. BN 75—76. sz. meséjének jegyzeteiben.

lönösen a mese második felében. Lényeges különbség azonban, hogy a hős itt határozott céllal indul, hálás állatok, lova, vagy három öregasszony segíti. A menyasszony nem segítőtárs, hanem csak „ráadás” a jólsikerült vállalkozáshoz. A mese menete a következő:

Egy királynak van három fia. Sorra elküldi őket az élet fiatalító vize után. A két nagyobbik megreked útközben egy koresmában, csak a legkisebb jut el Tündér Ilona palotájába, s hozza el onnan a fiatalító vizet. Hazafelé jövet üldözik a tündérek, maga mögé dobált tárgyakkal nyer utat. Útközben kiváltja testvéreit, ezek kicserélik a vizet vagy elveszik és őt magát megölik. Az öreg király megfiatalodik (meggyógyul). Megjelenik Tündér Ilona, s segítségével kiderül az igazság. A két nagyobbik testvér bűnhődik, a legkisebb feleségül veszi Tündér Ilonát. Övé lesz az ország s a királyság is.

A mesének három változatát jegyeztük fel Ketesden, kettőt ugyanattól a mesemondótól.³⁵ Mind a három teljes változat, de merőben más beállítású.³⁶ Rózsa és Ibolya meséjéhez legközelebb Máté György XVII. sz. meséje áll.

Nehezen kibontakozó kezdet után (a Szent János bogár legendája + megtermékenyülés megkívánástól) a Hűtlen anyával³⁷ folytatódik. A megölt rablók kapitányával összeszövetkezett megesett királyleány akarja az élet fiatalító vizének elhözásával elpusztítani a fiát. A fiút — Jánost — kedvese és három öregasszony segíti. Szeretője utasítja az öregasszonyokhoz, tőlük kap lovat és kefét (vakarót, zsákot). Szerencsésen el is hozza a kívánt vizet. Őrizője, a szép tündérleány azonban ezúttal csak díszlet marad, nincsen rá szükség, hisz Jánosnak már odahaza van kedvese. János a hosszú út után először hozzá megy, s a lány kicseréli a vizet. János anyja azonban a kútvíztől is meggyógyul — hisz nem is volt beteg — s a rablókapitánnyal együtt megölik és összevagdalmazzák Jánost. Lova a zsákba rakott dirib-darabokkal a szeretője házához megy. Az összerakja, életvízzel meglocsolja, s János feltámad hétszer erősebben, mint azelőtt volt. Megbosszulja magát hűtlen anyján s a rablókapitányon, majd egybekel a szeretőjével.

Ezúttal tehát voltaképpen epizóddá alakult át egy teljes mese, anélkül, hogy terjedelmében és formájában azzá vált volna. Igen gyakori megoldás ez: egy teljes mese egyik epizódja helyébe egy másik mesét beiktatni, hogy hosszabb, szebb, díszesebb legyen. Ezúttal alighanem egyéni „alkotással” van dolgunk. A Hűtlen anya vagy testvér meséje nálunk általában a Sárkányölővel³⁸ szokott folytatódni, esetleg ennek csupán elindító epizódja. Úgy látszik, önmagában nem érzik teljesnek, szükségét érzik a kiegészítésnek. A mesék világában oly otthonosan mozgó, a szerkesztés törvényeit oly jól ismerő mesemondók, mint amilyen Máté György is, egyéni megoldással kísérleteznek. Kérdés természetesen, hogy ezt az újszerű összetételt átveszik-e és tovább él-e.

Lingurár változatában már a három királyfi szerepel; Krisztus Urunk, Szent Péter és egy sárkány segíti a legkisebbet. A tündérek nem üldözik. A mese egyébként teljesen megegyezik a fenti vázzal.

³⁵ Máté György Bálint X. sz. és XVII. sz. (A—T 315+551) meséje, Lingurár Tódor I. sz. meséje.

³⁶ Máté György is külön mesének tartotta a két változatot.

³⁷ Típuszáma: A—T 315.

³⁸ Típuszáma: A—T 300.

Lingurár valemennyi meséje közül ez áll legközelebb kidolgozásban is a ketesdi meseanyaghoz. A többiekénél csak tartalmi azonosságról beszélhetünk, az egyes díszítőelemek, epizódok, motívumok merőben más mesei kelléktárból valók. A fenti mesét alighanem szibériai fogóságából hozta magával Lingurár. Egy teljes telet töltött ott együtt három ketesdi legénnyel; ma mindhárom közmegebecsülésben álló gazda s jól ismert mesemondó. A mai ketesdi mesekincsnek tekintélyes része innen került a faluba. Egy Jakoda nevű békéscsabai kocsis naphosszat mesélt nekik.

A három változat közül Máté György X. sz. meséje áll legközelebb az országszerte elterjedt formához:

A legkisebb királyfi a keresztútnál elválik testvéreitől s egy boszorkányhoz szegődik lovat őrizni, s tőle szolgálja el az őt segítő táltos csikót. A három öregasszony, az üldöző tündérek s a hátradobott három csodálatos tárgy ezúttal nem szerepel. A mesében szinte nem is az élet fiatalító vizének a megszerzése a fontos. Sokkal jobban kidolgozta Máté György a lóörzés és a víz kicszerelésének epizódját, valamint azt a jelenetet, mikor a királykisasszony jön gyermekének apját keresni.

Ennek a mesecsoporthoz legfőbb tanúsága Máté György Bálint két azonos típusú, de egymástól mégis annyira különböző változata volt. Láttuk, ugyanaz a meseváz, nagyjából azonos epizódokkal, díszítőelemekkel alkalmas egymástól meglehetősen távolálló dolgok kifejezésére s ürügyül szolgál egészen különféle jellemvonások kidomborítására. Szent János fiában a víz elhozatalával kapcsolatban derül ki az elűzött királyleány gyöngesége szeretőjével szemben, János ügyessége és bátorsága, szeretőjének okossága. A X. sz. mesében viszont hasonló kalandok a király legkisebb fiának becsületességét s jószerecséjét állítja szembe a két nagyobbik fiú alattomoságával és gyávaságával. Szerkezet és motívumok tehát voltaképpen csak irodalmi kifejező eszközök. Magukban is gyönyörködtetnek ugyan, ha jóízűen mondja el valaki, de a ketesdi mesemondók és hallgatók számára csak akkor jelentenek teljes megnyugvást és kielégülést, ha a szavak mögött megtalálják a kalandok erkölcsi egyensúlyát is. El lehetne azt mondani legtöbbször egy mondatban, de akkor nem volna meg a kívánt hatása. Mennyivel szemléletesebb, maradandóbb hatású, ha csodálatos kalandokat szó köréje a mesemondó. Maga a folyamat nem úgy megy végbe, hogy a morált öltöztetik fel színes köntösbe, hanem az ezerszer hallott képekbe, kalandokba magyaráz bele a mesemondó új értelmet, új erkölcsi tartalmat. Csoda-e, hogy sohasem kopnak el ezek a számtalanszor hallott mesék, vagy egyes epizódjaik, motívumaik, ha minduntalan új meg új szépséget fedeznek fel bennük, ha annyiféle gondolat és érzelem kifejezésére tudják felhasználni. Úgyes mesemondó ugyanazzal a történettel, ugyanazokkal a szereplőkkel, hasonló kalandokkal s jó mondásokkal nagyon sokféle érdeklődésű hallgatóságot ki tud elégíteni. Ezzel a lehetőséggel azonban csak az egyik helyről másikra vándorló élhet, csak az változtathatja meséit a végtelenségig. Ha egy faluban letelepszik, történetei csakhamar megmerevednek. Az

egyszerű lélek nem nyugszik meg, őt nem gyönyörködteti az állandó, gyors átalakulás. Belső egyensúlyának megtartásához megkívánja a külsőt is életének minden vonatkozásában, természetesen az irodalmi-esztétikaiban is. Egy-egy kedvelt mesével könnyen megesis, hogy két-három állandóbb formában él egy faluban, miért ne eshetnék meg egy mesemondónál is? Oka legtöbbször az, hogy két különböző forrásból, különféle beállításban hallotta, s minthogy hallgatósága is elfogadja a két változatot, eszébe sem jut azonosítani vagy egymásba olvasztani a kettőt, pedig legtöbbször nagyon is tisztában van azzal, hogy itt tulajdonképpen hasonló kalandokról van szó.

A szépen szóló madár meséjének³⁹ is hasonló az erkölcsi alap gondolata s részben azonos tételéből épül fel:

Három királyfi elindul, hogy atyjuk számára a fiatalító énekű madarat elhozzák. A két nagyobbik szívtelenül viselkedik egy rókával, a legkisebb megkínálja ennalivalóval. A nagyobbakat kőbálvánnyá változtatja, a legkisebb mellé odaszegődik segítő társul. Megtalálja és megfogja a madarat, de rab-ságba esik, s csak úgy engedik szabadon, ha elhozza az aranszörű paripát; ott is elfogják s elküldik az aranyhajú királykisasszony után. Mind a három királynál a róka helyettesíti a királykisasszonyt (lovat, madarat), így a királyfinak sikerül mind a három értékes kincset hazavinni. A róka feltámasztja testvéreit, de ezek hálátlanul megölik s elrabolják mindenét. A róka ismét megjelenik és életre kelti. A testvérek megbűnhődnek. A legkisebb elnyeri az országot és a királyságot.

A szép, kerek mese alig tér el az előbb tárgyalt típustól. Mindkettőnek ketesdi változata oly közel áll egymáshoz, hogy inkább ugyanegy mese változatainak, mint külön mesecsoportha tartozóknak kell tekintenünk őket.⁴⁰

Az említett teljes, szabályos, típusleírás számára mintául vehető változat mellett kevésbé teljesek is élnek a faluban. A mese kedveltségét mutatja, hogy asszonyok és gyermekek is ismerik. A tőlük való formák azonban sokkal kevésbé egységes felépítésűek, apró mozaik-szerű képecskékre hullanak. Ez a mese példázza leginkább, mennyire helyénvaló a ketesdi gazdáknak az a véleménye, hogy az igazi mesék

³⁹ Típuszáma: A—T 550. Magyar változatainak felsorolását I. BN 74. sz. meséjének jegyzeteiben.

⁴⁰ Ehelyütt kell rámutatnom a magyar mesekutatás egy igen nagy hiányára: nincs magyar típuskatalógus. Honti mutatója csupán az AARNE-féle katalógusban közölt vázak változatait közli. A magyar mese-tipológiának azonban egy olyan kézikönyvre volna igen nagy szüksége, amely a meglévő, nyomtatásban megjelent szövegek alapján rokonsági sorrendben leírná a legállandóbbnak látszó alakok rövid tartalmát, számbavéve végre a magyar mesetémákat. Amíg meséink csoportosításakor csak az AARNE-féle leírásokra vagyunk utalva, mindenkor előfordulhat, hogy egymástól aránylag távolálló meséket kell közös típuszámmal jelölnünk, jöllehet, a tapasztalat szerint az egyik változat, mint éppen a fenti példából láttuk, egy más típuszámmal jelölt mesével közelebbi rokonságot mutat. BERZE NAGY JÁNOS harminc éve készülő típuskatalógusa nem kevesebb, mint 228 mese-típus megállapításával és körülhatárolásával gazdagítaná az eddigiek számát (302). A hatalmas mű azonban terjedelménél fogva (70—80 ív) a mai háborús időkben nem talál kiadót, pedig ilyenfajta mű megjelenése rendkívüli nagyot lendítene népmesekutatásunkon. E kéziratban levő típuskatalógusra legutóljára DÖMÖTÖR SÁNDOR hívta fel a figyelmet. Berze Nagy János és a magyar mesekutatás című cikkében. (Magyar Élet 1944. 3. sz. 16.)

nem valók gyermekeknek, aszonyoknak, nem értenek azok ahhoz, még akkor sem, — tehetjük hozzá, — ha olyan jó mesemondók, mint amilyen Kovács Mártonné vagy Mihály Anna.

A Szépen szóló madár-félékkel tart közeli rokonságot Máté György nagyszabású meséje a Bruncikk királyfi is.⁴¹ Ismét olyan mesével van dolgunk, melynél fontos volna a típusváz részletes megrajzolása, körülhatárolása. Az AARNE—THOMPSON-féle típuskatalógusban csak egyes elemeivel találkozunk, másokat, mint a táltospárbaj, kancatejfürdő, keletről hoztuk magunkkal.⁴² A nyomtatásban megjelent változatok — köztük a ketesdi is — szerkezet szempontjából a Rózsa és Ibolya magyar változataihoz hasonlíthatók: világosan felismerhető váz, rendkívül sokféle díszítőelemmel. Itt azonban nem a megadott keretek kitöltésében lelik kedvüket a mesemondók, hanem mindenikük új meg új epizódot told a hármassal alap-kalandhoz s ezzel megbontja az eredeti zárttságot. Valamennyi lazább, változékonyabb alaknak látszik, regényszerűbb, mint az eddig tárgyalt mesetípusok. Bruncikk királyfi meséjével elérkeztünk a tündérmeséknek egy másik csoportjához: a kalandmesékhez. Legjellemzőbb vonásuk a szerkezetin kívül az, hogy a hallgató vagy olvasó nem érzi annyira az események végzetszerűségét bennük, teljesen a mesemondó önkényétől függ, mit vesz el és mit ad hozzá. Az események elindításával is szabadkezettel enged maga magának: a hős kalandokra vagy házasodni indul. Ezzel a hallgatóságnak is értésére adja az elmondó: meséje úgy folyik majd, ahogy ő akarja, addig tart, ameddig jónak látja. A mesemondó tehát itt feloldottabb formát alkalmaz.

Ide sorolhatjuk egy másik jellegzetesen magyarnak tartott mesének ketesdi változatát is, Máté György Bálint Selyemréti című meséjét.⁴³

A királyfinak apja régi katonapajtását kell elhoznia a selyemrétről. A hüvelyből magától kiugró kardjával megöli a katonákat szövő boszorkányt, ottmarad az öreg cimboránál, s a leányát elveszi feleségül.

Mesénk részleteiben kissé eltér az országszerte elterjedt formától. Megokolja, miért zúditja a boszorkány a katonáit a selyemrétre: fiatalkorában szeretője volt a gazdájának, az nem vette el, s most így akar bosszút állni rajta. A befejezés sem azonos: a királyfi ott marad királynak a selyemréten, soha többé nem tér vissza az apjához. Legfőbb különbség pedig az alapfelfogás: a nyomtatásban eddig megjelent változatok legnagyobb részében szó sem esik leányról, szerelemről, tisztán vitézi cselekedetek sora a mese. Máté György szerelmi történeté

⁴¹ AARNE—THOMPSON típuskatalógusában az 531. sz. vázlatához áll legközelebb. HONTI 465 I-el jelöli. Ugyanott I. a mese rövid tartalmi leírását és a magyar változatok felsorolását is, az újabbakat DÉGH i. m. 21. meséjének jegyzeteiben. A ketesdi változat Máté György Bálint V. sz. meséje (KN. 3.).

⁴² SOLYMOSSY SÁNDOR, Keleti elemek népmesénkben: Ethn. XXXIII, 30.

⁴³ A mese az AARNE THOMPSON-féle típuskatalógusban nincs meg. HONTI 463-al jelöli. Magyar változatait I. uo., továbbá a MNGy. XIII. 19., 20. meséjét. A ketesdi változat Máté György XIX. sz. meséje. KN. 8.

alakította. Igen jellemző ez nemcsak Máté Györgyre, hanem a ketesdi mesemondásra is: a hős végső célja a boldog házasság; a tündérmesék legnagyobb része ezzel fejeződik be. Alig van ez alól kivétel; néhány-szor előfordul, hogy a hős és hősnő örökre elszakad egymástól. Van egy-két olyan rossz mese is, amelyet elmondója sehogy, sem tud abba-hagyni, legjobbnak látja tehát, ha kiírtja az életben maradt szereplőket.

A feleséget vagy mátkáját kereső királyfi egyike a legnépszerűbb ketesdi mesehősöknek. Kalandjainak száma szinte végtelen. A róluk szóló mesék nagyobb részében alig fedezhető fel a szerkezet némi nyoma. A csizma kandur, az Égig érő fa, a Hű inas, a Csodás segítők, stb. elemei sorakoznak bennük egymás után csodálatos összevisszaságban.⁴⁴ Az ilyenfajta mesék állékonyságához természetesen igen sok szó fér. Egy-egy összekapcsolásuk semmiesetre sem terjed túl a mesemondó személyén. Máskor csak egy esetre kerülnek ezek az elemek egymás közvetlen közelébe, azután visszahullanak elmondójuk s hallgatóik összefüggéstelen mese-elem raktárába. A hevenyészve összekapkodott mese rövid idő alatt epizódjaira bomlik szét, s valósággal felkínálkozik a következő költőnek: „Alkoss belőlem.“ Az ilyen elkalódott elemek aztán mindaddig romlott vagy csonka formában hanyódnak, amíg valaki rá nem bukkan a hozzájuk illő szilárd szerkezetre. Ott aztán megtapadnak csalthatatlan biztossággal. Ez a folyamat nemcsak egy falu, hanem egyetlen mesemondó mesevilágában is lejátszódhatik. A kettő alaptermészetében alig különbözik egymástól; az előbbi valamivel bővebb, homályosabb, több benne az alaktalan sejtés, a ködös, formátlan kép, a szerkezetet kereső epizód; ösztönösebb. Egyetlen mesemondó viszont — jó mesemondóra gondolok, — rendszerint több mesét tud, mint a közösség, amelyben él. Tudatosan törekszik arra, hogy az elemek, képek, művészi formájú, szervesen egymásból következő eseményláncolatú álljanak össze. Mikor ez sikerül neki — az eredmény általában egy-egy mesénél nagyjából országszerte megegyezik — a forma rövid ideig állandósul egy kis körben. Szándékos vagy akaratlan változtatások következtében azonban csakhamar ismét elemeire hull, vagy sajátmaga vázává kopik, s kezdődik a folyamat elülről. Igen jól megfigyelhetjük az elmondottakat a fenti mesecsoportban. A meseformálódás minden mozzanatára találunk benne példát. Öreg Mihály Mártonnak a Hű inas⁴⁵ című meséje a legmegállapodottabb s a legtisztább: három mese elemeinek észszerű egymásba-fűzése. Tipológiai szempontból romlott forma, de jó mese. Kolozsi Andrásné Szép Miklósa⁴⁶ a következő állapotot illusztrálja: a mese-

⁴⁴ L. pl. a KN. 77, 94 sz. mesét.

⁴⁵ Típuszáma: A—T 513/A+516+313/A. A magyar változatok felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál 513/A. Csodás segítőtársak-hoz l. még LÁZÁR ISTVÁN, Alsófehérmegye magyar népéből a IV. sz. mesét, 516. A hű inas-hoz BN 70. sz. meséjének jegyzeteit, 313. A Rózsa és Ibolya meséjéhez a 13. l-on levő jegyzeteket. Itt a meséből csak az üldözés-epizód szerepel.

⁴⁶ Típuszáma: H. 467+A—T 554. A magyar változatok felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál; az Égig érő fá-hoz (H. 467): MNGy. X, 34, MNGy. XIII, 18;

mondó hallott egyszer vagy többször egy jó mesét, nagyjából meg is jegyezte, s most arra törekszik, hogy emlékezetéből előszedegesse, összeillesztgesse s elénkvetítse a benne homályosan élő képet. Lingurár Tódor Sáskirálya⁴⁷ a legkevésbé állandó alak: a mesemondó ötletszerűen szedegeti össze bő mesetudásából az egyes elemeket, s vékony szátra fűzve dobja elénk.

Tartalmánál és formájánál fogva is idetartozik egy másik kedvelt ketesdi mese: Árgirus királyfi.⁴⁸ Általánosan ismert a faluban. Formai szempontból most van kialakulóban.

Vörösmarty „Csongor és Tündéjé“-ből oly jól ismert kezdet után útra kel a királyfi eltűnt mátkáját megkeresni. Rendkívül változatos kalandokon megy keresztül: háromszor elalszik egy kovácsné irigysége következtében, szolgál egy molnárnál, találkozik három vénasszonnyal. Irányításukkal végül is egy hegyben megtalálja Tündér Ilonát.

Lingurár Tódor változatában a három veszekedő ördögfióka is benne van. Nem sokban tér el a fenti menettől, csak annál jóval változatosabb:

A Mihály Mártoné a Kereskedő fogadott gyermekeivel kezdődik.⁴⁹ Pán Simon, a főhős, tulajdonképpen huga keresésére indul s csak út közben találkozik a tündérkisasszonnyal. Szolgál egy uraságnál, beáll molnárinasnak s végül egy égigérő búzaszálon feljut a mennybe. Ott megtalálja Tündér Ilonát s a hűgát is.

A három változat közül a Mihály Mártoné ismeretes régebbi idő óta a faluban. Máté György és Lingurár Tódor a maga változatát szibériai fogságából hozta magával. Ezzel magyarázható a kettejük változatának feltűnő egyezése. Ezt a mesét is szükséges volna lejegyezni egy-két évtized múlva annak a megállapítására, hogy végül is milyen végső formája alakul ki. Egymásbasimul-e a kétféle forrásból való két változat, vagy önállóan folytatja életét a falu mesevilágában?

Tartalmánál és formájánál fogva is igen érdekes változat Mihály Istvánné Béka-menyecskéje.⁵⁰ A fenti mesetípus keveredése a Szép asszony- és a Békafeleség-típus elemeivel. Ez önmagában nem volna szokatlan, magyar nyelvterületen a mese általában ebben a formában ismert. Különleges azonban a befejezése: a férj megtalálja fe-

KÁLMÁNY, Hagyományok II, 4, 54; ORTUTAY, Nyiri és a rétközi parasztmesék 1; BANÓ, Baranyai népmesék I, Ketesdi változatok: Mihály István Rigó V. sz. meséje (könyvmese), Lingurár Tódor XII. sz. meséje (tákolmány).

⁴⁷ Típuszáma: A—T 751+545+554+313/A+467+408. A mese pillanatnyi alakulat, magyar változatairól nem tartjuk szükségesnek beszélni.

⁴⁸ Típuszáma A—T 400. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Ketesdi változatok: Máté György Bálint XV. sz. meséje (KN 7.), Lingurár Tódor VII. sz. meséje, Mihály Márton Korpos VIII. sz. meséje (KN. 23.).

⁴⁹ Sem AARNE-THOMPSON típuskatalógusában, sem HONTI »Verzeichnis«-ában nincs meg. Vö. GAÁL GYÖRGY, Magyar népmesék 7.; MNGy. XII, 7.; ÓSZ J., Csudatáska 115. Becsáros.

⁵⁰ Típuszáma: A—T 402+465/B+400. Magyar változatait l. BN 60—62. sz. mesék jegyzeteiben. Újabb változatok: ÓSZ J., Csudatáska 158., A halkisasszony; DÉGH, Pandur 15 (A békekirálykisasszony).

leségét, de az ahelyett, hogy megbocsátana neki és ismét egybekelne nek, vacsoracsillaggá változtatja. A menyecske maga hajnalcsillaggá lesz, s soha többé nem találkozhatnak. Néha, nem is olyan ritkán, találkozunk már ilyen különösen végződő mesékkal. Annyira ellentétben áll ez a szokványos „boldog vég“-gel, hogy önként felvetődik a kérdés: vajjon nem valamilyen kihalt mesemondó hagyomány csökevényével van-e itt dolgunk.

A fenti mesetípus párja Lingurár Tódor Kígyókirályfi című meséje.⁵¹ A cigány mesemondó változata menetében ezúttal is sokkal nyugatiasabb, közelebb áll az AARNE-féle vázhoz. A váz felöltöztetése viszont ellentétben a ketesdi magyar mesékkal, sokkal több felületen érintkezik a mesemondó hiedelemvilágával. A ketesdi mesék csodás elemei irodalmi díszítő kellékekké váltak, Lingurárnál viszont teljesen elmosódik a mese és a való élet határa. Nála nem valahol messze, valamikor régen játszódik le a mese, hanem a közvetlen közelben, szinte a mindennapi élet keretén belül.

Sokkal kisebb arányban, de még mindig lényeges része a Szalma aradenciás várnak⁵² is az eltűnt feleség keresése. Ez is háromféle, különböző, a magyar anyagban egymással gyakran keveredő mesetípusnak az összeolvasztása. Mihály Márton Korpos legkedveltebb meséje. A sokszori elmondás lecsiszolta már az összetoldozás éleit, egyetlenségét. Magától értetődő bőséggel folyó mese lett belőle, a Varázsgyűrű-féle mesetípus szép, de aligha állandó változata. Igen közel áll hozzá Máté György Bálint Kondás Jankó című meséje.⁵³ Altalában a Férfihamupipóke-típusba szokás osztani, jóllehet annak csak közeli rokona, de nem teljesen azonos vele. Egy típuscsoportba tartoznak, de abban két különböző alosztályt alkotnak. Összehasonlítva a jegyzetben felsorolt, mesénkhez igen közel álló változatokkal, megállapíthatjuk, hogy Kondás Jankó meséje nem Ketesden öltözött jelenlegi alakjába. Menete a következő:

Jankó elszegődik a királyhoz kondásnak. Disznóit sorra legelteti a réz, ezüst, aranyerdőben. Gazdájukat, a sárkányokat, varázspálcája segítségével sorra megöli, paripát, vitézi öltözetet és réz (ezüst, arany) bokrétát szerez. Megajándékozza velük a királykisasszonyokat. Versenyugratás a bokrétáért. Jankó lekapja mind a hármat, a legkisebb királykisasszonyt elveszi feleségül. Disznópajtába költöztetik őket. A szomszéd király hadat üzen. Már-már megverik Jankó apósát, mikor Jankó segítségére siet, réz, ezüst és arany vitézeivel. A győzelmi ünnepen felfedi kilétét. Ő nyeri el a királyságot. Változataiban a disznósorda helyett gyakran juhnyáj szerepel, s a mese háború helyett vadászattal végződik.

⁵¹ Típuszáma: A—T 560. Magyar változatainak felsorolását l. BN. 79. sz. mese jegyzeteiben. Újabb változat: Ősz J., Csudatáska 53. l.

⁵² Típuszáma: 560+314+532. Magyar változatokat l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál.

⁵³ Legközelebb áll az AARNE-THOMPSON-féle típuskatalógusban az 532. és a 314. típushoz. Magyar anyagban igen gyakori ebben a formában. Vö. MNGy. X, 27, XIII, 30; PINTÉR: A népmeséről. Losonc 1891. 4. sz. mese; ÖRTUTAY, Nyíri és rétközi paraszti mesék. 5. mese; BN 72. sz.

Egészen sajátos a másik, kéziratban levő változat. Ez egy fél-emberről szól. A fél-ember félségével megkacagtatja a nevetni nem tudó királykisasszonyt. Hozzáadják feleségül. Disznópajtába költöztetik. Vadászaton háromszor egymásután megbélyegzi két sógorát, majd visszaváltozik egésszé, elnyeri az országot és a királyságot.⁵⁴

Máté György Bálint nemcsak a ketesdi mesemondói hagyományokból, hanem a MMMV-ből is ismeri Kondás Jankó meséjét.⁵⁵ Anyomtatott szöveg sem volt azonban nagyobb hatással rá, mint egy szóban hallott változat. Belőle mindössze a mese címét, Jankó párbeszédét a királlyal, stb. vagyis a neki tetsző elemeket vette át. Lingurár változatához csak annyi a hozzátennivalónk, hogy ismét a faluban jól ismert és kedvelt témával hozakodik elő, meséje azonban egészen lényeges vonásokban eltér a Ketesden közismert formától.

Kondás Jankó meséje egy másik Ketesden s országszerte is rendkívül elterjedt s kedvelt mese családdhoz vezet bennünket: a Sárkányölő-félékhez.⁵⁶ Egyik mesének sincs ilyen szépszámú s ennyire változatosan változatlan feldolgozása, mint a Sárkányölőnek.⁵⁷ Ketesden a tiszta formán kívül élnek a megszokott Csodamadárral⁵⁸ és Hűtlen testvérrrel⁵⁹ kezdődő alakok is. A tartalmi különbségeken kívül egyéni részletkidolgozásokkal is találkozunk. Egyféle változatában például egész állatsereglet kíséri a két testvért, egy másikban nem egy, hanem három országot szabadítanak meg a sárkánytól. Alapjában véve azonban valamennyi az alábbi váz más-másféle formában:

Rendkívüli módon született hős (hősök, két testvér, esetleg ikrek) találkozik állatokkal. (Tarkas, medve, oroszlán). Segítségükkel felszabadít egy országot a szomjanhalástól s egy királykisasszonyt megment a sárkánytól. A küzdelem után elalszik, Veres Vitéz levágja a fejét, s a királyi palotában magát állítja a sárkány megölőjének. Az állatok feltámasztják gazdájukat. (Néha először fordítva ragasztják vissza a fejét). Ételhozás a lakodalomból. Végül a hős is megjelenik a vendégségben, a levágott sárkánynyelvekkel bizonyítja, hogy ő az igazi megmentő. Egybekel a királykisasszonnyal. Itt befejeződik a mese, ha csak egy vitézről van szó, ha kettőről, a következő módon folytatódik: Az ifjú férj az elátkozott erdőbe megy vadászni. Egy boszorkány megöli állataival együtt. Ikertestvére keresésére indul. A királyi palotában összetévesztik. Az erdőben feltámasztja testvérét. Mindketten boldogulnak (A-T 300, 303).

Egyik változatában a két testvér erejét egy csodamadár májától és zuzájától kapja (L. A-T 304), egyébként azonban úgy folytatódik mint a fenti mese.

⁵⁴ Lingurár Tódor XII. sz. meséje.

⁵⁵ IV/1. 149.: Kondás Jankó.

⁵⁶ Típuszámai: A—T 300, 303, 315.

⁵⁷ A mesetípus magyar változatainak felsorolását l. BN. 11—18, továbbá a 24—25. sz. mese jegyzeteiben. Újabb változat: DÉGH. Pandur 4. sz. meséje. Ketesdi változatok: Máté György Bálint II., XVI., Lingurár Tódor IV., IX., Mihály Anna Duka II., Mihály István András I., Mihály Márton Korpos IX. sz. meséje.

⁵⁸ Típuszáma: 304+303. Lingurár IV. sz. meséje, Mihály István András I. sz. meséje.

⁵⁹ Típuszáma: 315+300. — Lingurár T. IX. sz. meséje. Egy szomszédfalusi (sárvásári) változat KRESZ MÁRIA kéziratában. — A kézirat használatáért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

Egy másik változatban a hős testvérel vagy anyjával él egy erdei házban. Testvére összeszövetkezik egy rablóbanda kapitányával, s a hős életére törnek: egy farkas (medve, oroszán) kölyköt, vagy kölyöknek a szívét kéri tőle. Az anyaállat azonban ahelyett, hogy megölné, önként felajánlja a fiát. A kis állatok megmentik gazdájukat a rablótól. A hős megöli s ott hagyja testvére (anyja) őrizetére s világgá megy három állatjával (L. A-T 315). Folytatása ugyanaz mint a fentiek.

Valamennyi ketesdi változatra jellemző, hogy a fenti vázak valamelyikéhez ragaszkodik, bővítéseket megenged, de rövid, csonka változat egy sincs a hét között. Még a 12 esztendő kis Mihály Anna is a teljes alakot mondja el, ha vázlatosan is. A csodamadárral kezdődő forma állítólag könyvből került a faluba. Ez ismét azt bizonyítja, hogy a nyomtatott szövegek közül is lehetőleg a már ismereteseeknek a változatait jegyzik meg.

A Sárkányölővel rokon tartalmú és hangulatú mese a Fehérlófia⁶⁰ is.

Rendkívüli módon (Ketesden egy iskoláskönyvből származó változaton kívül sohasem állattól) született hős, aki nagyon erős, találkozik Vasgyúróval, Fanyűvvel és Kómorzsolóval (A sorrend változó). Epizód a törpével. A hős leereszkedik a másvilágra, megszabadít három királykisasszonyt. Társai becsapják. Griffmadár segítségével újra a felső világra kerül s megbünteti őket. — Változata: Három leányt (királykisasszonyt) elrabolnak a sárkányok. Keresésükre küldött fiútestvéreiket megölik. Borsszemtől született öccsük elindul utánuk. Lekerül az alvilágba. Megöli a három sárkányt, megmenti a néneit, feltámasztja a bátyjait. Bátyjai becsapják. Végül mégis csak felkerül a föld felszínére s testvéreit megbünteti.

Ennek a mesének a ketesdi változatai már sokkal kevésbé tökéletesek tipológiai szempontból, mint a Sárkányölőé. Elég gyakran is keverednek azzal, átveszik egyes elemeit. De vegyülnek bele epizódok az Erős János-típusú meséből is.⁶¹ Ezen a vonalon mennek át tulajdonképpen a tündérmesék a tréfás mesék csoportjába. Maguk a Sárkányölő-félék sem egészen komolyak. Egyrészüket valósággal tréfás hangon mondták el. A ketesdi tündérmeséknek különben is jellemző sajátága, még a legkomolyabbaknak is, ez a féltréfás, kissé csúfolódó hang.

Összegezve a tündérmesékről elmondottakat, a következőket állapíthatjuk meg: legnagyobb részük tiszta típus, világosan elmondott, jól tagolt szerkezetű. Kivételek az elveszett mátkát vagy házastársat kereső emberről szólók, vagy azok, amelyek a házasodni induló királyfi kalandjait adják elő. Ezek legtöbbször laza szála fűzött epizód-sorok. A könyvből olvasott mesék közül rendszerint azokat jegyzik meg s mesélik tovább, amelyek már ismerteknek, kedvelteknek a változatai. Itt is lényeges szerepet játszik a szép forma, a ketesdi mesékben megszokott kerekesség. A falu ragaszkodik a megszokott mesetárgyakhoz és formákhoz. A változatok ennek ellenére nem egyhangúak.

⁶⁰ Típuszáma: A—T 301. Magyar változatait l. BN 12. sz. mese jegyzeteiben. Újabb változat: BANÓ, Baranyai népmesék. 23—24. sz. mese. — Ketesdi változatok: Máté György Bálint IX., XVI., Lingurár Tódor VI., Máté Jani Mojsza V. sz. meséje.

⁶¹ Típuszáma: A—T 650.

A sokszor hallott, azonos tárgyat kiki érdeklődésének és mesetudásának megfelelően díszíti fel. Egy-egy mese újszerűsége nem új, ismeretlen, eddig soha nem hallott tárgyában van — az ilyen mesék csak egészen ritkán, különleges alkalmakkor tudnak gyökeret verni a faluban, — az újszerű epizódok, ötletes párbeszédok, jelzők sokkal nagyobb örömet szereznek mesemondónak és hallgatóságának egyaránt.

Az egyénenként eltérő változatokat bizonyos egységbe foglalja az azonos erkölcsi igény. A ketesdi mesékben mindig az üldözöttet, az elnyomottat segítik meg a felsőbb hatalmak. A gógós, gyáva, dicsekedő, öntelt szereplő mindig megbűnhődik. Elegendő ezek közül a jellemhibák közül egy is, hogy egy életre alacsonyabb sorba taszítson, ritkább esetben elpusztítson. A jutalom általában mindig társadalmi emelkedés, a büntetés ennek az ellenkezője.

Jellemző emellett a ketesdi mesékre a józan, reális világszemlélet. A falu mesekincsébe bekerült szövegek hosszabb-rövidebb idő alatt ehhez idomulnak. Csak az ésszel is felérhető motívumokat fogadják el és éltetik tovább. Ahol ez hiányzik, maguk teremtenek bizonyos logikai kapcsolatot. Erre nemcsak a mesemondónak van szüksége meséjének minél jobb felépítéséhez, hanem a hallgatóság is megkívánja, különben nem hinné el a csodás kalandokat. A mese elhívése, vagy inkább az események elképzeltése a mesemondó legfontosabb művészi feladata. Maga a mesemondó tartja a legkevésbé valószínűnek azt, amit mond, de minden törekvése arra irányul, hogy hallgatóival elképzeltesse s ezáltal elhitesse, amit mond. A mesebeli csodáknak azonban igen kevés közük van a hétköznapiok téhenrontásaihoz, szerelmi varázslataihoz. Azok már irodalmi díszítő elemekké váltak, pusztán gyönyörködtetésre szolgálnak, ezek egybefolytak a mindennapi élettel. A tündérmeséknek nem kell azt az érzetet kelteni a hallgatónak, hogy valóban megtörtént esemény hiteles történetét hallja. A ketesdiek viszonya a meséhez nagyon hasonlít a városi ember és a regény, illetőleg a színház közötti kapcsolatához. Mi is megelégszünk a valóságossággal, nem kívánunk föltétlen történeti hitelességet. A mesemondás és hallgatás kifejezetten irodalmi, esztétikai élvezet. Gyönyörködtető voltának alapját azonban nem az érdekes kalandok, vagy a jól sikerült jelzők képezik, hanem a biztonságérzet. Ezt a biztonságérzetet szolgálja az ismert meseszövegek unos-untalan ismételtetése, a biztos, kialakult szerkezet, erkölcsi háttér és világszemlélet. A mesében szellemi kielégülést keresőnek legfőbb óhaja, hogy őt meglepetések ne ériék. Ezek ellen a kellemetlen meglepetések ellen bástyázza magát körül az ismert mesevázakkal és elemekkel, a pontosan körülhatárolt erkölcsi lehetőségekkel, a merev formákkal. A mesemondó ehhez csak jó irányba tehet hozzá, csak szépíthet, ha azt akarja, hogy sikere legyen, hogy szeressék, hogy meséltessék. Ketesden a tündérmese nem evilági hőseivel és kalandjaival, belső kiegyensúlyozottságával mindig kissé ünneppé teszi azokat az órákat, mikor megjelenik, mikor lejátszódik. Három tényező szükséges hozzá: hangulat, jó mesemondó és összezokott hallgatóság. Ha mindez együtt van, szárnyat kap a látszólag

agyoncsépel, ezer szabállyal megkötözött mese, kirepít a szürke, szükreszabott hétköznapokból. Művészi alkotássá válik. Ezek a pillanatok sokkal gyakoribbak lehetnek másutt is népünk szellemi életében, mint azt gyűjteményeink alapján képzelnünk lehetne. Megrögzítésük azonban igen nehéz, mert a feljegyzőnek csak ritkán sikerül teljesen háttérben maradni, jelenléte legtöbbször megakadályozza a mesemondót és hallgatóságát, hogy teljesen átengedje magát a mese varázsának.

4.

A TRÉFÁSMESEK

Nehéz megvonni a határt a ketesdi tündérmesék és a tréfás mesék között. Az előbbieket is bővelkednek mulatságos részletekben, az utóbbiakban is sok a magától értetődő csodás elem. Azokat nevezhetjük tréfásaknak, amelyekben az előbbieket túlsúlyban. Igen jellemző, mit tartanak mulatságosnak a ketesdiek: a furfangot, az ostobaságot és a jól sikerült hazugságot. Eszerint három nagy csoportra oszthatjuk a ketesdi tréfás meséket: 1. Az ura eszén túljáró szolga meséje. 2. Az ostoba emberről vagy asszonyról szóló mesék. 3. Képtelenség- vagy hazugság-mesék. Ezekon kívül tréfás műfaj még a „vice”: a rövid, csattanós történet. A „vice”-et azonban maguk a ketesdiek sem sorolják kisszerűségé miatt a mesék közé.

A tartalmi jegyek mellett jellemző a ketesdi tréfás mesékre az a formai sajátosság, amelyet a tündérmesék egy csoportjánál is említünk: a szerkezetnélküliség. Bizonyos mesevázhoz általában bizonyos tételek tartoznak, számukat, sorrendjüket azonban a pillanat szabja meg. Lehetnek rövidek, mint a nyúl farka, de lehetnek olyan hosszúak is, hogy egész este egyetlen mesén nevet az egész hallgatóság. Formájuk, terjedelmük teljesen a mindenkori elmondótól függ.

A tündérmesékhez legközelebb az Erős János-féle mesék állanak.⁶² A természetfölötti étvágyú és erejű furfangos hős kalandjai Ketesden a következők szoktak lenni: cséplés óriási szerszámokkal, az egész termés elhozatala, fahordás az erdőből medvével, farkasokkal, ördöggel, a vaddisznósorda hazahajtása, az ördögök malma, pénzhozás a pokolból.

Ebben a mesében még nem azon van a hangsúly, hogy az erős szolga ura eszén túljár. A mesemondónak a hős hatalmas erejében és bátorságában telik öröme. Azért is azonosul oly könnyen a Fehérlófia hőisével, mert az is hallatlan erejével emelkedik rendkívül segítő társai fölé. Erős János még jóhiszemű és jóindulatú szolga, akaratlanul szerez bosszúságot a gazdájának. De bosszúságot szerez. Azok az epizódok

⁶² Magyar változatait I. BN 89. sz. mese jegyzeteiben; I. még ORTUTAY, Fedics Mihály mesél: ÜMNGy I. 30. sz. meséjének és BANÓ, Baranyai népmesék ÜMNGy III. 12. sz. meséjének jegyzeteit. Ketesdi változatok: Mihály Márton Korpos IV. sz. meséje, Máté György Bálint IX. sz. meséje (A—T 650+300), Péter András II. sz. meséje (A—T 1000+650), Rupa György I. sz. meséje és még sok mesében epizódok.

dok, amelyekben ez bekövetkezik, gyakran beleszúznak a legnépszerűbb ketesdi mesébe, a János szolgába⁶³ is. A mese erkölcsi alapja, a gazda fukarságának bűnhődése a ketesdi mesében teljesen háttérbe szorul. Inkább amolyan szellemi párbaj-féle az egész, s természetesen a szolga győzelmével végződik.

A mesében egy papról és szolgájáról van szó. Szerződéskötéskor abban állapodnak meg, hogy amelyik hamarabb megharagszik, annak a másik bocskorszóját hasít a hátából. A pap lehetetlen tennivalókat ró a szolgára, s az természetesen még fonákabbul teljesíti. Sor kerül a mesében a pap állatainak leölésére, csürének felgyújtására, kutyajának, macskájának, gyermekének, anyjának megölésére, s mindezt a legkedélyesebben fogja fel hallgató és mesemondó egyaránt. Közben akadnak Jánosnak szerelmi kalandjai is a jelenlevők legnagyobb mulatságára. Látható örömmel halmoznak össze minden fonák helyzetet, amelybe csak pap kerülhet a szolgájával szemben.

A mese országszerte rendkívül elterjedt, népszerű és változatos. Talán ebben éli ki az alsóbb társadalmi osztályba szorított szolga a maga gyűlöletét azokkal szemben, akik felette vannak; ebben oldódik fel a kiszolgáltatottság érzése. Oly jól esik nevetni, mikor az, aki szellemileg fölöttünk állónak érzi magát, pórul jár.

A szegény fiú szellemi fölénye az alapja a *Mestertolvaj*⁶⁴ meséjének is. A mestertolvaj azonban nem él vissza olyan nagyon durva módon helyzetével, mint János szolga. Célja nem az, hogy megkárosítson, hanem, hogy bebizonyítsa az uraságnak: kettejük közül ő az okosabb, az agyafúrtabb.

Még ennél is élesebb a szellemi ellentét a furfangos szegény és az ostoba gazdag között a *Csalóka Péter*ben.⁶⁵ Az egész mese erre az ellentétre épül. Az eszes Csalóka Péter változatosabbnál változatosabb módon csapja be az ostoba bírót. Az ügyes, tréfáskedvű gazember általában kedvelt hőse a ketesdi meséknek. Kalandjainak száma szinte végtelen.

Nem szükséges azonban különösen nagy társadalmi ellentét ahhoz, hogy a ketesdi mesemondó az alullevő, a gyöngébb mellé álljon. A szegény és gazdag paraszt⁶⁶ meséje a szegény testvér, vagy az egész falutól lenézett szegény ember meggazdagodásáról szól.

⁶³ Típuszáma: 1000, stb. Magyar változatait l. BN 177—178. sz. mese jegyzeteiben. — Ketesdi változatok: Balázs István Kerekes III. sz. meséje, Kovács Ferenc Kokas VII. sz. meséje, Lingurár Tódor XIX. sz. meséje, Mihály Márton Korpos V. sz. meséje, Péter András II. sz. meséje.

⁶⁴ Típuszáma: A—T 1525. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Újabb változat: BANÓ, Baranyai népmesék. 3. sz. meséje. — Ketesdi változatok: Antal István Prézli I. sz. meséje, Lingurár Tódor V. sz. (A—T 1725+1537+1525) és XVII. sz. (A—T 1525+325) meséje.

⁶⁵ Típuszáma: A—T 1542. Magyar változatait l. BN 231. sz. meséjének jegyzeteiben. — Ketesdi változatok: Cseke Márton IV. sz. meséje, KN. 50. és Lingurár Tódor VIII. sz. meséje.

⁶⁶ Típuszáma: A—T 1535/A és B. Magyar változatait l. BN 230. sz. meséjének a jegyzeteiben. Újabb változat: ŐSZ J., Csudatáska 91. Szegény ember szerencséseje. — Ketesdi változatok: Cseke Márton V. sz. meséje, Kovács István Kokas IX. sz. meséje, KN. 43, Kovács Jani Kokas II. sz. meséje (A—T 1643+1535/B) [KN. 82.].

Gyakran kezdődik a Fának eladott tehén⁶⁷ vagy valamilyen más, ostobának látszó állatértékesítési epizóddal. Isten azonban nem a nevetőkkel, hanem a kinevetettekkel tart, a szegény, ostoba ember meggazdagszik. Akkor derül csak ki, hogy nem is olyan ostoba, bosszút tud állani azokon, akik megkárosították. Levágatja és eladatja a falubeliekkel is az állataikat; ezek leszegényednek, ő pedig meggazdagszik s első ember lesz a faluban. — A mese nem mindig tesz félfordulatot, az ostoba ember igen gyakran tovább is ostoba s neveltség tárgya marad. Házasodni indul a sok pénzzel. Úgyes leányt kap. Az asszony megtiltja az urának, hogy az esküvőn vagy azután vendégségben sokat egyék. Éhen marad tévedésből. Megeszi a macskafiatat, kifolytatja a bort, elszórja a lisztet, megkövezi az apósát, stb. Elszőknek. Az ember magával viszi az ajtót. Felmásznak egy fára a farkasok elől. A fa alá rablók telepsznek. Rájuk ejti az ajtót. Még több pénzhez jutnak.

Nem szabad azt gondolnunk, hogy ez a váz állandó, egyetlen; csupán egy a sok közül. A ketesdi mesemondóknak rendkívül sok epizód áll rendelkezésükre, ha az ostobaságot ki akarják figurálni. A mesehős sem mindig férfi, lehet asszony is. Azzal is csak ugyanazok a mulatságos balesetek történnek. A legkedveltebb fajták: Bolond Mihók,⁶⁸ a tátottszájú legény története, tüért, ekevasért, szalonáért, borjúért, leányért szolgál, az ostoba ember, aki mindig mást mond, mint amit éppen kellene (Isten áldja meg a munkájokat, mondja a verekedőknek, Isten válassza széjjel őket, mondja az ifjú párnak, stb.⁶⁹), az asszonyi munkát végző ember (szitalás, vajköpülés, tehénlegeltetés, az ember a kéményben⁷⁰), a poruljáért vő (sorra elpazarolja felesége jószágát, szekerét, fejszójét, saját ruháját, stb.⁷¹). A női változatok: Okos Kati⁷² s az Edényeit rendező asszony.⁷³ Ezekről a mesékről még fokozottabb mértékben áll az, amit a tréfás mesékről általában mondottunk: végtelenek. Ugyanarról az ostoba hősről valamennyi kalandot el lehet

⁶⁷ Típuszáma: A—T 1643. Magyar változatait l. BN 238—239. sz. meséjének jegyzeteiben. — Ketesdi változatok: Kovács Jani Kokas II. sz. meséje (A—T 1643+1535/B) (KN. 82.), Mihály Márton Korpos X. sz. meséje (A—T 1643+H 1410+1653/A (KN. 24), Péter András II. sz. meséje.

⁶⁸ Az AARNE-THOMPSON-féle típuskatalógusban nincs meg. Berze Nagy 1684x-szel jelöli. A magyar változatok felsorolását l. a 243—244. mese jegyzeteiben. Újabb változatok: Ósz J., Csudatáska 64. Együgyű Miska, BANÓ, Baranyai népmesék 60. — Ketesdi változatok: Kolozsi Erzsika I. sz. meséje, Mihály Istvánné VI. sz. meséje, Mihály Márton Korpos XIII. sz. meséje.

⁶⁹ Típuszáma: 1696. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. — Ketesdi változatok: Cseke Márton I. sz. meséje (KN. 47.), Kolozsi Anna I. sz. meséje (KN. 88.).

⁷⁰ Típuszáma: A—T 1408. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. Ketesdi változata: Cseke Márton II. sz. meséje (KN. 47.).

⁷¹ Típuszáma: A—T 1681. Magyar változata: Ósz J., Csudatáska: 64. l. Együgyű Miska. — Ketesdi változata: Cseke Márton II. sz. meséje (KN. 48.).

⁷² A—T 1387. Magyar változatait l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal. — Ketesdi változatok: Kovács István Kokas VI. sz. meséje, Mihály Anna Duka I. sz. meséje (KN. 89.), Mihály Istvánné IV. sz. meséje (KN. 69.).

⁷³ Az AARNE-THOMPSON-féle típuskatalógusban nincs meg. HONTI 1293-mal, BERZE NAGY 1388-cal jelöli. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számmal, illetőleg BN. 220. mese jegyzeteiben. — Ketesdi változatok: Cseke Márton I. (KN. 47.; férfi vált.), Mihály Istvánné IV. sz. meséje (KN. 69.), Kovács István Kokas VI. sz. meséje.

mondani. Ennek a fajta tréfás mesének aztán igazán semmi más célja nincs, mint nevetetni, szórakoztatni.

Még inkább áll ez a hazugság-mesékre: Mikor én a vásárba mentem,⁷⁴ Mikor én szolgálni voltam,⁷⁵ Mikor én kis fiú voltam,⁷⁶ az Apám lakodalma.⁷⁷ Valamennyit első személyben beszéli el a mesemondó. Igen jól hozzájárul a jókedv fokozásához, hogy az előttük ülő mesemondó, tekintélyes gazda, úgy tünteti fel ezeket a képtelen eseményeket, mintha vele történtek volna meg. A mesemondó s a hallgatóság nemcsak a csodás dolgokat: a hétfejű sárkányt, a varázspálcát, stb. hajlandó valóságnak elfogadni, hanem a jól ismert elbeszélő nyilvánvalóan költött kalandjait is, természetesen csak az elmondás pillanatára. A mesemondóval együtt a hallgatók is beleélik magukat a különös eseményekbe, s nem egyszer rá is dupláznak. Az Apám lakodalmaiban például a repülő fiú a mosó asszonyok kiabálására kioldja az ingét, elrepülnek a seregélyfiúk s ő a patakba pottyan. Mind kiveri testével a halakat a vízből. Az elmondás alkalmával egyik hallgató megkérdezte nagy ártatlanul: az asszonyok nem fogóztak a halba?

A négy mesetípus közül a vásárba menő ember kalandjai a legvalószínűbbek. Első hallásra el is lehet hinni őket:

A vásárba menő ember betéved egy elhagyott malomba. Tolvajok elől a garatba bújik. A tolvajok rávetik egy borjúnak a bőrét. Ő azzal kiemelkedik. A rablók elrohannak s emberünk jól megrakja sült hússal a tarisznyáját. A malomból egy idegen faluba jut, s ott szállást kér egy menyecskétől. Kap is. Az asszony férje ittasan jön haza a kocsmából, kényszeríti, hogy vele vacsorázzék s azután, hogy megtáncoltassa a feleségét. Az ember a túlzott kínálgatásra ingébe hajigálja az ennivalót, s az tánc közben kipotyog. Az ember azt hiszi, hogy meglopta s elkergeti. Egy szalmakazal tövébe menekül, s egy ismeretlen menyecske a szeretője helyett őt tartja jól pálinkával, süteménnyel. Kimászik a kazal tetejébe, s a kellő pillanatban az egymásratalált szerelmesek nyakába pottyan. Innen is elrohan s végül is elérkezik a vásárba s előadja a komáknak a történeteket.

A mese egyes elemei nem ismeretlenek a magyar mese-elemkészletben, ilyen szabályos mesével egybefűzve azonban még nem je-

⁷⁴ Az AARNE-THOMPSON-féle típuskatalógusban nincs meg. 1656x-szel jelöltük. A magyar meseanyagban csak részleteiben ismeretes. — Ketesdi változatok: Kovács István Kokas IV. sz. meséje, Kovács György Bandi II. sz. meséje, Kovács Ferenc Kokas I. sz. meséje, Mihály Márton Korpos IX. sz. meséje (KN. 25.).

⁷⁵ Típuszáma: A—T 1017, stb. Magyar változata: Nyr. V, 33. — Ketesdi változatai: Cseke Márton III. sz. meséje (KN. 49.), Kovács István Kokas VIII. sz. meséje.

⁷⁶ Típuszáma: A—T 1875. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál. — Ketesdi változatok: Cseke Márton III. sz. meséje (KN. 49.), Mihály Istvánné XIII. sz. meséje (KN. 75.). Az utóbbit vö. MMMV II/1:77. l. hasonló című meséjével.

⁷⁷ Az AARNE-THOMPSON-féle típuskatalógusban nincs meg. HONTI 1962-vel, BERZE NAGY 1961-gyel jelöli. Magyar változatainak felsorolását l. HONTI, i. m. a megfelelő számnál, illetőleg BN. 267—268. mese jegyzeteiben. Újabb változatok: BANÓ, Baranyai népmesék 14, 30, 43, 69. mese. — Ketesdi változatok: Cseke Márton III. sz. meséje (KN. 49.), Mihály Istvánné XVI. sz. meséje. Az utóbbit vö. MMMV. II/2:181. Az én bátyám lakodalma (KN. 76.).

gyezték fel. Általában az Apám lakodalma képtelenségei között szokott előfordulni, jóllehet annak merőben fejetetejére állított eseményeitől eléggé távol áll. A ketesdiek megfelelő stílusérzékkel gondosan szét is választották.

A szolgálgyerek hősködései már sokkal nyilvánvalóbb lódítások; csupa ismert elem:

Megkeni az egész szekeret kocsikenőccsel, csak a tengelyt nem. A lovakat fordítva fogja be. Útközben kiesnek a kerekek. A ló nyakába akasztva hozná vissza, de nem tudja, mert a ló beleakad s kitöri a lábát. A mese itt egyik változatban befejeződik azzal, hogy a gazda ostobaságból a vásár helyett haza hajt, a másikkban tovább folytatódik. A hordóba zárt fiúval, illetőleg az Apám lakodalmával.

Mikor én kis fiú voltam, (A hordóba zárt fiú) gyermekek között is ismert és kedvelt kis mese, vagy epizódként kapcsolódik bele más hazugság-mesékbe:

Hőse egy kis fiú, aki az erdőben eltéved, rablók kezébe jut s ezek belefeneklik egy nagy hordóba. Egy farkas valahogy bedugja a farkát a hordó oldalán levő lyukon, a fiú megkapaszkodik benne s így utazik egy darabon, esetleg egészen hazáig.

Az Apám lakodalma a kis fiúról szól, aki elmegy hat ökrrel lisztért a malomba. A mocsárból a hat zsák liszt húzza ki az ökröket. Mire odaér, a malom elment eprészni. Utána megy, hogy haza kergesse. Közben az ökrök elé szúrt ostorból fa nőtt. A fiú felmegy, hogy odvából kiszedje a seregélyfiókákat. Kebelébe dugja őket. Ott megtollasodnak, elrepítik. A patakba mosó asszonyok közé pottyán, s onnan különleges módon kerül ismét a malomba, onnan meg haza.

Mind a két mese ismeretes a kalotaszegi mesemondó-hagyományokon kívül könyvből is, de nemcsak onnan. Más kalotaszegi falukban is széltében mesélik,⁷⁸ az ismert változatok számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek a MMMV-ben nincsenek meg.

Végül még van egy mese a tréfás és tündérmesék határán, de azok közé nem illeszthető, mert nagy népszerűsége ellenére velük egyáltalán nem keveredik: a *Terülj meg a sztalkám*.⁷⁹

A szegény ember szolgálata béréül csodálatos tárgyakat kap: magától megterülő asztalt, magától lisztet szítáló szitát, aranyat tüszentő csacsit. Sorra elcsalja tőle egy útmenti kocsmáros, de csodálatos botoeskájával visszaveszi őket.

A mese — mint mondtuk — egyáltalán nem keveredik a többiekkel, változatai sincsenek. Három vagy négy mesemondótól hallottuk, valamennyien teljesen azonos módon adták elő, azonos menettel. Nem ok nélkül vált divatossá ez a mese abban az esztendőben: gyöngye volt a termés s készpénze is csak a legmódosabbaknak volt, mert a havasi

⁷⁸ Szívességéből átnézhettem KRESZ MÁRIA kéziratban levő sárvásári és nyárszói mesegyűjteményét. Itt láttam leírva több változatukat.

⁷⁹ Típuszáma: A—T 563. Magyar változatainak felsorolását I. BN. sz. meséjének jegyzeteiben. — A ketesdi változatok: Mihály Márton Korpos ifj. II. sz. meséje, Cseke Márton VI. sz. meséje, Kovács György Bandi I. sz. meséje (KN. 41.).

románság a határon túl maradt, s Bánffyhunyard egymaga nem tudta elfogyasztani a falu zöldségtermését. Két-három pengőért reggeltől estig ott állhattak a piacon. Csoda-e, hogy szívesen hallgatták az olyan meséket, ahol a szegény ember egyik napról a másikra sok ennivalóhoz, liszthez, pénzhez jut.

A tartalmi és a formai eltéréseken kívül van még egy igen lényeges különbség a tündérmesék és a tréfás mesék között: az előbbieket szűz előadásához, megfelelő hangulatához szükség van a téli, tűzvilágos esték csöndes meghittségére, nyugalma, vagy a nyári megfeszített munka utáni testi elernyedésre, az utóbbiak inkább munkaélenkítőek. Nagy becsülete van a tréfás meséket tudó embernek a kalákában, közös munkában: hamarabb jár a kéz, gyorsabban telik az idő mulatságos beszéd, nevetés közben. A tündérmeséket inkább a gazdaemberek szeretik, s mondogatják, a tréfásokat inkább a két kezük munkája után élők: a cipész, a kőműves, az asztalos. A földet művelő ember szemlélődő természetéhez sokkal közelebb áll a kiegyensúlyozott szerkezetű s erkölcsi megoldású tündérmese. Az élénkebb észjárású, örökké tevékenykedő mesterember számára viszont alkalmasabb, életritmusának is jobban megfelel a változékony, minduntalan új, meg új megoldási lehetőségeket adó mulatságos kalandsorozat. Ketesden a kettő között nincs túlságosan nagy különbség. A gazdálkodók is ügyeskedő, fúró-faragó emberek, viszont az ácsnak, asztalosnak is éppen úgy megvan legalább a maga kertje, szőlője, s üres idejében szívesen elbavallgat bennük. Társadalmilag sem távolódtak még el, hisz odaváló emberek, ismeri mindenki a családjukat. Ismerik is jól egymás mesetudományát, s előfordul nem egyszer, hogy például a kerek tündérmesével próbálkozik, de még gyakrabban az, hogy a gazdák is belefognak egy-egy tréfás, csupa nevetés kalandsorozatnak az elmondásába. Az elmondott mese stílusán meglátszik azonban, hogy milyen kézbe került: a tündérmesék a mesterembereknél veszítenek szigorú zártágukból, a gazdálkodók viszont igyekeznek valamelyes megnyugtató, véglegesebb formát adni az alaktalan tréfás meséknek.

Nem volna teljes a ketesdi meseanyagról szóló leírásunk, ha meg nem említünk az erotikus meséket is, a „menyecskéknek“, „legényeknek valókat“. Igen kedvelt ez a műfaj Ketesden, lejegyzésüket azonban, minthogy az összehasonlítás is nehézségekbe ütköznék, későbbi időre halasztottuk.

A ketesdi mesekincs tartalom és műfaj szerint három, illetőleg négy csoportra oszlik.⁸⁰ A három csoport közül az első kettő: az állat- és tündérmesék élesen elkülönültek egymástól. Magyarozatuk: az előbbieket gyermekek szórakoztatására való, az utóbbiak meglelt emberek időöltésére. Gyermekek is tudnak ugyan tündérmeséket, de azoknak mindössze a rövid tartalmát jegyzik meg, vagy valamilyen torz, értelmetlen formáját. Férfiak is tudnak gyermeknek valókat, de nagyon

⁸⁰ Az erotikus mesékről anyaghiány következtében nem beszéltünk részletesen, a továbbiakban is mellőzzük őket.

lenézik, semminek tartják őket. Asszonyok, fiatal leányok szokták mulattatni az apróságokat, vagy a gyermekek játszanak el velük egymás között. Tárgyuk szerint általában a faluban ismerős állatokról szólnak. Valamennyi ismeretes mind a magyar, mind a nemzetközi meseanyagból. Jelenlegi formájuk mesés- vagy iskoláskönyv-mesék után készült, témája azonban már ezetótt is megvolt e falu mesemondói hagyományában. Igen sokat adnak a rövidségre, hihetőségre, ritmikus felépítésre. A három mesecsoport közül formailag ez a mesefaj a legkötöttebb; sok benne a versbetét is.

A tündérmese felnótt férfiaknak, 40—50 év körüli gazdaembereknek kedves mulatsága. Legnagyobb részük szép, teljes, jól megszerkesztett változat. Ebben a csoportban találjuk a legszebb, magasabb irodalmi igényeket is kielégító meséket. Jellemző rájuk a ketesdi ember józan világszemlélete, határozott erkölcsi érzéke, jóízú humora és szépen folyó elbeszélő stílusa. Valóságos külön irodalmi, mesei nyelvük van. Igen kedvelt mesemondói szokás személyes tapasztalatokat, helyi jelenségeket keverni a történetbe. Ez részben öntudatlan emberi vonás — mindenki csak olyan emberekról, tárgyakról tud előadni, akiket, vagy amiket maga elé tud képzelni, — természetes, hogy a mintát azokról veszi, akik körülötte élnek. Kétségtelenül ez is egyik oka ketesdi határrészek, bútor- és ruhafélék, stb. sűrű szereplésének; a másik oka a tudatos alkalmazás. A mesemondó szándékosan is szerepelteti őket, hogy a hallgatóság számára minél elhíhetőbbé tegye a mesét. Az élet tárgyi oldalát vizsgáló néprajzi kutató is haszonnal forgathatja tehát ezeket a szövegeket.

A tréfás mesék, ellentétben a tündérmesék legnagyobb részével, rendkívül lazán összefüggő formák, bennük mulatságos epizódokat fűzhet szinte vég nélkül egymásután a jóbeszédű mesemondó. Különösen a jól sikerült csínyeken, hazugságokon s az emberi ostobaságon szeretnek mulatni. A mesemondónak, ezzel is, akárcsak a tündérmesékkal, az a legfőbb célja, hogy a hallgatósággal elképzeltesse, átéltesse a történeteket. Csak így válik teljessé hatásuk: megnyugtató, felemelő a tündérmeséké, jóízú nevetést fakasztó a tréfásaké. Ezért is mondja a legkevésbé hihetőket, a hazugságmeséket első személyben; így fokozódik a bennük levő kórikum.

A ketesdi mesekincs szerves része a falu szellemi életének. Minden korú, rendű és rangú embernek, asszonynak, vagy gyermeknek megvan az ő részére hagyományos módon kialakult mesecsoportja, azon belül pedig a mesemondó egyén megalkotja a falu mese-szerkezet és díszítőelemtárából az ízlésének legjobban megfelelő, egyéniségét legjobban kifejező irodalmi formát. A hallgató ahhoz szegődhet, aki leginkább az ő szájaíze szerint mesél. Ez a mesekultúra mindaddig élni fog ebben a csöppet sem elmaradott faluban, ameddig lakói szükségét érzik a szép beszédnek, s az emlékezetükben bármikor rendelkezésükre álló, életüket és vágyaikat személytelenségénél fogva oly jól kifejező irodalmi formának.

FÜGGELEK

Az alábbiakban cím szerint felsoroljuk teljes ketesdi mesegyűjtésünket elmondóik szerint csoportosítva. Minden mesemondó meséit az elmondás sorrendjében tárgyaljuk. Megjelöljük őket az AARNE-THOMPSON féle típuszámmal. Amennyiben az említett típuskatalogusban nem volna helyük, de HONRIT »Verzeichnis«-ában megemlíti, a HONRITól javasolt számmal jelöljük (pl. H. 1410). Ha itt sem tartják nyilván de Berze Nagy J.: Baranya vármegye népköltészeté II. kötetében megtaláltuk változatát s a jegyzetekben a BERZE NAGY javasolta új számot is, akkor ezzel jelöljük (például: BN. 1388). Szépszámmal vannak olyan mesék, illetőleg motívumok is, amelyek egyik fent említett műben sem szerepelnek, de Ketesden következetesen bizonyos állandó formában bukkannak fel. Az ilyen meséknek mi magunk adtunk ideiglenes típusszámot (pl. K. 1656*). Vannak végül olyan mesék, melyeknek vagy változatuk nem került elő, vagy teljesen a pillanat hatása alatt keletkezett keverék alakulatok. Ezek esetében mindössze a műfajt jelöltük. Igen sok a könyvből, elsősorban BENEDEK ELEKnek idézett, Magyar Mese- és Mondavilág című ifjúsági gyűjteményéből való mese. Ahol nyilvánvalóan ez volt a forrás, azt is jelöljük.

A mesemondókat kor, nem és foglalkozás szerint csoportosítjuk. Ezzel nagyjából a mesék tárgykör és műfaj szerinti felosztása is megtörtént: a gyermekek és az asszonyok többé-kevésbé állatmeséket tudnak, a gazdák meséinek legnagyobb része tündérmese, a mesteremberek inkább a tréfás meséket kedvelik és mesélik. Figyelemmel voltunk ezen

kívül a rokoni kapcsolatokra is: az egy családhoz tartozó mesemondókat egymásután soroljuk fel koruk s egymáshoz való viszonyuk megjelölésével.

Függelékünk célja műfaji és társadalmi szempontból áttekinthetővé tenni a ketesdi mesekincsét: milyen meséket ismernek és kedvelnek a gyermekek, az asszonyok, a gazdálkodók, a mesteremberek? Mik egy-egy családban a nagyapáról unokára öröklődő epikus hagyományok? Mik a legelterjedtebb mesék a faluban? Úgy vélem, egyelőre elegendő a meséknek csupán a tárgyát jelölni az előbb említett típuszámmal. Az egyes kérdések alapos kidolgozására csak a gyűjtés végleges befejezése után kerülhet sor.

GYERMEKEK

Kolozsi Annus (10—12)¹

I. [A gyáva ember.] A—T 1696
Mit kellett volna hogy mondjak?
KN. 88.

II. A kis kakas. A-T 715. A kincs-szerző kakas. Vö. MMMV. III/1:212.
A gyémántkrajaér.

Csucusuj Feri (10—12)

I. [Babonás történet] KN 78.

Kolozsi Erzsika (15—16)

I. [Bolond Mihók.] B 1648 + H 1410 + A-T 1653 Bolond Mihók + Az asszony megtiltja az urának, hogy egyék + Rablók a fa alatt. Vö. MMMV II/1: 231. Bolond Mihók.

Kovács Annus Kokas (12—13)

I. A kis malac. A-T 121 Ember-lánc [„Forró vizet a kopaszra!“].
KN. 86.

II. [Hamupipőke.] A-T 510/A.
KN. 87.

¹ A ()-be tett szám a körülbelüli életkort jelzi. — A []-be tett címekeket a gyűjtő adta, az a nélkül írt címekeket a mesemondótól valók.

Kovács Jani Kokas (10—12)²

I. [Babonás történet.] Értelmetlen.

II. [A fának eladott tehén.] A-T 1643+1535/B. Az eltört kép + Az irigy szomszédok. *KN.* 82.

III. [Rabló történet.] Értelmetlen, zavaros.

IV. [Az ember a legerősebb] A-T 157. Az embertől félni kell. *KN.* 83.

V. [A pap bivalyat őriz.] *KN.* 84.

VI. [A két hideglelés.] Értelmetlen.

VII. [A három kívánság.] Vö. MMMV. IV/1:153. A három kívánság.

VIII. [A szabó és az ördög.] A-T 1096+1083. A szabó és az ördög + Párbaj karóval és vasvillával.

IX. [Komám, add meg az ötven lejt!] Vö. LÁZÁR ISTVÁN, Alsófehér vármegye magyar népe. Nagyenyed, 1896. XVII. sz. meséjével.

X. [Piroska és a farkas.] A-T 333. Könyvmese.

XI. [A telhetetlen halászné.] A-T 555. Könyvmese.

Máté Jani Mojsza (10—11)

I. A boszorkány cukorháza. A-T 327/A. Jancsi és Juliska. *KN.* 79.

II. A kis kakas meséje. A-T 715. A kincsszerző kakas. Vö. MMMV. III/1:212. A gyémántkrajcár. *KN.* 80.

III. [A kolbász.] Tréfa. Kissé illetlen.

IV. [Fehérlófia.] A-T 301. *KN.* 81.

V. [A beteg zsidó.] A-T 1739. A beteg pap.

Mihály Anna Duka (12—13)

I. Okos Kati. A-T 1387+1009+1653/A+1291. Az asszony bort hoz a pincéből + Huzd be az ajtót + Rablók a fa alatt + Egyik sajtot elküldik, hogy hozza vissza a másikat című epizódok egymásbafűzése. *KN.* 89.

II. [A két testvér.] A-T 303. A két ikertestvér. Sajátságos változat. Valószínűleg iskolai olvasókönyvből terjedt el.

III—IV. Gyermekek számára készült tanulságos történet.

V. Csikáló. Tündérmese. Értelmetlen.

VI. A kaszás ember. L.m.f.

VII. A napkeleti királykisasszony. L.m.f.

VIII. [A szépen szóló madár.] A-T 550 Madár, ló, királykisasszony. Romlott változat. Vö. Mihály Márton Korpos II. sz. meséjével. *KN.* 90.

ASSZONYOK MESÉI

Czondi Andrásné Kolozsi (38—40)

I. Szép Miklós H 467+A-T 554 Az égig érő fa + Hálás állatok mese-típusok keveréke.

II. [A boszorkányvár.] Tündérmese. Könyvből való.

III. [A boszorkánylányok.] L.m.f.

IV. [A vitéz szöcs.] A-T 1640+1049+1149 Hetet egy csapásra + Erdő levágás + A gyermekek ördöghúst akarnak enni című meseepizódok egymásmelléfűzése.

Kovács Mártonné Szűcs (56—58)

I. A rókaszemű menyecske. A-T 550 Madár, ló, királykisasszony típusú csonka, kissé zavaros változat.

II. Igaz történet. *KN.* 59.

III. A királykisasszony táltos-cipője. *KN.* 60.

IV. Jó viselkedésre oktató tanulságos történet.

Kovács Anna Szűcs (32—34)

I. A halott vőlegény. A-T: 365 Vö. MMMV IV/1: 232. A halott vőlegény.

II. A kötélverő. H 946. Szerencse és Áldás. Vö. MMMV IV/1: 61. Isten áldása. *KN.* 61.

III. [Szent Péter Isten akar lenni.] H 774 Szent Péter tehenet őriz + A méhek megbüntetése. *KN.* 62.

IV. [A számár és az oroszlán.] A-T 118 Az oroszlán megijedt a lótól. Vö. MMMV. II/1:19. A számár és az oroszlán.

² Az előbbi testvére.

V. A kis gömbec. A-T 2028 Vö. MMMV II/2:137. KN. 63.

VI. A mérföldes csizma. A-T 327/B A hat kis fiú az óriás házában. Vö. MMMV III/1:216. A szegény ember hat fiacskája.

VII. A királyné gyűrűje. A-T 1641. A mindentudó doktor. Vö. MMMV IV/1: 33 Prüesök.

VIII. A zöld király. Vö. MMMV. III/1:53. A zöld király.

IX. A vén huszár. Vö. Ősz János: Csudatáska A vén huszár. KN. 64.

X. Mit mondott Dávid? A-T 1833.

Mihály Istvánné András (22–23)³

I. Kolontos Palkó. Vö. MMMV. V/1:57. Kolontos Palkó KN. 63.

II. A szegény ember három lánya. A-T 403 A fehér és a fekete menyasszony. KN. 67.

III. A béka-menyecska. A-T 402+465/B A békafeleség + A szépasszony mesetípusok keveréke. KN.68.

IV. Okos Kati. A-T 1387+H 1293 +A-T 1291+1653 Az asszony bort hoz a pincéből + Az asszony minden edényt összetör, hogy egynek helyet csináljon +Az egyik sajtot elküldik, hogy hozza vissza a másikat +Rablók a fa alatt. Tréfás meseepizódok egymásutánfűzése. KN. 69.

V. Jávorfá. A-T 780. KN. 70.

VI. Bolond Mihók. B 1684 + H 1410. Bolond Mihók + Az asszony nem engedi az urát, hogy egyék. Vö. MMMV II/1:231. Bolond Mihók.

VII. Félignyúzott bakkecske. A-T 212. A hazug kecske (bővebb). KN. 71.

VIII. [A szegény ember és a medve.] A-T 154. Bärenfrass. Vö. MMMV. III/2:18. A szegény ember és a róka.

IX. [Az ember a legerősebb.] A-T 157. Az embertől félni kell. Vö. MMMV II/1:128. Többet ésszel, mint erővel.

X. [A róka és a farkas.] A-T 41+4 A farkas igen sokat eszik a pin-

cében+Vert viszen veretlent... epizódok egymásután fűzése. Vö. MMMV II/2:166. KN. 72.

XI. A kecskollók. A-T 129 A farkas és a kecskegidók. KN. 73.

XII. Az égig érő paszuly. Könyvmese. KN. 74.

XIII. [Mikor én kis fiú voltam...] A-T 1653+1875 Rablók a fa alatt + A fiú a hordóban című meseepizódok egymásbafűzése. Vö. MMMV II/1: 77. Mikor én kis fiú voltam... KN. 75.

XIV. A török császár bugyogója. A-T 715. A kincsszerző kakas. Vö. MMMV III/1:212. A gyémántkrajcár.

XV. Egyszemű, Kétszemű, Háromszemű. A-T 511.

XVI. Az én bátyám lakodalma. H 1962+A-T 650 Az apám lakodalma +Erős János. A két mesetípus egyes elemeinek keveréke. Vö. MMMV. II/2:181. Az én bátyám lakodalma. KN. 76.

XVII. [A szarka, a róka, a kutya és a szegény ember.] A-T 56/C. A szarka fiai. Vö. MMMV IV/2:53. A róka és a szarka.

GAZDÁK MESÉI

Mihály István András (27–28)⁴

I. A két testvér. A-T 303. A két ikertestvér. L. Mihály Anna Duka II. sz. meséjét.

II. Mihász Móré (Babonás történet). KN. 30.

III. A gyөрvászárhelyi ember (ua.) KN. 31.

IV. [A prikulies.] (ua.) KN. 32.

V. [A zsoboki leány.] (ua.). KN. 33.

VI. Fekete ország. A-T 302 Az ördög ereje a tojásban. MMMV. I/1: 173. Fekete ország. KN. 34.

VII. [A három farnasi leány.] A-T 403 A fehér és a fekete menyasszony. KN. 35.

VIII. Ilonka és Palkó. A-T 450 Az öztestvér. Könyvmese.

³ Kovács Mártonné leánya, Kovács Anna Szücs húga.

⁴ Az előbb említett menyecske ura.

IX. Az elefánt-tojás. A-T 1319. A tököt számártojásnak nézik.

X. [A nagy fa.] A-T 1960/G. Az óriás fa. *KN.* 36.

XI. [A nagy káposzta.] A-T 1960/D. Az óriási vetemény. *KN.* 37.

XII. [A csodagyermek] Hazugságmese. *KN.* 38.

XIII. [A csodálatos gépek.] (ua.) *KN.* 39.

XIV. [A rab.] (ua.).

XV. [Gönci papó esete a nagy idővel.] (ua.).

XVI. A huszár és a székely asszony. Tréfás mese. Vö. MMMV. II/2:124. A huszár és a székely asszony.

Mihály János András (60)⁵

I. [Az áldott ősz öreg ember.] Rendkívül hosszú, kissé zavaros, tehát típuszámmal sem ellátható, mai elemekkel telített tündérmese.

II. [Keted és a három Föld mondája.]

Mihály Márton Korpos (70)⁶

I. A szalmaaredenciás várrúl. A-T 560+314 A varázsgyűrű+Az aranyhajjú kertészlegény című mesetípusok keveréke. *KN.* 19.

II. [A szépen szóló madár.] A-T 550. Madár, ló, királykisasszony. *KN.* 17.

III. [A járom.] Mese-formában elmondott falusi történet. *KN.* 18.

IV. Negyvenkilenc. A-T 650. Erős János.

V. János szolga. A-T 1000+1003+1005+1012+1685+1010+1029. Agyafúrt szolga+Szántás kutyával+Útépítés leölt állatokból+A gyermek kitararítása+Petrezselyem a levesben+Házlebontás+Kakukk a fán című tréfás epizódok egymásután fűzése. *KN.* 21.

VI. [A hú inas.] A-T 513/A+—516. III—V. A csodás segítők+A hú inas című mesetípusokból lazán összefűzött mese.

VII. A három farnasi leány. A-T 510/A+403. Hamupipőke+Fehér és fekete menyasszony típusú mesék egymásbaillesztése. *KN.* 22.

VIII. Pán Simon. A-T 400. Árgirus királyfi meséje. Bővebb. A kereskedő fogadott gyermekeivel keveredik. *KN.* 23.

IX. [A sárkányölő.] A-T 300. Szép, teljes, kissé kiszélesített változat.

X. [A fának eladott téhén.] A-T 1643+H 1410+A-T 1653/A. Az eltört kép+Az asszony nem hagyja az urát, hogy egyék+Rablók a fa alatt című meseepizódok egymás után fűzése. *KN.* 24.

XI. [Mikor én vásárra mentem...] K. 1656 [Szerencsés út a vásárba]. *KN.* 25.

XII. A molnár leánya. Tündérmese szerkezetű erotikus történet.

XIII. Bolond Mihók. B 1684*+H 1410. Bolond Mihók+Az asszony nem hagyja az urát, hogy egyék című epizódok egymás után fűzése. Vö. MMMV. II/1:231. *KN.* 26.

XIV. A székely három esze. Tréfa. *KN.* 27.

XV. A cukorház. A-T 327/A. Jancsi és Juliska. Gyermekmese.

Mihály Márton Korpos ifj. (50)⁷

I. [Fogsága története.]

II. [Terülj meg asztalkám.]. A-T 563. Teljes változat.

Mihály István Rigó (38—40)⁸

I. Halhatatlanság országa. MMMV. IV/1:47-ből olvasta.

II. A kereskedő és a dervis. Benedek Elek valamelyik meséskönyvéből olvasta.

III. [A telhetetlen halászné.] A-T 555. Könyvmese. *KN.* 28.

IV. [Krisztus Urunk és az obsitos.] A-T 330. Az ördög és a kovács típusú mese. A MMMV. IV/1:117-ből olvasta. Az obsitos. *KN.* 29.

⁵ Mihály István András nagybátyja.

⁶ 70 évet túlhaladott, öreg gazda. Mihály János testvére.

⁷ Id. Mihály Márton fia.

⁸ Id. Mihály Márton fia.

V. Az égig érő fa. H. 467. A MMMV. I/1:14-ből olvasta.

Kovács István Pajtás (50)

I. [A három jótanács.] A-T 910/E. KN. 16.

II. [A legjobb barát.] B 476. [A legjobb barát és a legnagyobb ellenség.] KN. 15.

Máté György Bálint (50)

I. Rózsa királyfi. A-T 313/A Rózsa és Ibolya KN. 1.

II. Vizi Sándor. A-T 300. Sárkányölő. KN. 2.

III. [A fogadás.] Erotikus trufa.

IV. [A szivar.] Ua.

V. Bruncikk királyfi. A-T 531. Aranyhajú lány-Táltospárbaj. KN. 3.

VI. [A három fiú meg az óriás.] A-T 1960+H 1962. Hazugságverseny + Apám lakodalma típusú mesék igen ügyes egymásbaillesztése. KN. 4.

VII. Kondás Jankó A-T 314 v. 532. Az aranyhajú kertészlegény ill. Nemtudomka. Vö. MMMV. IV/1:149. Kondás Jankó. KN. 5.

VIII. [A csodálatos gyertya.]. Vö. MMMV. IV/1:190. A gyertya meg a vasfű.

IX. Lél György. A-T 650+301 Erős János-ból elemek belefűzve a Fehérlófia típusú mesébe.

X. [Az élet fiatalító vize.]. A-T 551. jó, teljes változat.

XI. Gyurika szerencsekrajcárja.

XII. [A kis hal halála.] A-T 657. A rest fiú. KN. 6.

XIII. [Az oláh püspök.]. Csúfolkodó anekdóta.

XIV. [A pap leánya.] Erotikus trufa.

XVII. [Szent János fia.] A-T 315+551. A szentjános-bogár teremtése+A hűtlen anya+Az élet fiatalító vize típusú mesék egyéni összefűzése.

XVIII. [A Hidvégi grófi család története.] Ponyvaregény elmesélve.

XIX. [A selyemrét.]. H 463. Mirkó királyfi. KN. 8.

XX.—XXI. Legenda. A-T. típuskatalógusában nincs meg. Könyvből való.

XXII. [Oroszországi történet.].

XXIII. [A griffmadár.]. A-T 553+H 361 I/A. A madársegítő+Az ifjú, aki nem szabad megházásodjék típusú mesék jó egymásbaillesztése.

XXIV. [Az eltemetett királylány és az obsitos.]. A-T 307. Vö. MMMV. II/1:18. János vitéz.

XXV. [Mészáros Gyuri.]. A-T 302 Az ördög ereje a tojásban. Bővebb. Vö. MMMV I/1:173. Feketeország.

XVI. Boszorkánytörténet. KN. 9.

Máté István Bálint (44—45)⁹

I. [Prücsök.]. A-T 1641. A mindentudó doktor. Vö. MMMV. IV/2:33. Prücsök.

II. [A huszár és a szász.] B. 1792 [A szebb álmom.]. KN. 10.

III. [A menasági koldus.] A-T 1650. A párizsi diák. KN. 11.

IV. [A hét mérföldes csizma.] A-T 327/B. A hat kis fiú az óriás házában. Vö. MMMV. III/1:216. A szegény ember hat fiacskája.

V. [A szürke ló.]. Vö. MMMV III/1:167. A szürke.

VI. [A dettó.] Tréfa.

VII. Boszorkánytörténet. KN. 13.

VIII. [A kiló.] Tréfa.

IX. [A bér.]. Ua.

X. [A három székely és a püspök.]. Ua.

XI. [Az esperes és a kis fiú.]. Tréfa. KN. 13.

XII. [Mikor a cigány szalonnát lopni volt...]. Cigányanekdóta. KN. 14.

Kovács György Bandi (50)

I. [Terülj meg asztalkám.] A-T 563. KN. 41.

II. [Mikor én vásárra mentem...]. K 1656. Szerencsés út a vásárba.

⁹ Máté György öccse.

Antal István Prézli (65—66)

I. [Mestertolvaj.] A-T 1525. Zavaros változat oda nem illő elemekkel.

Péter András (60)

I. János szolga. A-T 1000 + 650. Az agyafúrt szolga + Erős János tíusú meseelemek egymásmellérakva.

II. [A fának eladott tehén.] A-T 1643. Az eltört kép.

Kovács István Kokas (75—76)¹⁰

I. [Komám, add meg az ötven lejt!] KN. 42.

II. [Adj Uram Isten száz forintot.] Tréfás mese típusszám nélkül.

III. [Az okos asszony.] Hiányos, értelmetlen mese.

IV. [Mikor én vásárra mentem...] K 1656 [Szerencsés út a vásárba.]

V. A kovártij. A-T 1281. Az ország, ahol nem ismerik a macskát.

VI. [Okos Kati.] H 1293 + K 1294* + A-T 1365/A. Az asszony, aki minden edényét összetöri + A tót keresése + A makacs asszony.

VII. János szolga. A-T 1000 + 149. + 1010 + 1005 + 1008 + 1012 + 1685 + 1775. Az agyafúrt szolga + Erdőlevágás + Házlebontás + Útépités leölt állatokból + A gyermek kitakarítása + A csűr felgyújtása + Petrezselyem a levesben + Az éhes pap című mese-epizódok egymás után fűzése.

VIII. [Mikor én szolgáltni voltam...] A-T 1017 + 1016 + K 1020* + 1018* + 1021* + 1022*. Kocsikenés + A lovak meghámozása + A fiastyúk keresése + A lovakat fordítva fogja be + Kiesnek a kerekek + Pipa meggyújtás című meseelemek egymásután fűzve.

IX. [A szegény meg a gazdag testvér.] A-T 1535. KN. 43.

X. [A cigány, aki maga alatt vágta a fát.] A-T 1240. Vö. MMMV. V/1:157. A cigány halála. KN. 44.

XI. Pocagyuri. Jó viselkedésre oktató gyermekmese.

XII. A szőrös bárány. A-T 1685. A boldogtalan vőlegény (Csonka).

MESTEREMBEREK MESÉI

Kovács Ferenc Kokas (30—32; foltozó varga)¹¹

I. [Mikor én vásárra mentem...] K. 1656* + A-T 1653/A. Szerencsés út a vásárba + Rablók a fa alatt. — A népszerű ketesi mese mulatságos, jó változata.

II. [A cigány, aki maga alatt vágta a fát.] A-T 1240. (Bővebb). Vö. Kovács István Kokas X. sz. meséjével.

III. [A szürke ló.]. Vö. MMMV. III/1:167. A szürke. KN. 46.

IV. János szolga. A-T 1009 + 1010 + 1012 + 1685 + 1775 + 1005 + 650 + 1017 + K 1018* + A-T 1016 + K 1656 + A-T 1653/A. Az agyafúrt szolga + Házlebontás + Gyermekek kitakarítása + Petrezselyem a levesben + Éhes pap + Útépités leölt állatokból + Erős János-ból: Vaddisznók, farkasok a járómban + Szekerkenés + A lovakat fordítva fogja be + A lovak meghámozása + Szerencsés út a vásárba (malomba) + Rablók a fa alatt című meseelemek egymásután fűzése.

Balázs István Kerekes (66—68; kerekemester)

I. A két testvér. A-T 676. Ali baba és a negyven rabló. KN. 51.

II. [A molnár leánya.] A-T 956/A + 955. A molnár leánya + Rablóvőlegény. A két rokontémájú mese elég jó egybefűzése.

III. János szolga. A-T 1000 + 1007 + H 1410 + A-T 1685 + 1012 + 1010 + K 1019* + 1775 + 650 + 1739 + 1029. Az agyafúrt szolga + Állatok leölése + Az asszony megtiltja az embernek, hogy egyék-ből a liszt elszórása + Petrezselyem a levesben + A gyermek kitakarítása + Házlebontás + A vízben megdagadó zsemle + Az éhes pap + Erős János-ból a fahordás

¹⁰ Kovács Annus és Jani nagyapja.

¹¹ Kovács István Kokas fia.

farkasokkal + A beteg pap + A kakukk a fán című meseelemek lazán egymás mellé fűzve. í

IV. [Az ördög és a szegény ember.] A-T 1030—1036. Terményelosztás + Egyenes és görbefarkú disznók című epizódok egymásmellé fűzése.

Cseke Márton (36—38; kőműves, ács, ezermester)

I. A gyáva ember A-T 1696 + 1408 H 1293 + K 1294* Mit kellett volna hogy mondjak? + Az asszonyi munkát végző ember + Az asszony, aki minden edényét összetöri + A tót keresése című meseelemek egymásmellé fűzése. KN. 47.

II. A gyáva ember (II.) A-T 1681. A szerencsétlen ember (Bővebb). KN. 48.

III. [Mikor én szolgáltni voltam...] A-T 1017 + K 1018* + 1021* + A-T 1653 + 1875 + K 1883* + H 1962. Kocsikénés + A lovakat fordítva fogják be + Kiesnek a kerekek + Rablók a fa alatt + A fiú a hordóban + A fiú a padláson + Az apám lakodalma című meseelemek egymásmellé illesztése. KN. 49.

IV. [Csalóka Péter.] A-T 1542. Az ügyes fiú. KN. 50.

V. A szegény emberből lett király. A-T 1535. A szegény és a gazdag paraszt. A népszerű mese ügyes, mulatságos változata.

VI. Furkósbót ki a zsákból, terület meg asztalkám, számár tüsszents aranyat. A-T 563. Terület meg asztalkám (Jó, teljes változat).

Máté István Gönci (36—38; asztalosmester.)

I. A három diák-jóbarát. Típusszám nélküli tréfás mese. KN. 53.

¹² Ketesden erotikus tréfák elmondására többnyire legény-társaságban, s fiatal menyecskek között kerül sor. Az itt felsorolásra kerülő kisszámú mese nem mérvadó az erotikus mesék arányára, ennél jóval több van, csupán a gyűjtő halasztotta későbbre a feljegyzésüket.

¹³ Id. Kovács György fia.

¹⁴ Kovács Mártonné fia.

¹⁵ Máté György fia.

¹⁶ Legutoljára hagytuk az itt következő két cigány mesemondót. Meséik témájukban kevésbé, inkább díszítőelemeikben s az elmondás módjában teljesen elitnek a ketesdi mesemondó hagyományoktól.

II. A hóbertos papról. Típusszám nélküli, tréfás mese. KN. 54.

LEGÉNYEK MESEI¹²

Kovács György Bandi ifj. (20)¹³

I. [Adj Uram Isten 100 forntot!]

Kovács Márton Szücs ifj. (18)¹⁴

I. A szent lélek. A-T 1837. KN. 56.

Máté György Bálint ifj. (20)¹⁵

I. Nefelejes királyról. A-T 313/A. Rózsa és Ibolya. KN. 57.

II. [A két pap és a kántor a szép asszonnynál.] A-T 1730. KN. 58.

CIGANYOK MESEI¹⁶

Lingurár Tódor (50—52; marhacsordás)

I. [Az élet fiatalító vize.] A-T 551. Szép, teljes változat.

II. [A csonkakezü leány.] A-T 706 Szokatlanul végződő teljes változat.

III. [A sárkány szolgálja.] A-T 313 Rózsa és Ibolya. KN. 92.

IV. [Az aranytollú madár.] A-T 304 + 303 Az aranytollú madár + A két ikertestvér. Kissé ponyvaizú, teljes változat.

V. [A furfangos szolgálja.] A-T 1725 + 1537 + 1525 A furfangos szolgálja + Az ötször megölt holttest + Mestertolvaj típusú mesék egymás mellé fűzése.

VI. [Borsszem Jankó.] A-T 301. Fehérlófia. Kettős változat. KN. 93.

VII. [Árgirus királyfi.] A-T 400 A sajátos helyi alakulat kevésbé sikerült teljes, de vázlatos változata.

VIII. [Tréfa.] A-T ? + ? + 1685 + ? + 1775 + K 1656*. A fiú a farkasban

+A farkast berbécnek nézik+A boldogtalan vőlegény+Kiönti a pap pálinkáját+Az éhes pap+A szerencsés út a vásárba-ból a malombeli jelenet. Kissé durva, de nagyon mulatságos kalandjai egy agyafúrt falusi fickónak.

IX. Az árvák. A-T 511+300 Egyszemű, Kétszemű, Háromszemű+Sárkányölő mesék szerencsés összeillesztése.

X. [Mikor a cigány az ördögök-nél szolgált.] A-T 1049+1072+1084+1149. Erdőlevágás+Versenyfutás+Pattintásverseny+A gyermekek ördöghúst akarnak enni című epizódok egymásmellé illesztése.

XI. [Igazság és Hamisság.] A-T 613. Szép, teljes változat.

XII. [A félemler.] A-T ?+510/B. A félemler+Férfihamupipőke típusú mesékből érdekes ötvözet.

XIII. A sáskirály. A-T 751+545+554+313/A+H 467+A-T 408. A jólelkű parasztasszony+Cszimáskandur+Hálás állatok+Rózsa és Ibo-lya első fele+Az égis éró fa első fele+Nádleányok-ból a gyümölcsből kipattanó leányok epizódja. Pillanatnyi alakulat. *KN.* 94.

XIV. [A kigyókirályfi.] A-T 560. A varázsgyűrű. Szép, teljes változat.

XV. [A cigány királysága.] Típuszám nélküli tündérmese. *KN.* 95.

XVI. [Hamupipőke.] A-T 510/A. Szép, teljes változat.

XVII. [Mestertolvaj.] A-T 1525+325. Mestertolvaj+A varázsló és tanítványa típusú mesék ügyes össze-szövése.

XVIII. [Ördögszerető.] H 365. Szép, teljes változat.

XIX. János szolga. A-T 1000+K 1018*+A-T 1010+650+1535. Az agyafúrt szolga+A lovakat fordítva fogja be+Házlebontás+Erős Jánosból fahordás farkasokkal és vaddisznók+Szegény és gazdag parasztból víziállatok című epizódok egymásmellé fűzése.

XX. [A kutyafejű tatár.] A-T 311+403. A három lány az ördögnél+Fehér és fekete menyasszony típusú mesék egyszerű egymásmellé raká-sa.

Rupa György (60; disznósordás)

I. [A táltos fiú.] Rendkívül hosz-szú, bonyolult és zavaros tündér-mese. Pillanatnyi alakulat.

KOVÁCS ÁGNES

Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből

1.

Ha a tudományos munkában egynehány évtizede végbement hatalmas fejlődés okát vizsgáljuk, kétségtelennek kell tartanunk, hogy ez a kutatómódszerek tökéletesedésével nyert új megismerési lehetőségek szaporodásában keresendő.* Ez a megállapítás nemcsak a természettudományokra, de a szellemtudományok legtöbbszörére is érvényes. A kutatómódszerek tökéletesedésének fokozott mértékben veszik hasznát azok a tudományok, amelyeknek kialakulási kora alig egy-két emberöltővel ezelőtt kezdődött, s így az új módszerek alkalmazásában nem kerékkötő a hagyomány, az addig kialakult gyakorlat nyüge.

A nép életével foglalkozó tudományos kutatások kétségtelen eredményeit is, személyi adottságokon kívül, jórészt újszerű kutatómódszerek alkalmazásának tulajdoníthatjuk. Az utolsó félszázad, különösképpen pedig a legutóbbi másfél évtized alatt jelentős eredményeket elért magyar népnyelvkutatás legújabb ága, a nyelvterképvizsgálat is tulajdonképpen ilyen új kutatómódszernek tekinthető. Az új módszer sokban különbözik a népnyelvi kutatás eddig gyakorolt formáitól. Alkalmazója nem elégszik meg egy települési egység vagy a kisebb települések egy csoportjának népnyelvében megfigyelhető legfontosabb sajátságok vázlatos ismertetésével, mint azt például a magyar népnyelv kutatói szinte a legújabb ideig tették. Valamely nyelvterület egészére vonatkozó érdeklődése miatt nem elégítheti ki a nyelvterkép munkását az újabb monográfikus népnyelvkutatásnak az az eljárás módja sem, hogy egyes nyelvi jelenségeket, hang-, alak-, mondat- vagy jelentéstani és általában szókinésbeli sajátságokat egy bizonyos pont, egy kiválasztott települési egység vagy a települések egy kisebb csoportjának keretén belül vizsgáljon, és így állapítsa meg az egyes sajátságok meglétét, érvényesülésének fokát vagy éppen teljes, illetőleg részleges hiányát. Minthogy tehát a nyelvterkép munkása sem futó és természetesen többé-kevésbé hiányos képet nem akar rajzolni, mint tették a régebbi „nyelvjárás-kutatók“, sem az egyes nyelvi jelenségeket nem akarja a maga teljességében felmérni, új célkitűzéssel és ennek megfelelőleg új munkamódszerrel kell vizsgálatát végeznie, illetőleg új ábrázolási móddal kell eredményeit szemléltetnie. Ennek következményeként az eljárás újszerűsége elsősorban a gyűjtési terület kitágításában,

* A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály 1944. június 7-i szakülésén tartott előadás.

a gyűjtési határnak a vizsgált nyelvterület legszélső pontjáig való szét-feszítésében jelentkeznek, aztán magában a gyűjtés lefolytatásában és végül a szemléltetés újszerű módjában. A nyelvtérkép munkása a népnyelv legfontosabb jelenségeit rendszeresen, a kiválasztott nyelvterület minden részén és ami fontos, egy bizonyos, adott időpontban való állapotában akarja szemlélni és szemléltetni; éppen ezért nem egyetlen település vagy egy kisebb földrajzi, közigazgatási, illetőleg néprajzi szempontból többé-kevésbé egységesnek vélhető táj népnyelvének vizsgálatát tűzi ki célul, hanem munkaterületnek tekinti az egész nyelvterületet. Mikor azonban a kutatóterület földrajzilag kiszélesíti, ugyanakkor a vizsgálat időbeli határait a lehetőségig összeszűkíti. Nem kutatja tehát a nyelvi jelenségek múltját, előzményeit, okát és természetesen még kevésbé bocsátkozik bele a nyelvi fejlődés várható újabb fokozataira vonatkozó meddő találgatásokba, sőt még az egyes jelenségek kapcsolatainak, összefüggéseinek megállapítását sem végzi el, csupán rögzíti és szemlélteti valamely nyelvnek egy adott, minél rövidebb időközön belüli állapotát. Ezért szokták a nyelvtérkép gyűjtőjét a fényképészhez, magát a munkaeredményt pedig a pillanatfelvételhez hasonlítani. Ha már erre a hasonlatra terelődött a szó, szükségesnek tartom kiemelni, hogy a nyelvtérkép gyűjtője természetesen nem eszményített, hanem a valóságnak minél inkább megfelelő felvételt igyekszik készíteni a nyelvről. Számára nincsenek „szép“ és „csúnya“ nyelvi jelenségek vagy szók, ő nem vadássza, mint ahogy a népnyelvkutató általában sohasem keresi a feltűnő, érdekes, az avatatlan furesaságával mosolyra ingerlő nyelvi adatokat. Számára minden nyelvi jelenség úgy érdekes és úgy értékes, ahogy egy meghatározott ponton és egy bizonyos pillanatban megfigyelhető. Munkamódja tehát a megfigyelés és a megfigyelt jelenségeknek meghatározott hangjelekkel való rögzítése, illetőleg térképlapokon való szemléltetése.

Az itt elmondottakból önként következik, hogy a nyelvtérkép gyűjtőjének a lejegyzett nyelvi adatok viszonylagos egyidejűségére kell elsősorban vigyáznia. Az egyidejűség rendkívül fontos követelmény, hiszen nemcsak a nyelvész, az avatatlan is megállapíthatja, hogy a nyelv állandóan változik. Mi már nem beszélünk úgy, mint beszéltek csak egy félszázaddal előbb is apáink, nagyszülőink nyelve meg emezekétől különbözik és így tovább. A nyelv ilyen állandó, rendszerint lassú, észrevétlen változása megfigyelhető a népnyelvben is. Így, ha gyűjtőmunkánkkal nem igyekszünk, a gyűjtés elején felvett nyelvi anyag más állapotot tükröztet vissza, mint az utolsó napokban felvett állapot. Példáért nem is kell olyan messzire mennünk. A kalotaszegi Kispetriben például a falu eredeti népnyelvét ma már alig egy-két idősebb ember és asszony beszéli. A középkorúak és a fiatalok beszéde már teljesen elszíntelenedett az idáig is eljutó városias köznyelv hatása alatt. Ez azonban nemcsak Kispetriben van így, nagyon gyakran tettem hasonló megfigyelést magam Erdély különböző pontjain, sőt más népnyelvkutatókkal együtt a magyar nyelvterület Erdélyen kívül eső részein is. E jelenséggel az itt közelebbről vizsgált területen másutt is találkoztunk; így aztán ha.

valaki a nyelvtérképhez ezelőtt negyven-ötven évvel kezdte volna gyűjtögetni az anyagot, s gyűjtését csak most fejezné be, az első tíz-húsz évben tanulmányozott falvakban alighanem sokkal eredetibb, régiebb nyelvallapotot talált volna, mint az utolsó években felkeresett falvakban. A nyelvtérkép gyűjtőjének tehát viszonylag gyorsan kell dolgoznia. Éppen ezért nem gyűjtheti anyagát passzív megfigyelés útján, mint az, aki mondjuk csak egy vagy akár néhány hangtani jelenséget tanulmányoz. Minthogy egy faluban csak néhány napot tölthet, ezt az időt úgy kell felhasználnia, hogy ezalatt a nyelv fontosabb hang-, alak-, mondattani jelenségeit rögzíthesse és szókincsbeli sajátosságait legalább nagyjában megállapíthassa. Ezt a célt csakis úgy valósíthatja meg, ha előre jegyzékbe foglalja a tanulmányozandó jelenségeket és kifejezéseket, s az előre megállapított kérdésekre közvetlen, aktív módon igyekszik felvilágosítást kapni.

2.

A múlt századi külföldi kezdeményezések után nálunk e század első éveiben vetődött fel először a magyar népnyelvi jelenségek térképre való vetítésének gondolata. Bizonyos jóérzéssel tölthet el bennünket az a tudat, hogy ilyenfajta vizsgálatot elsőnek Erdélyben végeztek. HORGER ANTAL brassói tanár korában 1905-ig öt esztendei nyári szünidejének átlag felét azzal töltötte el, hogy a keleti székelység, vagyis Csík és Háromszék megye egész területét bejárva, huszonnégy mintaszó segítségével megállapította a vizsgált terület magyar népnyelvének tizenegy jelentős hang- és alaktani sajátosságát. „Hosszú fáradságának rövid eredményét“ egyetlen térképlapra vetítve mutatta be „a magyar nyelv ügye iránt érdeklődő közönségnek“.¹ Munkája nemcsak a ráfordított tekintélyes idő és az önkéntesen vállalt sok fáradság, kényelmetlenség miatt érdemel tiszteletet, hanem úttörő voltaért és első pillanatra szerénynek látszó, de valójában nagyon lényeges eredményeiért is. S ha a térképelést, szemléltetést a tudomány mostani állása szerint ma már másként is végezzük, mitsem változtat ez magán azon a tényen, hogy elsőnek a magyar nyelvterületen HORGER végzett nyelvtérkép-munkát. E vizsgálat folyamán elért eredmények lehetővé tették, hogy a magyarság egyik jelentős népi területén legalább néhány fontos népnyelvi sajátosság elterjedésének földrajzi határait térképre rögzítve szemlélhessük. Különösen kiemelendő, hogy a vizsgálatból leszűrt eredmények az egész magyar népnyelvkutatásra és közelebről a nyelvtérkép-szerű vizsgálódásokra nézve is olyan érdekes, általános érvényű megfigyeléseket jelentenek, amelyek adatszerűségükben sok addigi balhiedelmet döntöttek meg és sok azelőtt folytatott nyelvészeti vitát oldot-

¹ A keleti székelység nyelvjárási térképe: Magyar Nyelv I (1905), 446—54. l. 1 térképpel. — Az egyes hangtani jelenségek térképelését ERDÉLYI LAJOS is megkísérelte hallgatóival, a térképlapok azonban nem jelentek meg (l. töle Magyar nyelvi tanulmányok. Bp., 1929. II, 14). Ilyenféle térképeléssel HORGER is kísérletezett (l. A Magyarság Néprajza II. kiad. Bp., é. n. III, 409. kk.).

tak meg. Nem csak HORGER nyelvtérkép-vizsgálódásaira, de általában egész népryelvkutató munkássága értékelésére tartozik az a megállapításom, hogy e kutatások nagyon előnyösen befolyásolták HORGERnek már idézett tanulmányában és még kiérleltebb formában a népryelvi kutatásokkal foglalkozó számára egyik nélkülözhetetlen kézikönyvében a magyar „nyelvjárások“ kérdésében kifejtett álláspontját. Most, mikor az erdélyi népryelvi térképezés munkájának újabb eredményeiről óhajtunk a rendelkezésre álló szűk keretek között megemlékezni, mindenképpen kötelességünknek érezzük, hogy az immár ötödfél évtizedes nyelvtudományi munkásságra visszatekintő s hetvenedik évén túl is szaktudományát további újabb kimagasló eredményekkel gazdagító nyelvtudós tudománytörténeti jelentőségére és az elért, sajnos, elég kevésbé értékelt, figyelmen kívül hagyott eredményekre rámutassunk. De nemcsak a tudománytörténeti előzmények megrajzolásának ilyen alkalomkor szinte kötelező volta készíttet bennünket arra, hogy HORGERnek² az erdélyi és általában a magyar nyelvtérkép-vizsgálatok történetében való jelentőségére rámutassunk, hanem az is, hogy az ő kezdeményezését mindenképpen a magunk kísérlete szellemi elődjének kell tekintenünk. Az előbbieken ugyanis kiemeltem, hogy a nyelvtérkép-szerű népryelvi vizsgálódások ösztönzője az a szükségérzet volt, amely az addig folytatott elnagyolt vagy éppen nagyon is részletező monográfikus kutatás mellett elvégzendőnek tartja az egész magyar nyelvterület legfontosabb nyelvi jelenségeinek megállapítását és térképlapokon való szemléltetését. A nyelvtérkép gyűjtési és ábrázolási tere tehát egy nyelvterület egésze. Mégis az adott rendkívüli viszonyok között a lehetőségekkel számolva egyelőre csak azt tűzhattük ki első feladatul, hogy részben általános módszertani megfigyelések, részben meg gyakorlati tapasztalatok szerzése céljából egyelőre csupán egy kisebb magyar népryelvi terület minden egyes ponton való nyelvi vizsgálatát végezzük el. E szükséglet felismerése eléggé természetesnek és magától értetődőnek tetszik ugyan, mégis annak, hogy ezt egyáltalában igyekeztünk és igyekszünk megvalósítani, és annak, hogy e megvalósítás felé éppen ezen az úton haladunk, ennek bizonyos története van. Úgy véljük, nem felesleges már az ilyen vizsgálatokkal kapcsolatos nehézségek és az ilyen alkalmakkor felvetődő kérdések szemléltetése céljából is rámutatni arra, hogy milyen erőfeszítéseket kellett és kell tennie, milyen tervezetések izgalmasában, milyen akadályok és sikertelenségek elcsüggesztő légkörében kell lázasan és teljes odaadással dolgoznia az olyan tudomány művelőjének, mint a nyelvtudomány, amelyet a közfelfogás egyébként szürkének, lélektelennek és az élettől elvonatkoztatottnak tart.

² Megjegyzendő, hogy természetesen HORGER működésének itt érintett vonatkozásai munkásságának csak nagyon kis részére mutatnak rá. Egy ízben már volt alkalmam legalább futólag rámutatni HORGERnek az erdélyi népryelvi és néprajzi kutatás szempontjából való jelentőségére [Vö. EM. 1942: 559–601; I. munkásságának részletesebb méltatását még TECHERT JÓZSEF, MNy. XXXVIII (1942), 145. kk.].

A visszatérés évében tervbevelt erdélyi magyar nyelvtérkép-munka végzése HORGERnek, sajnos, folytatás nélkül maradt első kísérlete után már a kisebbségi időkben is a kedvelt tervezgetések közé tartozott. Előbb CSÜRY BALINT, akkor a kolozsvári református kollégium tanára igyekezett erdélyi híveket szerezni az 1929 táján a debreceni egyetem Nyelvatlasz Intézetétől kezdeményezett magyar nyelvtérkép-munkának.³ Ez az országos viszonylatban is teljesen eredménytelen kísérlet Erdélyben is csak szórványos és tökéletlen eredményeket hozott. Ez természetesen nem Csürynek vagy munkatársainak hibája volt; a valószínű ok az eredeti elgondolás hibás voltában, módszerének kezdetlegességében keresendő.⁴ Sokkal szerényebb, valóságosabb célkitűzésekkel indult és sokkal megalapozottabb volt Csürynek az a kezdeményezése, melyet már debreceni egyetemi tanár korában, 1937—1938-ban indított el a Szamosháton és Biharmegyének meg nem szállott részén. A vizsgálat alapjául szolgáló kérdőívet Csüry Erdélybe is eljuttatta. Itt akkoriban már korlátozott lehetőségek között, az államhatalom gyanakvó közigazgatási közegei és nem utolsósorban az anyagi nehézségek akadályoztatása ellenére folyt valamelyes magyar néprajzi kutatómunka. Történetesen éppen a most megvalósulás állapotában levő Kolozsvár-vidéki néprajzi térkép munkásai voltak azok, akik Csüry kérdőívet a maguk kutatási területén, Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos egyes pontjain felhasználták, illetőleg másokkal is igyekeztek felhasználtatni. A kérdőív segítségével végzett néprajzi kutatások szétszórt pontjai azonban a kisebbségi évek alatt érthetően nem sűrűsödhettek olyan ponthálózáttá, mely lehetővé tette volna akár csak egy kisebb területre vonatkozó erdélyi nyelvtérkép megalkotását.⁵ A hatósági gyanakvás még az ennél ártatlanabb magyar tudományos törekvéseket is állandóan akadályozta,⁶ a katonai behívások a gyűjtőket mindegyre elszakították a néprajzi kutatás munkájától, hogy az igazán csekély gyűjtési költségek előteremtésének nehézségeiről ne is beszéljünk.

Az 1940 őszen bekövetkezett visszatéréskor, mint annyi más téren, az erdélyi magyar néprajzkutatás terén is gyökeresen megváltozott a helyzet. Az Erdélyi Tudományos Intézetnek még a visszatérés évében való felállítása, illetőleg ez intézmény szervezetének belső kialakítása óta külön osztály, az intézet Magyar Nyelvészeti Osztálya főként

³ Erre és részben a következőkre is l. BÁRCZI GÉZA, A Magyar Nyelvatlasz előkészítése: A (kir. magyar Pázmány Péter-tudományegyetem) Magyariságtudományi Intézet Évkönyve. 1941—42:173. kk. és kny.

⁴ E kezdeményezés találó bírálatát l. i. h. 178. kk.

⁵ Megjegyzendő, hogy e kísérlet nem vezetett semmi maradandó eredményre a jóval kedvezőbb külső körülmények között dolgozó debreceni kutatók esetében sem. Ami anyag összegyűlt, ma már meg sem található (vö. BÁRCZI, i. h. 179—80).

⁶ L. erre MNy. III (1941), 308.

népnyelv-kutatással foglalkozik. Az osztály munkatervének egyik lényeges pontja kezdettől fogva éppen az erdélyi népnyelvi térkép megvalósítása. Az Intézet igazgatóságával folytatott személyes megbeszélések után írásbeli tervezet is készült a népnyelvi kutatás munkamenetének és a gyűjtés személyi feltételeinek megállapítása, illetőleg megteremtése érdekében. Ez az 1941-ben készült tervezet az erdélyi népnyelvi kutatás szükségességének hangsúlyozása során ezt emelte ki: „Legelső dolog, hogy tájékozódjunk az erdélyi népnyelvi terület legfontosabb sajátosságait illetően. Ez pedig csakis nyelvatlasmunka útján lehetséges. A berendelendő gyűjtőknek (középiskolai tanárok) egységesen kidolgozott kérdőívvel be kell járniok az erdélyi népnyelvi terület minden egyes községét, hogy megállapítsák az egyes hang-, alak-, mondat-, jelentés-, vagy általánosabban szótani sajátosságokat. E sajátosságok azután előre meghatározott rendszerrel térképre kerüljenek, és így szemléltetnék az erdélyi népnyelvi terület legjellegzetesebb sajátosságait.“ (Az ETL irattára 210/1941. sz.). Az intézet igazgatója, DR. TAMÁS LAJOS és akkori ügyvezető igazgatója, DR. KNEZSA ISTVÁN a legnagyobb megértéssel fogadta az előterjesztést. Közbenjárásuk eredményeként 1942. januárjától DR. GÁLFFY MÓZES, DR. IMRE SAMU és DR. MÁRTON GYULA szolgálattételre az Intézethez került. GÁLFFY és MÁRTON még a kisebbségi sorsban a népnyelv-kutatáshoz szükséges ismereteket jórészt azokon a nyelvészeti gyakorlatokon szerezte meg, amelyeknek DR. GYÖRGY LAJOS, a kolozsvári egyetemi hallgatók akkori tanulmányi igazgatója teremtett kereteket. IMRE SAMU az Ausztriához szakított Felsőőrbből került Debrecenbe, s onnan Kolozsvárra. Minthogy mindhárman már akkor gyakorlott népnyelv-kutatók voltak, nyugalmasabb időkben berendelésük személyi tekintetben olyan kedvező munkalehetőségeket teremtett volna, amilyennel egyetlen népnyelv-kutatással foglalkozó magyar kutatóintézet sem rendelkezik. A háborús viszonyok azonban nagyban csökkentették e kedvezően alakult helyzeti lehetőségeket.

A népnyelvi térkép munkájának megkezdését egyelőre az is késleltette, hogy egyrészt 1942-ben folytatni kellett a Nyelvészeti Osztálynak még 1941 nyarán megkezdett borsavölgyi kutatómunkáját,⁷ másrészt pedig várni kellett arra, hogy elkészüljön az 1941. október 14–15-én tartott első magyar népnyelv-kutató értekezleten elhatározott országos nyelvtérkép kérdőíve, hogy ennek anyagát is be lehessen dolgozni a lényegesen nagyobbra tervezett erdélyi kérdőívbe. Mindezek mellett még katonai behívások is hátráltatták a munka megkezdését.⁸

A meginduláshoz feltétlenül szükséges kérdőív készülni ideje alatt a Magyar Nyelvészeti Osztály tagjai több megbeszélést tartottak. Ezeneken magának a kérdőív anyagának megvitatásán kívül a gyűjtési terület és a munkamódot igyekeztünk megállapítani. A rendkívüli viszonyok arra kényszerítették bennünket, hogy egyelőre hagyjunk fel az

⁷ Erre l. MNny. IV (1942), 476–7. és az ETL kéziratos évi jelentéseit.

⁸ Az egyik berendelt középiskolai tanár-gyűjtő, dr. IMRE SAMU, 1942 őszétől megszakítás nélkül, a más kettő megszakításokkal mindegyre katonai szolgálatot teljesít.

egész Erdély népnyelvi térképéhez való anyaggyűjtés tervével. Részen a háborús forgalmi korlátozások, részben meg az Osztály első két évében folytatott népnyelvi kutatómunkája során falun tapasztalt, nem egyszer megoldhatatlan ellátási nehézségek arra ösztönöztek, hogy egyelőre ne kezdjünk nagyon nagy és távoli területre kiterjedő munkát. A tapasztalatszerzés szüksége is azt ajánlotta, hogy előbb egy kisebb területegység nyelvtérképének anyagát gyűjtsük össze úgy, hogy elérve az eddigi nagyobb nyelvtérképek szerkesztőinek gyűjtési módszerétől, a kiválasztott területegység minden egyes pontját vizsgáljuk meg. E tekintetben tehát HORGER ANTAL nyomdokait követtük. Egy ilyen tájtérkép elkészülése már akkor is több szempontból tanulságosnak és szükségesnek látszott.

A választásnak éppen a rendkívüli viszonyok miatt aránylag könnyen megközelíthető területre, az Intézet székhelyének közvetlen környékére kellett esnie. Eredetileg úgy terveztük, hogy csak a Kolozsvár közelében fekvő Kalotaszeg harminc egynéhány községében végeznők el az anyaggyűjtés munkáját, s így Kalotaszeg népnyelvi térképét készítenők el.⁹ Azonban ezt a gyűjtőterületre vonatkozó első tervet hamarosan úgy módosítottuk, hogy a terület határát kelet felé kitégítettük. Belevettük Gyalut és a tőle keletre eső pontokat, mindenekelőtt pedig magát Kolozsvárt. Ehhez hozzákapcsoltuk a már amúgy is kutatott, kelet-északkeleti irányban fekvő Borsavölgyet, sőt délkelet felé a Mezőség néhány községét is. Így aztán a legkeletibb pontokat e területen Szék, Bonchida, Válaszút, Kolozsborsa, Bádok és Kide, a legnyugatibbakat Magyarókeréke, Bánffyhunяд, Ketesd és Bábony jelenti. Ez utóbbin kívül Váralmás, Középlak és Magyaragyzsombor a legészakibb, Szék, Kolozs, Györgyfalva, Magyargyerőmonostor és Magyarvalkó pedig a legdélbb megvizsgált pont. Köztudomású ugyan, hogy e legutolsó három község, egyik éppen Kolozsvár közvetlen közelében, ma a határon túl esik, és így megközelíthetetlen, mégis Györgyfalva nyelvét Kolozsvár nyelvi hatásának tükröztetése céljából, Magyargyerőmonostor és Magyarvalkó nyelvének vizsgálatát pedig azért tartottuk elengedhetetlenül fontosnak, mert hiszen ez a két község nemcsak hogy Kalotaszeg legrégebbi részének, az ú. n. Felszegnek, azaz a tulajdonképpeni Kalotaszegnek két legdélnyugatabbra eső községe, de az eddigi tudományos kutatások és személyes, helyszíni tapasztalataim szerint viszonylagos félreeső volta miatt mindkettő sok nyelvi régiességet is őriz. De e három pont nyelvallapotának vizsgálatára a közbeiktatódott országhatár miatt csak az a lehetőség kínálkozott, hogy egyrészt a Kolozsváron nagyszámban élő györgyfalviak, másrészt a Bánffyhunядon tekintélyes számú gyerőmonostori és valkai menekültek közül válasszunk alkalmas nyelvmestereket a há-

⁹ E területre egyebek mellett azért esett a választás, mert itt mindhárom végeztünk népnyelvi kutatást, sőt a kutatás eredményeiből közöltünk részleteket is. L. erre részletesebben Hítel II (1937), 51 kk. és MNny. III (1941), 308, IV (1942), 475. kk. — GÁLFFY MÓZES, A kalotaszegi Magyarbikal népnyelvének névszótövei: MNny. III (1941), 90—157. — SZTA, Az í-zés állapota a hábonyi népnyelvben: EM. 1943 : 382—4.

rom község népnyelvi sajátosságainak tanulmányozásához. Az így kitágított kutatási terület ilyenformán magába foglalja a régi történelmi Kalotaszegen, a Körös és a Kalota között (Felszeg) kívül, az Almás, a Kapus és a Nádas, sőt a Kiszamos vidékét is egészen Bonchidáig, felöleli a Borsavölgyet, valamint a Mezőség északnyugati csücskén lévő néhány községet is; ezen kívül a Kolozsvár tőszomszédságában fekvő Fejérdén és Kajántón tett népnyelvi megfigyelések is rákerülnek a térképre. Kolozsváron a jobbára kertgazdasággal és általában földműveléssel foglalkozó Hóstát nyelvének vizsgálatát határoztuk el. Ugyanitt szükségesnek tartottuk, hogy a városnak egyik, jelentős rumén lakoságot magába foglaló részén, Monostoron is vizsgálatot végezzünk úgy, hogy kikérdezzük rumén nyelvmestertől is a kérdőív teljes anyagát. Ezt a magyar-rumén nyelvi kölcsönhatás megállapításának szempontjából szükségesnek látszó vizsgálatot a kiválasztott területnek még néhány más pontján is, egyes, állandónak kijelölt pontokon rendszeresen, másokon alkalmasszerűen és szórványosan szintén elvégezzük a gyűjtők. Az ebből adódó tanulságok, rendkívül jelentősnek ígérkeztek; az eddig végzett gyűjtés e vélekedésünket igazolta is. A mutatvány néhány lapja már ízelítőt ad mind a magyarból ruménbe átkerült szókincs, mind pedig a ruménségtől a vizsgált terület magyar népnyelvébe átszivárgott szóanyag természetére nézve.

Az így kiválasztott területen kerekén hatvan pont vizsgálatának elvégzése teszi a gyűjtők feladatát.

4.

A kérdőív készülésének tartama alatt meg kellett teremteni a megvizsgálendő pontokon részint a gyűjtők ellátásának, zavartalan munkájának, részint meg az alkalmas nyelvmesterek kiválogatásának személyi előfeltételeit is. Megkönnyítette e feladatot az, hogy a vizsgált terület értelmiségi rétegével, és főként lelkészi karával nagyon bensőséges személyi kapcsolataim voltak. A kutatott terület nyugati felén, Kalotaszegen e személyi kapcsolatoknak kellő súlyt adott az a meleghangú, gyűjtőmunkánk jelentőségét kidomborító körlevél, melyet levélbeli megkeresésemre a kalotaszegi református egyházmegye esperese, DARÓCZI FERENC intézett két ízben is az egyházmegye papságához. Ezen az egyházmegyén kívül eső néhány egyházközség lelképásztorához és két római katolikus plébánoshoz személy szerint szóló levél is elég volt ahhoz, hogy a lelkészek részéről készséges, nagyon sokszor meg éppen különlegesen lekötöző megértést és segítséget tapasztaljanak a gyűjtők. Nem tudom elég hálásan kiemelni azt a támogató szerepet, amelyet a terület papságának ez a megértése jelentett. Nagyon ritka helyt hiányzott a lelkészből az előzékeny segítő készség, s e ritka esetekben is többnyire a kitűzött cél meg nem értése vagy a rendkívüli viszonyokból adódó akadályoztatás magyarázta egyes lelkészek visszahúzódsát, s ezzel azt, hogy azokról a pontokról a két gyűjtőnek elsőízben bizony dolga végezetlenül kellett eljőnnie. Az ilyen szórványos esetekben

tapasztalt sikertelenség s a belőle következő idővesztegetés, hátramaradás elkerülése miatt jónak látszott a világi hatóságok erkölcsi támogatásának biztosítása is. Megkeresésemre néhai DR. SZÁSZ FERENC, Kolozs megye volt alispánja készségesen kiállított a gyűjtők számára ajánlólevelet; felhívta benne a hatáskörébe tartozó illetékes közigazgatási szerveket arra, hogy e nemzeti és tudományos szempontból fontos kutatás végzése során a gyűjtőket munkájukban támogassák.

Alább majd részletesen szó esik az előkészület legfőbb részéről, a kérdőív megszerkesztéséről. Ez igénybe vette a nyelvtérkép két gyűjtőjének, GÁLFFY MÓZESnek és MÁRTON GYULÁnak mintegy négy hónapját. Megfeszített munkájuk eredménye volt az, hogy 1943 február végére elkészült a csaknem 2300 alapkérdést magába foglaló kérdőív. Ennek végigkérdezése az alaktani és más természetű al-kérdésekkel együtt minden egyes ponton hozzávetőlegesen 3500 nyelvi adat felvételezését jelenti.

Az előzetes tervekhez igazodva, a gyűjtők a nyelvtérkép anyaggyűjtési munkájához 1943. február 23-án a borsavölgyi Kidén kezdtek hozzá; azért éppen itt, mert e ponton az Osztály tagjainak 1941—1942 folyamán végzett népnyelvi gyűjtése alapján az összegyűlt adatokat jól ellenőrizhettük. Az első ponton a kérdőív teljesen használhatónak bizonyult. A többiekben sem érték a gyűjtőket a kérdőívvel kapcsolatban kellemetlen meglepetések, s így a kérdőíven csak olyan, lényegbe nem vágó, apróbb módosításokat kellett tenni, mint amilyenről alább majd lesz szó. Így ezzel a kérdőívvel február 23-tól további próbagyűjtés céljából munkatársaim néhány olyan helyet látogattak meg, amelyekről peremhelyzetük, aránylagos félreeső voltak, vagy éppen forgalmi útvonal melletti helyzetük miatt különleges tapasztalatokat és érdekes nyelvi adatokat várhatunk. Egy hónap alatt különböző, de itt nem részletezhető személyi nehézségektől hátráltatva hét ponton végződött el a próbagyűjtés. Minthogy a gyűjtők kimenetele előtt minden egyes helység lelkésze értesítést kapott a gyűjtők érkezésének pontos vagy legalább hozzávetőleges idejéről, a helyszíni munka számára a lelkészek legtöbbször már jól előkészítették a talajt azzal, hogy nyelvmestereket kerestek, illetőleg ajánlottak és jellátásról gondoskodtak. Az előkészítés foka nagyon változó volt a szerint, hogy az egyes lelkészek mennyire értették meg kezdeményezésünk jelentőségét, s milyen odaadással fogtak hozzá a gyűjtés anyagi és szellemi előfeltételeinek megteremtéséhez. Sokszor egészen könnyű volt a nyelvmesterek kiválogatása, mert az ajánlott személyek megfelelők voltak, máskor azonban már e kezdő lépés is bonyodalmakat és így késlekedést okozott. A jó előkészítés azon kívül, hogy egy fél, sőt egy egész napi időnyereséget jelentett, a megértésnek is jele volt s így biztosította a gyűjtő-munka kedvvel, lendülettel való végzését, míg az előkészítés hiánya, illetőleg meg nem felelő volta ugyanannyi idő elvesztegetését, a gyűjtőkben lehangolt-ságot és csak nehezen feloldódó rosszérzést eredményezett. Az ilyen kedvező vagy kedvezőtlen lélektani körülmények aztán természetesen nem voltak közönbösek a munkáütem alakulására nézve sem.

Hosszadalmas, bár rendkívül tanulságos volna részletezni egyik oldalon azokat a nehézségeket, akadályokat, melyek a gyűjtést késleltették, másfelől meg azokat a körülményeket, melyek a gyűjtők munkáját előrelendítették.¹⁰ Szerencsére a kellemetlen és kellemes tapasztalatok elég arányosan váltakoztak ahhoz, hogy biztosítsák a gyűjtőkben a kedvet és a munkalendületet. A hátráltató körülmények között a már előbb említett helyszínen adódó nehézségek mellett legtöbb visszamaradást okoztak és okoznak a háborús helyzetből adódó forgalmi korlátozások meg a katonai behívások. A katonai szolgálat többszöri megszakítással sokáig elvonta a két gyűjtőt a munkától. Ezért nem sikerült az az első tervem, hogy az anyaggyűjtés még a múlt év folyamán nagy részében befejeződjék, illetőleg legalább is a befejezéshez olyan közel juthasson, hogy erre az évre csak néhány felgyűjtendő pont meg a kiegészítés munkája maradjon. Legutóbb az idővel és a gyűjtők teljesítőképeségével mindenben számoló, tehát éppen ezért valósnak látszó reményünk az volt, hogy a gyűjtés ez év júniusáig befejeződik. Február közepén azonban az egyik gyűjtő ismét behívót kapott. Ezzel a gyűjtés ezévi bevezésére vonatkozó egész tervünk újra meghiusult. MÁRTON GYULA ugyan folytatta még néhány ponton a gyűjtést, de a bekövetkezett és még várható rendkívüli események ezután már MÁRTON számára is lehetetlenné teszik, hogy huzamosabb ideig a gyűjtőterületen tartózkodjék. Minthogy így a gyűjtés teljes befejezésére vonatkozó reményünk rajtunk kívül álló okokból nem teljesedett be, sőt a helyzet későbbi súlyosodása fokozottabb mértékben valószínűtlenné tette még azt is, hogy MÁRTON befejezhesse a maga kérdőíve anyagának összegyűjtését, márciusban elhatároztuk, hogy a hátralévő néhány ponton a kérdőív anyagából kiválasztott mintegy 50 kérdéssel egyelőre csak próbagyűjtést hajtunk végre. Az így begyűlt anyagból aztán kb. 25—30 lapot közreadunk azért, hogy ízelítőt nyujtsunk a végzett munkából, és hogy legalább részben szemléltessük nyelvtérkép-vizsgálataink sokrétű tanulságait. Különb is a rendkívüli viszonyok közepette egyre súlyosodó általános helyzet és a kiadási nehézségek miatt az is fenyeget, hogy az összegyűjtött hatalmas anyagnak a maga teljességében való közlése még sokáig késhetik. Így és ilyen megfontolások alapján jelenik meg most itt, ez észrevételekhez csatolva mutatványként ez a 25 térképlap.

Most, mikor ez aránylag hosszadalmas fejtegetések után is csak egy kis részét mondtam el azoknak a tapasztalatoknak és tanulságoknak, amelyek egyfelől Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképének előkészítése, másfelől meg a terv megvalósítására való törekvésünk során felmerültek, nem mulaszthatom el, hogy itt is köszönetet ne mondjak DR. TAMÁS LAJOSNAK, az ETI igazgatójának, aki elejétől fogva a legnagyobb megértéssel fogadta az erdélyi nyelvtérképre vonatkozó terveket, biztosította a gyűjtésnek nemcsak személyi-szellemi, de igen jelentős anyagi feltételeit is. Ezen túl azonban a vele való többszöri

¹⁰ Ezekről legalább részben a nyelvtérkép két gyűjtője alább megemlékezik.

megbeszélés mindig gondolatébresztő volt, s hozzájárult ahhoz, hogy munkánk eredményei is használhatóbbá és szemléltetőbbé váljanak. Mind a gyűjtés tervezője és irányítója, mind a gyűjtők számára jóleső ösztönzést jelentett az a tudat, hogy az intézet igazgatója az adott lehetőségek között mindenben támogatja az Intézet Magyar Nyelvészeti Osztálya e sok tekintetben úttörő tervének megvalósítását. Nem rajta, de rajtunk sem múltott és múlik, hogy e terv egyelőre teljes egészében nem valósulhat meg. Hálás köszönetünkkel fordulunk DARÓCZI FERENC, a kalotaszegi református egyházmegye esperese és rajta keresztül az egyházmegye lelkészei felé is az előbb már érintett támogatásért. Köszönetünk illesse a római katolikus plébánosokat és a kolozsi református egyházmegyéhez tartozó néhány egyházközség lekipásztorát, valamint az e területen működő világi hatóságokat is lekötelező segítségükért.

E segítség és az Intézet igazgatóságának megértése tette lehetővé, hogy a Nyelvészeti Osztály két tagja, GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA végezhesse a nyelvtérkép gyűjtő-munkáját. Teljes odaadást, nagy szellemi és testi erőfeszítést kívánó munkájukat igazában csak az tudja kellőleg értékelni, aki — mint magam is — közvetlen közletről figyelte az előkészületben és a gyakorlati keresztülvitelben jelentkező fáradhatatlanságot. Az, hogy e munkának jelentősebb felén már túl vagyunk, és belőle valamelyes eredményt most itt bemutathatunk, elsősorban a két gyűjtő érdeme. Ők a leghivatottabbak arra is, hogy a nyelvtérkép gyűjtőmunkája során szerzett közvetlen tapasztalatokról az alábbiakban beszámoljanak.

SZABÓ T. ATTILA

5.

Módszerünk, mellyel az itt ismertetett anyagot összegyűjtöttük, nagyjában egyezik az eddigi nyelvtérkép-munkálatok módszerével. Előkészítő munkálataink során első feladatunkként természetesen a kérdőív összeállítását tűztük ki. Mivel arra törekedtünk, hogy kérdőívünk a népi szókincs fontosabb kifejezéseit, továbbá az erdélyi magyar népnyelv minden jelentősebb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságát egyaránt felölelje, előbb előtanulmányt kellett végeznünk. Mindenekelőtt a Magyarság Néprajzát és CsÜRY BÁLINT szójegyzékét néztük át, továbbá a fontosabb nyelvészeti szakmunkákat¹¹ és népnyelvi közléseket.¹² Ez utóbbiak közül természetesen elsősorban az

¹¹ HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bpest, 1934. — CsÜRY BÁLINT, A magyar nyelvjárások (Egyetemi előadások). — GOMBOCZ ZOLTÁN, Magyar történeti nyelvtan II. Hangtan. Bpest, 1940. — Ua., Alaktan. Bpest, 1925. (Könyvnyomatós jegyzet). — CsÜRY BÁLINT, Magyar alaktan (Egyetemi előadások). — Ua., Magyar mondattan (Egyetemi előadások).

¹² SZABÓ T. ATTILA, A visszatért keleti részek népnyelve: MNy. XXXVII, 1—12. — GÁLFFY MÓZES, A magán- és mássalhangzók állapota a szindi népnyelvben: MNy. II, 182—94. — MÁRTON GYULA, Nyíltabbá és zártabbá válás az ördöngösfüzesi nyelvjárásban: MNy. I, 118—21. — Ua., A magánhangzók

erdélyi tárgyúaknak szenteltünk különös figyelmet. A kérdőívbe felveendő anyagot mindjárt ki is céduláztuk. Mivel anyagunk igen gazdagnak, terjedelmesnek bizonyult (mintegy 6000 szót ölelt fel), egy részét ki kellett selejteznünk, nehogy a gyűjtés túlságosan sok időt vegyen igénybe. Anyagunk többszörös átnézése és megrostálása után átnéztük még BÁRCZI GÉZA országos kérdőívét is, nehogy az egész magyar nyelvterületen kikérdezendő kérdések közül csak egy is kimaradjon. Utána a külföldi gyűjtők követte elvek s nem utolsó sorban eddigi saját tapasztalataink alapján véglegesen összeállítottuk kérdőívünket. Az anyag megrostálása után megmaradt mintegy 2094 címszót két nagy kérdéscsoportra osztottuk. Az első kérdéscsoportba az emberre és az ember életére vonatkozó fontosabb fogalomköröket vettük bele, (az emberről általában, emberi testrészek, betegségek, fontosabb gyógymódok, születés, gyermekkor, ifjúkor, házasság, keresztesítés, családi élet, öregkor, halál, vallásos élet, közélet, társadalmi élet, sütés, főzés és ruházat), a másodikba pedig az ember környezetének, a fontosabb népi foglalkozásoknak s az ezzel kapcsolatos fogalomköröknek a szókincsét (telek, ház, építkezés, gazdasági épületek, eszközök, a ház berendezése, fűtés, világítás, talaj, időjárás, nap- és évszakok, gazdálkodás, állattenyésztés, erdőlés, madarak, vadállatok). Bár arra törekedtünk, hogy

állapota a nagymoni népnyelvben: MNny. II, 195—203. — BALASSA IVÁN, Az a-zás a kolozsvári Hóstát nyelvben: MNny. III, 57—69. és kny. Dolg. a Ferenc József tud. egyet. M. Nyelvtud. Intézetéből. 5. sz. — SZABÓ T. ATTILA, A bábonyi népnyelv igetövei és igealakjai: MNny. I, 48—64. — MÁRTON GYULA, A nagymoni népnyelv igetövei és igealakjai: MNny. III, 189—232 és kny. Dolg. a Ferenc József tud. egyet. M. Nyelvtud. Intézetéből. 1. sz. — GÁLFFY MÓZES, A kalotaszegi Magyarbikal népnyelvének névszótövei: MNny. IV, 90—146. és kny. Dolg. a Ferenc József tud. egyet. M. Nyelvtud. Intézetéből. 8. sz. — Ua., A kidei népnyelv igetövei, igealakjai és igeképzői (Kéziratban). — BALASSA IVÁN, Bádok, Csomafája és Kide névszótövei (Kéziratban).

Az egyes foglalkozási ágak szókincsének összeállításakor sok haszonnal forgattuk a következő tanulmányokat: NAGY JENŐ, A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg): Dolg. a depr. Tisza I. tud. egyet. M. Népnyelv-kutató Intézetéből. 1. sz. — BALASSA IVÁN, A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse: Uo. 7. sz. — IMRE SAMU, A felső-óri földművelés: Dolg. a kolozsvári Ferenc József tud. egyet. M. Nyelvtud. Intézetéből. 3. sz.

Az adatgyűjtés és feldolgozás módszerét illetőleg a következő tanulmányokat néztük át: CSÜRY BÁLINT, A népnyelvi bűvárlat módszere: A Turul-szövetség népkutatási füzetei. 1. sz. (Szerk. Bakó Elemér). Bpest, 1936. — NAGY JENŐ, A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása: MNny. II, 124—81. és kny. Dolg. a debreceni Tisza I. tud. egyet. M. Népnyelv-kutató Intézetéből. 10. sz. — BAKÓ ELEMÉR, A finn népnyelv-kutatás: Dolg. a depr. Tisza I. tud. egyet. M. Népnyelv-kutató Intézetéből. 4. sz. A legtöbb tanulással POP SZEVEŔ román népnyelv-kutatónak »Buts et méthodes des enquêtes dialectales« (Paris, 1927) című összefoglaló művét forgattuk. A román nyelvtérkép gyűjtőinek módszerét egyébként alaposan tanulmányoztuk s ilyen természetű közléseiből nagyon sokat okultunk (Vö. MÁRTON, A román nyelvatlasz-munkálatok története és módszere: MNny. IV, 233—67. és kny. Dolg. a Ferenc József tud. egyet. M. Nyelvtud. Intézetéből. 14. sz.)

a felvett kérdések alapján megfelelő alapossággal válaszolható legyen a kolozsmegyei magyar népnyelv hang-, alak- és legalább kis mértékben mondattana, a fősúlyt mégis a szógyűjtésre helyeztük. Az alaktani rész teljessége kedvéért célunkul tűztük ki mintegy negyven névszó- és igető teljes ragozásának lejegyzését is. Ezeket úgy állítottuk össze, hogy mindenik névszótó-, illetőleg igető-csoport képviselve legyen. A mondattani sajátosságok tanulmányozása céljából szerkesztettünk néhány mondatot is. Ismerve azonban az eddigi gyűjtőknek azt a tapasztalatát, hogy az ilyen példamondatok kikérdezése csak ritkán vezet eredményre, a mondattani jelenségek tanulmányozását mi is megfelelő számú példamondat lejegyzése segítségével gondoltuk megoldhatónak. A Kidében, Magyarkapuson, Magyarbikalon, Váralmásan, Magyarzsomboron és Magyarókeréken végzett próbagyűjtés során még számos kifejezést vettünk bele kérdőívünkbe. Az előkészületek során úgy számítottuk ugyanis, hogy az egy-egy község számára előirányzott három-négy nap alatt 2000 kérdésnél többet nem tudunk kikérdezni. A kérdőív kipróbálása alkalmával azonban azt tapasztaltuk, hogy a selejtezés során csupán időmegtakarítás céljából kihagyott mintegy kétszáz kérdés kikérdezésére is jut időnk. Így kérdéseink száma mintegy 2269-re emelkedett. Ebben a számban a névszó és igealakok természetesen nincsenek benne. Ezeket tekintetbe véve bátran mondhatjuk, hogy a kérdőív segítségével egy-egy ponton hozzávetőlegesen mintegy 3500 nyelvi adatot jegyzünk fel.

Itthoni előkészületeink során megbeszéltük azt is, hogy melyik kifejezést milyen módon fogjuk megtudakolni. Négyféle kérdezési módban állapodtunk meg. Az elérhető tárgyak (pl. a ház részei, eszközök, berendezési tárgyak, stb.) és a könnyen utánozható cselekmények (pl. ásít, gyökönt, pislog, kacsint, stb.) neve mellé egy *R*-t írtunk kérdőívünkbe. Ez azt jelentette, hogy az illető dolog vagy cselekmény nevét *r á m u t a t á s* sal, illetőleg *u t á n z á s* sal fogjuk megkérdezni. A gyűjtés során mi is azt tapasztaltuk, akárcsak az eddig megjelent nyelvtérképek gyűjtői, hogy ez a kérdezési mód a leggyorsabb és a legmegbízhatóbb. Vannak azonban dolgok, melyek nem érhetők el olyan könnyen (pl. a mezei munka szókincese, az ember belső szerveinek neve, betegségnevek, stb.). Ezek nevét *k ö r ü l í r ő* kérdéssel tudtuk meg. Ezeket a kérdéseket mindjárt meg is fogalmaztuk, hogy a kérdezés minél könnyebben s mindenütt ugyanolyan formában történjék. Egyesek feleslegesnek tartják a kérdések megfogalmazását, mi azonban azt tapasztaltuk, hogy az esetek túlnyomó többségében nagyon is fontos. Vannak ugyanis esetek, mikor nem mindegy az, hogy a kifejezés alanyesetét vagy pedig tárgyesetét mondja-e meg adatközlőnk. A *kása* szó esetében például elsősorban az alanyeset érdekelt bennünket, mert mellesleg arra is kíváncsiak vagyunk, hogy a falu népnyelvében az *á—a*, vagy pedig az *á—a* hangállapot van-e meg. Ha a kérdést nem fogalmazzuk meg előre, tekintve, hogy a dolog természeténél fogva meglehetősen gyorsan kell dolgoznunk, hol így, hol úgy fogjuk feltenni a kérdést, s ennek megfelelőleg a szónak hol ezt, hol azt az alakját fogjuk kapni. A kérdések megfogalmazása tehát a kérdezés módjából kizárja

a rögtönzést s az ötletszerűséget, ugyanakkor különösen az első tizenöt-húsz községben, nagyon megkönnyíti a gyűjtő munkáját. A gyűjtő figyelmét éppen eléggé igénybe veszi a feleletek pontos megfigyelése és lejegyzése, nem terhelhetjük meg még a kérdések rögtönzött megfogalmazásával is. A kérdések megfogalmazása nem olyan egyszerű, hogy azt a helyszínen minden nehézség nélkül elvégezhetnők. Ez állításunkat mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy még otthon, az íróasztal mellett is nem egy esetben hosszasan kellett töprengenünk, míg a megfelelő fogalmazást, formát megtaláltuk. A népi élet, a nép ismereteinek, érzés- és gondolatvilágának, egyszerű, szemléltető, képes beszédmódjának alapos ismeretével kell rendelkezniünk, ha olyan kérdéseket akarunk megfogalmazni, melyek azonnal, szinte spontán módon felidéznek adatközlőnk emlékezetében a körülírt dolog emlékképét. Itt van pl. az egészen közönséges *menyét* nevű állat. Írjuk le akármilyen pontosan a külsejét, mutassuk meg akár a képét is, s még akkor sem biztos, hogy elérjük célunkat, még mindig kétes, hogy megértettük-e magunkat adatközlőnkkel. Ellenben, ha azt mondjuk, hogy mi a neve annak a kicsi állatnak, mely megharapja a tehén tögyét, adatközlőnk azonnal kész a felelettel. Vagy itt van például a *bagoly* esete. A kérdést így fogalmaztuk meg: „Mi a neve annak az éjjel repkedő, faoduban, vagy sötét lyukban lakó, nagy, barna színű madárnak, melyet a többi madár üldözni szokott?” Kiderült, hogy ez a kérdés túlságosan hosszú, bonyolult a falusi ember számára. Elég, ha ennyit mondunk: „Van egy madár, mely éjjel olyan csúnyán tesz, mi annak a neve?” A gyűjtés során meglehetősen nehéznek bizonyult az emberi belső szervek nevének kikérdezése is. A falusi ember tudja, hogy van szíve, gyomra, tüdeje, bele, veséje, mája, stb., de azt már nem mindig tudja, hogy melyiknek mi a szerepe s hogy hol, milyen szervek szomszédságában található. Így aztán különösen kezdetben, meglehetősen nagy gondot okoztak a kérdések. Lassan-lassan azonban mindeniknek rájöttünk a nyitjára. Így például a *vese* nevét úgy kérdeztük, hogy egyszerűen a derekunkra mutattunk s megkérdeztük, hogy mi je fáj ott benn az embernek, ha meghül. Erre minden esetben azt a feleletet kaptuk, hogy a veséje. A bélfajták, máj, lép, stb. nevét viszont a disznóval kapcsolatban kérdeztük meg. Annak belsejét ugyanis igen jól ismerik. Ha még mindig hiányzott egy-két név, felsoroltattuk az ismert belsőszerveket, s így feltétlenül előkerültek a még hiányzó nevek is. A virágneveket is hasonló módon gyűjtöttük. Kezdetben körülírtuk mindeniket, de sok időt vett igénybe, s nehezen is találta el nyelvmesterünk, hogy melyik virágról van szó. Felsorolás közben azonban mindenik előkerült. Hasonló nehézségekkel mindenki számolhat, hisz a nép egyszerű élet-körülményeibe, ismereteinek körébe, érzés- és gondolatvilágába máról holnapra tökéletesen beleilleszkedni még a nép köréből kikerült tanult ember számára sem könnyű dolog. A hibák azonban rendre kiküszöbölődnek, a kérdések lassan leegyszerűsödnek, kikristályosodnak s az eredmény: a munkaidő lényeges megrövidülése. A tisztán körülíró kérdéselési módon kívül éltünk még egy harmadikkal is, melyet körülíró-rámutató kérdésnek nevezhetnénk. Ilyen például a darálóra,

vagy kézimalomra vonatkozó kérdés: „Mi a neve annak a két nagy kőnek, amit így forgatnak (kezemmel forgató mozgást végeztem) s kását őrölnek rajta?” Ha egy szó jelentésváltozataira voltunk csupán kíváncsiak, akkor az ú. n. közvetlen vagy egyenes kérdezői módot alkalmaztuk. Pl. „Mire mondják, hogy *hever?*” Adatközlőnk erre elmondta, hogy az emberre, mikor lustálkodik, az állatra, mikor fetreng, a földre, mikor nem vetik be, stb. Mivel hasonló kifejezés a kérdőívben meglehetősen kevés van, ezt a kérdezői módot csak nagyon ritkán alkalmaztuk.

Az alaktani kérdések vázolója céljából felvett negyven névszótó és igető alakváltozatait rendszerint mondatban kérdeztük ki. Pl. „Mije ez az embernek (s a gyűjtő kezével a fejére mutatott)? Ha a gyermek beleüti ezt az asztalba (s fejére mutatott), mit mond, mit ütött meg?” stb. „Mit csinálok én, mikor így teszek a ceruzával (ugyanakkor írni kezdett)?” — Ír. — Hát azt hogy mondaná Pista bácsi: én most egy levelet . . . (s mutatta, hogy ír)?” — és így tovább mindenik alakját az igének. A mondattani jelenségekkel kapcsolatos kérdéseket is igyekeztünk körülírással, rávezetéssel megkérdezni, nehogy a köznyelv befolyásolja a kívánt mondatok megszerkesztésében. Ne higgyük azonban, hogy megelégedtünk csupán a kérdező módszerrel. Az így nyert adatokat igyekeznünk kell minél alaposabban ellenőrizni és kiegészíteni a közvetlen megfigyelés útján szerzett adatokkal. Munkánk szüneteiben meg kell figyelni a családtagok, bevetődő szomszédok egymásközi beszédét s igyekeznünk kell abból minél többet lejegyezni. Nem egyszer megtörtént ugyanis, különösen az alaktani rész kikérdezésekor, hogy kérdésünkre a köznyelvi alakot mondta meg adatközlőnk, később azonban beszélgetés közben kiderült, hogy egymás közt nem ezt, hanem a népnyelvi alakot használják. Különösen az ú. n. hangzónyújtó igetövek (*ád, hány, féj*, stb.) továbbá a *szivu* és *hivu* igék esetében kellett nagyon vigyáznunk. Hasonló módon kerülték a rumén eredetű kifejezéseket is. A Kalotaszegen eléggé elterjedt *puju*: *puró* 'bivalyborjú', *sztrunga*: *sztáur* 'juhkosár' kifejezéseket például szintén kerülték a kérdésre adott válasz alkalmával, később azonban vagy kitartó utána kérdezéssel, vagy a nyelvmesteren kívül mások beszédének megfigyelésével csak rábukkantunk.

A kérdőív összeállításával szorosan összefügg a kapott feleletek lejegyzésére szolgáló jelrendszer megbeszélése és megállapítása is. Mivel az 1941-ben tartott első magyar népnyelvkutató értekezlet a Csűrű BÁLINT használta jelölési mód alapulvételével ezt a jelrendszert már megállapította, az előkészületeknek ezt a pontját egyszerűen át-ugorhattuk. A gyűjtés folyamán azonban kiderült, hogy jelrendszerünk némi kiegészítésre, illetőleg módosításra szorul. Már az előkészületek során tudtuk, hogy a feldolgozásra kerülő terület egyik falujában, Magyarbikalon¹³ a rendes *e* hang helyett rendszeresen egy hátrább kép-

¹³ Erről egyikünk szórványos megfigyelésén kívül, főként GÁLFFY MÓZES-nek e kalotaszegi községben végzett bensőséges népnyelvi megfigyelései révén tudtunk. L. tőle: A kalotaszegi Magyarbikal népnyelvének névszótövei: MNny.

zett *e* hangot ejtenek. A gyűjtés folyamán ezt a hangot eleinte *e* jellel jelöltük. Később azt tapasztaltuk, hogy Kalotaszegnek abban a sarkában, ahol Magyarbikal is található, kétféle ilyen *e*-hang hallható. Körösfőn és Magyarbikalon egy egészen hátul képzett *e*, melyet éppen ezért jobbnak láttunk *ä* jellel jelölni, Sárvásárt, Bánffyhunyadi, Kalotaszentkirályon, Damoson és Jákótelkén egy valamivel előbb képzett, de a rendes *e*-nél hátrább képzett *e*-t, melyet *e* jellel különböztettünk meg az előbbitől. Ki kellett egészítenünk az *ó* és *ö* hang jeleit is. Az első népryelv-kutató értekezés úgy döntött, hogy az etimologikus *ó*-t és *ö*-t, továbbá a hangtani helyzete következtében megnyúlt *o*-t és *ö*-t egyaránt az *ó* és *ö* jellel kell jelölnünk, mivel mindkét jel egyaránt a hang hosszúságára, tehát kiejtésbeli időtartamára vonatkozik. A gyűjtés során azonban azt tapasztaltuk, hogy Kalotaszegen a *tör* főnév *ö* hangját nemcsak hosszabban ejtik, hanem kissé mélyebb és hátrább húzott nyelvvel is képezik. Az ilyen esetekben az *ó* és *ö* jelt használtuk. Ugyanakkor feltűnt, hogy az azonszótagú *l*, *r*, és *j* kiesésével kapcsolatban olyan *ó*-t és *ö*-t ejtenek, melyet csupán hosszúsága különböztet meg a rövid *o*-tól és *ö*-től. Ezekben az esetekben az *ō* és *ȫ* jelt kellett használnunk.

6.

Az eddigi nyelvtérképek készítőinek különösen nagy gondot okozott a tanulmányozásra kerülő pontok kiválasztása. Egy egész nyelvtérület minden pontjának megvizsgálása ugyanis legalább egy-két évtizedes munkát jelentene. Mivel ez igen hosszú idő, csak egyes falvakat tanulmányozhattak. GILLIÉRON francia nyelvtérképén pl. 830 km² területre, GRIERA katalán nyelvtérképén minden 600 km²-re, JABERG-JUD olasz-svájci nyelvtérképén minden 765 km²-re, BARTOLI olasz nyelvtérképén minden 310 km²-re, a rumén nyelvtérképén pedig minden 634 km²-re esik egy-egy tanulmányozott pont.¹⁴ Ha a népryelv pontosan körülhatárolható, egységes nyelvjárásterületekre oszlanék, nem is lenne semmi baj. A népryelv közismert tagoltsága, sokszor szeszélyes változottsága azonban valószínűvé teszi, hogy ilyen ritka ponthálózattal készített nyelvtérképekről nagyon sok érdekes adat kimarad. Éppen ez a feltevés, ez a meglehetősen indokolt gyanú indított bennünket arra az elhatározásra, hogy gyűjtőmunkánk során a vizsgált terület minden magyarul lakta falujába elmegyünk s végigkérdezzük kérdőívünket. Szerzett tapasztalataink gyanúkat mindenben igazolták. Kiderült, hogy ahány falu, szinte annyi népryelv. Azt hisszük elég, ha egy-két példát felhozunk, hisz a mellékelt térképek a fenti tényt éppen eléggé igazol-

IV. (1942), 90. és kny. — E hangnak Kalotaszeg egyes pontjain való meglétére egyébként már CZUCZA JÁNOS is felhívta a figyelmet JANKÓ JÁNOSNAK »Kalotaszeg magyar népe« című kötetében megjelent kis nyelvjárás-ismertetésében (Bpest, 1892, 205—21). Ő hangbenyomás alapján indulva, e hangot, természetesen helytelenül, az *á* hanggal azonosnak vette, s az *á* betűjeggyel jelezte [vö. i. h. 211].

¹⁴ Vö. MNny. IV (1942), 248.

ják. Ezzel az egészen sűrű ponthálózattal például pontosan sikerült megvonnunk a mezőségi népnyelvre oly jellemző *a*-zás és *e*-zés határát. Ha mi is ugrásokkal gyűjtünk, mint az eddigi nyelvtérképek gyűjtői, ezt nem sikerült volna elérnünk. A mellékelt térképeken világosan látszik az is, hogy Jegenye, Mákófalva és Kolozs népnyelve elüt a környező falvak népnyelvétől. Még a teljesen összeépült Kalotaszentkirály és Zentelke népnyelve sem azonos. Az első inkább Magyarókeréke népnyelvéhez hasonlít, Zentelkéé pedig Bánffyhunyard, Sárvásár és Damos népnyelvéhez. Ha ponthálózatunkat itthon állapítjuk meg, vajjon nem éppen ezek a pontok maradtak volna-e ki? Vagy vegyünk egy eszköznevet, mondjuk például a *daráló*-t. Az első tizennyolc faluban, melyet gyűjtőmunkánk elején ugrásszerűen válogattunk ki a tanulmányozandó területről, a következő adatokat találtuk: *daráló*, *örminy*, *söllő*, *kásörlő* és *rezsnyice*. Kimaradt volna tehát a *sörminy*, *sörviny* és *söörlo* változat, nem is beszélve a hangtani szempontból érdekes alakváltozatokról (L. a nyelvtérképmellékletek között a *daráló* lapját). Hány értékes és egyben érdekes adat maradt volna ki akkor, ha mi is csak öt-hat pontot tanulmányoztunk volna egy-egy megye területéről, mint ahogy például a külföldi nyelvtérképek gyűjtői tették. Gyűjtőmunkánk alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a nagy ugrásokkal végzett gyűjtés hiányos, az ilyen gyűjtésből sok hangtani és alaktani jelenség, továbbá sok érdekes kifejezés, alakváltozat kimarad. Abban az esetben, ha a tanulmányozandó terület minden egyes falujának településtörténetét részletesen ismernők, még nem lennénk esetleg kitéve nagy tévedéseknek. Mivel tüzetes település- és népiségtörténeti ismereteink még nincsenek (nemcsak nekünk, de többé-kevésbé egyik európai népnek sincs), a gyűjtési ponthálózat megállapítására, kijelölésére más módozatot kell kitalálnunk. Elgondolásunk szerint ez a meglehetősen kényes és sokat vitatott kérdés a következőképp lenne megnyugtatólag megoldható. Eddigi tapasztalataink alapján állítsunk össze egy egészen rövid, mindössze néhány száz kérdést tartalmazó kérdőívet s ebbe sűrűsítsük össze a hangtan, alaktan és szókincs szempontjából eddig legfontosabbknak talált kifejezéseket. Menjen el a gyűjtő minden faluba, álljon meg, rövid kérdőíve segítségével tájékozódjék. Ha látja, hogy a falu népnyelve azonos az előző falu népnyelvével, menjen is mindjárt tovább, ha nem, álljon meg hosszabb időre és kérdezze végig a nagy kérdőívet. Így a gyűjtés üteme is alig csökkenne, ugyanakkor a pontok kiválogatása a legmegbízhatóbb módon történne, mert a gyűjtő maga tapogatná ki személyesen a bensőségebb tanulmányozásra érdemes pontokat.

Eszményi gyűjtési mód természetesen az volna, ha minden egyes ponton minél több személytől kérdezhetnők ki az egész kérdőívet. Közismert dolog ugyanis az, hogy a falu népnyelve sem teljesen egységes, korok, nemzedékek, nemek és családok szerinti eltérések teszik, illetőleg tehetik változatossá. A nemzedékek beszéde közti eltéréseket mindenütt, de különösen Kolozsvár közvetlen környékén figyeltük meg. A fiatalabbak majdnem teljesen magukévá tették a városi lakosság beszélté köznyelvet, az öregek azonban még ragaszkodnak régi, hagyó-

mányos beszédmódjukhoz. A férfiak és nők beszéde közti eltérés is közismert. Ezt különösen Inaktelkén találtuk szembeötlőnek. A férfiak ugyanis állandóan jönnek, mennek, munkára járnak a vasúthoz, az egeresi gyárakba, éppen ezért nagyrészt levetkőzték már községük hagyományos népnyelvi sajátosságait. Az asszonyok természetesen inkább otthon ülnek, ennek következtében beszédmódjuk is sokkal régiesebb, mint a férfiaké. Az egész összegyűjtött anyagból is megállapítható egyébként, hogy régiesség, hagyományörzés szempontjából az öregek után mindjárt az asszonyok következnek. Sok esetben családonként is tapasztalhatók eltérések. Vannak családok, melyek hajlamosabbak az újításra, mások inkább ragaszkodnak az ősi nyelvi hagyományokhoz. Sőt még akkor sem megyünk túlzásba, ha azt mondjuk, hogy a nyelvi újításokkal szemben még az egyedek se viselkednek azonosan. Egyesek hajlamosabbak erre, még akkor is, ha állandóan otthonukban élnek s csak ritkán hagyják el azt, mások ugyanakkor sokkal maradibbak, jóllehet hosszabb időre ki voltak téve a köznyelv hatásának. Ha a falu népnyelve jelenlegi állapotának csakugyan hű képét akartuk volna adni, mindezeket a szempontokat figyelembe kellett volna vennünk, hogy a nyelv életét, dinamizmusát is szemléltetni tudjuk. Ez azonban gyakorlatilag a gyűjtési idő olyan meghosszabbítását és a gyűjtés feltétlen elgépiesedése révén a gyűjtők olyan kimerülését eredményezné, mely miatt ezt a gyűjtési módot nem lehet alkalmazni. A gyűjtés gyors ütemének biztosítása kedvéért tehát meg kellett elégednünk két, a falu népnyelvét legjellegzetesebben beszélő személy kikérdezésével. Az egyikőtől, az asszonytól az egyik nagy kérdéscsoportot kérdeztük ki, a másiktól, a férfitől pedig a másikat. Adatközlőinket rendszerint a falu népét legjobban ismerő lelkész segítségével választottuk ki a következő szempontok figyelembevételével: 1. legyen bennszülött legalább a nagyszülőig visszamenőleg, 2. lehetőleg ötven-hatvan éves legyen, 3. ne tartózkodott legyen hosszasan távol falujától, Kolozsvár közvetlen közelében pedig olyan egyén, aki nem jár be gyakran Kolozsvárra, 4. ne legyen semmi beszédhibája s végül 5. lehetőleg olyan ember, aki nem volt bíró, kurátor, stb.

Az első szempont Kalotaszegen nem okozott különösebb nehézséget, hisz tudvalevő, hogy a kalotaszegiek nem szívesen hoznak idegenből feleséget s vőnek se szívesen mennek más faluba. Az meg éppen ritka eset, hogy egy család áttelepedjék valamelyik közeli vagy távoli faluba. A jövevényeket megvetik, kinézik a faluból. A Borsavölgyében azonban már jobban kellett vigyáznunk. Helyzetünket különösen megnehezítette az a körülmény, hogy itt nem mindenik falunak van magyar lekipásztora. Így aztán a megkérdezett nem egyszer állította ugyan, hogy bennszülött, de bizony néhányszor kiderült, hogy a nagyapja vagy a nagyanyja más faluból került oda. Nem egy messi vidékről jött s állott be cselédnek valamelyik uradalomba, majd megházasodva, letelepedett a faluban. Kolozsgyulában például, ahol mindössze valami tizenöt magyar család lakik, annyira kevert ez a kevésszámú magyarság is, hogy olyan megfelelő embert, akinek a nagyszülei is ott születtek volna, egyet sem találtunk. Így kénytelenek voltunk előzetes tájékozódás

után egy olyan férfival dolgozni, akinek a nagyapja eselédként került a faluba a szilágysági Kisdobáról. Ördögkeresztúron viszont a falu lakóinak elég tekintélyes része a ma majdnem tiszta rumén lakosságú szomszédos Nagyesküllőről származik. Mivel a Borsavölgyének magyar nényelve meglehetősen egységes, a más faluból származottak beszéde nem sokban különbözik a bennszülöttekétől. Ami kevés eltérés van, az viszont hamar eltűnik a betelepülő beszédéből. Két falu, Bodonkút és Magyarfodorháza nényelve azonban elüt a borsavölgyi magyarság többi részének nyelvétől. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy e két falu lakói, nemesi származásuk tudatában, nem szívesen házasodnak össze a többiekkel. Az Ördögkeresztúrra betelepült nagyesküllői magyarok esetében azonban már nem olyan egyszerű a dolog, mivel több családcsoportról van szó. Különös érdekessége ennek a keveredésnek az, hogy míg az ördögkeresztúriak a köznyelvhez egészen közelálló beszédmódnál tartanak már, a rumén környezetből a közelmúltban kivált, tehát a többi borsavölgyi magyarságtól hosszasan elszigetelten élt kevés számú kiseskülli magyarságnak ide szakadt töredéke (különösen az asszonyok) még *a*-zik és *e*-zik. Ebben az esetben egyik adatközlőnk (a férfit) a bennszülöttek közül, a másikat pedig (az asszonyt) a Nagyesküllőről betelepültek közül választottuk.

Eredetileg úgy terveztük, hogy lehetőleg ötven év körüli adatközlővel fogunk dolgozni. Tudtuk ugyanis, hogy a nagyon öregek vagy nem hallanak jól, vagy betegesek, s éppen ezért nincs türelmük három napig egy helyben ülni és kérdéseinkre felelgetni, a fiatalok viszont még nem illeszkedtek bele kellőleg a falu hagyományos beszédmódjába. Ugyanakkor, számításba véve az asszonyok régiesebb beszédmódját, a férfiak képviselte jelenlegi nyelvallapon kívül így véltük megmenthetőnek a többség által már elhagyott eredetibb nyelvallapotot is. A fenti szempontnak, hála a lelkesek megértő támogatásának, az esetek többségében eleget is tudtunk tenni. Nehány esetben azonban a szorgos munka miatt kénytelenek voltunk egészen öreg, hetven-nyolcvan éves emberek segítségét is igénybe venni. Magyarbikalon például egyikünk egy nyolcvannégy éves férfival dolgozott. Szerencsére testi és szellemi frissesége teljében volt még, és így nagyszerűen boldogult vele. Türelme azonban nem volt a legnagyobb neki sem. Állandóan siettetett, a munka befejeztével pedig kijelentette, hogy még egyszer semmi pénzért sem vállalkoznék ilyesmire. Beszélgetni nagyon szeret, de ezt a folytonos *tanolást* únja, nem neki való ez már. Egészen öreg emberrel dolgoztunk még Zsobokon, Kispetriben, Jákótelkén, Visában és Kolozsborsán is. Ezekben az esetekben is azt tapasztaltuk, hogy beszélgetni, a régi időkről mesélni nagyon szeretnek, a folytonos kérdés és a feleletek megalkotásával járó szellemi munka azonban fárasztja őket. A fáradtság azonban nemcsak náluk jelentkezett hamar. Sok esetben, különösen szorgos munka idején, fiatalabb adatközlőnkkel is nem egyszer megtörtént, hogy elbóbiskolt közben. Kisesküllőn például állandóan tréfás közbeszólásokkal kellett egyik adatközlőnk figyelmét éberen tartanunk. Mikor kifogytunk az ötletekből, egy-egy hangosabb, erősebben megnyomott kérdéssel térítettük magához. Ezen egyáltalán nincs mit

csodálkozunk. A falusi ember nincs hozzászokva a szellemi munkához. A megerőltetett ütemű testi munka, a nyári rövid éjtszakai alvás pallérozatlan figyelmét még hamarabb elbágyasztja. Kispetriben, mivel a falu apraja-nagyja szüretelt, egyikünk kénytelen volt egy félig süket öreg emberrel dolgozni. A folytonos kiabálás természetesen nagyon kifárasztotta, de kárpótolta a feleletek eredetisége és megbízhatósága. A fiatalok a legtöbb esetben alkalmatlanok az adatközlő szerepre. Az elemi iskolában tanult, továbbá a leventeórán, katonaságnál hallott és gyakorolt köznyelvi benyomások frissesége következtében nem tudnak máról-holnapra beleilleszkedni falujuk hagyományos beszédmódjába. Sőt ha ez a beilleszkedés végbe is ment már, mikor „nadrágos“ emberrel találkoznak, azonnal előveszik s alaposan fel is használják köznyelvi ismereteiket.¹⁵ Azt a megfigyelést tettük, hogy éppen a fiatalság körében nem egy faluban valóságos kétnyelvűség tapasztalható. Otthon úgy beszélnek, mint szüleik, amint bejönnek Kolozsvárra, mindjárt áttérnek a városi beszédmódra, nehogy kikacagják őket. Kivétel azért, ha meglehetősen ritkán is, de ezen a téren is van. Körösfőn például egészen véletlenül összehúztunk egy alig huszonhét-huszonnyolc éves fiatalemberrel. Gazdálkodott is, de főleg varrottásokkal kereskedett már évek óta. Mint általában az ilyen utazgató körösfőiek (már pedig a legtöbbjük ilyesmivel foglalkozik, különösen a téli hónapokban), ha a körülmények úgy kívánták, ő is egy-kettőre levetkőzte a körösfői beszédmódot, de mikor megmagyaráztuk neki, hogy miről van szó, készségesen vállalkozott a munkára s a legjobb adatközlőnek bizonyult. Eredeti körösfői kiejtéssel felelt kérdéseinkre, felhívta figyelmünket, ha az öregebbek másként mondják, megmondta a köznyelvi kifejezést is és így tovább. Hasonló, értelmes nyelvmesterünk volt még ugyan egy-kettő, de ilyen egy sem.

Adatközlőink kiválasztásakor ügyeltünk arra is, hogy lehetőleg olyan legyen, aki nem töltött huzamosabb időt idegenben. Ez, különösen a férfi adatközlő esetében, meglehetősen nehéz feladat elé állította a falu lekipásztorát és természetesen bennünket is. A lányok ugyanis, az egy Jegenye kivételével, nem, vagy csak nagyon csekély számban szolgálnak városon, az asszonyok pedig, egy-két falu kivételével éppen meglehetősen otthonülő életmódot folytatnak. A férfiak közt azonban ritka az, aki fiatal korában legalább nyolc-tíz évet nem töltött a vasút-

¹⁵ Nem egyszer tapasztaltuk már más vidéken is, e gyűjtésünk során meg éppen észleltük azt, hogy a városi emberrel beszélő tudatosan igyekszik megszabadulni saját népnyelvének legalább legjellegzetesebb sajátosságaitól, hogy a vele beszélő városi nyelvvel minél egyezőbb nyelvet beszéljen. Ebből aztán sokszor olyan nyelvi zagyvaságok, olyan szokatlan, egyébként nem, vagy csak ilyen »különleges« alkalmakkor hallható alakok, szók keletkeznek, melyeket ha lejegyzünk, teljesen hamis képet kapunk a kérdéses pont nyelvállapotáról. A gyakorlott kutatóra nézve az efféle kísértések természetesen vajmi kevésbé veszedelmesek, a kezdő megfigyelő azonban az ilyen beszélgetésekkel kapcsolatos nyelvi megfigyelés során — kellő tapasztalat híján — sok megtévesztő adatra tehet szert.

nál, a postánál, vagy az egeresi gyárakban.¹⁶ Kivételt mindössze egy-két gazdagabb s a vasúttól, gyáraktól távolabb eső falu képez, mint amilyen például Bogártelke, Nádasdaróc vagy Váralmás. Ez a hosszas távollét, jöllehet a távollevő családja továbbra is otthon marad s legálább egyszer hetenként ő is hazatér, természetesen nyomot hagy beszédmódján is. Később, mikor végkép hazatér, a környezet népnyelve viszszaakényszeríti ugyan az ott szokásos nyelvi formákhoz, de a köznyelvi hatás nyomai, kevés kivétellel, továbbra is felismerhetők beszédében. Jákótelkén beszélgettünk például egy hatvanon túli férfival, aki fiatal korában tizenkét évet töltött a postánál mint vidéki szerelő munkás. Majdnem teljesen levetkőzte ugyan már az idegenben ráragadtakat, a falujabeliek kiejtésére jellemző *ę* hangot azonban még mindig nem ejtette rendszeresen. Kolozsvár közvetlen közelében arra ügyeltünk, hogy az illető olyan legyen, aki nem járt be gyakran a városba. Igen sokan vannak ugyanis olyanok, akik tejjel s egyéb termékkel naponta megjárják Kolozsvárt. Ezek idővel csaknem teljesen hasonulnak a vásárlóiktól hallott köznyelvhez.

Nem szívesen dolgoztunk olyanokkal sem, akik hosszasan voltak bírók, kurátorok, vagy akik valamilyen más tisztséget viseltek a faluban. A bíró ugyanis gyakran érintkezik csendőrökkel, jegyzővel, más hatósági személyekkel, rendeletek érkeznek hozzá, azokat meg kell magyaráznia a falusiaknak, tehát a legeldugottabb faluban is ki van téve a köznyelv fokozottabb hatásának. A kurátor már inkább alkalmas erre a célra, hisz csupán a lekipásztorral van dolga, de ha tanulékony ember, akad alkalma neki is megismernedni köznyelvi kifejezésekkel. Az újság és könyv hatásával kapcsolatban azt tapasztaltuk, hogy ez, különösen az öregeknél, egyáltalán nem veszélyes. Analfabétára alig egy-kettőre bukkantunk ugyan, de a rövid néhány éves elemi iskolai oktatás egyáltalán nem fejlesztette ki a falusiak olvasókészségét annyira, hogy a Biblián, zsoltáron, naptáron s néha-néha egy-egy újságon kívül más könyvet is a kezükbe vettek volna. Ebből a szempontból az egy Ördögkeresztúr kivétel; itt a felbomló uradalom könyvtárának egy része a falusiak kezébe került, s nem egy el is olvasgatta a hozzá jutott könyveket. Mikor adatközlőmmel a napok nevének felsorolásához értem, a pénteki nap nevét így közölte: Péntek, Robinson szolgája. Kérdésemre elmondta, hogy olvasta ezt a könyvet s nagyon megszerette. Felesége viszont egy képes világtörténelmet vett elő, hogy ő meg azt olvasgatja szívesen. Amint később megtudtuk, a könyvek megkedveltetésében igen nagy szerepe volt és van a falu lekipásztorának is, aki az olvasásra hajlamosokat állandóan buzdítja. Ami a katonáskodást illeti, azt tapasztaltuk, hogy az csak azoknál érezteti hatását, akik szakaszvezetők, altisztek voltak. A közlegények és kisebb tisztések, akik állandóan magukfajta emberek közt mozogtak, a tiszti legények kivételével, egyáltalán nem voltak kitéve a köznyelv hatásának.

¹⁶ Inaktelkén például egyetlen ember sincs, aki ne dolgozott volna a vasútnál vagy az egeresi gyárakban. Egy öreg emberről úgy tudták ugyan, hogy nem volt sehol, de aztán kiderült, hogy fiatal korában ő is résztvett a kolozsvári—nagyváradi vasútvonal építési munkálataiban.

Ügyelnünk kellett arra is, nehogy a kiválasztott nyelvmesternek valamilyen beszédhibája legyen. Elsősorban arra vigyáztunk, nehogy hadarjon. A gyorsbeszédű ember, még ha nem is harapja el a szó végét, a hosszú magánhangzókat, különösen a szóvégi ó-t és ő-t röviden ejti, kiejtésén nem figyelhető meg a szomszéd hangok (l, r, j) nyújtó hatása sem. Előfordulhat más beszédhiba is. Gyaluban találkoztam például egy falusi emberrel, aki a szóvégi sz-t hosszan ejtette. Fejérdi nyelvmesterem viszont a szóvégi mássalhangzók után rendszeresen egy veláris a-féle hangot ejtett. Ez utóbbi jelenséggel egyébként másutt is találkoztunk. Előbb azt hittük, hogy az egész falu népnyelvére jellemző ejtési-móddal van dolgunk, később azonban kiderült, hogy csak egyéni beszéd-sajátság; éppen ezért az illetet nem vettük tekintetbe.

Mivel nem akartuk magunkat kitenni annak, hogy adatközlőnk egy-két órai munka után, elfoglaltságára hivatkozva, cserben hagyjon bennünket, a bevált adatközlőket rendszerint szerződtettük. Megfizettük nekik a faluban szokásos napszámot, ők viszont reggeltől estig rendelkezésünkre álltak és feleltek kérdéseinkre.

7.

Az eddigi nyelvtérképmunkálatok során arra törekedtek, hogy a gyűjtést lehetőleg egy ember végezze. Ezt elsősorban a kérdezés és a hangjelölés egységének biztosítása céljából tartották fontosnak. Mint már előbb is jeleztük, Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképezésének adatgyűjtő munkája során ketten gyűjtöttük az anyagot. Egyikünk a kérdőív egyik nagy kérdéscsoportját kérdezte ki asszony adatközlőjétől, másikunk pedig a másikat egy férfitől. Amint a gyűjtés folyamán bebizonyosodott, ennek a gyűjtési módnak nemcsak az az előnye, hogy az asszonyok foglalkozásával kapcsolatos dolgokat asszonytól, a férfival kapcsolatosokat pedig férfitől kérdeztük ki, hanem az is, hogy naponta alkalmunk volt észrevételeinket megbeszélni, kicserélni. Együtt haladásunknak tehát megvolt az a nagy előnye, hogy megfigyeléseinkben pontosabbak és megbízhatóbbak lehettünk, egymás megfigyeléseit ellenőrizhettük, s így emberi számítás szerint lényegesebb jelenség nem kerülhetett el figyelmünket. Amit nem vett észre az egyik, azt a másik feltétlenül megfigyelte, amit az egyik nem látott egészen tisztán, vagy amiben esetleg nem volt egészen biztos, azt a másiknak véletlen folytán módjában állt pontosabban megtudnia, megfigyelnie. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy ezzel a kérdezési móddal a gyűjtés egysége egyáltalán nem szenvedett csorbát. Néhányszor előfordult ugyan, hogy az első nap kissé eltért hangjelölésünk, de a jelenség tüzetesebb megfigyelése és megvitatása során minden egyes esetben tisztázni tudtuk a kérdést. Ha kettőnk hangjelölése közt mégis előfordul itt-ott egy kis eltérés, az feltétlenül egészen jelentéktelen mértékű s oka a két adatközlő eltérő ejtési-módjában (az asszony beszéde általában mindig a régibb hangállapotot, a régibb ejtési-módot tükrözi, a férfi pedig az újabbat), s valljuk be őszintén, az emberi fül tökéletlenségében keresendő. A népnyelv egyáltalán nem olyan egységes, szabályos valami, mint ahogy

azt egyesek az íróasztal mellett elképzelik: mint előbb magunk is részleteztük, általános tapasztalat, hogy ugyanabban a faluban is mutathat eltérést korok, családok, sőt egyének szerint is. Ez természetes is, hisz ha tökéletesen egységes lenne, nem is változnék, állandóan ugyanabban az állapotban maradna. Ugyanakkor az emberi fül sem olyan tökéletes, mint hisszük. Aki rendszeresen és hivatásszerűen foglalkozik népnyelv-kutatással, bizony nem egyszer kénytelen beismerni, hogy az emberi fül is csak egy, sokszor pillanatnyi benyomások, körülmények hatásától befolyásolt, tökéletlen emberi szerv s a gép pontosságát meg sem közelíti. Hosszabb tapasztalatunk alapján éppen ezért kezdjük mindinkább azt hinni, hogy rendszerint azok tévednek, kik merev, kivételt nem ismerő szabályszerűséget fedeznek fel a népnyelvben s példamondataikat így is jegyzik le, illetőleg közlik a nyilvánossággal. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a népnyelvben egyáltalán nincs szabályszerűség. Van. Éppen ezért mi is arra törekedtünk, hogy ezt a szabályszerűséget minél alaposabban megfigyeljük, rögzítsük, hogy így a népnyelvnek minél hűbb képét adhassuk. Ha észrevettük, hogy adatközlőnk nagyon egyénieskedik, nem dolgoztunk vele tovább. Az öregek szolgáltatáson kívül feljegyeztük a fiatalabbaktól hallott, az öregekétől sok esetben eltérő adatokat is. Ez az oka annak, hogy ugyanabból a faluból egy térképre két, három, sőt négy kifejezés, szó-, illetőleg alakváltozat is rákerül. Ha meglétükről tudomást szereztünk, mindeniket feltüntettük, de ilyenkor minden egyes esetben megjelöltük azt is, hogy egyenlő elterjedettségű alakpárokkal van-e dolgunk, vagy nem s ha nem, akkor melyik az általánosabban használt szó. Nem ragaszkodtunk mereven a külföldi gyűjtők eddig alkalmazta egyik jegyzési módhoz sem. Ha egy feleletről a közvetlen megfigyelés bebizonyította, hogy a többiek nem úgy mondják, feltétlenül kijavítottuk, tehát engedtünk az ú. n. impresszionista jegyzési mód merev elvéből. Ugyanakkor nem törekedtünk abszolút szabályszerűségre, az eltérő adatok kiegyenlítésére sem, tehát meglazítottuk kissé az ú. n. normatív jegyzési mód szabta korlátokat is. Így igyekeztünk biztosítani azt, hogy a nyelv életére oly jellemző két ellentétes erőt, az egyén újítási törekvését s a közösség megörögzött nyelv szokását térképlapjaink segítségével egyaránt érzékeltetni tudjuk.

Amint láthatjuk, a népnyelvi térkép anyagának összegyűjtése körültekintő előkészületet és megfontolt, pontos munkát igényel. A gyűjtés sikere az eddigieken kívül természetesen még sok mindentől függ. Elengedhetetlenül fontos például, hogy adatközlőnk bizalmát minél teljesebb mértékben megnyerjük. A falusi ember a nadrágos emberben rendszerint jegyzőt, végrehajtót s ezekhez hasonló közigazgatási szervet lát, akitől — sajnos — félnie kell. Ha valaki beállít hozzá, s rövid „bemelegítő“ beszélgetés után a telek, a ház, a szekér s ehhez hasonló dolgok iránt érdeklődik, s le is ír mindent, a megkérdezett feltétlenül azt hiszi: mindez azért történik, hogy nagyobb adót vessenek ki rá. Ezt nagyon sokan egyszerűen csak a falusi ember tudatlanságával magyarázzák. Meg vagyok azonban győződve, hogy bizalmatlanságának, gyanakvásának mélyrehatóbb okai vannak. Biztosan nem egyszer be-

csapták már hasonló nadrágos urak. Éppen ezért ajánlatos, hogy a falu lelkészével menjen el hozzá az ember. Lelkészükből ugyanis, egy-két eset kivételével, megbíznak s ha megmagyarázza nekik, hogy a „tanár úr“ ártatlan ember, s mindössze azért jött, hogy lejegyezze: a régiak hogyan neveztek egyet s mást, erre a munkára pedig éppen őt találná a legalkalmasabbnak, feltétlenül biztos a siker. Ott azonban, ahol a lelkész egyszerűen megadott egy címet, vagy rábízott az egyházfira vagy valamelyik otthon vakációzó polgáristára, bizony elég nehezen ment a dolog; egy ilyen esetben megtörtént az is, hogy siker nélkül kellett tovább mennünk. Hogy milyen sok függ az adatközlői szerepre kijelölt egyén bizalmának megnyerésétől s kellő felvilágosításától, eléggé példázza egy-két eset. Az egyik falu lelkésze például, megkapva értesítésünket, hogy kimegyünk, elment az egyik emberhez s azt mondta neki, hogy járnia kell velünk házról-házra. Az illető, módosabb ember lévén, természetesen nem szívesen vállalkozott erre a szerepre. Mikor aztán megjelentünk a faluban, szóba sem akart velünk állani, be sem jött a házba. Kimentünk hozzá, próbáltunk beszélgetésbe kezdeni vele, de ez sem ment. Csodálkozva töprengtünk, hogy mi lehet magatartásának oka. Végül megmondta, hogy hagyjuk őt békén, ő nem szereti a házalást. Mikor megmagyaráztuk, hogy miről van tulajdonképpen szó, azonnal késznek mutatkozott a munkához. Farnason, hol egy kis gimnázista gondjaira bíztak bennünket, az illető felesége, kit meg akartunk nyerni a munkára, egyenesen kiutasított bennünket a házból, mert félt, hogy férjét tiltott politikai dolgokra csábítjuk. A következő eset Kolozs-borsán történt. Mivel a falunak éppen akkor nem volt magyar lelkésze, teljesen magunkra voltunk utalva. Ember még akadt, de az asszonyok közül senki sem akart vállalkozni. Végül egyikünk kikötött a falu egyik félreeső részében az egyik idős asszonynál. Első nap ment is a munka. Másnap reggel azonban, mikor megjelent, hogy folytassa a munkát, az asszony két unokája visítva kiszaladt a házból, neki egyenesen a mezőnek. Erre az asszony rimázkodva fordult hozzá, menjen el, hagyja őket békén, mert a két gyerek egész éjjel nem aludt, mert félt, hogy az „úr“ visszajön. Máskor ugyanilyen előre nem látható körülmény megkönnyíti a gyűjtő munkáját. A túlnyomó többségben rumén lakosságú Kisesküllőre például meglehetősen szorongó érzéssel mentünk ki. Be akartunk ugyan térni Ördögkeresztúrra, hogy a szorgos mezei munka idején a beszolgáló lelkész segítségét kérjük, de az idő nagyon sürgetett s nekivágtunk inkább a bizonytalanságnak. A faluba érve, csak néhány gyereket találtunk otthon. Mindenki a mezőn volt. Megkérdeztük, hol lakik a kurátor s mivel ott sem volt senki otthon, kiültünk a kertbe sütkérezni. Amint ott ülünk, egyszer csak nagy sietve közeledik egy asszony. Köszön, elmondja, hogy ő a harangozó felesége, ő is künn volt a mezőn, de látott bennünket az úton, s most azért jött, hogy megkérdezze, harangozzon-e, vagy pihenünk még egy kicsit. Csodálkozva néztünk össze, de felismerve a kedvező helyzetet, mindjárt elküldtük, hogy hívja haza a kurátort. A kurátor nemsokára meg is érkezett, előadtuk miről van szó, hogy mit akarunk s sikerült is mindent elintéznünk. Aztán kiderült, hogy előző nap két missziós lelkésznek kellett

volna megérkeznie, hogy istentiszteletet tartson, de nem jöttek el s a falusiak azt hitték, hogy mi vagyunk azok. Természetesen arra is ügyelnünk kell, nehogy adatközlőnk munka közben veszítse el bizalmát és váljék gyanakodóvá. Zsobokon egyikünk egy egészen idős férfival dolgozott. Láttá, hogy bizalmatlan kissé, éppen ezért mindent megtett, hogy megnyugtassa. Ment is a munka szépen. Másnap azonban elkövette azt a figyelmetlenséget, hogy jegyzetkönyvét s kérdőívét délben náluk hagyta. Rövid idő múlva visszatért, hogy folytassa a munkát, de az öreg azzal fogadta, hogy ő aztán egy szót sem mond többé. Nagy nehezen megtudta aztán, hogy amíg távol volt, az öreg legény-unokája böngészni kezdett jegyzetkönyvében s ráakadt egy mondatra, melyben nagyapja a kovácsot szidja, hogy drágán dolgozik. Mindjárt kieszték, hogy ezt azért írta le, mert fel akarja jelenteni a kovácsot, s ebből nekik is bajuk lesz, mert a kovács megtudja, hogy ki jelentette fel. Mindent elkövetett, hogy megnyugtassa az öreget, de ez végül is csak nagy nehezen sikerült úgy, hogy a szóbanforgó mondatot ott előtte kihúzta.

Hasonló módon jártunk Bogártelkén is. Egyik adatközlőnkkel, egy idősebb férfival elég jól haladtunk. Délután azonban észrevettük, hogy húzódozik a munka folytatásától. Faggatni kezdtük, hogy mi ennek az oka. Nagy nehezen kibökte, hogy a szomszédok felbáztatták, ne álljon többé szóba velünk, mert azért írjuk le ezeket a dolgokat, hogy hazamenve, mulattassuk vele az urakat. A dolog természetesen nagyon bosszantott. Ném rájuk voltunk mérgesek, hanem a műveletlen városi közönségre, mely — tisztelet a nagyon kevés kivételnek — még mindig csak ott tart, hogy kikacagja a tejes vagy zöldséges falusi beszédét. Meg vagyunk róla győződve, hogy ha a falusit nem vetnék meg és nem gúnyolnák ki beszédmódja miatt, egészen biztosan nem törekednék kitörni a nyelvét, hogy városiasan beszéljen. A legsajnálatosabb az, hogy még tanítóságunk nagyrésze, jegyzőink és leventeoktatóink is, egyszóval tehát azok, akikre a falu népe, magyarságunk zöme, nemzeti létünk alapja rá van bízva, még mindig annál a primitív, annál a lehető legkárosabb és — mondjuk ki bátran a szót — nemzetietlen, magyarelles álláspontnál tartanak, hogy a népnyelv ízét, zamatát, megőrzött régiségeit, magyar nyelvünk drágagyöngyeit tüzzel, vassal irtani kell, irgalom nélkül ki kell szolgáltatni az idegenszerűségektől hemzsegő városi köznyelvnek, nem gondolván arra, hogy ezáltal népünk hagyományörző erejét, s ezzel együtt e hagyományok nemzetmegtartó erejét kezdik ki. Pedig ugyanakkor milyen hévvel tudják idézni, hogy „nyelvében él a nemzet“.

8.

A több, mint egy évig tartó gyűjtőmunka során alkalmunk volt tájékozódni a felől is, hogy melyik évszak a legalkalmasabb népnyelvi gyűjtésre. Első pillanatra úgy látszik, mintha a tél lenne a legalkalmasabb. Télen ugyanis nincs a falusi ember elfoglalva, tehát nem nehéz adatközlőt találni. Nehézség azért akad. A gyűjtőnek mindenekelőtt a hideggel kell számolnia. Tudvalevő, hogy Kalotaszegen a rendszeren két

helyiségből álló ház szobájában nincs kályha, csak a konyhában fűtenek. Mivel ezzel a körülménnyel mi sem számoltunk, 1943 márciusában bizony éppen eleget kellett fázódnunk. A legtöbb helyen tettek ugyan be kályhát, de egy évek óta fűtetlen szobát nem lehet máról-holnapra kimelegíteni. Minthogy sok község a vasút vagy autobusjárat mentén, közelében fekszik, megkíséreltük vonattal, illetőleg autobusszal kijárni. Reggel nem is volt semmi baj, mert nem érkeztünk túlságosan korán. Este azonban csak kilenc óra körül volt Kolozsvárra vonatunk. A falusi ember viszont télen már öt óra körül vacsorázik, mert ez egyben az ebédje is. Mivel látszott rajtuk, hogy jelenlétiink feszélyezi őket, ez időtájt el kellett mennünk. Ha a lelkipásztor előre számolt ezzel a körülménnyel s elhívott magához, nem volt semmi baj, másképp azonban a fűtetlen váróteremben kellett órák hosszát várni a vonatra. Számolnunk kell még azzal is, hogy télen az egész család összezsúfolódik a konyhába. Ott is dolgoznak. Ez a körülmény sem a legkedvezőbbben befolyásolja munkánkat. Dolgoztunk például nem egyszer olyan helyen, ahol éppen szöttek s egy-két gyerek is volt a házban. A szövőszék kattogása is meglehetősen zavart, a gyerekek visongása és állandó lábdobogása azonban valósággal idegesített. A szülő természetesen igyekezett csendre inteni a gyerekeket s látva, hogy a szép szó nem használ, meg is fenyegette őket. Ekkor azonban a gyermekek hangos sírása természetesen csak fokozta a zajt. Egy-két figyelmes lelkipásztor tekintetbe vette ezt a körülményt, s éppen ezért az adatközlőket a lakására hivatva s ott dolgoztunk. A munka zavartalan menetét így sikerült is biztosítani, elestünk azonban a népnyelv alaposabb megfigyelésének lehetőségétől. Tavasszal a fenti nehézségek nincsenek meg, de nehezebb adatközlőt találni. A tavaszi szántás és vetés meglehetősen igénybe veszi a falusi embert. Olyan munka ez, amelyet kedvező idő esetén nem lehet halogatni. Az idősebbek közül azonban nem egy otthon marad, s ezek közt még mindig megtalálhattuk a megfelelő adatközlőt. Ugyanez a helyzet nyáron. Aratáskor és csépléskor talán kockázatos lenne elindulni, de ez a munka nem tart olyan hosszasan, hogy munkánkat félbe kellene szakítanunk. Talán az ős a legkényesebb időszak. A termények betakarítása, továbbá ahol szőlő van, a szüret a falu apraját-nagyját igénybe veszi. Ez a körülmény minket is megakadályozott egynéhányszor munkánk kitűzött időre való elvégzésében. Ilyenkor, ha csak egy napról volt szó, megvártuk, míg hozzákezdhattünk a munkához. Addig is tájékozódunk, jegyezzünk. Ha hosszabb ideig kellett volna várunk, tovább mentünk és másutt próbáltunk szerencsét. Tapasztalatunk szerint, ha a lelkipásztor megérti a munka nemzeti és tudományos fontosságát, halaszthatatlanságát, s van benne annyi készség, hogy ezt a néppel meg is értesse, akkor nem kell attól tartanunk, hogy nem kapunk adatközlőt. Ha magunkra vagyunk utalva, akár azért, mert nincs a falunak magyar lelkipásztora, akár pedig azért, mert a lelkipásztor nem áll kellőleg a gyűjtő mellé, az eredmény meglehetősen kétes. Lelkipásztor-testvéreink azonban, egy-két sajnálatos esetet nem tekintve, mindent elkövettek, hogy munkánk sikerét és zavartalanságát biztosítsák. Sőt még olyan is akadt nem egy, aki nem elégedett meg csupán

azzal, hogy segítségünkre volt az adatközlő, a koszt és a szállás biztosításában, hanem munkánkat is érdeklődéssel követte, elmondta népnyelvi megfigyeléseit s lehetőséget nyújtott arra is, hogy a falu életéről minél teljesebb és megbízhatóbb képet alkossunk magunknak.

A munka menetét nem egyszer a gyűjtők elszállásolása is befolyásolja. Jóllehet arra törekedtünk, hogy minél többet tartózkodjunk a falusiak közt, hogy így a népnyelv minél több sajátosságát legyen alkalomunk megfigyelni s lejegyezni, mégis szívesen vettük, ha nem falusi háznál kaptunk szállást. A falu népe, különösen nyáron a szorgos mezei munka idejében korán ébred és későn nyugszik el. Ennek következtében az egész napi megfeszített szellemi munkától kifárasztott és több alvashoz szokott kutató ki van téve annak, hogy nem hagyják idejében elaludni, illetőleg őt is korán felébresztik. Este megragadják az alkalmat a háziak, hogy városi emberrel kerültek össze s beszélgetni, politizálni szeretnének egy kicsit. Bizony megtörtént, hogy hetekig reggel ötkor keltünk s este 11-kor, $\frac{1}{2}$ 12-kor feküdtünk. Ha valaki nappal pótolja a hiányzó éjszakai alvást, ezt fel sem veszi, másképp azonban egy-kettőre kimeríti. Nem egyszer a kényelmetlen fekvőhely akadályozott abban, hogy kipihenhessük magunkat. Minthogy mindketten egy helyre igyekeztünk kerülni, egyikünknek nem ritkán meg kellett elégednie a padlára vetett ággyal. Ez sokszor egészen jól bevált, nem egyszer azonban kellemetlen meglepetéseket rejtegetett magában.

Nem egészen közömbös az sem, hogy a gyűjtőnek milyen közlekedési eszközök állanak rendelkezésére. A vonat elég jó, de sokszor többet kell várni reá, mint amennyi idő az utazáshoz szükséges. Nyáron a várakozás csupán unatkozással jár, hideg időben azonban már nem olyan egyszerű a dolog. Mikor például Válaszúton gyűjtöttünk, vonatunk reggel hét előtt érkezett s délután hét körül jött vissza. Olyan korán nem mehettünk be adatközlőinkhez, hisz téli időben a gyerekek és az öregek ilyenkor még az ágyban vannak. Nem volt mit tennünk, mint bemenni a hideg váróterembe s ott bevárni azt az időt, mikor már nem zavartuk őket jelenlétünkkel. Ugyanez volt a helyzet este is. Bánffy-hunyad felé reggel megfelelő időben indult a vonat, este azonban későn érkezett (10-kor, ha késett $\frac{1}{2}$ 12-kor). Mire hazaértünk, megvacsoráztunk, $\frac{1}{2}$ 12—12 lett s reggel $\frac{1}{2}$ 5-kor már fel kellett kelniünk. Egyszer, kétszer még hagyján, de heteken át kimeríti az embert. Az autobusznak, különösen az ilyen rendkívüli időkben még az a hátránya is megvan, hogy nem fér fel az ember. Az egyik alkalommal például Gyaluban maradtunk le s gyalog kellett bejőnnünk Kolozsvárra. Sötétben, hóban bizony nem valami kellemes érzés az országúton, távol minden emberi hajléktól bandukolni. Vannak azonban vidékek, ahol sem vonat, sem autobus nem áll a kutató rendelkezésére. Ilyenkor rendszerint gyalog tettük meg az utat. Ha nem kell ugrásszerűen haladni, talán még ez a legmegbízhatóbb lehetőség. A gyalogoláshoz azonban jó láb s jó lábbeli kell, mert nem egészségügyi sétáról van szó, hanem tervszerű gyűjtőmunkáról. Nem egyszer megtörtént, hogy délután hat órákor, befejezve munkánkat, rögtön útra is keltünk a 15—16 km távolságra fekvő következő tanulmányozandó faluba, hogy reggel már meg is kezdhessük a

munkát. Ha reggel indultunk tovább, amint megérkeztünk, rögtön munkához is láttunk. A gyalogláshoz megfelelő mennyiségű hideg étel is szükséges. Tekintve, hogy azelőtt egy-két héttel indultunk el, az a kevés elemőzsia, amit magunkkal vittünk, rendszerint elfogyott. Mivel az el-látási nehézségek ma falun is elég súlyosak, nem pótolhattuk elfogyott készletünket, s így nem egyszer ki voltunk téve annak, hogy ebéd, illetőleg vacsora nélkül maradtunk. Ez rendszerint olyankor történt meg, ha étkezési idő után érkeztünk a faluba. Nagyon kívánatos volna tehát, hogy a kutatónak megfelelő könnyen kezelhető személyi jármű (gépkocsi, motorkerékpár, de legalább kerékpár) álljon rendelkezésére. Ez nemcsak azért fontos, hogy lehetőleg pihenten érkezzék a munka színhelyére, hanem azért is, hogy város közelében a szállással és kosztózással járó nehézségeket könnyebben megoldhassa. Valamilyen jármű még nekünk is igen nagy segítségünkre lett volna. Sok gyalogolástól, várakozástól, fázódástól, kellemetlen szállástól mentesültünk volna. Ha pusztán szemlélődő, megfigyelő gyűjtőmunkáról lenne szó, nélkülözni lehetne. Ilyen tervszerű, fokozott munkateljesítményt, friss munkakedvet kívánó munkánál azonban nem. Nagyobb terület feldolgozása pedig, ha gyorsan is lelkiismeretes munkát akarunk végezni, megfelelő jármű nélkül, az itteni gyér vasút- és autobuszjárat-hálózat mellett lehetetlen.

A gyűjtés módszerére és körülményeire vonatkozó megjegyzéseinknek ezzel végére is értünk. Már e rövid ismertetésből is látható, hogy anyaggyűjtésünkben igyekeztünk a külföldi gyűjtők eddigi tapasztalatait minél teljesebb mértékben felhasználni. Két pontban azonban eltértünk az eddigi gyűjtések módszerétől. Nem egyedül, hanem ketten végeztük a gyűjtést, akárcsak a rumén nyelvtérkép esetében, de nem külön-külön haladtunk, hanem együtt, hogy az oly fontos egység csorbát ne szenvedjen. A másik, ennél sokkal lényegesebb eltérés az, hogy nem ugrottunk át egy községet sem, mindenikbe elmentünk s mindenik népnyelvét egyforma alaposággal tanulmányoztuk. E tekintetben a magyar kezdeményezők közül HORGER ANTAL nyomdokain haladtunk, de az ő kérdőívénél sokszorosan nagyobb kérdőívvel dolgozva, a tőle gyűjtött anyagnál természetesen jóval tekintélyesebb anyagra tettünk szert.

GÁLFFY MÓZES

MÁRTON GYULA

9.

Az előkészület és a végrehajtás menetének ismertetése után a munka természetének és a belőle adódó tanulságoknak szemléltetésére szükségesnek tartjuk néhány térképlapot mellékelni. A lapokat úgy válogattuk össze, hogy lehetőleg „érdekes“, „változatos“ lapok kerüljenek e munka iránt érdeklődő elé. Elsősorban általánosabb érdeklődésre számot tartó, szöföldrajzi szempontból figyelemreméltó lapokat tettünk közzé, s csak másodsorban nyelvtani alakok szempontjából érdekeseket. Azonban a dolog természeténél fogva minden lapon nagyon jól szemléltethető a szakember számára azok az érdekes hangtani sajátosságok, ame-

lyek a maguk tarka összevisszaságában Kolozsvár és környéke magyar népnyelvét jellemzik. Ügyeltünk, hogy különlegesebben is szemléltessük azt a két hangtani sajáttságot (*a*-zás, *e*-zés), mely éppen Kolozsvár tájékán választja két részre a vizsgált terület népnyelvét. Az alaktani sajáttságok szemléltetésére itt közzétett térképlapok kiválogatása alkalomával is arra vigyáztunk, hogy inkább az általánosabb érdeklődésre számot tartó lapokat közöljünk, mintsem hogy csak a szakember számára elsősorban érdekesekeket jelentessünk meg mutatóba. Különben is úgy véljük, hogy ha a nagyközönség számára vizsgálódásaink természetét jól szemléltető lapokat nyújtunk, fokozott mértékben örül az ilyennek a szakember is, aki kellő nyelvtörténeti és népnyelvi ismeretanyag birtokában e lapok mindenikéről a nyelvi „érdekességeknék“ bizonyára sokkal gazdagabb sorozatát olvashatja le, mint az ávatatlan érdeklődő; mindenképpen annál is jóval többet, mint amennyire az alábbi jegyzetekben felhívhattuk a figyelmet.

Bár maguk a térképlapok egyébként önmagukban is beszélnek, a szemléltetés módjára nézve mégis szükségesnek látszik megjegyezni a következőket:

A térképlapok műszaki szerkesztését illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy az adatok elhelyezése érdekében lehetetlen volt a könnyebb tájékozódás céljából akár csak a vízrajzi viszonyokat is feltüntető térkép-vázlatokat szerkeszteniünk, és rajta a községeknek eredeti földrajzi helyét megtartanunk. Nagyon gyakran a községek olyan sűrűn, általában olyan egyenlőtlenül helyezkednek el egymás mellett, hogy nem volt lehetséges az adatokat csak úgy térképre vetíteni, ha az elhelyezési lehetőségekhez igazodva, az egyes pontokat jelző számokat egymástól egy kissé eltoltuk. A pontok egymáshoz való viszonyát azonban igyekezett a lapok rajzolója a lehetőségig megtartani.¹⁷ Költségkímélés céljából ugyancsak kényszerültünk az egyes lapok legfelső (34) pontját és az alsókat is egy kissé a lapok középtengelyéhez közelíteni. Ilyenformán sokkal egyenletesebb, szemléltetőbb lapokat kaptunk. A községek pontos földrajzi helyzetét külön mellékelt térkép-vázlat szemlélteti.

Az egyes lapok felírása előtt álló számok a kérdőív sorszámára utalnak, magukon az egyes pontokon 60-ig terjedő számok pedig a vizsgált pont (község, város) nevét helyettesítik. A szemléltetés egyszerűsítésének ez a módja a nyelvtérképezésben általánosan elfogadott, mert hiszen a szemléltetés során a szemlélőt elsősorban a nyelvi alakok s nem a községnevek érdeklik; a kétféle felírás, a község, illetőleg városnév meg a nyelvi adat egymás mellé való feljegyzése a maga zsúfoltságában a térképlapok áttekinthetőségét még akkor is zavarná, ha a más-más természetű feliratok történetesen jól megkülönböztethető betűtípussal készülnének. Az egyes számok a következő települések nevét

¹⁷ E helyen is köszönetet kell mondanom LÉTAY LAJOSNAK, aki volt szíves a térképlapok megrajzolásának sok türelmet igénylő munkáját elvállalni. — Ugyancsak köszönet illeti DR. KOVÁCS LÁSZLÓT, hogy a *daráló* vázlatát kidei gyűjtéséből sokszorosítás céljaira alkalmas formában készségesen rendelkezésünkre bocsátotta.

helyettesítik: 1. Kolozsvár (Hóstát, Kolozsmonostor). 2. Szamosfalva. 3. Kolozs. 4. Visa. 5. Bonchida. 6. Szék. 7. Válaszút. 8. Kolozsborsa. 9. Bádok. 10. Kide. 11. Csomafája. 12. Kolozsgyula. 13. Magyarmacskás. 14. Magyarfodorháza. 15. Kisesküllő (magyar, rumén). 16. Ördögkeresztúr. 17. Bodonkút. 18. Fejérd. 19. Kajántó. 20. Kisbács. 21. Szucság. 22. Magyarvista. 23. Méra. 24. Türe. 25. Bogártelke. 26. Nádasdaróc. 27. Mákófalva. 28. Inaktelke. 29. Egeres. 30. Jegenye. 31. Sztána. 32. Kispetri. 33. Nagypetri. 34. Magyarnagyzsombor. 35. Középlak. 36. Váralmás. 37. Bábonny (magyar, rumén). 38. Farnas. 39. Zsobok. 40. Magyarbikal. 41. Ketesd. 42. Bánffyhunyd. 43. Magyarókereke (magyar, rumén). 44. Kalotaszentkirály. 45. Zentelke. 46. Jákótelke. 47. Kalotadámos. 48. Nyárszó. 49. Sárvasár. 50. Körösfő. 51. Gyerővásárhely. 52. Magyarokkapus. 53. Magyarokpus. 54. Gyalu. 55. Magyarlóna. 56. Szászfenes. 57. Györgyfalva. 58. Magyargyerőmonostor. 59. Magyarvalkó. 60. Magyargorbó (rumén).

A magyar és rumén adatok közül az egymástól való megkülönböztetés megkönnyítése céljából ez utóbbiakat a magyar adatoktól eltérő, álló betűtípussal rajzolta fel a lapok készítője. Az egy nyelvből való adatokat egymás mellé írtuk. Az egymás alá írt adatok közül a felső a magyar, az alsó rumén adat.

Futólag már az előbbieken jeleztük, hogy a vizsgált terület nagyon sok pontján nemcsak egy, hanem több alak is él egymás mellett. Az ilyen alakokat a gyűjtők mindig lejegyezték, s így a térképlapok rajzoltatása alkalmával külön jelekkel tüntethettük fel azt, hogy az egyes alakok használatában milyen természetű különbségek állapíthatók meg: ez a nyelvi alakok állandó harcának egy bizonyos időpontban való rögzítése szempontjából nagyon fontosnak látszott. Az egyes adatok megkülönböztetésére a következő jelzéseket alkalmaztuk:

- ~ két egyformán használt alakot jelöl.^{17a}
- <...> a ritkább alak.
- [...] csak fiatalok (20 évig) élnek vele.
- [—...] ismerik, de nem használják.
- (...) csak öregek (50 évtől felfelé) használják.
- (—...) teljesen elavult szó, de még emlékeznek rá.
- + az adat után a jobb felső sarokban álló jegyzetre utal.
- a fogalom magyar nevének a kérdéses ponton való ismeretlen voltát jelenti.

Ezeknek előrebocsátása után az alábbiakban az itt közzétett lapokhoz néhány észrevételt fűzünk. Ezek a megjegyzések természetesen nem tartanak igényt sem a teljességre, sem a szakszerűsége,¹⁸ inkább csak

^{17a} Az elhelyezés könnyebbségére való tekintettel az egyformán használt adatok között nem egyszer csak , (vessző) áll.

¹⁸ Ezért van az alábbi fejtegetésekben csak kevés forrásidézet. Nem, vagy csak elvéve történt hivatkozás még HORGER ANTALNAK a magyar nyelvjárásokról szóló fontos munkájára, habár ezt sok térképlap magyarázatának készítésekor nélkülözhetetlen segédkönyvként használtuk.

arra akarják ráirányítani a figyelmet, hogy milyen természetű tanulságokat nyújtanak az egyes térképlapok.

A térképlapok részletes magyarázata és adatainak teljes megvilágítása nem az ilyen mutatóanyag dolga. Óvakodtunk attól, hogy akár nyelvi, akár településtörténeti, akár pedig a magyar-rumén szókölcsönzések és visszakölcsönzések dolgában elhamarkodottan általánosító észrevételeket tegyünk, de az óvatosságban nem mentünk el addig, hogy ne közöljük egy-egy sejtelmünket is. Ezeket az egész anyag ismerete majd vagy igazolja, vagy pusztán ötletnek mutatja. Távlabbi, alapos következtetésre csak az egész anyag várható közzététele után kerülhet sor. Úgy hiszem, addig is minden lap önmagában való tanulságos volta is elég érdekességet nyújt annak, aki a megindult erdélyi néprajzi térképezés munkájáról legalább futó tájékozódást óhajt szerezni.¹⁹

burgonya. Az itt közölt szótérképek, de talán az összes e területről ezután közzéteendő szótérképek között változatosság szempontjából egyik legérdekesebb lap ez. Míg a terület délnyugati felén a *bogyóka* > *bojóra* és alakváltozatai vannak túlsúlyban, a terület központjától keletre a *pityóka* és alakváltozatai jutnak szinte kizárólagos egyeduralomra. Ez utóbbi *ka* elemét nyilván kicsinyítőképzőnek érezhették Magyarvalkón (59), s így keletkezett ott a *bojóuka* mellett a **pityó* alaknak *ty : j* hangcserével *pijó* alakja is (vö. még a *bogyó* ~ *bojó* alakpárt is) [MTsz.]. Míg azonban a *pityóka* egész Erdélyben ismert tájszó, úgyannya, hogy a köznyelvben is a legáltalánosabban ez használatos a *krumpli* mellett, a *bojóra* mindeztideig a magyar nyelvterület más pontjáról, mint Kalotaszeg, nem ismeretes, sőt itt is, mint a térképlapról látható, csak a délnyugati rész, használja ezt a nevet. A *moogyoró*, illetőleg ennek *a-zó* változata Erdély más pontjairól is ismeretes [MTsz.]. A *pityórkó* (32) alak eddig ismeretlen volt.

daráló. Meglepő, hogy erre az ősi eszköznevünkre erről az aránylag kis területről hány név, illetőleg névváltozat került elő. E változatokat két nagy csoportba, a magyar és az idegen eredetű elnevezések csoportjára lehet szétválasztani. A nyelvterület keleti felén, ahol a magyarság jelentős rumén lakosság közé ékelten sok helyt számbeli kisebbségben él, a ruménból vagy szlávból magyarba átkerült *reznyice*-szót, illetőleg alakváltozatait használja a magyar lakosság is. A terület nyugati felén, Kalotaszeg legrégebbi részén, az ú. n. Felszegen, a Kapus mellékén és a Nádas felső részén az *ör(öl)* és a *daráló* ige származékai, illetőleg a vele alakult szóösszetételek használatosak a „Handmühle” neveként. Minthogy ezt az örlő-eszközt sokat használják sóórlásra is, az *örmény* néven kívül így alakult a *sóórló* > *sörlő* > *söllő*,²⁰ *sóórvény* > *sörvény*, *sóórmény* > *sörmény* név, illetőleg e névnek hangtani szempontból is érdekes sok változata. Ez utóbbi nevek éppen úgy hangúr-

¹⁹ Ezt megelőzőleg MÁRTON GYULA tollából megjelent már egy rövidebb tájékoztató; ez a munka előkészületeiről és kezdeti eredményeiről szól (Az erdélyi néprajzi térkép terve és előmunkálatai: EM. 1943 : 483—7).

²⁰ Magyarokiskapunon a *sörlő* alak előfordul a *S ö r l ő kút* helynévben is. Ez a kút t. i. úgy készült, hogy egy kézimalom elhasznált követ tették a forrásra, s a kő közepén meggyült vízből ittak (Kalotaszeg helynevei 179).

megszüntető hangzókiezéssel keletkeztek, mint *kásaörlőből* a *kásörlő*. — Maga ez az eszköz, alighanem római hagyományként, az egész ország területén megmaradt; úgy látszik, hogy hozzánk részben szláv közvetítéssel jutott el (vö. A magyarság néprajza I, 56, MNy. XXIII, 215 kk.); a ruménból átkerült alakok újabb kölcsönzések lehetnek.

delelő. Az állatok déli pihenőhelyét jelölő szókinés a vizsgált területen elég változatos. A terület nyugati részén szinte kizárólag magyar eredetű szókkal (*delelő, déllő, fektető, fekvőhely, ganéhos, itató, üdüllőhely*) találkoztak a gyűjtők, a középső részen, illetőleg ettől keletre a még mindig túlnyomóan magyar elnevezések mellett már ruménból átkerült kölcsönzések (*merez, okol, sztanyistya, tirla*) jelzik a ruménség részleges nyelvi hatását. — Nagyon érdekes egyébként a magyar *üdüllőhøj* (52) elnevezés; ennek előtagja ugyanis az *üdül* ige régebbi és népnyelvi 'pihen' jelentését őrizte meg.

ék. Ahol a vizsgált területen a 'Keil' jelölésére a címszöbeli alakot használják, természetesen e terület egyik eléggé általános népnyelvi sajátosságának megfelelőleg többnyire *i*-zö alakkal (*ík ~ ik*) élnek; csak a városiasodó Bánffyhunrad (42) lakói használnak köznyelvi formát (*ék*). A terület más pontjain, köztük például a kolozsvári Hóstátban is, az *i* és *é* közti nyelvallással ejtett *é*-s alak hallható. Érdekes, hogy az *ék* jelölésére a megvizsgált rumén pontokon (1, 15, 37, 60) mind a magyar név változatait (*jik, ik, iku*) használják, viszont Kisesküllő (15) és Csomafája (11) magyarjai meg a ruménségtől újra visszakölcsönözött *jik ~ jik* alakkal élnek. — A másik név, a *pocok* semmi érdekességet nem mutatna, ha nem kellene feltűnőnek tartanunk azt, hogy e névnek a Kolozsvárnál kezdődő és északkeletfelé haladva egyre erősödő *a*-zó területen nincs *a*-zó alakja. Ha azonban tekintetbe vesszük azt, hogy az *a*-zó alaknak *pocak*, esetleg az *a*-zás erősebb fokán *pacak* formájúnak kellene lennie, megérthetjük, hogy a testrésznévvel azonos hangalak jelentésbeli félreértésre adott volna okot; így talán ez akadályozta meg e köznévi *a*-zó alakjának kifejlődését.

elsőház. E térképlap tanúsága szerint a vizsgált területen az utca felől való szobát jobbra *elsőház*,²¹ *külsőház*, *alsóház* névvel illetik a csak szórványosan hallható *utca felől való ház*, *nagyház*, *belsőház* vagy egyszerűen *ház* mellett. A leggyakoribb *elsőház* név alakváltozatai hangtani szempontból az előtagot tekintve két egymástól megkülönböztethető csoportra: az *első*- és *erső*-előtagú típusba tartozó csoportra oszlanak. A két típus határa kelet felé nagyjában egybeesik Kalotaszeg határával. Ez nem lehet feltűnő, mert hiszen az *erső*, *berső*, *ferső*, *arsó*, *hátursó*, *kürső* szókban megfigyelhető hangállapot, mely nyilván az *l* és az *r* hangcsereje révén állott elő, jellegzetesen kalotaszegies sajáttság; ennek keleti határa azonban, kétségtelenül a városi köznyelv kiegyenlítő

²¹ Az *elsőház* egyébként előfordul már egy 1847-ből való mérési vallatásban is így: „... által ajánlá... Varga József... lakato házának első részét, mi végre Varga Josefnek meg is parancsolá, hogy az *első ház*ból ki költözzék...” [A Szt. Erzsébet-aggmenház lt. (Kvár), C. 174]. Ma Mérán (23) az *ersőház* alak él, s valószínűleg ez volt használatos száz évvel előbb is, csak hogy a forrás irodalmi helyesírása a népnyelvi sajáttságot nem tükrözteti vissza.

hatásaként, nem ér el Kolozsvárig bár a legtöbb hangtani sajátosság há-
tára, mint például az *a*-zás és az *e*-zés elválasztó vonala is, éppen Ko-
lozsvárnál (1) szeli át a vizsgált területet. E térkép, szótani érdekességeit
nem tekintve, éppen elsősorban mint egy hangtani sajátosság jó szemlél-
tetője került a mutatólapok közé.

eplény. A szán keresztfájának, tehát egy néprajzi tárgynak jelenték-
telennek látszó nevét sem volt felesleges kérdőívünkbe felvenni. Egy-
részt a második szótagbeli *é* várható változatai, fejleményei, másrészt
szóföldrajzi különbségek reménylése ösztönzött erre. Míg hangtani vára-
kozásainkat a gazdag alakváltozatok láttán beteljesedetteknek mond-
hatjuk, sőt a gyűjtés különlegesebb alakokat (*öbleny*, *öplény*) is hozott
felszínre, a szóföldrajzi szempontból teljesen egyhangú a kép. Meg-
jegyzendő, hogy *eplény* szavunk szláv kölcsönszó, s ugyancsak az a ru-
mén *oplean* is; így a két nyelv egyezőnek látszó adataiban nem látha-
tunk magyar-rumén kölcsönhatást sem ilyen, sem olyan irányban; a két
nyelv közös szava egymástól független átvétel eredménye lehet.

göröngy. Az irodalmi és köznyelvi *göröngy* köznévként változatos
alakjait szemlélhetjük a mellékelt térképen. A MTsz.-ban ez alakok
közül nem szerepel a magashangú *döröncs* és a mélyhangú *goronc*; a
doroncs a Székelyföldről sok helyről, a *garancs* meg a szolnokdobokai
Domokosról ismeretes. Érdekes, hogy a *göröncs*, mely Kolozsvártól
keletre három ponton (2, 5, 7) ismert, illetőleg használt, a MTsz.-ba
csak Torna megyéből és a Székelyföldről került bele; mindez természe-
tesen valószínűleg csak a hiányos adatszolgáltatásnak tulajdonítható.
Az egyébként eredet szempontjából még nem tisztázott *gaj*²² néhány
keleti ponton való előfordulása is figyelemreméltó.²³

kása. Szótani szempontból nagyon egyhangú, pusztán két elneve-
zés elterjedését szemléltető térkép. Érdekeség inkább a *kása* szó
hangalakjának szóvégi változása szempontjából van; ugyanis Kolozs-
vár (1) közvetlen közelében, illetőleg főként a tőle északkeleti irányba
fekvő Borsavölgyben lejegyzetti alakokban megfigyelhető a megelőző
á-t tartalmazó szótagra következő szóvégi *a* labialisabb ejtése (*kása*).
Ez az ejtés néha már egészen egybeesik az *o* ejtésmódjával (*káso*).

kocamalac. Szóföldrajzi szempontból érdekes, hogy a nőstény-
malac nevének *eme* és *kocamalac* alakja éppen Kolozsvár tájékán válik
el egymástól: a Borsavölgy az *eme*, a Kolozsvártól nyugatra eső terület
(Kalotaszeg), Kisbácsot (20) kivéve, a *kocamalac* elnevezést használja.
A Borsavölgy legfelső községei közül csak Kisesküllő (15) él kizárólag

²² Egyik legutóbbi magyarázási kísérletére l. BALASSA IVÁN, EM. 1943: 478–9.

²³ Egy 1796-ban Mérán (23) tartott vallatás jegyzőkönyvében származék-
ban már előfordul a *gaj* 'göröngy' jelentésben. A kérdéses szöveg így hang-
zik: „... a föld erőssen meg száradván, midőn szántani bé mentek a kemény-
ség miatt nem szánthottak, és így a Török búza vetésnek tovább kellett kése-
delmezni, későre osztán a földöt *galyason* is tsak meg szántottván, a Török
buzát el vetette.“ Ugyanabban a forrásban alább ez olvasható: „... a föld a
keménység mián *Galyason* számlodván sűrűn kellett vetni...“ [Szt. Erzsé-
bet-aggmenház lt. (Kvár). B. 15].

ez utóbbi elnevezéssel, az ördögkeresztúriak, bár ezt a nevet használják, emlékeznek még az *eme* névre is. Érdekes ezzel kapcsolatban rámutatni arra, hogy az *eme* elterjedése egybeesik a két legjellegzetesebben közép-erdélyi sajátágnak tekinthető *a*-zás és *e*-zés határával, hisz e két sajátág nyugat felé való továbbterjedése is Kolozsvárnál torpan meg. Lehetetlen a nagyon sok szó- és hangtani sajátág esetében itt végighúzódnó határvonal ismétlődése láttán e jelenségeket véletlennek és nem településtörténeti okokkal magyarázhatónak tartanom. A középerdélyi területen másutt is a kihalt **emik* 'szopik' (vö. csecsemő 'csecszopó') igéből származó szóval jelölik a disznó nőtény kicsinyét; így az *eme* mellett az *emics* tájszóval is. Ez egyébként éppenúgy az **eme* ~ **emi* tő kicsinyítőképzős származéka, mint ahogy az a másik, jóval elterjedtebb, mondhatni Erdélyben általánosan ismert *emse* állatnév. Ez tulajdonképpen az *Emesü* ~ *Emese* női névvel szakasztott egy eredetű; a régebbi **emese* alakból a második nyíltszótagos *e* kiesésével lett a ma használatos állatnév. E név tehát jelentése szerint az említett női névvel együtt 'szoptatócska' vagy ha úgy tetszik 'anyácska' jelentésű. A másik elnevezés első tagja, a *koca* alighanem állathívogató szó, az utótag, a *malac* pedig valószínűleg szláv eredetű; az összetétel azonban természetesen a magyar nyelv keretén belül alakult.

lámpaalja. E térképlap jó példa arra, hogy sokszor a legjelentéktelenebbnek látszó néprajzi tárgy térképezése is milyen érdekes szóföldrajzi és nyelvi jelenségeket szemléltet. Elsősorban is a lejegyzett elnevezés-anyag változatossága lep meg [lámpabutykó, -büdü, -dob(ja), -doboz, -gojő, -gömb, -hójag, -hordó, -küpi, -mécs, -öböl, -pohár, -töke, üstye; petrolijomtartó]. Az 59 magyar ponton 15 féle neve van a lámpaaljnak; ez a 15 név az alakváltozatokkal szinte megháromszorozódik, úgyhogy csaknem azt mondhatjuk: minden ponton legalább alakváltozat tekintetében más-más elnevezést használ a vizsgált terület lakossága. A rumén pontok közül csak Bábonyan (37) állapítható meg magyar hatás a *hurđău dela lămpă* elnevezésben.

lepedő. Ez a térképlap a maga szóföldrajzi egyhangúságában is hangtani szempontból figyelemreméltó. A szó testének hangállapotát tekintve az első két szótag *e*-féle hangjaiban csak a vizsgált terület délnyugati részén látunk némi változatosságot. Itt különösen az *e* és *ä* megléte, valamint az *ë:ö* hangmegfelelő alakok jelentkezése érdekes. A *lepedő*-féle alakok második szótagjában megfigyelt *ö* hangot, úgy vélem, nem lehet *ö*-zések jelenségnek venni; itt talán inkább a szóvégi *ö* ~ *öü* hátraható hasonítására gondolhatunk. Érdemes megfigyelni a szóvégi magánhangzó hangállapotát is. A vizsgált terület nyugat-délnyugati részén, tehát ott ahol a szóvégi hosszú *ó*, *ö* kettőshangúsodása általánosan tapasztalható, ebben az esetben is kettőshang figyelhető meg. Érdekes viszont, hogy e területnek már egészen a nyugati felén, Egeresen (29) jelentkezik a szóvégi *ö* megrövidülése; innen keletfelé haladva előbb szórványos, majd a legkeletebbre eső Borsavölgy és a Mezőség néhány pontján szinte kizárólagos az *ö* hangállapot. Nem lehet véletlen, hogy e jelenség csak olyan pontokon figyelhető meg, ahol a magyarság a ruménséggel vegyesen, egy-egy helyen éppen nyomasztó

többségű rumén lakosság között él. Még meggyőzőbb az az egy kivétel, amely a szintén borsavölgyi Kide hosszú szóvégi hangjában jelentkezik, hisz e falu lakossága szinte teljesen magyar, bár a környező községek vagy vegyes magyar-rumén, vagy szinte kizárólag rumén lakosságúak. A szóvégi rövidhangzós alakokat tehát bátran a rumén nyelv nagymérvű, mennyiségi változást előidéző hatásának kell tulajdonítanom. — Figyelemreméltó s talán művelődéstörténeti következtetésekre is feljogosít az a tény, hogy a megvizsgált rumén pontokon a lakosság a magyarból kölcsönzött *lepedéu* ~ *lipidéu* szóval él.

mókus. Régi tapasztalat különösen az őstörténeti kutatások körében, hogy az állatnevekből adódó tanulságok milyen jelentős őstörténeti megállapításokra vezethetnek. Úgy látszik, hogy az állatok közül az egyik legigénytelenebbnek, a *mókus*-nak neve is, más egybehangzó adatok tanúsága szerint, bizonyos településtörténeti következtetésekre jogosít fel. A mellékelt térképlapra tekintve láthatjuk, hogy a vizsgált területen az 'Eichhörnchen' neveként két elnevezés harcol egymással, a népnyelvi *cibóka* és az irodalmi nyelvben is használt *mókus*. Mindkét szó ismeretlen eredetű; az előbbit magam gyermeknyelvi játszi szóképzéseknek vélem. A *mókus* a vizsgált terület keleti felén kizárólagos; a *cibóka* használata viszont nem terjed a Kolozsvárral (1) nyugaton tőzsomszédos Kisbáctól (20) keletre. Csak a kolozsmonostori ruménség ismeri ezt a szót; a ruménbe itt és a másik két-három ponton (34, 37, 60) nyilván a magyarból került át.²⁴ A *cibóka* szónak csak a Szilágyságból, Zilah vidékéről ismeretes *cibabó* alakváltozata, a belsőerdélyi területekről mindmáig egyetlen ilyen adatot sem ismerünk. Településtörténeti szempontból ebből arra következtethetünk, hogy a vizsgált terület lakossága Kolozsvártól nyugatra más települési körzethez tartozik, mint a tőle keletre fekvő. Minthogy a *cibóka* útja az Almásvölgye ma már jórészt elpusztult magyarsága felé is jól követhető, s legerősebben él éppen azon a területen, melyet a történeti adatok kétségtelen tanúsága szerint Kalotaszegből a Meszes-kapun, éppen a Szilágyság felől behatoló magyarság az első foglalás alkalmával hódoltatott meg, a *cibabó* és a *cibóka* elterjedésében talán településtörténeti utalást is láthatunk. Hangtani szempontból megjegyzendő, hogy természetesen itt is érvényesült a nyugati rész egyes pontjain általános jellegű kettőshangúsodás (*cibouka*, *móukus*).

patkány. A 'Ratte' magyar nevéül megfigyelésem szerint egész Erdélyben még a köznyelvben is a *patkány* mellett a *pocegér* szót, vagy legalább ezt a szót is használják. Mint a térképen látható, ez a név van elterjedve a vizsgált területen is; alig néhány nyugatibb ponton ismerik e mellett a *patkány* nevet. Ha azonban összehasonlítjuk e térképlapot a *vakondok* lapjával, láthatjuk, hogy a *patkány* nevet csak azokon a délnyugati pontokon (43, 48, 49, 50) ismerik, illetőleg használják a 'Ratte' neveként, ahol a *vakondok*nak nincsen *patkány* neve. Egyéb-

²⁴ Nemesak a magyarból került át a *mókus* nevének egyik alakja a ruménbe, hiszen a nagyon kisszámú kiseskülei magyarság is rumén kölcsönszóval (*ververica* <r. *ververitsá*) él.

ként érdekes a magyargorbói rumén *potsók* (olv. pocok) adat is. A *poceger* előtagja ugyanis tudvalevőleg a többesszámú alaknak vélt *pocok* szóból való elvonás [Nyr. XLI, 81]; a ruménbe átkerült magyar kölcsönszó azonban mindmáig ezt a teljesebb alakot őrizte meg.

szítál az eső. A természeti jelenségekre vonatkozó népnyelvi kifejezések gazdagságára nézve csak egy, egészen esetlegesen kiválasztott térképlapot mellékelünk. Ezen látható, hogy az irodalmi és a köznyelvben is ismert *szítál az eső* vagy *permetez az eső* kifejezés mellett a vizsgált területen még e jelenségre vonatkozólag a következő igéket használják: *ködöl, permékel, permetel, peszmetel, szemetel*. Érdekes ezen kívül az *aprón esik* és *csendes-, ködös- és lanyha-eső* kifejezés mellett a *pojhozó-eső* (41) is. Ennek előtagja nyilván azzal a *polyos* 'pihés, pelyhes' szóval tart rokonságot, amelyet egyetlen adatról Hajduhadháziól ismerünk [MTsz.].²⁵ — A kolozsvári Hóstatban használatos *aszájós az ég* kifejezésben az *aszájós* jelentése nem világos. A kifejezés keletkezésekor a szemlélet alighanem az égi aszály-, azaz szárazságból indult ki.

vakondok. Érdekes, hogy ez állatnevet csak a vizsgált terület nyugati részén ismerik, a terület nagyobbik, keletibb felén jobbra a csehtót eredetű *patkány* változatait használják ez állat jelölésére; csak két-három elszigetelt keleti ponton láthatjuk a *vakond ~ vakondok* alakot. Figyelemreméltó a térkép legdélnyugatibb pontján látható néhány *vakoncs* adat. Hasonló képzésű, de kissé eltérő hangalakú a *vakancs* tájszó; ennek előzője a *vakancs* lehetett [PAIS DEZSŐ MNY. XVII, 45]. Mindkét alak a *vak* köznév *n+cs* kicsinyítő képzőbokkal való megtoldása révén alakult, mint ahogy a *vakond(ok)*-ban is egy *n+d (+k)* elemből álló kicsinyítő képzős szót kell látnunk [i. h.].

véső. E szótérkép az első szótágbeli *é* helyén megfigyelhető változatos hangállapot és a vizsgált terület keleti felén feljegyzett alakok szóvégi hangjában megállapított eléggé szórványos kettőshangúsodás jelenségén kívül a négy rumén ponton rögzített *dīšāu ~ dišēu ~ žišēu* alakért érdekes; e két alak nyilván a magyar eszköznév ruménbe való átvétele. Ennél még érdekesebb, hogy a nyomasztó kisebbségben lévő kiseskülei (15) magyarok a ruménbe magyarból átkerült *dīšāu* alakot a szókezdő hang jéhlenítésével és a szóvégi kettőshang egyeshanggá változtatásával visszavették a ruménségtől. Nem lehet feltűnő, hogy a szóvégen itt is, mint több más hasonló véghangzós szó (lepedő, lámpabutykó) esetében is természetesen rövid magánhangzós alak áll.

* * *

egyék. Az *eszik* ige felszólítómódjának egyszám 3. személyű alakjáról mellékelt lap az ikes igék ragozásának e területen való állapotát hivatott szemléltetni. Számomra is bizonyos meglepetéssel szolgál e lapnak elkészülte, mert — az eddigi népnyelvi vélekedésekkel ellentétben — azt mutatja, hogy az ikes ragozás az ú. n. királyhágón-

²⁵ Ugyanezzel alakra nézve még közelebbi rokonsági viszonyban lehet a *polyhos (pojhos)* 'nyárhéjú-szöllő, makra-szöllő (nemes szöllőfaj)' köznév; jelentés szempontjából azonban a két szó rokonításának lehetőségét nem látom.

túli nyelvjárásnak ezen, a tőlünk vizsgált részén megvan az aránylag ritkábban használt alakokban is. Alig néhány ponton jegyezték le a gyűjtők az analógiás kiegyenlítőds eredményeként keletkezett *egyen* alakot; ott egyik esetben szintén él párhuzamosan az ikes változat is. Hangállapot szempontjából rendkívül érdekes az ikes ragbeli magánhangzó változatos alakja; e változatoság részben minőségi ($\acute{e} > \acute{e} \sim \acute{i}$), részben meg mennyiségi jellegű ($\acute{e} > \acute{e} \sim \acute{i} > \acute{i}$), azaz nemcsak az *i*-zés figyelhető meg, hanem az *é* zártabbá válását követő megrövidülés is. Nehezebben dönthető el, hogy milyen változás eredményének tartjuk az $\acute{e} \sim \acute{e}$ -s alakokat; valószínű, hogy ez átmeneti hang olyan pontokon, ahol a népnyelv már áthajlóban van a köznyelvi *é*-zés felé.

evett. Az irodalmi és köznyelvben a múlt idő egyes számában az *eszik* ige ragozása tudvalevőleg ilyen: *ettem, ettél, evett*. A 3. személynek ez az *evett* alakja a mellékelt lap tanúsága szerint csak nagyon ritkán, nem egyszer csak párhuzamosan használt alakként van meg a jóval gyakoribb *ett* \sim *ött* \sim *ött* mellett. Ezek az utóbbi alakok mind a népnyelvben, mind a régiségben rendkívül gyakoriak. Az *ött* alak például Pázmány Péter prédikációiban is előfordul, az erdélyi magyar népnyelvben meg éppen sűrűn találkozunk vele.

házuk. A többszám 3. személyű birtokos személyrag eredetibb alakja a magyarban *-ék* volt. Ez az alak megőrződött máig is a moldvai csángó nyelvjárásban. Pl. *gyűrűék* (gyűrűjök), *ekéék* (ekéjök), *kenyerék* (kenyerök), stb. Az *é* zártabbá válása révén keletkezett az *-ék* ragnak **ik*, sőt rövidüléssel *-ik* alakja is. Ez már Erdélynek nagyon sok részén előfordul, sőt a magyar nyelvterület más pontjain is. Érdekes, hogy míg ezt a különlegesnek látszó népnyelvi alakot könnyen megmagyarázhatjuk, az irodalmi nyelv megszokott *-uk* \sim *ük*, illetőleg *-ok* \sim *ök* alakját nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. HORGER szerint a kettő közül mindenesetre az *-ok* (*-jök*) \sim *ök* (*jök*) alak látszik eredetibbnek, de hogy ezek az alakok hogyan fejlődtek az eredetibb *-ik*-ből, nem világos. — Mindezt azért kellett elmondanom, mert csak így érthetőek meg a mellékelt térképlap egymástól eltérő ragos alakjai. Figyelemreméltó, hogy a legrégebbinek tekinthető *-ik* ragos alakra vonatkozó adatok a lap középső részén északnyugat-délkeleti irányban, Bábonytól (37) és Váralmástól (36) kezdődőleg Kolozsvár (1) tőszomszédságáig, Kisbácsig (20) és Szászfenesig (56) húzódnak. Úgy látszik azonban, hogy valamikor a Borsavölgyén is az *-ik* birtokragos alak lehetett használatos, mert ez megmaradt egyetlen elszigetelődött ponton, Ördögkeresztúron (16). Kalotaszeg délnyugati csücskében az *-ok* ragos, Kolozsvártól észak-északkelet és keletre pedig váltakozva az *-ok*, *-uk* és *-ak* rag jelentkezik. Ez utóbbi rag-alak ezen az *a*-zó területen egyáltalában nem feltűnő: az egész Mezőségen, a Maros mentén, sőt a Nyárad mellékén is ez az alak él.

hív. A térképlap jól szemlélteti a rövid tövéghangzós régebbi *hivu* alaknak az újabb, rövidebb *hi* alakkal való küzdelmét. E küzdelem során a Kolozsvártól (1) keletre eső terület két pontján, Szamosfalván (2) és Visán (4) mennyiségi változással *hi* alak is keletkezett. E területen a szóvégi hosszú hangok helyén más esetben és sokkal nagyobb

földrajzi elterjedésben is megfigyelhető hasonló jellegű változás (l. *lepedő, véső*). A *hivu* alak itteni megléte nyelvföldrajzi ismereteinket újabb adatokkal gazdagítja, mert eddig ezt az alakot csak a székelységből és a csángó nyelvjárásból tartották számon. Egyedülálló a Körös-főn (50) lejegyzett *hiju* alak.

Jóskához. A magyar nyelvterület északi felén és főként az erdélyi népnyelvi területen többek között egy érdekes régi, az irodalmi és a köznyelvből már kihalt határozó rag őrződött meg: a *-ni* rag. Ennek használata tekintetében a vizsgált terület népnyelve szintén két, egymástól élesen elválasztható részre oszlik. A nyugati rész kizárólag a *Jóskáni*-féle alakot vagy vele változtatva a *Jóskához* határozóragos formát használja, a keleti rész, az egész Borsavölgy a megszégyenítő *mezőségi* falukkal meg csak az utóbbi alakot. A *-ni* határozórag egyébként a magyar nyelvterületnek azokon a pontjain, ahol használják, csak személynevekhez vagy személyt jelölő foglalkozás-nevekhez járul; Kolozsvár vidékén is ez a szerepe. A *Jóskához*: *Jóskáni* használatának ilyen érdekes földrajzi megoszlása mellett megfigyelhetjük, hogy a Kolozsvártól keletre elterülő *a-zó* vidéken a *-hoz* helyhatározórag *-haz* alakú, vagy legalább is az előbbi alak mellett párhuzamosan ez utóbbi is él. Kolozsvártól nyugatra egyetlen *a-zó* adat sincs. — Figyelemreméltó a *-ni* és *-hoz* rag jelentésbeli különbségére vonatkozólag az egyes pontokkal kapcsolatban jegyzetekben közölt észrevétel is.

szóttók. Ezt a térképlapot két jelenség szemléltetése céljából soroltuk a mutatvány-lapok közé. Az egyik érdekes jelenség a *sző* ige kettős, *sző ~ szü* alakja. Tudvalevőleg mindkettő egy eredetibb kettőshangzós **szüü* igealak két irányba való fejlődésével keletkezett: **szüü > *szüü > sző* és **szüü > *szüü > szü*. Kolozsvárt és vidékén jóval gyakoribb ez utóbbi alak, mint az előbbi. A vizsgált területet ez esetben is kétfelé választja egy másik, e lapon szintén jól szemlélhető jelenség, a Kolozsvárt kezdődő és a tőle északkeletre, keletre és délkeletre megfigyelhető (ti) *szüttek ~ szótték* igealakban jelentkező *e-zés*; ennek határa egybeesik az *a-zás* határával és más, a többi térképlapon is megfigyelhető hang-, alak- meg szótoni jelenség határával. Így előreláthatólag e jelenségek együttes előfordulása az erdélyi népnyelv esetleges kisebb egységekre való tagozása alkalmával majd jelentős útmutatást nyújt. — Az érintett jelenségeken kívül megfigyelhető egyes pontokon (2, 4, 8, 10, 18, 56), de kizárólag csak a jelentősebb rumén hatásnak kitett keleti részeken az első szótagbeli magánhangzó rövid volta is.

vagytok. Az irodalmi és köznyelvben is hangtani okokból általánosan zöngétlenült, illetőleg a hanyagabb ejtésben megfigyelhető hasonult alakok (*vatytok, vattok*) mellett érdekes a keleti rész *a-zását* visszatükröző *vatytak ~ vattak* alakpár. Ez nagyjában ugyanazokon a pontokon jelentkezik, amelyeken más esetekben is megfigyelhető az *a-zás*.

vannak. A vizsgált területnek csaknem minden pontján a régiesebb *vadnak ~ vagynak* alak őrződött meg. Figyelemreméltó, hogy még Kolozsvárt (1) és közvetlen környékén, nemkülönben Bánffyhunyardon (42)

és vidékén is ezeket az alakokat jegyezték fel a gyűjtők. Az újabb alak csak elszórtan, nem összefüggő területen jelentkezik.²⁶

vettem. A terület délnyugati részére jellemző s más lapokon is megfigyelhető hangállapotbeli jelenségeken kívül a többi pontokon figyelemreméltó az, hogy mind nyílt *e* hangzós alakokkal találkoztak a gyűjtők. Ennél még jelentősebb az a megfigyelés, hogy a vizsgált terület nyugat-délnyugat részén a rövidebb *vettem*, azaz a kötőhangzó (helyesebben rövid fővéghangzó) nélküli alak él. Ez a forma Körösfőn innen a fő közlekedési útvonalba eső, de a maga kicsinységében elzárkozóbb életet élő Magyarapason (53) megvan, a félrébb eső Magyar-kiskapunon (52) viszont nincs meg. Érdekes példa ez arra, hogy egyes sajátosságok megőrződése, illetőleg kifejlődése és elterjedése sokszor milyen kideríthetetlen tényezőktől függ. A délnyugati terület rövidebb igealakjának csaknem teljesen egységes megőrzését e rész elzártabb voltával volnánk hajlandók magyarázni, ha nem jegyezték volna le a gyűjtők a városiasodó Bánffyhunyadon (42) is ilyen alakot. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Bánffyhunyad Kolozsvártól (1) eléggé távol fekszik, s így közvetlenül egy nagy város nyelvi hatása alatt nem áll, legfeljebb a részben máshonnan bevándorló tisztviselő osztály nyelve terjeszt a kis város nyelvétől elütő nyelvi alakokat, mégis ez alak megőrzését itt is, és természetesen még inkább a tőle délre eső pontokon a viszonylagos nyelvi elzártásnak tulajdoníthatjuk. Érdekes azonban, hogy a Kalota két partján teljesen egybeépült két községben, Kalotaszentkirályon (43) és Zentelkén (44), tehát egymás mellett mindkét alakkal találkozunk.

SZABÓ T. ATTILA

Megjegyzés

Az egyes lapokon a jobb felsősarokban, a címszó előtt álló számok a kérdőív sorszámára utalnak, a jegyzetben közölt számok meg az egyes lapokon a községszámokat jelentik. Az alaktani adatokat szemléltető lapokra természetesen nem kerültek rá rumén adatok.

A rumén adatokban a magánhangzók fölé tett ékezetet a szótag hangszílyos voltát jelzi.

²⁶ A régebbi alakot két XVIII. századi mérari vallatásból is kijegyeztem így: 1742: „...mostis elég örlök *vadnak*...” [Szt. Erzsébet-aggmenház It. (Kvár) C. 12]. 1796: „...hát ök is ott *vadnak* s ittanak...” [i. h. B. 15]:

A juhtartás népi jogszabályai Bálványosváralján

I. Minden jószágértartásnak három előfeltétele van: megfelelő mennyiségű legelő, jószág és a két tényezőt rendszeresen aránybaállító embercsoport. Csak nagyobb gazdaságok űzhetnek a maguk portáján önálló állattenyésztést; a legtöbb erdélyi gazda azonban még a mai napig is közösségben folytatja tartásukat. A közös állattartás erőt és tökélet jelent; ez a tőke nem lenne olyan biztos, ha valamennyi gazda önállóan, csak a maga jószágait és legelőjét hasznosítaná. Az eszmeileg, vagy néha tulajdonjogilag is széttagolt területek, felesleges földek, hármashatárnál a pihenő ugarok közössé válnak és ezzel megteremtik az állattartás első feltételét. De a jószágok ideiglenes közös pásztorkodása mellett is gazdasági érdekek szólnak: egy-egy gazda feleslegesnek tartja, hogy 4—5 darab állata mellé önálló felügyelő és számadó pásztort fogadjon, mert ezzel erősen megnövekednének kiadásai. Hogy a magángazdaságok az ilyen Közös tartás közben mégis igazságos nyereséghez jussanak, s a legelő és a jószágviszonyok arányban is legyenek egymással, bizonyos szokásoknak kell kialakulniuk, amelyek érvényesülését szervezet, társaság biztosítja. Amit a legelő, jószágok és a közös termelés elosztási kulcsa felől a közös gazdálkodásban résztvevők határoznak, az az érvényes jog a maguk kis közösségén belül, amely a területileg sokkal kiterjesztőbb jellegű forrásból származó joggal (pl. törvénnyel) szemben is érvényesül, de szabályainak nagyobb tömege már inkább kiegészíti, mint lerontja a törvényeket.

Feladatunkat ez az elgondolás határozta meg. A kolozsvári diákok faluvizsgáló tevékenysége módot adott arra, hogy elméleti feltevésünk fehér lapjait a valóság adataival töltsük ki. Egy eldugott mezőségi magyar községben, Bálványosváralján végzett vizsgálódásaink egy eddig kevésbé ismert, a föld megművelésével szoros kapcsolatot tartó juhtartás íratlan, szokásjogi szabályait tárták fel.*

II. Bálványosváralján a juhokat egész télen a ház közelében tartják mogyoró- vagy gyertyánfából összetákolt, szalmafedelű, kúpalakú *kotyecben*, sok helyen pedig lészákból összeállított egyszerű *telelő-istruzngában*. Május tizedike körül azonban felkerülnek a legelőre és e mozzanattal közössé válik a falu juhtartása. Az emberek úgy mondják, hogy a „juhok felkerülnek az *isztinához*“, megkezdődik az „isztinázás“; e kifejezésekbe azt is beleértik, hogy most már nem az ő gond-

* E tanulmány a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége rendezésében DR. VENCZEL JÓZSEF intézeti tanár irányítása alatt 1941. júliusa óta Bálványosváralján (Szolnok-Doboka m.) végzett falukutató munka eredményeinek egyik részlete.

juk többé a juhtartás, hanem a közösségé. Az isztina tulajdonképpen a pásztorok szállása és a tej feldolgozásának színhelye.

Május tizedikét azonban időrendben még rendkívül fontos munkálatok előzik meg. Felmerülnek olyan problémák, amelyeknek megoldása lényegesen befolyásolja egész állattenyésztésüket. Honnan szereznek legelőt? Kikre bízák jószágaik egész nyári legeltetését? Hogyan lesz több hasznuk tejben, sajtban, gyapjában, trágyában az év folyamán? A falu felelős vezetőinek nem kis gondot okoz az ilyen nehézségek megoldása, bár igyekeznek tökéletesen az előző évi rendszerekhez igazodni. Közben figyelniök kell arra is, hogy ez a megoldás ne kerüljön szembe az állami joggal, különösen pedig a falu hagyományával.

A legelő létesítése meglehetősen súlyos feladat, mert Vár-alján már tagosítottak, s ennek következtében megszűnt a régi háromfordulós gazdálkodás ugar-területe, vagyis pihenő része. A tagosítás-kor ezt az elég jól termő mezősségi földet annyira kiosztották a lakosság között, hogy közlegelő céljaira egy holdat sem hagytak meg. A román agrárreform beleszólt ugyan a falu életébe és nagy darab legelőt szakított ki a szántókból, de ezen csak a marhák és a disznók járnak. A helyzet megismeréséhez igyekszünk röviden vázolni az erdélyi legelők történetét.

A legelők nélkül maradt falvak századvégi jogalkotásunk termékei. A liberális korszakban mindinkább igyekezett az egyéni tulajdonok kiépítését előmozdítani. Ez a folyamat megkezdődött már 1848 előtt is. Tudjuk, hogy a jobbágyvilágban csak a nemeseknek, vagy megváltott személyeknek volt tulajdonjoguk a földre; a jobbágyság földje és legelője úrbéri jogszabályok szerint csak használatra szakadt ki a földesúrból. Tehát kétfajta föld alkotta a földesúr birtokát: a saját majorsági földje és az úrbéri földek. Ezek helyzete és mennyisége azonban változó volt. A humánus szellemben megszülető XVIII. századi úrbéri szabályzatok hosszú sora lassan úgy sietett állandóvá tenni az úrbéri földeket, hogy kihalította őket a földesúr magánföldjéből. A legelők kihalítása Erdélyben a XIX. század közepéig késve, csak 1847-ben kezdődött meg, de a „cousus“ még húsz év múlva sem szűnt meg teljesen, mert egyik 1871. évi törvényünk (LIII. tc.) most már kötelezően rendelte el az elkülönítést. A legelők kiszakítása egy tagban történt és parasztságunk nagy része a mai napig is ugyanabban az állapotban használja; a legelőket nem parcellázták ki, mert azzal csökkent volna a használati értékük. De törvényhozásunk a gazdasági szabadság elgondolása szerint már az említett 1871. évi törvényben is lehetőséget adott arra, hogy a legeltetési jog fejében szerzett legelőkben a közösséget a falusi birtokosság egymás között megszüntesse. A nemesi legelő-közösségek mintájára parasztságunk a legtöbb helyen szintén megszüntette a közös legelőket és sok falu ilyenformán közös legelő nélkül maradt. Jogalkotóink nem vették észre, hogy Erdélyben, az állattenyésztés igen alkalmas földjén a legelő nem annyit jelent, mint például az Alföldön, ahol inkább a földművelésen van a hangsúly, hanem sokkal többet; Erdélyben e törvények hatása alatt a mezőgazdálkodás alapját tevő közös legelők szintén széteszlottak és az állattenyésztés jelentő-

sege egynegyedére csökkent. A XX. század elején már jogfejlesztőink is belátták tévedésüket és főrvényes úton siettek megakadályozni a további bomlást (1908:VII. tc.), majd az állattenyésztéssel foglalkozó embercsoportok közös hitelellátása érdekében a legelőtársulatokat jogi személyeknek minősítették (l. az 1913:X. tc.-t végrehajtó 7000/1914. F. M. rendeletet). De a teljes önállósulás vágya lehetővé tette ekkorra földműves népünk nagy részéhez és a tagosítást használták fel a közös legelők megszüntetésére. Az 1905-ben befejezett tagosításkor a váralji közös legelőket is szántóvá alakították át. Az immár Erdélyre is két éve kiterjesztett magyar jog szembefordult a liberális jogalkotás hibáival és előmozdítja a községi legelők alakítását (34.700/1935. I. M. rendelet 12. szakasza), de tényleges hatása még nem érezhető.

A váralji lakosság juhtartását ilyenformán az egyes gazdák pihenő földjének észszerű felhasználására alapíthatja. Ezek a földek szanaszét fekszenek a falu határában, mert az egyik gazda itt, a másik a tájék ellenkező részében pihenteti földjét. Az egész legeltetés lebonyolítására az ú. n. *isztinásgazdák* vállalkoznak; ezeknek első feladatuk, hogy az érdekelt gazdákkal tárgyalásokat folytassanak pihenő földjeik hasznosítására. A legelők többsége természetesen saját földjeikből „áll“ össze, és csak az egyes tagok közötti összefüggések megteremtése érdekében fordulnak kívülálló gazdákhoz is, akiket különböző módon arra bírnak rá, hogy abban a termelési időszakban szintén ott hagyjanak ugart, ahol már nagyobb, összefüggő területrészből legelő kezd kialakulni. A két nagyobb legelőtag közé került parcellaföldet mindenképpen igyekeznek megszerezni, mert veszélyes lenne a jószágok áthajtása a termőföldek között. Az ilyen nyílt terület legegyszerűbb megszerzési módja a *csere*. Az isztinásgazdák a magukéból ajánlanak fel a terület helyett a falu másik felében hasonló minőségű földet. Az élelmesebb gazdák sokszor keresni is akarnak az ilyen ügyleteken és bérbeadják a földjüket, amikor ú. n. *árendapénzt* kapnak. A bérbevétel másik módja szerint a bért természetben rójják le, mégpedig úgy, hogy megállapodnak a föld trágyázásában. K. gazda hasznosításra adja a földjét I. isztinásgazdának a nyár folyamára és kiköti, hogy hány napig kívánja az isztrungát a földjén tartani. Tudni kell ehhez, hogy az isztrunga a jószágok éjszakai pihenője s a juhok pihenésük közben dús trágyát hagynak maguk után. A trágya pedig nagy kincse a gazdálkodónak, többet ér, mint a pénz, mert magas összegért sem lehet kapni. A betársulás úgy is elkövetkezhetik, hogy földet és jószágot együtt hoznak az isztinához; ilyenkor a gazdák a legelőért nem fizetnek, mert három juhot felhajthatnak a legelőre, ha egy hold földet kapcsolnak a közös területhez.

Két-három isztinásgazda a szükséghez mérten néha 80–100 hold földet is össze szokott hozni. 1941-ben pl. V. S. és S. I. „állottak“ egy isztinát a Bátor-utcában. A szükséges föld mennyiségének kiszámításakor a következő módon gondolkodtak: egy hold legelőre kb. 3–4 juhot számíthatnak; ha kettőjüknek 80 hold földjük van, erre 250–300 juhot engedhetnek. Megtörténik, hogy sokkal több jószágra van kilátásuk; ekkor még toldanak hozzá. A hasznosítást mindegyik gazda

külön-külön köti meg és készen hozza magával. Nem egy esetben az egész legelőt egy gazda adta, rendes körülmények között azonban mindig 4—5 gazda.

Az isztinásgazdák egymás közötti viszonyában is merülhetnek fel jogi szabályozást kívánó kérdések: az egyik ugyanis több bérelt földdel társul be, mint a másik, tehát ennek valamilyen előnyét is szeretné látni. A szokás szerint a bemérés, a juhok számbavétele és minden más ünnepelesebb mozzanat annak a gazdának a földjén zajlik le, aki több legelőt hozott magával. Fenti példánkban V. S.-nak volt több földje a legelőben, s ezért az ő tagjában kezdték meg a legeltetést; 14 hétig az ő földjében „isztináztak“, s csak azután hajtottak a S. I.-éra, ahol az idő további részében legeltettek.

III. A bemérés napjának délelőttjén újból összegyűlnek a gazdák. Ezekben az órákban alakulnak ki egy nyárára az isztinák: ekkor mondják be a legelőre kerülő juhok végleges számát, s az isztinázó gazdák beszámolnak a legelőről, majd közlik társaikkal a legeltetés költségeit. A nap délelőttjén fogadják meg közösen, de az isztinásgazdák ajánlatára a pásztorokat: a bácsot és a pakulárt is. A legelő díját fűpénznek nevezik és az isztinásgazdák úgy számítják ki, hogy összeadják a földek kibérelésével keletkezett összes költségeket (árrenda-pénz, szerződési díjak) és elosztják az isztinához bejegyzett juhok számával. Ezeket a gazdákat nem vezeti nyereszkeségi hajlandóság, mert földjük gazdag trágyázása elég búsás haszon; ezért csak arra törek-szenek, hogy befektetéseik megtérüljenek. 1941-ben a fűpénz juhon-ként 2.20, 1942-ben pedig 3 pengő volt. A legeltetési díj másik felét a pásztorlás költségei alkotják. Ezt a pakulár és a bács díjazása szabja meg, s attól függ, hogy hogyan állapodnak meg velük a gazdák. Fize-tésüket pénzüsszegben kiszámítják és szintén elosztják a bemérésre ke-rülő juhok számával (1941-ben juhonként 1.10, 1942-ben 2 pengő volt.). Ilyenkor csak abban az esetben tudnak az isztinázók bőségesebb nyere-ségre szert tenni, ha a bérelt legelő lényegesebb részét sajátjukból sze-rezték össze.

A bemérés napján állapodnak meg abban is, hogy melyik gazdá-nak hány lészát kell adnia a legeltetéshez. A fűpénz és a pásztordíj mellett a lészaadás minden egyes gazdának köteleessége. A lésza 4.1 m hosszú, és 1.3 m széles, téglalapalakú, vékony fadeszkákból összetákol-t kerítés, amelyből egy isztrunga felépítéséhez kb. 40—50 darab szüksé-ges. Az *isztrunga* célját tekintve a juhok éjtszakai pihenésére szolgáló elkerített hely, mely szintén téglalakú és kb. 20×25 négyzetméter nagy-ságú. A lészák adásában is alakult már ki általános szabály: minden hetedik juh után jár belőlük egy darab, a nyolcadik után már kettő. A legtöbb váralji isztinánál ez a szokás ismeretes, néhányánál azonban nem a juhok száma irányadó, hanem tej után kötelezik a gazdákat bi-zonyos mennyiségű lésza szolgáltatására, de az arány ilyenkor is szinte ugyanaz marad.

Az isztinásgazdák köteleességeinek meghatározására is sor kerül. A közös juhtartás létrehozó gazdái jószágaik után szintén lerójják az „adókat“, sőt nekik kell a juhok részére és az orda kifözé-

séhez sót is szerezniök, az isztinák részére tűzrevaló fát szállítaniök és sokszor még az oltót is megvásárolniök. Ez utóbbi rendes körülmények között a bács kötelessége lenne, ha azonban kicsi a fizetése, az isztinázókra hárítja át. Szokás szerint a sóért és fáért az isztinatulajdonosok a közös tejből minden héten kapnak egy külön fejest is.

A bács a tej feldolgozását végzi, a pakulár pedig a túrma őrzésével vesződik. A túrma az egyes isztinához bemért juhok tömegét jelenti, amelyben az állatok száma régebben 5—600 is volt, most pedig 3—400. Benne csak juhok vannak, mert a berbécseket nem engedik a közös legelőkre. Az isztinázásra olyan férfiak vállalkoznak, akik fizikai elestettségük miatt a földművelő munkából kiestek, a juhokkal azonban még el tudnak bajlódni. Különösen nagy óvatossággal járnak el a számadó pakulár megfogadásakor; a gazdák még biztosítékot is szeretnek a kezükben érezni, mert megtörténik, hogy eltűnik a jószágok közül és csak a vagyonos pakuláron lehet behajtani a hiányokat. Régen a községházán őrizték a biztosítékot (pénzt vagy egyéb értéktárgyakat), de mivel így nem kaptak embereket, ma már a „megbízhatósággal“ is eléggé biztosítva érzik magukat. Ez azt jelenti, hogy a jelentkezőnek legyen háza és földje, s ismerjék a faluban. Ezek mellett biztosítéknak jöhet számításba az is, ha a vállalkozónak népes családjá van, mert nagyobb ekkor a segítségé és biztosabb az őrzés. Újabban egyszerűen úgy oldják meg a biztosíték kérdését, hogy a pakulárnak is megfelelő számú jószágot kell tartania és azokból vonják le a hiányokat.

A pakulárság nincs szigorúan korhoz kötve. A bács csak hosszabb gyakorlati évek után sajátíthatja el mesterségét, lesheti el a technikai fogásokat (kb. 40 éves korában alkalmas az ember rá), de pakulárságra 18. életéve után már mindenki alkalmassá válik.

Kolompok nélkül azonban nem fogadnak fel pakulárt. A falusiak gyönyörködni akarnak túrmájuk hangjában és a pásztornak ezért némely állat nyakába kolompot kell tennie. Felfogásuk szerint a kolompok különböző teszik a túrmát a csúrhénél, a disznók tömegénél. A juhászok előre kapják a járandóságaikat is, míg a kanászok mindenkor utólagosan jutnak hozzá. A társadalmi életben is magasabbrendűnek ítélik a pásztorokat, mint a kanászokat.

Bács és pakulár csak falubeli lehet, segítőkük: a csóring azonban már idegenből is jöhet, mert vele úgyis „mindig kitólnak“.

A csóring a juhászság mesterségének legelején áll, ő különösen a jószágok terelésében, összetartásában, fejésében és a kisebb isztinakörűli munkákban segítkezik. Már fiatalon, sokszor 5—6 éves korában kikerül az ilyen gyerek a hegyi legelőre és a bölcs szülői tanítgatások helyett a szigorú pakulárok kezei alatt nevelkedik, az ő szájukból sajátítva el az összes tudnivalókat, amelyek egykor mestersége jelesei közé sorolják. A csóring tehetségéhez mérten igyekszik megoldani a rábízott feladatokat, helytállani nehéz szerepében és úgy 15—17 éves kora felé már a pakulár nyugodtan rábízhatja az egész túrma gondjait. Régen az isztinásgazda fogadta a csóringot és a pakulár csak hat hét után vette magához.

Sok veszekedésre nyújt alkalmat a jószágtartó gazdák és a pász-

torlásra vállalkozók között az utóbbiak *járandóságainak* megállapítása, mert bőséges esztendőben igen magasra szöknek a munkabérek, a következő szűk esztendőben viszont a gazdák nem tudnak már annyit adni, még ha a pásztorok hivatkoznak is az elmúlt év bérére. A bács, pakulár és csóring bére az egyik évben (1941) 300 pengő volt. E pénzüsszegen felül övék minden fejési forduló tizenegyedik teje is, amit dézsmatejnek neveznek és úgy osztanak meg maguk között, hogy egyszer a bácsé, máskor pedig a pakuláré lesz, illetőleg az utóbbi rész minden második alkalommal a csóringnak kerül. Két fejési rend elteltével, kb. négy hét után újból az övék egy egész napi fejés, mégpedig a legbővebb reggeli fejés a csóringé, a déli a bácsé, az esteli pedig a pakuláré. Hogy lábbelijüket a sok járkálás után újraszíjaztathassák (ma talpaltathassák!), szintén kapnak egy-egy tejet, az ú. n. *bocskortejet*. Járandóságaik pénzértékre (1941) átszámítva ilyen módon igen jelentős összegre növekednek: a bácsé 200 pengő felé jár, a pakuláré 170—180 pengő, a csóringé is többnyire meghaladja a 60 pengőt. A falusi viszonylatban igen magas bért táplálkozásra sem kell elkölteniök, mert szokás szerint amelyik gazda a fejési fordulóban soron következik, köteles elegendő táplálékot is felküldeni az isztinához a juhászok részére. De megengedik azt is nekik, hogy az isztina melletti kotyeczben sertéseket neveljenek a sajt után maradó savó egy részével; ezek a jószágok öszire tekintélyes tőkéhez juttatják gazdáikat.

Ha a csóring a bács, vagy a pakulár rokona, esetleg a fia, bére is magasabb. Az egyik pakulár fiának ezeket adta: 17 pengő készpénzt, egy pár bocskort, dézsmatejet, melyet *pünkösztitejnek* neveznek (ez az ünnep harmadnapján járt neki és egy sajtból állott az ordájával), 2 inget, váltógatyát, 1 puszlikkabátot, szalmakalapot és egy meleg téli sapkát. Ez pénzben mérlegelve a hetven pengőt is meghaladta.

A népi szabályok szerint csóring akár lány is lehet, de a jövője igen bizonytalan, mert bácsnak és pakulárnak csak férfit fogadnak fel.

A juhtartó gazdától járó szolgáltatások után ismerjük meg a pásztorok kötelességeit is. Ősi rend szerint mindhármójuk már reggel 4 órakor talpon van a jószágokkal, és úgy hét óra felé fejéshez hajtanak. Utána kb. 11 óráig újból legeltetnek, később dél felé fejnek, majd rövid pihenővel este hét óráig legeltetnek. Augusztus közepétől már csak este és reggel fejnek, mert az őszi időjárás hatása alatt a legelő leromlik és az állatok tejadóképessége is csökken. Május tizedikétől számítva 22 héten keresztül tart a közös juhtartás, s a kihányással szűnik meg, amikor a tulajdonosok újból megkapják jószágait. A kihányás október 10-én történik.

A legsúlyosabb felelősség a bácsra nehezedik; munkaköre két ágra bomlik szét: 1. a tej feldolgozására és 2. a talaj okszerű megtrágyázására, az ú. n. *ganéjozásra* vagy *ganéjzásra*.

A fejés menetét a bács irányítja. Ketten fejnek a pakulárral, a csóring pedig a jószágot hajtja a *fejőisztrungához*. A bács feladata ezenfelül még az is, hogy a kifejt tejből sajtot készítsen, mert a gazdák nem a tejet viszik haza, hanem a kész sajtot és a savóját. Saját költségén *ójtót* vásárol, megaltatja a tejet és sajtá préseli, majd pedig

kb. egy hétig érni hagyja. A kész sajtokra előállításuk sorrendjében számot ír, hogy a kiosztásban is rend legyen és a gazdák érett sajtot kapjanak kézhez. Fejésnél legfontosabb eszköze a fából készült fejőedény: a *galáta*, melyből egy isztinához három is szükséges; egyet közülük az isztinásgazdák adnak közösen, a többit pedig a két juhász. A tej feldolgozásához nélkülözhetetlen szerszámok többnyire hozzátartoznak a bács készletéhez, amint a kolompok is a pakulárkésztség tartozékát alkotják. A *krinta* valamilyen vadfából kifaragott háromlábú állvány, amelyben az *órdát* (felfőzött, alvadt tej) préselik meg és a *tétörövel* az alvadékot szétnyomkodják. *Kávának* a sajtformalás eszközét nevezik, a bükkfából készült *sajtoló* pedig a káva tetejére illesztve a sajt végső alakjának megadásában játszik szerepet. A krintából kifolyó felesleges savót egy lyukon a fenyőfából faragott *deberkébe* csorgatják. A tejet már előzőleg *üstön* forralják fel; ezt az egyik gazda szokta felajánlani erre a célra, és ezért a júniusi fejések közül három egymásra következőt utalnak ki a részére.

A bácsnak a fejéssel egyenlő értékű munkája az isztrunga forgatása, amellyel a ganéjozás jár. Bár az isztrungának a továbbvitele két éjtszaka után annak az isztinásgazdának lenne a kötelessége, akinek a földjén a jószágok járnak, ő ezt a munkát néhány pakk dohányért a bácsra hárítja át. Amíg a pakulár legettet, a bács isztina körüli munkája végeztével nagyon ráér a forgatásra, amin természetesen az egész váralji juhtartás nyári haszna nyugszik. Valóságos mesteri talajjelőkészítő munkát kell végeznie. Ha valahol gyengébbnek látszik a föld, fel kell javítani az által, hogy a rendes két éjjeli pihenés helyett 3–4 éjtszaka folyamán is egy helyben marad a túrmával. Ahol pedig elég kővér a talaj, rövidebb ideig tartja az isztrungát. A gazdák ebben a munkájában megfelelő szabadságot biztosítanak részére, azonban az időhöz bizonyos mértékig mégis hozzákötik, mert csak meghatározott időtartamig maradhat egy falurészen. Említettük, hogy az isztrungát csak az isztinázó gazdák földjére teheti (vagy a velük történt megállapodás szerint máséra is, de elsősorban az övékre), akik tekintélyes gazdák. Ebből az következik, hogy a zsellérlakosság földje teljesen kimarad a megfelelő trágyázás alól, legfeljebb a legeltetés közben elhullajtott állati termékekből jut a földjükre, ami pedig igen gyenge trágyázást jelent a mezőségi területeken, ahol a föld már évszázadok óta arról nevezetes, hogy csak igen jelentékeny és állandó javítás útján lehet termőképességét megtartani.¹ A tagosítás előtt az ugar egész területét járták a jószágok. A hármassforduló rendszerében akkor kétségtelenül magasabb közösségi érzés nyilvánult meg a lakosság körében, mert a földet bemérés után közösen kezelték. Aki a legeltetési költségeket megfizette, bemérhette juhait akármelyik isztinához. Ha abban az évben pihenő földje volt, arra szintén jártak a juhok és egyenletesen trágyázták. A föld minőségében rejlő egyenlőtlenségeket megszüntetni volt a bács feladata az isztrunga forgatásának technikájával a földtulajdonos

¹ Szolnok-Doboka vármegye monographiája II, 130.; itt közölnek egy 1750-ből származó s a megyei levéltárban őrzött összeírást, mely a föld terméketlenségéről panaszkodik.

juh-arányszámától függetlenül. A bács csak az isztinásgazdák bizalmas embere lehet, a pakulár választásába nem is szólnak bele, a bácséba azonban annál inkább, hiszen súlyos érdekeik fűződnek hozzá.

A bács mellett a pakulár szerepe is lényeges és a számadás miatt felelősségteljes. Egy 2—3 méter hosszú és csak néhány centiméter széles rúd, a *rovásfa* egyik oldalára írja, *rójja fel* a bemért állatok számát és a gazdájuk nevét, a fa másik oldalán pedig a bemérési tej mennyiségét láthatjuk. Az írás balról halad jobb felé. A pakulár ezt csak a maga részére használja, mert a számadáshoz szükséges ellenőrző feljegyzés a gazdák kalendáriumában található; az egy isztinához tartozó összes jószágok és gazdák számadatai egyesítve a részükre eső tejmennyiség feltüntetésével pedig az isztináló gazdák lakásán juthat a kezünkbe. A pakulárnak jól kell ismernie egyenkint a rábizott állatokat. Mikor a juhek felkerülnek az isztinához, gazdájuk már jó előre elkülöníti valamilyen látható módon a többi állattól. Többnyire a *kocsorukba* szoktak valamilyen látható jelet vágni, ami minden családnál más. Ezek a jelek igen gazdag változatokban fordulnak elő a régi családi hagyományok és a gazdák egyéni fantáziája szerint: kör, félkör, párhuzamos vonalok, egyéb bevágások a fül megfelelő részein, drótkarikák, stb. Ha vihar vagy egyéb esemény szétugrasztja a túrmákat s idegen állatok kerülnek a jószágok közé, a pakulár szól az összes isztinának és ingyen kiadja nekik a talált juhokat.

Betegség és vészek sokszor megtizedelik az állatokat. Ezek miatt azonban a juhek gazdája sohasem vonja felelősségre a pakulárt, mert tudja, hogy elpusztulásukról ilyen körülmények miatt nem tehet. A kimúló jószágot még életben leölik, hogy húsát emberi használatra alkalmas állapotban mentsék meg, bőrüket lenyúzzák és vele számolnak el a gazdájának.

IV. A tulajdonképeni *bemérés* a délelőtti előkészítő események után május tizedikén történik meg. A váralji lakosság jogérzete szerint ez jelentős időpont, mert annak eldöntésére hivatott, hogy a közösbbe kerülő túrma tejtermeléséből az egyes tulajdonosok milyen arány szerint részesülnek. Ez az arány elméletileg a *bemérési tej* mennyisége, de ekkor konkrétizálják az egyesekre is. Ünnepeyes nap részükre és nem mindennapi külsőségekkel ülik meg. A gazdák már előző délután felhajtották jószágaikat az isztina köré és ekkor már a közösből legeltethették. De úgy is történik, hogy egy gazda már a bemérés előtt néhány héttel maga legelteti az összes juhokat a földje trágyázása reményében. A régi gondolkodásúak között az a babona járja, hogy csak akkor lesz szerencsájük a juhokkal, ha maga a gazda legelteti őket a bemérés előtt. A bemérés kezdetén az isztinásgazdák sorbaveszik a jelenlévő gazdákat és jószágaik számával együtt feljegyzik őket. A gazdák azután kis gödörbe állítják a fejőket és ki ki hozzá fog juhai megfejéséhez, de előbb még az isztinásgazdák kellő gonddal sorba nézik a fejőket, nehogy a szorgalmas cselédek közül valaki már előzőleg vizet öntsön beléjük, amivel egyesek jogosulatlan előnyhöz jutnának. Majd jelt adnak a fejésre. A gazdák igyekeznek minden csepp tejet lelkiismeretesen kifejteni, mert az egyéni arány szempontjából értéket jelent.

Sok előnnyel járna a sajt kiosztásánál, ha két vagy több gazda együtt mérné be jószágait és egy galatába fejnék a tejet. A szokásjog módot is nyújt erre, de csak abban az esetben mérhetnek be közösen, ha a jószágaik közösen is teleltek, mert pl. ha olyan két gazda állna össze, akiknek 3—3 juhuk tejel az isztinánál, akkor együtt már megelőznék a maga egy személyében öt juhot tartó gazdát, pedig ez öt jószágának a kiteleltetésére sokkal többet költött, mint a két előbbi együtt. Ha azonban együtt teleltek, a költségek is magasabbak voltak.

Amikor mindenki elkészült a fejéssel, egyenként megméri kinékinékiné a tejmennyiségét.²

A következő napokban a pásztorok fejik a jószágokat, de az egyes gazdák juhainak tejét nem teszik külön, hanem egybe fejik és sajtot készítenek belőle. A közös gazdálkodás igazi nehézsége ekkor jelentkezik: melyik sajt kié legyen az elosztáskor? Ebben a kérdésben a mai gazdák egyszerűen a hagyományos szokásokra támaszkodnak, amelyeket már őseiktől lestek el. A szokások valójában a jogosultság zsinórmértékei és az itt használt váralji kifejezés: *rend* elsősorban ezeknek a szabályoknak az összességét jelenti.

A rend alapját képezi, hogy a bemérési tejhez viszonyítják a gazda egész nyári hasznát. Időbelileg azért változó, mert egyszer hamarabb végigfut az összes gazdákon, máskor pedig későbbben. Mindig az a gazda kerül bele a rendbe, akinek *egytejenre* jogosultsága alakul ki; ha mármost négykupán (egytejen) alóli gazdák kerülnek be nagyobb számban a rendbe, ez megrövidül, ha azon felüliek, meghosszabbodik. A gazdák sorrendjének elején az a gazda áll, akinek legtöbb volt a tejmennyisége, végére pedig a néhány decis gazda marad. Mint mondtuk, a négy kupás minden rendben egy sajtot kap, tehát ilyen alapon az alatta lévő kétkupás csak minden második rendben kaphat sajtot. Ezért ha a magasabb egységgel rendelkező gazdák kimaradnak, rövidül a rend, mert csak a négy kupán felüliek kapnak sajtot. Pl. a bács a gazdák bemérési tejmennyisége szerinti sorrendjében látja, hogy Cira Imrének egy egész teje van, az utána következő Fülöp Jánosnak pedig mindössze 3 fertály, akkor tudja, hogy ha Fülöp három rendben egymás után Cirával együtt kapott, akkor a negyedikben Fülöpöt egyszer ki kell hagynia, mert neki egy negyed tejjel kevesebbje van. Akinek pedig csak fél teje van, minden második forgásban egyszer kiesik, az egykupás ember pedig négy rend után kap egyben. Az egy tejen felüli gazdák viszont már egy renden belül is több fejésre, sajtra szereztek jogot. Az ötkupás gazda pl. minden negyedik rendben két fejést kap,

² A bemérési tej őrztartalmát különböző edények szerint határozzák meg. Amikor alább igyekszünk ezeket részletesen felsorolni, jelezzük, hogy a vár-alji nép a deciértékelésben még a tizenhatos váltószámot használja, amiből következik, hogy az alapértékül használt *kupa* az ő számításuk szerint 16 deci s hitelesített őrzmértékben kifejezve ez csak 12.5 deci. Felsorolásunkban előbb az őrzmérték nevét tüntetjük fel, majd zárójelben váralji értéküket, kupaértéküket és valóságos értéküket jegyezzük le: *decis* v. *porciós* (1 deci, $\frac{1}{10}$, 0.8); *fertályos* (4, $\frac{1}{4}$, 3.1); *félkupás* (8, $\frac{1}{2}$, 6.25); *kupás* (16, 1, 12.5); *féltejes* (32, 2, 25); *háromfertályos* (48, 3, 37); *egytejes* (64, 4, 5); *kétejes* (128, 8, 10).

hatkúpás pedig két rendenként fejhet kétszer egymásután. A kététejes gazda a váralji szokásjog kulcsa szerint minden renden belül másodszor is kaphat sajtot: két közvetlen egymás után haladó fejés az övé, pl. a reggeli és a déli. A háromtejes gazda igen ritka; kb. 30 juh kelene ahhoz, hogy beméréskor ennyi tej után lehessen sajtot igényelni. Ez a gazda azonban három egymástkövető fejést kapna. A beméréskor azért van szükség minden cseppnyi tejre, mert néha csak $\frac{3}{4}$ kupa dönti el, hogy valaki a rend melyik kategóriájába essék.

Beméréskor az is megtörténik, hogy valamelyik asszony már a juhok megfejése előtt néhány deci tejet hagy a fejőben; ezt a tejek arányosítása után abból állapítják meg, hogy sokkal több tejet mutat fel, mint amennyit természetes úton juhainak száma után kaphat. Ilyenkor nyilvánvalóvá válik a csalás és sor kerül a közösség büntetésére. Első fokozat az emberek megvető pletykázása jelentkezik büntetésként, hiszen kisebb csalást a jószágok tejelő mennyiségének bizonytalan volta miatt nem is lehet felismerni. Akinél azonban egyszer már csalást is tapasztaltak, ismételt esetben annál hamarabb megindul felette a falusi nyelv, a társadalom egyik legveszélyesebb büntetőszervének ítélkezése. Ez különösen azért szigorú, mert nem lehet megfellebbezni és nehéz elfelejtetni. A pletyka előítélete egyes gazdák felé fordítja az isztinásgazdák figyelmét beméréskor és ha csakugyan csalásra jönnek rá, nyilvános büntetésben részesítik a megtévedt embert. Nagyobb bűnnek számít a közöttük történő csalás, mintha más idegen falubelit csapnának be. De ha saját isztinájához tartozó gazdákat kisebbít meg, ismételt esetben a társaságból való kizárást vonja maga után. Első esetben, ha rajtacsípi, levonnak a tej, illetőleg a sajt mennyiségéből; a bemérés-kori levonás azt jelenti, hogy egész évben kevesebbet kap, mint rendes körülmények között neki jogosan járna. Néha két-háromszorosan is leszámítják a bemért tejből a kideríthetően hamisan bekerült mennyiséget; egy deci helyett általában levonnak néha félkúpát is, ahogy a közösség nyomására az isztinásgazdák elrendelik. Ilyenkor bírói működést fejtenek ki. A legsúlyosabb büntetés a legelőkről, tehát az összes isztinák területéről való letiltás és a gazda örüljön, ha idővel nem kerül a faluból való kitiltásra is sor. Beszélik, hogy egy asszonyt többször csaláson kaptak és emiatt súlyosan megverték. Férfit ilyen bűnért hamar kizárnak, az asszonyt azonban több ízben is megfélemlítik.

Megesik, hogy több gazdánál is ugyanannyi tejet mérnek be s ekkor a sorrendet a szokásjog dönti el. A szokás azonban nem egységes minden isztinánál, mert az egyiknél a juhok száma az irányadó, másiknál pedig az idősebb gazdákat engedik előre.

A bemérés sűrűn alakul úgy is, hogy nem fejnek egész kupákat, s a feljegyzés és az arányosítás jogi művelete nehézségekbe ütközik. Ha tehát valaki többet, vagy kevesebbet fejt, mint egy egész mennyiség, eszerint elad tejet, vagy kipótolja a hiányát. Az isztinásgazdák belátásától függ, hogy mennyiért lehet túladni a felesleges mennyiségen. A teljes kupára való kiegészítés céljából vásárolt tej sokkal drágább, mint a rendes piaci úton szerzett. Általában egy pengőért lehet kapni ilyenkor a tej decijét (1941!), de sokszor már az első ázalékból

visszatérül a kiadott összeg. Érdekes, hogy a porciós mennyiségek árát mindenkor az isztinásgazda szabja meg, a fél kupa fölötti adagét azonban már a tej tulajdonosa. A porcióval sohasem a kupához viszonyított értéke szerint kereskednek, hanem jóval magasabban. Például ha egy kupa tej bemérési árfolyama alacsony, esetleg csak tíz pengő, a porcióé attól függetlenül magas is lehet, egy vagy másfél pengő, pedig a porció a kupának tizenhatod része. Ha valamelyik gazdának mégis marad feleslege, egy cseberbe önti. Itt gyűl azután össze az olyan tej, amely kiesik a rendből s nem használják fel. Általában az összes árak a környékbeli nagyobb birtokok árfolyamához igazodnak.

V. Egy mezőségi falu juhtartásának különleges szabályaival ismerkedtünk meg; ezek azért jelentősek, mert a megszokáson és a nép igazságérzetén alapulnak. Leírásukat eddig teljesen a néprajz módszere alapján adtuk, de ha fent hangsúlyozni mertük, hogy szokásjogi renddel állunk szemben, szükségét érezzük annak is, hogy ezt az anyagot a jog módszerei és szemzőge alapján is megvizsgáljuk.

Más szerencsés falvak állandó közlegelőn, vagy évenként változó ugaron legeltetik jószágaikat. Váralján a tagosítás óta az ilyen közlegelő megszűnt, a lakosság között kiosztották. Az itteni juhtartás lényege tehát abból áll, hogy a gazdák jószágaikat a több apró földparcellából alkalmilag összetett pihenőföldekre hajtják. Hogyan keletkezik az ilyen legelő? Két-három gazda elhatározza, hogy közösen „isztináznak“. Egy-egy isztinásgazda pihenőföldje körül kisebb földtagokból összeszerkez kb. 20—40 holdnyit; némely gazda a váltógazdálkodás folytán szívesen adja oda a földje egy részét, mert a juhok az ilyen földet alaposan megtrágyázzák. Amikor mindnyájuknak a kezében van a legelőföld, közös területté teszik. Az így nyert legelőterület felett a bérbeadó gazdák felé mindnyájan egyetemlegesen felelősek, tehát haszonbérletársaságot alakítanak, amely az ügykezelést közösen bonyolítja le. Jogunk szintén előírja az egyetemlegességet az ilyen társaságoknál.³ A jogi események harmadik fázisában ugyanez a két-három gazda vállalkozik egy falutáj juhainak az ellátására. A juhos gazdákkal vállalkozási szerződést kötnek, kettős céllal: 1. a legelőre felhajtott juhokat (bemért juhok) azzal a gondossággal legeltetik, mintha a sajátjuk lenne és 2. a közösbe kerülő juhok tejhasznát az egyes gazdák között megosztják, tehát végrehajtják a gazdaktól erre megállapított szabályokat. A közös juhos gazdálkodás negyedik jogi mozzanata éppen a közös tejtermelés egyéni részesedési kulcsának a megállapítása, amit az isztinásgazdák tudomásulvéve, igazságosan végrehajtanak. A váralji szóhasználat ezt a hosszú folyamatot egyszerűen „isztinázás“-nak nevezi, de ez jogi szempontból voltaképpen négy emberi egyezségből áll és a gazdák minden esetben maguk között jogviszonyt létesítenek, jogot alkotnak. Az isztinázás jogi gerincét e négy megállapodás összesége alkotja; kezdődik egyszerű haszonbérlettel, ezek a bérlők társaságot hoznak létre, majd vállalkoznak a juhok legeltetésére

³ Formailag a juhok legeltetésre való befogadását alhaszonbérletnek is minősíthetnők, de jogunk szerint jószágok részére ilyen bérleti jogviszony nem állhat fenn (SZLADITS, Magyar Magánjog, IV. Kötelmi rész, 540. 1.).

és tejtermésüknek a gazdák szokásjoga szerint igazságosnak talált kulcsa alapján történő szétosztására.

A négy cselekmény tisztán jogászai szempontból nagyszerűen megoldja a közös legelő hiányát. Az isztinászkodók közvetítése a földes- és a juhosgazdák között megteremt a kapcsolatot: a juhosgazdákkal való megállapodásuk a közös állattartáshoz szükséges harmadik tényezőt is létrehozza, a jószágok ügyeinek viteléhez szükséges szervezeti alapokat megveti. A juhtartás hasznai a tej és a trágya; ezeket arányosan megosztja az érdekelt gazdák között, a velük történt bérleti megállapodás szerint. A váralji gazdák a juhos állattartás főhasznának ma már inkább a trágyát tekintik, mint a tejet, a sajtot. Az isztinászkodók szerepe ezek után tisztázott: közvetítők a föld és a jószág között, tehát vállalkozók. A vállalkozáshoz megfelelő tőke kell, hogy a haszonbérletet keresztülvihessék, másfelől pedig azért, hogy a tejtermeléssel, elosztással kapcsolatos kiadásokat fedezhessék. A haszonbérleti társaság azonban magyar jog szerint nem jogi személy (517. E. H.), tehát a hitelezésére egyáltalában nincs biztosítva. Ilyen isztinázásra ezért csak egyénileg is tőkeképes nagygazdák vállalkozhatnak. A közös gazdálkodásnak társadalmi szempontból komoly hátránya, hogy a juhos trágyáját teljesen a nagygazdák szerzik meg földjük termőképességének fokozására. Ennek az az oka, hogy a váltógazdálkodás létesít olyan pihenő földeket, amelyeket a legeltetés részére fel lehet használni. Váltógazdálkodás pedig csak a nagyobb gazdaságokban létesíthető; az isztinászkodók bérletébe kiscgazdák földje sohasem kerül, mert ezek minden évben kénytelenek ugyanazon a földön termelni. A faluból kikerülő trágya sohasem elegendő arra, hogy az állandóan művelés alatt álló földeket ellássa. Így aztán a váltógazdálkodást nem folytatható kiscgazdák, proletárok évről-évre holdanként kevesebbet termelnek földjeiken, mint a nagygazdák.

A váralji közösségi juhtartás jogi mérlege tudományos szempontból feltárja a szokásjognak azt az egyik funkcióját, hogy kitölti a tételes jog hiányait. A magyar jog figyelme mindeztől nem terjedt ki arra, hogy miként tudnak Erdélyben állatokat tartani azok a községek, amelyekben a tagosítás folyamán minden talpalatnyi földet meg gondolatlanul kiosztottak a gazdák között. A rugalmas szokásjog azonban megteremt az ilyen községek részére is az állattartás lehetőségét, bár azzal már nem törődik, hogy társadalmi szempontból igazságos eredményeket hoz-e létre, hiszen belső, közösségi erőviszonyok révén alakult ki. A máshol törvényen alapuló legelőtársulatok közös jószágtartása helyett a szokásjog hoz létre Váralján egy érdekes intézményt, amely négy jogi művelet kapcsolatában oldja meg a problémát.⁴

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ

⁴ Adatközlők: Borzási András (szül. 1891), Borzási Andrásné Ispán Erzsébet (1891), Makkodán Demeter (1912), Makkodán György (1923), Sallak István (1895), Sallak Istvánné Kovács Katalin (1900), Vas Anna (1923), Vas István (1889), Vas Istvánné Lőrinc Rózsa (1894), özv. Vas Mártonné Szabó Eszter (1907).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hágó és társai. A *hágó* szó a köznyelvben 'hegyen átvágó út' jelentésben él. Helynévmagyarazóink kezdetben csakugyan így értelmezték ezt a térszíni forma nevet. Révész SAMU így nyilatkozik: „A hágót, átkelőt hegyhorpadásnak tekinthetjük“ [Nyr. VII, 367]. A Tsz. 'kapaszzkodó, meredek hegyi út' jelentést közöl. Később HEFTY GYULA ANDOR már háromféle jelentést ismétel: '1. hegy vagy völgyoldal, 2. hegyoldalba vezető meredek út, 3. hegy' [Nyr. XV, 207]. ÁRVAY JÓZSEF még szabatosabban megfogalmazza a *hágó* jelentését: 'meredek oldal vagy út' [Magyar Népryelv IV, 25]. Kétségtelen, hogy eddigi helynévismeretünk alapján a *hágó* szó jelenthet mind utat, mind földterületet a hegyoldalban.

Ezzel azonban a *hágó* jelentésének kérdése még nincs megoldva. Azt is meg kell vizsgálni, hogy vajjon mire vonatkozik a térszíni formanévben lévő *hág* ige. Ez az igénk finnugor eredetű; jelentése 'mászik, hegynek megy', vagyis fölmege a hegyre [Bárczi SzófSz.]. De a hegyoldalban fölfelé kapaszkodhatik a földterület éppen úgy, mint a rajta járó ember. Kérdés, vajjon mire gondol a falusi, mikor a *hágó* térszíni formanévet használja. Arra-e, hogy ő (az ember) megy fel az illető földterületen, vagy pedig a föld maga?

IMREH BARNA a *Felhágó* helynévről ezeket mondja: „A név sejteti, hogy ez oldalas helyen — talán az adósfalviaknak — gyakran kellett felhágniok valami közös helyhez, amely temető, templom, őrhely lehetett valamikor“ [EM. 1942:311]. IMREH itt kétségtelenül arra gondol, hogy az ember hág fel a hegyre, nem a föld. Minthogy Mezöbándról a *hágó* térszíni formanévre csak egyetlen adat állott rendelkezésünkre, vélekedése meg is érthető. Nézetével különben sem áll egyedül, maga a köznyelvi *hágó* szó is mindnyájunk tudatában olyan utat jelöl, mely meredek és amelyre éppen ezért nehéz az embernek felkapaszkodnia.

Hogy a föntebb említett kérdést el tudjuk dönteni, vizsgáljuk meg kissé a *hágó* és vele rokon térszíni forma neveinket. Itt ugyanis egész kis helynévcsoporttal állunk szemben. Helyneveinkkel kapcsolatban a *hág* igén kívül sűrűn találhatjuk a *megy*, *jön*, *jár*, és *rüg* igéket is, leggyakrabban összetételekben. Mind mozgást és — a rüg kivételével — előrehaladást jelentenek.

Nyárádmonti helyszíni gyűjtésem alkalmával érdekes jelenségre találtam. E vidéken igen elterjedtek az említett igékkal összetett térszíni formanévek. De szinte kivétel nélkül földterületet, szántót, kaszálót, erdőt, sőt patakot és kerítést jelölnek velök. Csak a legritkább esetben vonatkoznak útra. Helyszíni gyűjtésem mellett történeti adatokat is kezdtem keresgélni e helynevekre, s egy néhány bizonyító erejű jelenkori és oklevél-adatot felsorolok:¹

A *jár* igével összetett helynevekre: Kijárócsere (sz.)² (Nyárádszereda), Szöllőrejáróvég (sz.) (Folyfalva), Főjárom (sz.) (Szentháromság), Bükkre járó földek (Vadad, 1620—1780), Külső Gyepüre járó Nyilakba (k.), Malom előtt fel járó ret (k.) (Atosfalva, 1835), a horgas Nevezet alatti Földök réa járnak (Gyalakuta, 1834), fell járó földnek (sz.) (Jedd, 1834), fel járó földön, melyet a' Görgényiak az ő határok járása szerint alá járo-nak hívnak (sz.) (Székelyvaja, 1608). — Idetartozik a kolozs megyei Csomafájáról ismert Főjjárom

¹ A jelenkori helynévadatokat saját gyűjtésemből, a történetieket tanárom, Szabó T. Attila gyűjteményéből, Tomai László helynévadataiból és Imreh Barnának a Magyar Népryelv IV, 405. l.-ján megjelent adatközléséből vettem.

² A helynevek mellett zárójelben lévő rövidítések a művelési terület milyenségére és a különböző térszíni formákra vonatkoznak: sz. = szántó, k. = kaszáló, e. = erdő, p. = patak. — A felsorolt községek legnagyobb része Maros-Torda vármegyéből való.

~ *Féjárom* ~ rumén *Fiarău* helynév is (vö. Melich Emlékk. 364—5). — A *megy* igével összetettek: *Berekremenő* (sz.) (Szentgerice), *Árokramenő* (k.) (Nyárádgálfalva), *Vízremenő* (sz.) (Dálnok, 1623). — A *jön*-nel összetettek: *Nyárárgyöngy* (=Nyárádrajövő) (sz.) (Lukafalva), *Tölgyfára jövő* (sz.) (Futásfalva, 1760). — A *hág* igével összetettek: *Féhágóerdő* (e.), *Diórahágó* (sz.) (Somosd), *Hágóföldek* (Homoródkarácsonyfalva), *Hágószőlő* (Küküllőpócsfalva), *Hágósföldek* (Vista), *Kurtahágó* (sz.) (Székelytomp). — Ezek a helynevek mind földterületre vonatkoznak, s legtöbbjüknek már a pusztá hallatára észrevehetjük, hogy az illető föld *hágásáról*, *járásáról*, stb. van szó. Pl. a *Féhágóerdő* magától értetődően magyarázza az erdő emelkedését és nem azt, aki esetleg benne jár.

Még szembetűnőbben kiviláglik ez a következő okleveles adatokból: az határ fára *megyen* véggel (sz.) (Székes, 1687 körül), Madarasi földre *megyen* lábbal (sz.) (Székelykövesd, 1617), Falu Berkire *jár* véggel (k.) (Backamadaras, 1718), temető úttára *jő* véggel (k.) (Marosszentanna, 1702), a' Vadasdi patakra *rúg* véggel (k.) (Havadtő, 1756). — Természetes, hogy csakis a földterület *járhat*, *mehet* véggel, lábbal, stb. és nem a rajta haladó emberek. — De ha még ez sem volna elég bizonyíték, álljanak itt még a következő helynevek és történeti helynévadatok: *Keresztűjjárópatak* (p.) (Somosd), a' *Botsokrol le járó Patak* (p.) (Mezőkölpény, 1834), a' *Bede* nevű szőlőre *ki járó Határ* gyeplő (Jedd, 1834). A Delnei Határon... egy *ki hágo* Sovány buza föld (Csíkesomortány, 1757). — Mint az itt idézett adatokból látható, a felsorolt igékkel összetett helynevek mind az illető térszíni forma és nem a rajta járó emberek haladására, emelkedésére vonatkoznak.

Ezek az igék utat jelölő helynevekben is előfordulnak. A *hágó* nagyon sokszor jelöl utat önmagában is, a többiek inkább összetételekben: *Rétremenőút* (Ákosfalva), *Lejáromút* (Nyomát), *Fejáromút* (Teremiújfalva), *Berekjáromút* (Lukafalva), *Csere* mellett *elé járó* ut (Csejd, 1833), a *Templomra járó* *Uttza* (Mezőpanit, 1834), az erdőlelő *utt ere ki jő* (Sóvárada, 1832). — Ezek az út jelentésű helynevek is magára az út járására, menésére, hágására vonatkoznak. Hiszen éppen úgy, mint a *szántóföld*, a *patak*, a *gyeplő*, stb., az út is halad bizonyos irányba. Itt van pl. a fentebb említett „*Templomra járó* *utca*.“ Ha itt az úton haladó emberek menésirányáról neveztek volna el az utcát, akkor a „*Templomba járó* *utca*“ nevet adták volna neki. De itt is magának az utcának a járásáról van szó, mely a templom felé, fel a templomhoz, a *templomra* jár (vö. a *Berekremenő*, *Vízrejárom*, stb. helynevekkel!). A keresztutakat sem azért nevezik így, mert az egyiken járó emberek keresztülmennek egy másik úton, hanem azért, mert a két út *megy* egymáson keresztül és keresztalakot formál.

Mindezekből levonva a következtetést, nemcsak a földterületekre, hanem az utakra vonatkozó ilyen természetű helynevek is nem az emberre vonatkoztatott szemlélet eredményei, hanem a kérdéses földrajzi tényezők járását, haladását, hágását jelölik. Nem igen lehet tehát olyan *hágó*, melyet azért neveznek így, mert a rajta fölmenő embernek kapaszkodnia, *hágnia* kell föl-felé. Annál kevésbé lehet, mert vannak olyan vidékek (pl. a Nyárádmente), ahol a *hágó* köznévi 'út' jelentésben egyáltalán nem is használatos.

BENKŐ LORÁND

Kriza János halotti imája egy kislány koporsójánál. A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában KRIZA JÁNOS »Halotti imák« című kézirat-kötege borítólapjának hátán, belül találtam Kriza alábbi néhány sorát. Keletkezésének idejét és körülményeit nem ismerjük. Érdeklődésünkre azért tarthat számot, mert szövege észrevehetően Vörösmarty »Kis gyermek halálára« cí-

mű költeményének hatása alatt keletkezett. — Az ima betűszerinti szövege (figyelmen kívül hagyva a törléseket és javításokat) a következő „Eljátszottad már játékodat kedves lányka, hamar játszottad el. Mint kora tavasszal a' kis virágbimbót, meglepé gyöngéd éltedet az enyészet dere, 's végsőt mosolyogva elhervadál.

Nyugodj nyugodj már a' halál csendes éjjelén. Az ártatlanság álma szelid és nyugodt. Angyaltiszta lelked boldog a testvér angyalok társaságában. Felettünk, utánad kesergők után virasztanak a hit és reménység szende csillagai.“

FARAGÓ JÓZSEF

Újabb adatok a kabalához. BALASSA IVÁN az EM. 1944:130—33. lapján foglalkozik a *kabola* szóval és összetételeivel. Értékes fejtegetéseit egy néhány zabolai adattal szeretném bővíteni. A háromszéki Zabolán a *kabala* 'equa' köznevet nem ismerik, jelentésére az öregebbek sem emlékeznek. Eredeti jelentésének elhomályosulása a régebbi időre esik, de a jelentés egykori megléte mellett tanúskodik a ma is élő *Kabaladéllő*, népi ejtése *Kabaladiélő* (1849: *Kabola Déllő*) helynév és összetételei: *Kabola elsőpusztája*, *-hátluspusztája*, *-oldala*, *-réve*. Az említett helynév a falu közelében déli oldalon fekvő erdős területre vonatkozik. Zabolán a lovakat ritkább esetben hajtották és hajtják a havasra, ha a nyári munkaszünet megengedi, a község szomszédságában levő területen legeltetnek. Valószínűleg a fentebbi névvel jelölt terület a lovak legeltetési céljait szolgálta.

Az *ekekabola* elnevezést még ma is eléggé ismerik. A Gidófalváról közzölt két változatot használtak. Eltérés csak a másodiknál volt, ugyanis a V-alakot hátul összekötő szárnak a két oldali végére nagyobb kereket szereltek, majdnem akkorát, mint a taliga kereke, melyet *szántókatájigán*ak neveznek. A *szántókatájigát* a hámfához vagy a *tézsőjához* kapcsolták. Ezeket az ekekabolákat a tagosítás előtt (1900) a hármashatár-rendszer idejében az ú. n. nyári *ugaroláskor* használták. E rendszer szerint a *szántó-terület* egyharmada mindig pihent, a talajt az őszi vetésre háromszori megszántással készítették elő. A másodszori *szántás*, melyet *forogatásnak* neveztek, nyár közepére esett. Szántás után egy vagy két napig nem *boronálták* el a földeket, hogy a felszínre került *gyűkerek*et a nap égesse ki. E gazdálkodási rendszer mellett teljesen észszerű volt az ekekabola használata, ugyanis csak ekére volt szükség, ennek szállítására pedig fölösleges teher lett volna a szekér használata. A másik ok az ekekabola használata mellett a földek szétszórt-sága volt. Ha az egyik helyen végeztek a forogatással, az ekét felszerelték a kabolára, s mentek az *ugarhatár* vagy másként *nyomás* másik részére, s ott folytatták a munkát.

Az ekekabola megszűnésének Zabolán két oka van. Egyik a *tagosítás*; ekkor a földek egymás mellé kerültek, ezzel kimaradt a nyári *ugarolás*, melyet ú. n. *tollóbuktatás* váltott fel. A tavaszi, nyári vagy őszi *szántáskor* a szekér állandó használata célszerű lett, mert mindig volt vagy vinni vagy hozni való a tagról. Másik ok az eddig használt faekének vasekével, szakékével történt felváltása. Ennek minden része vasból van, ép ezért kabolán való szállítása súlyánál fogva körülményesebb volna.

A *csérkabola* gyermekjáték használata az első világháború után még általános volt. A *csérkabola* készítése megegyezik a Gidófalván használttal azzal a különbséggel, hogy a *cövekre* fektetett fa nem gömbölyű, hanem *néccégű*, melynek a két végére kényelmi szempontból *dészka* darabot szegeznek a hát megvetésére. — Használatban volt egy módosított formája is, ugyanis a *földbe* vert *cövekre* két egyenlő nagyságú *néccégű* fát fektettek kereszt alakban. E két darab a középén összevolt eresztve. A középén levő

furatba került a cövekből kiálló vasszeg, mely a forgási lehetőséget nagyban elősegítette. Erre a *csérkabolára* négyen ültek, s a helyzet szerint 1—4 gyermek hajtotta. Ezek a játékok csak a gyermekek szórakoztatásának célját szolgálták. Felállításuk vagy magánkertben vagy az utcák kisebb térségein történt. Az utóbbi időben ilyen *csérkabolát*¹ csak nagyon ritka esetben látni.

FEJÉR MIKLÓS

Adatok régi magyar írók életrajzához: Szárászi Ferenc és családja. 1935. nyarán Gyaluban a református temető lábában egy, földbesüllyedt és előlapjára dült sírkövet találtam.¹ Keleti lapjáról az alábbi szöveget jegyeztem le:²

REVERTATUR PVLVIS IN TER / RAM QUEM AD MC (du) MERAT: SPI: / BITUS REVERTATUR AD DEVM / QVI DEDIT ILLVM / — Könyökben hajlított kar csukott könyvet tart. IT NVGSZK AZ / VRBAN AZ NEH / AI SZARALSZI / FERENC PAPNAK / MEG-HAGIATOT / ARVAIA : DECSI : IV / DIT AZONI / ANO DOMNI 1633 / DIE 21 NOVE / MBRIS:

E sírkő tehát SZÁRÁLSZI,³ helyesebben SZÁRÁSZI FERENC pap özvegyének, az 1633. november 21-én meghalt és Gyaluban eltemetett DECSI JUDIT asszonynak sírját jelöli. Személyazonosságát csupán feltevések alapján sikerült megállapítanom, lehetetlennek tartva, hogy ne lenne köze az azonos nevű debreceni lelkipásztorhoz. Különböztetendően erre vallana az a körülmény is, hogy Szárász kisközség és Decs nagyközség a délnyugati Dunántúlnak légvonalban egymástól alig 32 km távolságra fekvő két falva, a debreceni papról pedig biztosan tudjuk, hogy a dunántúli Tolna községbeli származású.

Eleddig ismeretes, hogy TOLNAI SZÁRÁSZI FERENC a wittenbergi egyetemen tanuló magyar ifjak társaságába 1584. június 28-án vétetett fel.⁴ Innen hazajöve, előbb hazájában oskolamester, majd pedig a század vége óta Debrecenben lelkipásztor. Itt az 1604. évben magyar nyelvre lefordította s ugyancsak Debrecenben ki is adta a Heidelbergi kátét.⁵ E munkája azután az egész XVII. század folyamán használatban volt s több kiadásban is napvilágot látott.⁶

Ezek előrebocsátása után arra kellene következtetnünk, hogy SZÁRÁSZI is egyike lett volna azoknak a papi férfiaknak, akiket Bethlen Gábor a „Bastha György; által... le vágattatott Praedikátorok helyébe itt az Erdélyi Ecelesiákba be plántálta”.⁷ Vagyis debreceni papi tisztségét Bethlen fejedlemmé választása után a gyalui fejedelmi vár lelkipásztorságával cserélte volna fel. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az 1584. évben wit-

¹ Mészköből faragott ereszes és hasábos síremlék; ormójának közepében valamelyes tárgy (talán jelképes zászlóskopjácska) betűzésére szolgáló lyuk van befúrva. A kő lába letörött. A szöveg kopottas, de jó állapotban van, csupán a kifaragott papijelvény rongált. A latin felirat gyenge, míg a magyar valamivel jobb faragású. Az egész különben másodrangú kőozsvári kőfaragó munkája, aki e mellett a szövegben sok helyesírási hibát vétett. Méretei: magassága a szövegvégződéstől az ereszig 72 cm, ugyanaz az oromig 85.5 cm, a kő jelenlegi teljes magassága 100.5 cm. — Szélessége 40 cm. — A szöveglap vastagsága 16 cm, az eresz kiugrása 4 cm.

A követ a földből kiemelte és a szövegolvasásban segítségemre volt DARÓCZI FERENC vistai ref. lelkipásztor, kalotaszegi esperes. — ADY ELEMÉR gyalui ref. lelkipásztor 1938-ban e sírkövet a templom belsejében helyezte el.

² A betűösszevonásokat (ligatúrákat) nyomda-műszaki okokból feloldva közlöm.

³ A Szárálszi névben az l betű inetimologus betoldás.

⁴ THURY E., Iskolatörténeti adattár II, 24, 38.

⁵ BOD PÉTER, Magyar Athenas 250. — RMK. I, 389. sz.

⁶ TÓTH FERENC, A Magyar és Erdély Országai Protestáns Ekleziák' Históriaja. I, 369—72.

⁷ MELOTAI NYILAS ISTVÁN, Speculum trinitatis. 4. A. lev.

tenbergi teológussá lett férfi beiratkozásakor aligha lehetett kevesebb 30 évesnél, ennek következtében, akkor mikor Bethlen a magyarországi, valamint a kapesolt részekbeli prédikátorok beplántálását megkezdette, SZÁRÁSZI már valószínűleg át is lépte a hatvanadik életévet. Ezért azután nem látszik valószínűnek, hogy a fejedelem a már nem fiatal lelkipásztort elhozta volna Debrecenből. Sőt ellene mond az a körülmény is, hogy MELOTAI »Speculum trinitatis« című könyvében SZÁRÁSZI nevét nem említi, holott, ha ő is átlántáltatott volna, jól ismert nevével annál kevésbé felejtkeznek el, minthogy az 1603—4. évben Debrecenben együtt szolgálták az Urat.⁸ De ezt nem tekintve, még ha nem is sikerült megtalálnom Gyalu e korbéli papját, a közvetlenül megelőző évekről mégis csak tudomásom van, hogy 1613. év végén az a BALAI PÉTER volt a prédikátora, aki már 1610-ben is itt teljesített szolgálatot.⁹ Mint-hogy pedig Gyaluban egyúttal udvari papságról is szó volt, nem tartom valószínűnek, hogy itt rövid időközökben váltakoztak volna a lelkipásztorok, mint ahogyan a kisebb egyházközségekben a papmarasztás, vagy nem-marasztás miatt szokásban volt. Éppen ezért inkább arra gondolok, hogy SZÁRÁSZI fia, avagy talán veje került Gyaluba, és vagy egyházi, vagy még inkább világi foglalkozást töltött be a fejedelem udvarában. Az 1633. évet megelőzőleg tehát ezen a réven juthatott ide DECSI JUDIT asszony, a Heidelbergi kátét fordító SZÁRÁSZI FERENC pap özvegye.

Az Erdélybe került családtag világi állapota mellett bizonyít különben az a körülmény is, hogy Csulai György erdélyi püspök és felesége Tisza Erzsébet veje SZÁRÁSZI ANDRÁS nevű birtokos. Ez 1672. június 22-én alsófehérmegyei sárdi lakosként említették, mint aki sógorával, ifjabb Csulai Györggyel megegyezvén, félárva gyermekei nevében a fejrői jóságot és a borbándi dézma felét birtokába vette.¹⁰ Erről a SZÁRÁSZI ANDRÁSRÓL azután feltételezem, hogy világi életpályáját örökölt vagyonban kezdve, unokája lehetett a debreceni prédikátornak. Ennek pedig leánya az a nemes SARASI ERZSÉBET, nemzeti Rácz-Böszörményi Szilágyi alias Mácsi Mihály kolozsvári lakos felesége, aki „kolozsvármegyei fejrői, elejéről deveniált ősz örökös portioját“¹¹ 1693. május 16-án Apor István kolozsvári piac-szeren levő házáért és 1.000 magyar forintért elcserélte,¹² továbbá nemes SÁRASI ZSUZSANNA (Zsuzska), nemes Sebes János kolozsvári lakos házastársa, akinek fejrői egyik jobbagyáért 1693. december 10-én kezeslevelet állítanak ki.¹³

A távoli Dunántúlról elindulva s Debrecent útbaejtve, így juthatott Erdélybe a SZÁRÁSZI-család. Itt azonban — úgy látszik — nem tudott mély gyökeret verni, mert hiszen a dédunokai vonalon örökösül már csak leányági leszármazotról van tudomásunk.

Apafi Miklós és Teleki Anna házasságkötése alkalmával készített egylevelés nyomtatványok. Teleki Mihály kővári főkapitány udvarának 1674—79. évbéli postálkodásáról készített naplójába¹ — kevés kivétellel — napról-napra jegyezték be az udvarban megforduló jövő-menő idegeneket és utazásuk célját.² E nevekkal kapcsolatosan tehát mívelődéstörténeti szempontból

⁸ LAMPE-EMBER, Historia Ecclesiae Reformatae. 628, 633.

⁹ HERPEI J., Gyalui papok és mesterek (Kéziratban).

¹⁰ Székely Nemzeti Múzeum Apor-levéltár, A. csoport, IV. köteg 93. sz. oklevél. — Vö. még POKOLY JÓZSEF, Az erdélyi ref. egyház története. IV. 215.

¹¹ Uo. A. csoport V. köteg 127. sz. oklevél (L. még a 83. sz. iratot is).

¹² Uo. A. csoport VII. köteg 4. sz. oklevél (L. még az 1685. július 12-én Kolozsvárt kiállított 6. sz. kéziratot is).

¹ Eredetije a Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² A címlap nélküli könyv első lapjának aljára jóval későbbi kézírással *Wass György*

becses adatokat is találunk. Ilyennek mondhatjuk többek között Teleki elsőszülött gyermekének, Annának, beceneven Annisnak, 1676. szeptember 9-én tartott lakodalmával kapcsolatos feljegyzéseket is. Így említi a feljegyzéseket készítő írdeák, hogy az ünnepek beveződése után jó néhány nappal, vagyis szeptember 22-én ezt: „*Mentek el Berszoi Kifor Timofi, Kifor Filep, Csernafalvi Bera Georgy es Kapalnaki Mikle Janos Kövari nemessek Kouarban (Kevélle), Víttek ki most is. ... Egy falca³ Lakodalomra valo három rendbeli Kartakat Veres Pantlikával eoszve kötöt...*“

Az egész országra szóló lakodalmi ünnepeken a fejedelem és a fejedelemasszony is részt vevén, az örömszülék természetesen minél nagyobb pompát igyekeztek kifejteni. Általános szokás volt a főrangú udvarokban, hogy a családban előforduló lakodalmak alkalmára egyleveles nyomtatványokat készítettek, amelyek alkalmi verseket tartalmaztak. Ezeket valamelyik kollégium diákjai szerzték. Egészen újdonság azonban, hogy az Apafi—Teleki házasságkötésre nem is egy, hanem három különböző szövegű kártát nyomtatott Veregyházi Szentyel Mihály, a kolozsvári református kollégium nyomdásza. Közülök az egyiknek egyetlen példánya a sajkócazi br. Radvánszky-levéltárból,⁴ a másiknak hasonlóképpen egyetlennek tudott példánya a kolozsvári református kollégium könyvtárából⁵ került elő; a harmadikféle nyomtatvány azonban még mindég ismeretlenül lappang. Ennek tartalmáról és külalakjáról természetesen semmi bizonyosat sem tudhatunk, csupán feltételezzük, hogy méreteiben a másik kettővel (kb. 39×72 cm) megegyezik, mint-hogy alkalmazási módjuk részben a felfüggesztés lehetett, részben pedig a lakodalom után egy-egy göngyölegképpen veres pántlikával összekötve oszt-hatták szét a vendégek között.⁶

Csudálatos, hogy e nyomtatványok közül éppen a Teleki-levéltár nem őrzött meg egyetlen példányt sem. HEREPEI JÁNOS

Halombak. Az EM. 1944:138—9. lapján közölt cikkében SZABÓ T. ATTILA rámutatott arra, hogy ez a kolozsborsai magyarság körében hallható helynév a magyar *Halom*, *Halmok* elnevezésre vezethető vissza: m. *Holomba* > r. *Holumba*, majd ebből a m. *Halmok* névváltozat hatására r. *Holomburi* lett. A rumén nyelvérkek ebből az -uri többesjel elhagyásával kikövetkeztetett egy *Holomb* egyesszámú alakot s ezt adta át a visszakölcsönző magyar elemnek: r. *Holomb* > m. *Halomb*, illetőleg *Halamb* + k többesjel > *Halombak*. Mint érdekességet megemlítem, hogy a *halomb* ~ *halamb* szó köznévként is előfordul a borsai magyar népnyelvben. 1943 nyarán végzett gyűjtőutam során ugyanis többek közt ezt a példamondatot is lejegyeztem: *Ojan kis halombakat csinál* (a vakond).¹ MÁRTON GYULA

Urk Diániuma van feljegyezve. Nem tudom, hogy e megjelölés mennyire felel meg a való-ságnak, annyi azonban bizonyos, hogy megnevezettet aligha azonosíthatjuk cegei Wass György naplóíróval, minthogy a szövegben itt-ott előforduló utalások nem bizonyítják, sőt ellene mondanak ennek a késői bejegyzésnek.

³ Jelentése itt annyi, mint 'nehány', vagy 'bizonyos mennyiségű'.

⁴ B. RADVÁNSZKY BÉLA. Nyomtatott házassági jelentés 1676. évből: Turul 1889:168—9.; továbbá MagyKSSze 1895:138—9. és 1:98:348—9.

⁵ HEREPEI JÁNOS. Adatok a Régi Magyar Könyvtár I. és II. kötetéhez: EM. 1939:283—4. és Kny. 9—10.

⁶ A megnevezett kövári nemesek itt nem vendégek, hanem küldönci szolgálatot teljesítet gyalog-, esetleg lovas posták voltak.

¹ Itt a *halomb* köznévként kétségtelenül a *halom* köznévként népnyelvi alakja. Úgy látszik tehát, hogy idézett közleményemben a *Halombak* ~ *Halambak* helynév magyarazatával kapcsolatban mondtam a köznévi *halom* > rum. *holomb* > magy. *halomb* ~ *halamb*, illetőleg *halombak* ~ *halambak* alakra is vonatkozathatók [SZTA.]

Kacag. A *kacag* '1. laut lachen, 2. lachen' kétségtelen hangutánzó voltát Gombocz Zoltán említi »Hangutánzás és nyelvtörténet« című tanulmányában (MNy. IX, 388.). Ennek alapján hangutánzónak tekinti ezt a szót Bárczi SzóSz. is, de bizonyítani még senki nem bizonyította.

A *kacag* (NySz., MTsz.) ~ *kacog* (NySz.) általában ismert jelentése: '1. stark und laut lachen, 2. lachen.' Erdélyben ma a 'nevet' fogalmát jelöli, az Alföldön a Szamoslát kivételével sehol sem jegyezték fel; Somogyban sem hallottam.

A továbbképzett *kacagás* megvan Pesti Fabuláiban: „Az hws ky esek zayawol (helyesen: zayabol, olv. *szájából*), mellyet a roka nagy *kaczagással* fel kapa es meg ewn (Pesti: Fab. 14b. NySz.). Nyilvánvaló ebből, hogy a *kacag* ige már jóval előbb is megvolt. Heltai egyik meséjében olvassuk a következő mondatot: „Es mikoron oda mentenec vólna, ottan *katzagni* kezdé á gyermek, es meg meute á szántókat, miért hogy meg czalta vólna őket“ (Régi Magyar Könyvtár IV, 206.) A *kacag* hangutánzó eredetét azonban nem ezek, hanem azok a nyelvtörténeti adatok bizonyítják, amelyekből kitűnik, hogy a *kacag* szinonimája *hahotál* és *röhög*, mert ez utóbbi kettő szintén hangutánzó eredetű. „*Katzagok*, *hahotálók*: cachinno; *hahotás*, *katzagó* bolond: archiogelos“ (NySz.). *Röhögőc*, *katzagoc*, *mosolygoc*“ (NySz.).

A *kacag* tehát eredetileg ugyanazt jelentette, amit az ugyancsak hangutánzó eredetű *hahotál* és *röhög*. E szó kétségtelen hangutánzó eredetét azonban legvilágosabban a következő adat bizonyítja: „*Kacag* a kés“ (MTsz.). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a kés nevet, hanem: „*Harsog*, mikor torzsás, éretlen v. köves körtét vágnak vele“ (Csallóköz, MTsz.). Vagyis ebben az esetben a *kacag* azt a hangot jelenti, amelyet a kés okoz vágás közben. Amikor az ember *kacag*, szintén hangot és mozgást fejez ki a *kacag* szó: azt amelyet az ember lelkiállapotának hangokkal való megnyilatkozásakor hallat. A szamoslátan a *kacag*-nak mind a két jelentése megvan: '1. laut lachen, 2. harsog, ropog a kés nyomán, olyan hangot ad, mint mikor a gyöcsöt tépik (sütötök)' (Szhsz.). Ez utóbbi esetben, mint látjuk, a *harsog* és a *ropog* fejezi ki a *kacag* jelentését. Tudjuk, nemcsak a *kés* harsog, ha olyan valamit vágnak vele, hanem van *harsogó nevetés* vagy *harsány nevetés* is. De a *harsog* és *harsány*, mint láttuk, szintén hangutánzó eredetű, éppen úgy, mint a *kacag*.

Ismeretes, hogy a *kacag* hangutánzó tövéből analógiás úton a régibb nyelvben *kacéj* > *kacé* (NySz.) keletkezett, s a *kacéjnak* mai nyelvünkben van *kacaj* változata, s ez azt jelenti: 'hangos nevetés'. ARANY JÁNOS írja, hogy „Kétségbeesett *kacaj* lón Nagyida“. De nemcsak 'hangos nevetés' a *kacaj*, hanem Kecskeméten a 'pörpatvar' is *kacaj*, mert mind a kettő hangos. „*Kacajt* indít: pörpatvart csinál, zsembel“ (Kecskemét, MTsz.). Igaz, mind a kettő más-más hangulatot fejez ki, más a *nevető kacaj* és más a *perlekedő kacaj*, de közös jegye mind a kettőnek a hangosság. Amint a trombitáról és a nevető emberről mondhatjuk hangutánzó szóval azt, hogy *harsog*, és *főlharsan* az is, aki ráfőrméd a másokra (MTsz.), éppen úgy jelentheti a *kacaj* azt is: 'nevetés', meg azt is: 'perlekedés'.

Végül megemlítem, hogy a MTsz. ezt az adatot: „*össze-kacag*: összeütődik (két üveg)“ a *kocog* hangváltozatának tartja. Ez is lehetséges; az *össze-kacag* 'összeütődik' ebben az esetben is hangutánzó eredetű. De mivel ez utóbbi adat székelyföldi, és a 'lachen' jelentésű *kacag* is a Székelyföldön meg általában Erdélyben van elterjedve, én az 'összeütődik' jelentésű *össze-kacag* igét a 'hangosan nevet', 'harsog a kés' jelentésű *kacag* jelentésváltozatának nézem. Hiszen nemcsak az üveg *cseng*, mint ahogy két üveg *össze-kacag*, hanem van *csengő nevetés* is, azaz *kacaj*.

A nyelvtörténeti adatok tanulsága szerint *kacag*, *kacaj* szavunk a magyar nyelv külön életében keletkezett hangutánzó szó, keletkezése előtt az ugor eredetű *mevet* > *nevet* szóval fejezte ki nyelvünk a 'laut lachen' és 'lachen' fogalmát (vö. Bárczi: SzófSz.).

NYÍRI ANTAL

Adatok Gábor Áron tanulóveivelhez. Az 1848-as szabadságharc székely hőseinek tanulóveiről és ifjúkoráról keveset tudunk. Ezen nem is csodálkozhatunk, hisz élete semmiben sem különbözött a vele egykorú és egysorsú székely ifjak életétől. Mint ORBÁN BALÁZS írja „ha a forradalom — mely annyi félreismert tehetséget emele felszínre — közbe nem jön, Gábor Áron egy örökre feledett, mi több, kortársaitól lenézett, kinevetett egyén maradt volna.”¹ Pedig rendkívüli tehetségéhez és szervező képességéhez kétség sem férhet, hisz a benne szunnyadó és az erőszak miatt kibontakozni nem tudó képességek az első kínálkozó alkalommal virágba bomlottak. Ezért tudta a lehetetlennek látszót is megvalósítani: ágyút öntött és tűzértséget szervezett egymaga, szinte a semmiből.

GÁBOR ÁRON ifjúságának hányatott voltát rajzolva nagyon indokoltan állapította meg ORBÁN BALÁZS a fennebb már idézett helyen, hogy „ezen nagy szellem, mely ha kellő kiképeztetést és tért nyer, a lángész egy csudás jelenségévé válhatott volna.” Fájdalommal kell ma is látnunk, hogy a székelység e nem közönséges tehetségű fia nemcsak a magasabb kiképzéstől esett el, hanem még középiskolai tanulmányait sem tudta befejezni, bár előmenetele a legszebb reményeket keltette a szülőknél is.

GÁBOR ISTVÁN berecki főjegyző szívében visele nagyobbik fiának, ÁRONNAK taníttatását; bizonyítja ezt az is, hogy 1828-ban a ferences atyák messze híres csíksomlyói iskolájába íratta őt be. Az elemi iskola mellett Csíksomlyón ebben az időben is öt osztályos gimnázium működött és itt kapták a csíki székely ifjak a tudományok mellett azt a szellemet, amely 1848-ban szinte mindnyájuk kezébe fegyvert adott.² Ez az iskola volt már évszázadok óta az a szellemi központ, ahol nemcsak Csík, hanem a távolabbi környék tanulni vágyó katolikus ifjúsága is egymással találkozott és megismerkedett. Itt találkozunk mi is az 1828. tanév első felélévében a második grammatikai osztályba járó GÁBOR ÁRON nevével.³ Hogy ezt megelőzően hol tanult, nem tudjuk; feltehetően a szülővárosához, Kézdivásárhelyhez sokkal közelebb fekvő kantai ferences iskolában. A csíksomlyói gimnáziumnak ezévből 133 tanulója van, az elemisták névsora nincs feltüntetve. A grammatika második osztályának 31 tanulója Keresztes József ferences tanár oktatja, s az élen álló növendékek között látjuk a 14 éves Gábor Áront is.

Mint említettem Csíksomlyó a katolikus székelység vallási és tudományos központja, s így nem feltűnő, hogy GÁBOR ÁRON osztálytársai között találjuk Szarka István és Tulbur János Kalugerfaluból származó csángó fiúkat is, akik már 1826-ban is Somlyón jártak iskolába. Lehet, hogy kissé messze megyek a következtetésben, de nem tartom valószínűtlennek, hogy a tanulóévek alatt szövődött barátság vitte Gábor Áront a későbbi években az itthoni megnemérés elől a Kárpátokon túlra. Moldvában időztében bizonyára nem egyszer felkereste otthonukban egykori osztálytársait.

¹ ORBÁN BALÁZS, *A Székelyföld leírása*. Pest, 1869. III, 177.

² BÁNDI VAZUL, *A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium története*. A gimnázium 1895/96. évi Évkönyve. 65.

³ Hálásan köszönöm Borcsa Gergely tanár úr szíves jóakarátát, hogy figyelmemet az 1770-től 1846-ig terjedő anyakönyv ezen bejegyzéseire felhívta.

A Csíksomlyón töltött évek emléke egy életen át elkísérte a volt növendékeket. Mindennél beszédesebben bizonyítja ezt ORBÁN BALÁZS feljegyzése; e szerint Gábor Áronnak a kozákok által összetiport sírját Eresztevényi Antal hantoltatta újra és vette körül korláttal.⁴ Talán mondanom sem kell, hogy a szintén eminens tanuló eresztevényi nemesnek, Eresztevényi Antalnak nevét is ott találjuk 1828-ban a GÁBOR ÁRONÉ mellett. György bátyjával együtt tanult ő is már évek óta a somlyói iskolában.

Közismert az a hősi magatartás, amelyet Kézdivásárhely lakossága tanúsított a szabadságharc nehéz óráiban. Tudjuk, mily lelkes segítőtársai akadtak Gábor Áronnak e városban. Turóczy Mózses rézműves neve mellett általánosan ismert Szatsvai János esztelneki földbirtokos neve is, mint aki nagymértékben hozzájárult a löszgyár megteremtéséhez. Magatartása és szerepe nem a véletlen folytán alakul ki. Somlyói diák ő is. Gábor Áron felett jár egy évvel és 1830-ban bevégezvén gimnáziumi tanulmányait, Kolozsvárt tanul tovább. Így működik az iskola szelleme és fűzi egybe falain túl is az egykori diákokat.

GÁBOR ÁRON 1828-tól megszakítás nélkül folytatja tanulmányait a csíksomlyói gimnáziumban. 1829-ben huszonkét osztálytársával együtt végzi — Mátyás Ferenc tanár vezetésével — a grammatika harmadik osztályát. Ezúttal is az eminensek között találjuk. A tanulásban csupán Cziriél Antal mindszenti, Vitos Gergely szentkirályi és Karátsón János gyergyószentmiklósi örmény osztálytársa előzi őt meg. 1830-ban a humaniorák első osztályában van, vagyis már rhétor. Osztálytársainak száma lassan apad, már csak huszan tanulnak az osztályban. Ezévből ismét Keresztes József tanár vezetése alatt sajátítják el a magasabb ismereteket. Jegyei után ítélve GÁBOR ÁRON szorgalma alább hagyott, bár most kellene jópéldával előljárnia, mert nem egyedül tért vissza az iskolába, magával hozta Imre öccsét is, aki a gimnázium első osztályának „eminens primus“ tanulója. 1831-ben a nélkül, hogy középiskolai tanulmányait befejezhetné, megválnak az iskolától. Az első félévben még ott találjuk a névsorban, de neve után tanára, a híres Warga Kelemen ferences atya odajegyezte: „Deseruit Scholas mense Februar. alias Classis 1-mae.“

Hogy mi akadályozhatta meg tanulmányainak befejezését és miért kellett az iskolát elhagynia, nem tudjuk. Öccse év végéig az iskolában maradt, és mint első tanuló végezte be a grammatika második osztályát. A következő évben már az ő nevét sem találjuk az anyakönyvben. Úgy látszik, bátyja távozása után nem tért vissza a somlyói iskolába.

Még egy adatunk van Gábor Áronról és öccséről. A tanulók vallásos buzgóságának elmélyítésére 1731-ben a ferences atyák megalakították a Mária Társulatot. Ugyanakkor vezetni kezdték a társulat évkönyvét, amelybe a felvételnél bejegyezték az új tagok nevét és származási helyét. Az 1828. július 2-án felvett tagok között megtaláljuk GÁBOR ÁRON nevét is. Neve után, az eredeti bejegyzésnél jóval későbbi időből származó kézirással a következőket olvashatjuk: „Obiit morte heroica die 2 Julii 1849 in pugna apud pontem de Kőkös contra Moscovitanos commissa. Sepultus in pago Eresztevény.“ — Meghalt harmincnyéves korában, hogy neve és tettei örökké éljenek a székelyek emlékezetében.

Gábor Áron öccse a Mária Társulat életében jubiláris 1831. esztendőben lépett a tagok közé.

Alább közlöm minden változtatás nélkül a Gábor Áronra vonatkozó anyakönyvi adatokat.

⁴ ORBÁN B., i. m. 179. 2. jegyz.

Informatio de Juventibus R. Gymnasii Csik Somlyoviensis, qui in eodem Gymnasio R. Semestri 1 ^o Anno 1828 Scholis interfuere						
In secunda Classe Grammat.						
Nomen, Cognomen, Prædicatum, et loc. originis	Aetas et Religio	Classis Morum	Progressus in studiis		Fundatio publica	Reflexio
			In Doct. R.	In stud. rel.		
Gábor Aáron	Re	1 ^a	Em	Em	ϕ	dtto
In secunda Classe Grammatices Anni 1828 Semestri 2 ^o .						
Gaabor Aáron ex Beretzk Ped.	14 R C.	1 ^a Cum Laude	Em 7.	Em 5.	ϕ	dt.
Informatio de Juventibus R. G. Csik Somlyov. Anni 1829. sem. 1 ^{mo} Studiis vacantibus Tertiae Gram. Classis.						
Gábor Aaron ex Beretzk P. O.	14	1 ^a	Emi 4	Em 4 ^{tus}	ϕ	
Juventus scholastica Regii Gymn. Csiksomlyoviensis Anni 1829. Semestri 2 ^{do} in Classes distributa Supremae Gram. Classis						
Gábor Aaron ex Beretzk P. O.	15	1 ^a	Emi 4	Emi 4 ^{tus}	ϕ	
Juventus Regii Gymn. Csik-Somlyoviensis Anni 1830. Semestri 1 ^{mo} in Classes distributa.						
1830 In Inferiore Humanitatis Classe.						
Gábor Aaron Ord. ped. ex Beretzk	16 R c.	1 ^a	1 ^{ae} 1 ^{us}	1 ^{ae} 1.	ϕ	
Primi Anni Humanistae Anno 1830. Semestri 2 ^{do} in Classes distributi.						
Gábor Aaron, Ordinis Pedestris ex Beretzk	16 R c.	1 ^a	1 ^{ae} 2 ^{us}	1 ^{ae} 3.	ϕ	
Juventus R. Gymnasii Csik Somlyoviensis in Moribus, et Litteris Anni 1831 Semestri primo censa.						
In Secunda Classe Humanitatis.						
Gábor Aron Siculus Ord. pedestr. ex Kézdi Beretzk	Annor. 16. R cath.	1 ^{ma}	Deseruit Scholas mense Februar. alias Classis 1 ^{mae}			

PATAKI JÓZSEF

Az Ala I Asturum emléke a Székelyföldön. Már ORBÁN BALÁZS feltételezi, hogy Nagyborosnyó községben, Háromszék vármegye területén római castrum állott.¹ Feljegyzése szerint a mult században Kónya István kertjében terjedelmes alapfalak bukkantak elő. A szórványosan előkerülő leletek alapján CSUTAK VILMOS és LÁSZLÓ FERENC 1911-ben Nagyborosnyón Kónya Kálmán és Kőkösi Kálmán kertjében kutatásokat végezett; ez alkalommal római edénytöredékek, köztük egy darab bélyeges terra sigillata, fali téglák, s fedőeserepek kerültek elő.² A mult év nyarán a Székely Nemzeti Múzeum megbízásából megvizsgáltam a leletek előfordulási helyét. Amennyire a ráépített házak engedték, meg lehetett állapítani, hogy minden valószínűség szerint a görög-keleti temető, Kőkösi Kálmán és Kónya Kálmán kertjei he-

¹ ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása III, 163.

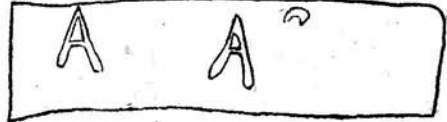
² Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910. és 1911. évi állapotáról. 64.

Iyén római castrum terület el. Kőkösi Kálmán kertjében a rét felé eső részen még jól megfigyelhető az egykori tábor sánca. A cőfalvi Várhegy, amely szintén római tábor nyomait őrizi 3 km-re északkeletre, a komollai 8 km-re délre fekszik a nagyborosnyai tábortól. Amíg a komollai és a cőfalvi castrum útbiztosításra szolgált,³ addig a borosnyai, úgy látszik, hogy az útbiztosítás mellett a Bodzai szorost is lezárta. Közlelbbi adatunk a castrummal kapcsolatban kutatás hiányában nem igen van.

Kőnya Kálmán kertjéből 1944 nyarán előkerült egy bélyeges téglá, amelyet a Múzeum 5593 ltsz. alatt őriz. A téglá méretei: 19×19 cm, vastagsága 8.5 cm. A téglabélyeg méretei: 13×8.5 cm. A bélyeg eléggé elmosódott, de ki lehet a következő betűket olvasni: ALVAS (1. kép). Feloldása: ALA I AST(urum), azaz az a csapattest, amelynek hasonló bélyeges téglái Dácia-

1. kép

2. kép

ban Hévizen kerültek elő. Az *L* betű után az *A* betű fordítva van benyomva. Kiszállásom alkalmával Kőnya Kálmán udvarán magam is kaptam egy teljesen azonos méretű téglát, amelyet a tulajdonos az udvarát s a szomszédos Kőkösi udvart elválasztó út javítása alkalmával talált. A bélyeg, sajnos, ezen a téglán még elmosódottabb. Csak a kezdő *A* és a népvévet jelző kezdő *A* és az *S* betű felső része olvasható ki (2. kép). A betűtípusok teljesen meg-egyeznek az előlbi bélyeg betűtípusaival (Lelt. sz. 10350).

Minden valószínűség szerint a Legio XIII. Gemina egyik vexillatioja, az Ala I Asturum állomásozott Nagyborosnyón. Erről a csapattestről tudjuk, hogy Kr. u. 99-ben Moesia Inferiorban volt,⁴ majd résztvett Dácia meghódításában s a hódítás után a hévizji táborban állomásozott már Hadrianus idejében. Ezt bizonyítják a Hévizen előkerült bélyeges téglák.⁵ A Nagyborosnyón előkerült bélyeges téglák alapján úgy látszik, hogy Dáciaiban következő állomása Nagyborosnyó volt. Hogy mikor volt itt, arra nézve csak egy esetleges ásatás eredménye adhatna felvilágosítást. Ennek a csapattestnek a Kr. u. III. században való alkalmazásáról s további állomáshelyéről már nem tudunk semmit.⁶

SZÉKELY ZOLTÁN

A diák dícsérete. CsűRY BALINT már régebben közölt egy tulajdonában lévő, mult századeleji kéziratos énekeskönyvből egy latin nyelvű diákének-szöveget. Kimutatta erről azt, hogy e szöveg azért érdekes, mert magyar változatát több mint egy századdal később maga Szatmár megyében jegyezte le. CsűRY azt az egészen valószínű feltevést fejtette ki, hogy e dal a nép közé valamely deákos ember közvetítésével kerülhetett.¹ Vélekedésének további

³ SZÉKELY ZOLTÁN, A komollai erődített római tábor. 30.

⁴ J. JUNG, Fasten der Provinz Dacien. 79.

⁵ C. GOOSS, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens 79.; C. DAICOVICI: An. Inst. Stud. Clas. II, 247.; J. JUNG, i. m. TÉGLÁS GÁBOR, Adalékok Dacia felirattanához EM. 1888:248.

⁶ W. WAGNER, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen. 11.

¹ A magyar népköltészet forrásaihoz: Erd. Ir. Szemle I (1924), 90–2.

bizonyosságául magam nemrégiben kimutattam, hogy azt az éneket német diák-énekes könyvekben is megtalálhatni, s így akkor kétségtelennek tartottam, hogy ez az ének Németországban járt diákjaink révén került bele a hazai diákság énekkincsébe és innen jutott be, nyilván a faluról származó diákság közvetítésével, szélesebb körök, az iparos és földműves réteg ének-anyagába is.¹

Mikor azt a kis cikkeeskét írtam, elkerülte figyelmemet, hogy a hazai németiség énekei között is feltalálható e népdalunk, természetesen német változatban. LEHOCZKY TIVADAR még 1892-ben a beregmezei német telepekről értekezve,² közölte többek között a következő két versszakos német énekszöveget is:

Du Tochter, willst du heiraten?
Ja, Mutter, ja.
Willst du einen Schneider haben?
Nein, Mutter, nein.
Hosen flicken werd ich nicht,
Einen Schneider will ich nicht.

Du Tochter, willst du heiraten?
Ja, Mutter, ja.
Willst du einen Bauer haben?
Ja, Mutter, ja.
Ochsen hüten kann ich schon,
Erdäpfel graben werd ich schon.

Amint LEHOCZKY kimutatja, a beregmezei német telepek II. Rákóczi Ferenc elkobzott és a koronára szállt munkácsi meg szentmiklósi uradalmán 1726 után keletkeztek. Lehetséges tehát, hogy a fenti ének hozzátartozott a telepeseeknek előbbi lakóhelyükről magukkal hozott ének-anyagához, de feltehető az is, hogy valamikor később, a Németországot járt diákok révén, esetleg énekeskönyvek útján vált ismertté ez az ének. Természetesen a földművelő lakosság ajkán a diák dícséretéből a paraszt dícsérete lett.

Ezek után természetesen már nem lehetetlen az sem, hogy a kérdéses ének egyes helyeken a hazai németiség közvetítésével került bele népünk énekei közé.

Az Imola helynév eredetéhez. Az EM. 1944:144–5. lapján a magyarbikali *Zimola* helynévről írva kimutattam, hogy e helynév „egy eredetibb **Imolá*-ból keletkezett még pedig úgy, hogy **az Imola* kapcsolatot szóhatártevéstéssel a *Zimola* alakúnak értelmezhetnék.“ Magáról az *Imola* helynévről megállapítottam, hogy ez az *imola* ~ *imolya* ~ *imoja* ~ *imla* 'hosszú, kemény, csomótlan fű' köznévi helynévként használt alakja. A köznévi eredetére nézve azonban nem nyilatkoztam. Teljesen elkerülte ugyanis figyelmemet az, hogy az *imola* köznévi eredete nem kétséges. Már jó régen rámutatott MIKLOSICH FERENC Nyr. XI, 71 arra, hogy a magyar *imol(y)a* köznévi az ószláv és szerb *imela*, horvát *imela*, *melj*, cseh *jmeli*, illetőleg tót *omelo* köznévvvel tart rokonságot; ez alakok közül a magyar *imola* nyilván az ószláv, szerb, illetőleg horvát köznévből a hátraható hasonulással alakult. Ezt a származtatást SZINNYEI JÓZSEF Nyr. XXIII, 60, NyK. XXVII, 364, XLII, 13 is elfogadja. Az *imola* ~ *imolya* viszonyára nézve MELICH JÁNOS MNy. VIII, 150, megjegyzi, hogy az *imolya* alak olyan szóbelsei jésülés eredménye, mint amilyen a *csukla* ~ *csuklya*, lat. *facula* > vö. m. *fáklya*, *póla* ~ *pólya*, *zabola*, *zabla* ~ *zablya* alakpárban is megfigyelhető.

A magyarbikali *Zimola* helynév eredetibb *Imola* alakja tehát kétségtelenül a szláv eredetű *imola* tájszó helynévi alkalmazásának tekinthető. Az *Imola* alakú helynevek között azonban lehetnek olyanok is, amelyek esetében szláv *imela* köznévi helynévként való közvetlen kölcsönzését kell látnunk.

² Két népdalunk szövegének forrása: EM. XLVI (1941), 259 kk. — Megjegyzem, annak idején elmulasztottam megemlíteni, hogy ennek az éneknek ismertem dési iparos- és diákkörökből egy trágár változatát is.

Csaravei, Csarabok. A kolozsmegyei Apahida határában 1864-ben egy *csaravei* alakban írt helyet emlitenek így: „*Cserevögy*, románul *csaravei*, ezen határrészben egy csere erdő volt, melyről nevének eredetét vette“ [Pestry, Helységnévtár XXII, 123a]. A közölt és a kolozsvári református kolégium egy 1775-ből való „*Csere Völgy*-be“ alakban még előbből is kimutatható magyar alak ismeretében kétségtelen, hogy a rumén helynév a magyar átvétele. Egészen hasonló átvétellel találkozunk az Apahida szomszédjában lévő Kolozsborsán is. Itt a XVII. század második felétől kimutatható *Cserebokor* helynév került át a ruménba s ma a borsai ruménség *Čarabok* alakban emlegeti a kérdéses helyet. E helynévnek ruménbe való átkerülésére van már XVIII. századi adatunk is; ime: 1792: „In *Cserebok*“ (szántó). XIX. század második fele: „*CSERE BOK*.“ Sőt még korábbiól való adataink vannak arra, hogy e helynév a magyarba is visszakerült. 1752-ben „Az *Cserebák alatt*“ (ua.), a következő évben meg „Az *Cserebak alatt*“ (ua.) helynevet írják össze a leírók.¹

A m. *Csere*-előtag tehát, úgy látszik, e vidék rumén népnyelvébe *Čara*-alakban került át. Az utótag, a m. *vögy* (> völgy) szó az apahidai rumén helynévben *vei* (olv. véj) alakban van meg; itt nyilván *ö:e* hanghelyettesítés történt. A ruménben tudvaleg nincsen *ö:ö* hang, és ezért ezt legtöbbször így helyettesítik, hacsak nem olyan jelentős a magyar hatás, hogy a kérdéses magyar hang kölesön-hangként a ruménbe is átkerüljön. A szóvégi *gy:i* (i) hangállapokra nézve megjegyzem, hogy másutt a *vögy* a ruménbe *ved* alakba került át. Erre nézve érdekes a kalotaszegi Magyar kiskapusról a következő alakokat felsorolni: *Babosvögy* ~ *Bobošved*, *Bőrszövögy* ~ *Borzašved*, *Harcászövögy* ~ *Harcášved*, *Kutasövögy* ~ *Kutašved*, *Lőkösövögy* ~ *Lőkösved* (!), *Olávövögy* ~ *Olaved*, *Sütitövögy* ~ *Sütitved*, *Szinászövögy* ~ *Sinašved*, *Szöllövövögy* ~ *Sölöved* (!). Ugyanúgy pl. Váralmás on ilyen helynevet találunk: *Makosövögy* ~ *Makošved* [KszgHn. 174 kk., 319].

Demberke. A bécsi döntéskor túl maradt kalotaszegi községek közül Magyarvalkón egy szántó- és kaszáló-területet 1938-ban *Demberke* névvel illették [KszgHn. 119]. Eredetére nézve nem tudtak semmi útbaigazítót mondani. Ha nem volnának történeti adataink, magunk is értetlenül állanánk e helynévvel szemben. — E helyévre nagyon késői időből, 1860-tól kezdve van adatunk. Először *Dámberke* alakban említik.^{1a} A többi adatok im ezek: 1864: „*Dán berke* — helyesebben Daniel berke — Valkai Daniel birtoka hajdon; al részei: a) rigó árka, b) ösvénye, c) Sás.“ 1868: „*Dán berke*“ (szántó). 1891: „*Dánberke*“ [KszgHn. 111—2 117.]. — Megjegyzem, hogy az 1938-i helyszíni gyűjtés alkalmával feljegyeztem Magyarvalkón a *Dámberke csorgó* nevet is [i.h. 120]. Előfordul ugyanez a helynév 1785-ben „a *Dán Berkébe*“ alakban egy szántó és kaszáló neveként a tőszomszédos Magyargyerőmonostor határában; a helyszínnel itt nem vagyok ismerős, de szinte kétségtelennek tartom, hogy a gyerőmonostori és a magyarvalkói *Demberke* ~ *Dámberke* < *Dán berke* e két falu határában összefüggő területet jelöl.

Valószínűtlennek tartom azonban az 1864-i forrás leírójának azt a vélekedését, hogy e helynév alakja előbb *Dániel berke* lett volna, s hogy a középkorban a falu jelentős nagybirtokos családja, a Valkai-család egyik *Dániel* nevű tagjáról kapta volna nevét. A magyar-régiségben volt ugyan e névnek *Dán* becéző alakja is (EtSz.), ez a helynév azonban a történeti adatok tanúsága szerint aligha keletkezett olyan korban, mikor a *Dániel* névnek ez a becéző alakja Kalotaszegen ismert volt. Valószínűbbnek tartom, hogy itt

¹ Az adatokra nézve l. a Melich emlékk. 364.

^{1a} Ugyanekkor emlitenek egy *Dámberke pataka* helynevet is [KszgHn. 111.].

a rumén *Dán* kereszt-, illetőleg családnévről van szó. Minthogy Magyar-
gyerőmonostoron a XVIII. század közepétől kezdve egyre szaporodó,
jelentős számú rumén lakosság s ennek megfelelőleg a század második felé-
től tekintélyes számú rumén helynévanyag van [vö. KszgHn. 80 kk.], sőt
sokkal kisebb mértékben ugyanez elmondható Magyarvalkóról is, nem
lehet feltűnő, hogy az előbbi község határából 1785 tájától, az utóbbiból meg
éppen csak a múlt század 60-as éveitől kimutatható a *Dánberke* ~ *Dámberke*
helynév. A *Dán* + *berke* összetétel előtagja a kiejtésben a kétajkos (bilabialis)
hanggal kezdődő utótag hatására természetesen *Dám*-nak hangzott. Ebből a
Dámberke formából aztán az előtagnak a magas hangrendbe való átesapásá-
val, illetőleg illeszkedéssel keletkezett a címszóbeli *Demberke* alak.

Egyébként *Dán* névvel alkotott helynév Kalotaszeg más pontjairól is ki-
mutatható. Inak telkén 1754-től említik a *Dánfája*, Kalotaszentkirá-
lyon 1608-tól a *Dánréte* és *Dánmező*, M é r á n 1768-ban a *Dánmező* nevű helyet
[KszgHn. Mutató]. Az 1717-ből ismert Magyar-gerőmonostorról
való „Dannystor mellett“ adat első része is szerintem *Dán Nyisztor*-nak ol-
vasandó és egy ilyen nevű rumén ember nevével alakult helyjelölésnek te-
kinthető. — Ugyane falu határában lejegyeztem egy magyar *Buzásberék*
nevű hely rumén neveként a *La Damúhai* helynevet [Uo.]. Ez alighanem
egy rumén * *Dan Mihai* (o: *Dam Mihai*) név összeolvadt és hangtani válto-
zásokon (jésülés, hangesere) átesett formája.

Dörgő, Nagydörgő. ORBÁN BALÁZS írja, hogy a tordai „Nagy Dörgő Sóstó
...egy...elsülyedt régi bánya helyén keletkezett s oly mély tölesérről bír,
hogy a tó partján felsarjadzott százados nyárfák 15 öl magas sudarai alig
érik el a tó karajának felső szádát. Hogy ez a Dörgő Nagy Sóstó hajdan
szintén sóakna volt, azt nemcsak a bányászok regélik, hanem lételéről és el-
pusztultáról oklevéli tudomásunk is van Szaniszló Zsigmond naplójában, hol
1683. június 3-ról azt jegyezte fel, hogy a Bécs ostromához siető tatár khán
fiával és táborával a Keresztesmezőre szállván, sok kárt tettek körülbé, az
dörgő aknát (így) is felgyújtották... Odább délkeletre egy harmadik tó tűnik
fel, a mely szintén egy elsülyedt bánya helyén keletkezett.“ Magának a Nagy
Dörgő Sóstónak keletkezésére nézve ORBÁN a lapalji jegyzetben a követ-
kezőket mondja: „Hogy mikor történt e bánya elsülyedése és a Dörgő sóstó
keletkezése, arra nincsenek adataink, de időmérőül elfogadhatjuk a partjain
felnőt fákat, melyeknek gyűrűi több százados életről tanuskodnak. Még ne-
vét sem tudjuk az elsülyedt bányának, a bányászok a hagyomány nyomán
Horizont-bányának vélik, bár valószínűbb, hogy azt Nagydörgő-
bányának hívták a benne létezhetett visszhangról s a tó neve alkalmasint
a bánya elnevezéséből eredett s azt látszik örökíteni“ [ORBÁN BALÁZS, *Torda
város és környéke*. Bp., 1889. 386.].

Erdélyből még két helyről ismerem a *Dörgő* helynevet. Mindkettő ugyan-
csak sóvidéken keletkezett. A Kolozsvár melletti Kolozs fürdőjének egyik,
nyilván szintén egy felhagyott bánya-rész helyén keletkezett tavát nevezik
Dörgő-nek. Nem tudom, hogy ezt a nevet miképpen magyarazza a helybeli
lakosság. Az ilyen nevek keletkezésére nézve azonban valószínű az a magya-
rázat, amelyet magam a harmadik erdélyi *Dörgő*vel kapcsolatban adhatok.
Pontosan nem emlékszem, de valamikor 1930 táján Dé s határában a Rom-
pás nevű határrészben, ahol a XVIII. század közepe tájáig¹ sóbányászat
folyt, beszakadt a föld és a további omladozás révén egy mindinkább növe-
kedő tátongó nyílás keletkezett [L. tőlem *Dés helynevei*: Erd.TudFüz. 101.

¹ A sóbányászatot itt 1743—1747 között hagyták fel (Kádár József, *Szolnok-
Doboka mon. III, 45*).

sz. 24.]. Mikor magam még a keletkezés évében ezt az üreget láttam, az alján jól látszottak a fehérítő sófalak.² Az ott járóknak kedvelt szórakozásuk volt az, hogy követ dobtak a nyílásba. A ledobott kő a sófalakhoz ütődve és visszhangot verve fel, menny dörgő hangot hallatott. A désiek annyira gyakorolták a kődobálást, hogy az omlás környékén már nem lehetett valamire való nagyságú kődarabot kapni, s ezért az ide kijövőeknek már meglehetősen távol-ságban kellett ily célból követ szedniök. Minthogy a kődobálás a látogatók-nak elmaradhatatlan szokása volt, ilyenformán a félelmetesen dörgő, mo-railó hang volt az a szemléleti alap, amelyből a névadás kiindult. Ma már a különösen esős esztendőök után beomlott akna helyén tő keletkezett, s így a dési *Dörgő* is, tordai és kolozsi társával együtt, vízrajzi tényezőre vonatkozik.

Ilyenformán magam szinte kétségtelennek tartom, hogy a másik két *Dörgő* neve is hasonló szemlélet alapján keletkezett; a tordai — mint ORBÁN adataiból láthatni — olyan régen, hogy addig a népi emlékezet nem érhet fel. A kolozsi *Dörgő* keletkezési idejére nincsen adatom.

Falfaliga, Falfáriga, Fafaliga. Kalotaszeg délnyugati, a bécsi döntéskor Dél-Erdélyhez szakadt sarkában lévő Magyargyerőmonostor történeti helynévanyagából írtam ki címszóul a három fenti helynévalakot. Ezeknek az első pillanatra értelmetlennek látszó helynévalakoknak származását mindjárt az első, múlt századeleji történeti adat megvilágítja. Ugyanis egy 1803-ból való kéziratos forrás ilyen adatára hivatkozhatom: „*A Falka Ligeten* vagy lá *Falfaliga* (vagy) *Falfáriga*.“ Nyilván ugyanennek a helynévnek alakváltozata fordul elő egy másik, 1808-ból való forrás „*In Fafaliga*“ (szántó) adatában is [KszgHn. 82—3.].

Amint az első történeti adatból látható, a *Falfaliga* ~ *Falfáriga* ~ *Fafaliga* helynév a magyar *Falkaliget* elalaktalanodása révén rumén szájon keletkezett. A történeti forrásokból három adatban előforduló helynév előtt mindig a rumén *in* (ɔ:in) '-ba, -ban', illetőleg *la* '-hoz, -nál' előljáró áll; az első, előbb idézett adat meg éppen a párhuzamosan egymás mellett élő magyar és rumén alakokat tünteti fel. A magyar helynévalakra ezek a történeti adatok idézhetők: 1642:¹ „*az falka ligetben*“ (sz.). 1652: „*Falka liget* oldalaban“ (sz.). 1688: „*Falka liget*“ (sz.). 1717: „*Falka liget* alatt“ (sz.). 1754: „*a' Falka Liget* Eszkében“ (sz.). 1757: „*a' falka liget* eszakiab(an)“ (sz.). 1765: „*A Falka Ligeten*.“ 1813: „*A' Falko (!) Ligetében*“ (sz.). 1822: „*Falka Lüget* előtt“ (sz.), „*Falka Lüget* Eszkibe (~ Eszkin)“ (sz.), „*Falka Lüget* oldalán“ (sz.), „*Falka Lüget* előtt“ (sz.). 1864: „*Falka lüget* nevét több apró ligetjeiről vette.“ 1891: „*Falka Lüget*“ [KszgHn. 76 kk.].

Magának a magyar helynévnek előtagjában lévő *falka* köznévv 'darab, rész, csoport' jelentésben a régiségben nagyon gyakori volt [NySz., OklSz., EtSz.]. Az erdélyi helynévkincsben, különösen a Székelyföldön helynevek egyik tagjaként vagy önállóan sűrűn fordul elő. Kalotaszegi elterjedtségére mutat a Kalotadámokról való 1737-i „*A Falka* alatt“ (sz.), a Magyar-

² Megjegyzendő, hogy ez a beomlás alighanem a régi *Holtakna* helyén keletkezett (Dés helynevei 31).

¹ Megjegyzendő, hogy ugyanez a helynév előfordul már néhány évvel előbb a többszörös Deréte helynévanyagában ebben az adatban: 1639: „*Az Hoszu patak* alatt *a falka ligetre* megien veggel“ (sz.). — Bár itt 1941 nyarán Józsa Gerővel együtt gyűjtöttük össze a helyneveket, e helynevet, illetőleg rumén szájra átkerült változatát nem jegyeztük le, szinte kétségtelennek látszik azonban az, hogy a *Falkaliget* Deréte és Magyar-gerőmonostor határának érintkező pontján egy összefüggő terület neve volt, a falu elruménosodásával a név maga kiveszett.

valkóról 1754-től kimutatható *Falkafenyő*, az 1756-i farnasi „*Falka Cser*“ (sz.) és az 1815-ből való zsoboki „*Falkatserben*“ (sz.) adat. — A helynév-összetétel második tagja, a *liget* (~ *lüget*) köznévvvel helynevekben az egész ország területén nagyon gyakran találkozunk. Önállóan és összetételben Kalotaszegen is gyakori [vö. KszgHn. Mutató].² Minthogy e köznévknek a régiségben 'ritkás erdő; nemus, saltus' jelentése volt, lehetségesnek tartom azt, hogy a helynévadásban közrejátszott szemlélet a kérdéses helynek az előbb, az 1864-i adatban érintett jellegéből indult ki.

A magyarból ruménbe átkerült helynév az elalaktalanodásnak olyan fokán áll, amelynek megmagyarozására pontos hangtani változások megállapításával nem lehet vállalkozni. Mégis a *Falfaliga* ~ *Falfáriga* alak második tagjában lévő *l* ~ *r* megfelelés a folyékony hangok cseréjével jól megmagyarázható. Magát a *liga* tagot csak úgy érthetjük meg, ha tudjuk, hogy Kalotaszegnek éppen ezen a délnyugati részén nagyon gyakori bizonyos helyzetekben a nyílt *e* helyett az alacsonyabb nyelvallással képzett, hangbenyomás tekintetében egészen az *a* felé hajló *ä* hang. A *Falkaliget* helynév utótagjának tehát a kérdéses községek népnyelvében **ligät* alakja lehetett; ezt pedig a ruménség hanghelyettesítéssel **ligat* olv. *ligät* alakban ejtette, illetőleg kétnyelvűsége következményeképpen a magyar köznyelvből akkor már kihalt *liget* ~ **ligät* szót nem értve, a szövegi *-t*-t tárgyragnak érezte; így elvonással keletkezhetett a helynév **-ligät* > rum. **-ligat* tagjának *-liga* alakja. — A címszól írt helynévalakok tehát a magyarból ruménbe átkerült és átalakult helyneveknek érdekes példáját őrizték meg számunkra.

Garitas, Gálittás. Bánffy hunyad nagyon gazdag történeti helynévanyagában 1792-ből való forrásból idézve, írtványból lett kaszáló neveként olvasom a következő két helynévi adatot: „*A Garitason*“ / „*A Garitossa* n(evű) h(ely)-ben“ [KszgHn. 21]. Jóval később, éppen egy század múlva, 1891-ből JANKÓ JÁNOS a következő alakot idézi: „*Gáritása*“ [Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1891. 11 és i. h. 28.]. 1941-ben Józsa GERŐ ugyane település határában egy *Gállittás* nevű legelőt és erdőt jegyzett fel [KszgHn. 31]. Az első pillantásra értelmetlennek tetsző helynév magyarozatához az a szintén 1792-ből idézhető adat segít hozzá, amely az említett, írtványból lett kaszálók között olvasható; itt ugyanis „*A Gáll Réte*“ adat fordul elő; az előtagban tehát a *Gáll(l)* tulajdonnevet kereshetjük.

Ez útmutatás nyomán megkapjuk azokat a történeti adatokat is, amelyek kétségtelenül rámutatnak a helynév eredetibb alakjára; ezeket im itt sorolom fel: 1737: „*A Gál Irtásában*“ v. *Gaal Irtasab(an)*“ (kaszáló) [uo. 14.]. 1742: „*Az Gál Irtásban*“ (ua.) [uo. 15.]. 1754: „... a *Gál irtása* patakja“ [uo. 16.]. 1757: „Magyarós allyán... *Gál irtásával* (ua.) [uo. 17.]. 1782: „*Gál irtása*“ (ua.) [uo. 19.]. — Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy a legelő felsorolt helynévalakok csak emezek változatai. Lehetséges, bár kevésbé valószínű, hogy a *Garitas* ~ *Garitossa* alak csak pusztá elírásból származó változat, de lehet az is, hogy a kérdéses helynév jelzette terület eredeti birtokosának elfeledésével a helynév eredeti alakja is ki volt téve az elalaktalanodás veszélyének, s el is alaktalanodott. Megjegyzendő, hogy az *irtás* köznévknek a magyar nyelvterület több pontján van *ritás* alakja is. PESTY FRIGYES Mg. Hn. 283. szerint a *ritás*, „úgy látszik egy jelentésű az *irtás* szóval.“ Idéz is ő a vas megyei Háromháza határából *Baker-, Hegyalja-, Kis-, Külső-, Naritás* (= nagyritás), Kethelyről *Sovány-, Bájszli-, Varga-, Biondle-, Ko-*

² Éppen Magyargyerőmonostoron még 1643-ban említenek egy földet „*az Jako telti ligeten*“, 1652-ben meg a „*Nagi ligetbe*“; ez utóbbi helynév előfordul még többször az azutáni forrásokban is [KszgHn. 76—7 k.].

vácsfejű-, Adán-, Pintér-, Bognár-, Felső-ritás, Magyarlakról Farkas-, Vergáné-, Falurítás, Morácból Ritás és Agritás nevű helyet. Ugyanazon megyében Ivánca határában egy nagy erdő melletti, kiirtott erdőrészt 1864 körül szintén *Ritás*-nak nevezték [uo.]. — HORGER ANTAL az *irtás:ritás*, illetőleg az *irt:irtás* viszonyára nézve a következő magyarázatot közli: Az **irit* ~ *irt* igéből a *rit* csakis az **irit* (~ *irt*) ige *ki* igekötős (tehát 'kiirt' jelentésű) **kiirit* alakjából rövidülhetett meg; ennek oka a hangűr (hiatus) megszüntetése volt. Nem ritka jelenség a magyar hangok történetében, hogy kétségtelenül ilyen hangűrmegszüntető céllal két szomszédos magánhangzó közül az egyiknek képzése elmaradt. Ha mindkettő rövid, mindig az elől álló esett ki. Pl. *gazd(a)uram, gazd(a)asszony, báb(a)asszony, kétségb(e)jesés, lelk(i)ismeretes, tudn(i)hillik, m(i)időn* (~ *m(i)üdön* > *müdön*), *vic(e)ispán*, olasz *fiorino* > **forin* (>forint), stb.¹ Szerinte ahogy a *mi időn*-ből *midőn* lett, úgy lett a **kiirit*-ből *kirit*; itt is természetesen az első *i* esett ki. A nép azonban ezt nem tudta, s ezért a *kirit* hangsort nem egy, a mi nyelvünkben semmit sem jelentő *k* és az **irit* ige, hanem a gyakran használt *ki* igekötő és egy *rit* ige összetételének fogta fel. Így keletkezhetett tehát az **irit* ~ *irt* igének *rit* alakváltozata [MNY. XXXVIII, 12–3].

E magyarázat helyessége az **irit* ~ *irt:rit* viszonyára nézve nagyon valószínűnek látszik. A *Gálrítás* esetében úgy volna alkalmazható e magyarázat, ha feltennők, hogy Kalotaszegen is volt az *irt* igének **irit* és természetesen az *irtás* főnévnek **irittás* alakváltozata. Ebben az esetben a **Gálrítás(a)* helynévalakból a második nyílt szótagbeli *i* *Gáli-ri-tás(a)* kiesésével keletkezhetett a későbbi **Gálrítás(a)* > **Gárrítás(a)* > *Garítás(a)* helynév. E magyarázatnak az a nehézsége, hogy nem mutathatók ki Bánffyhyud eléggé gazdag történeti helynévanyagában a *Gálrítás* helynévnek fennebb felsorolt *-os alakjai. E helynév alakulásmenete tehát valószínű, de nem kétségtelenül bizonyos.

Úgy látszik egyébként, hogy magának a *Gálrítás(a)* helynévnek legalább XVII. századinak kell lennie, mert csakis e századból tudom kimutatni Bá n f f y h u n y a d ról a *Gál* családnevet. Itt először *Gált* 1638-ban említenek abból az alkalomból, hogy Bánffy Kristóf idevaló tiszttartója „*Gal Marton*“ fejedelmi vallatóparancsal vallattat urának egy tizenkét éve a Szilágyságba szökött nyiresi jobbágy ügyében [ENMúz. Gr. Bánffy, Nemz. lt.]. 1640-ben *Gál Mihályt* mint néhait említik a pusztá telkek felsorolásakor (Sessiones praediales quondam... Michaelis *Gál*...) [uo.]; ugyanitt 1650-ben „*Gal* Mihali pusztája“ említették [uo.]. Valószínű tehát, hogy e két *Gál* közül valamelyikről nevezhették el a tőle kiirtott, előbb erdős területet, azt, amelyet aztán 1737-től *Gálrítása* névvel, illetőleg változataival illetnek.

Gajános. A kolozsmegyei K i d e helynevei között 1941 nyarán jegyeztem le a címszövebeli helynévalakot egy kisebb szántó-terület nevéként. Különböző forrásokból gyűjtött nagyon gazdag kidei helynévanyagomban az e névre vonatkozó történeti adatok azonban már jóval előbb felkeltették érdeklődésemet e különös és az első pillanatra értelmetlennek tetsző helynévalak iránt. A történeti adatok közül kettőt már régebben is közöltem (MNY. XXVIII, 178), sőt egy alkalommal az értelemrontó népetimológizálás példájaként idéztem is a *Gályános* helynévalakot (i. h. XXX, 166). Minthogy egyik esetben sem fejtettem ki azt, hogy milyen módon keletkezett a *Gajános* ~ *Gályános* helynév, ez alkalommal rámutatok arra, hogyan alakult át egy eredetileg ér-

¹ Erre a jelenségre nézve I. gazdag néprajzi anyagával Csűry Bálintnak „Magánhangzók elisiója a tiszaháti és ugocsei nyelvjárásban“ című tanulmányát [MNY. XXV, 163, 343].

telmes helynév *Gajános* formájúvá. Mint annyi más esetben, itt is a történeti adatok pusztá felsorolásával megkapjuk a magyarázatot. Éppen azért álljanak itt alább a különböző történeti forrásokból kiírt következő adatok:¹ 1682: „*Gál Janosban*“ (szántó). 1712: „az *Gal Janosb(an)*“ (sz.). 1715: „az Eórdeogh orra nevű út alatt az *Galjanos* nevű helyb(en)“, „*Gáljanos* beli szőlő.“ 1734: „az *Gall janosba* fél hold föld.“ 1743/XIX. sz. eleje: „A' *Gál Jánosban* az Verőfényben“ (sz.), „a' *Gál Jánosban* a verőfényen“ (sz.). 1746: „Szőlő vagyon a *Gál Janos* nevű hegyen“. 1766: „*Gál János* n. h.-ben“ (sz.), „A *Gáljános* nevű Irtoványban“ (gyümölcsös), „*Gal János* n. h.-ben“ (szö.). 1768: „*Gájános* n. h.-ben“ (sz.). 1770: „a *Gáljános* béli Szőlők“, „a *Gáljánosb(an)* a verőfényb(en)“ (sz.), „az *Gáljános* egy négy szegű parlag.“ 1771: „a' *Galjanos*“ (sz.). 1783: „az *Galjanos* nevezetű hejben egy darab pusztá szőlő hejű gyümölcsös“. 1784: „*Gályános*“. 1805: „A *Gál Janos* alatt“ (sz.). 1807: „A *Gál Janosban*“, „*Gályános* nevű helyben“ (sz.)² 1812: „A *Gáljános* n. h.-be“ (sz.). 1824: „*Gályánosban*“ (sz.). 1828: „*Gáll János* n. h.-en“ (sz.). 1837: „A *Gál Jánosba*“ (szö.). 1846: „a *Gajánosba*“ (sz.).

Az itt felsorolt adatok alapján kétségtelen, hogy a ma Kidén *Gajános* alakban ismert hely névadója egy *Gál János* nevű személy szinte kétségtelenül a kérdésben forgó terület egykori birtokosa volt. A *Gál János* > *Gajános* helynév tehát személynévi (patronym) helyneveink csoportjába tartozik. Az ilyenféle helynevek az egész magyar nyelvterületen általánosan ismertek.³ Minthogy az 1682-ből való első *Gál János*-adattól arra következtethetünk, hogy a kidei névnek legalább is a XVII. század elején, de lehet, hogy még jóval előbb kellett keletkeznie, a névadó *Gál János*-nak is akkor kellett élnie. Sajnos, e század elejéről nem állanak rendelkezésemre források és így nem tudom kimutatni a *Gál* család kidei birtoklását, sőt még a következő század egyetlen forrásában sem talákoztam *Gáll*-al, habár a kurtanemes lakosságú Kidére vonatkozólag e századból már tekintélyes levéltári anyag áll rendelkezésünkre. 1745-ből azonban egy ilyen adatot ismerünk: „A *Gál* n. h.-ben“ (sz.). Talán ez is megerősíti azt, hogy kellett itt lennie *Gál* nevű birtokos családnak, bár ezt a helynevet egyszeri előfordulása miatt lehet egyszerű elírásból származó alakváltozatnak is tekinteni.⁴ Úgy látszik azonban, hogy a kideiek között a *Gálok* és éppen a *Gál János* emlékének is a XVIII. század folyamán ki kellett vesznie, s így aztán megkezdődhetett a helynév értelmetlenedési folyamata. Az előbb külön ejtett *Gál János* helynevet a névadó emlékének elveszésével egybeejtették, s így a helynév a kiejtésben *Gáljános*-nak, sőt *Gályános*-nak vagy éppen **Gájjános*-nak (írva többször is *Galjanos* és *Gáljános* alakban!) hangzott. A helynév alakulási sora tehát ez lehetett: *Gál János* > *Gáljános* ~ *Gályános* > *Gájjános* > *Gájános* > *Gajános*.

A helynév-alakulás utolsó tagjában, mint már egy előbb értelmetlenné vált helynév újabb alakváltozatának kialakulásában valamilyen szabályszerűnek mondható hangváltozást nem lehet keresni. Talán az első szótagbeli *á* azért változott *a*-vá, mert e helynevet valamiképpen az e területről 'göröngy'

¹ Az adatok kéziratban lévő gyűjteményemből, illetőleg a MNy. XXVIII. 178. l.-ről valók. Legtöbbjét az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltári anyagából gyűjtöttem. — Rövidítéseim: *n. h.* = nevű v. nevezetű hely, *sz.* = szántóföld, *szö.* = szöllő.

² Az ezévből való két adat két különböző forrásból való.

³ Erre nézve l. tőlem *A személynévek helyneveinkben*: Magyar Népryelv II, 91—2 és kny. 13—4. Egyébként e típusra az i. h. a *Gál János* mellett egy *Gál Máté* és egy *Gál Péter* adatot is idézek.

⁴ Megjegyzem, hogy a tőzsomszédos Bádokon volt *Gál* nevű család, sőt volt *Eéce Gál fájánál* és van ma is *Gálmező* ~ rumén *Gelmezău* helynév [MNy. XXXVIII (1942), 124—5.].

jelentésben ismert *gaj* köznévvvel⁵ alakultnak tarthatták. Az e helynév jelzete terület ugyanis, mint jobbára minden szántóföld, valóban *g ö r ö n g y ö s*, *r ö g ö s* terület is.

Küllik, Kürlik, Kulik. A kolozsmegyei Kalotadámos 1941 nyarán tölem feljegyzett helynevei között a Kendésszérpaták mentén egy *kösziklás*, legelős partot *Küllik* néven emlegetett a falu magyar lakossága. Ugyanezt a helyet a község kevés számú és aránylag újabban beszérmazott rumén lakói *Kulik*-nak nevezték [KszgHn. 46].¹ A helyszín ismeretéből világos, hogy e helyet köves voltáról nevezték el, s így előtagjában a kalotaszegi népnyelvben általánosan zártabban ejtett magánhangzójú *kő* köznév *kü* alakját kell látnunk [KszgHn. Mutató.]. 1715-ből valóban idézhetjük is „a *Kölyikon* innen“ és 1720-ból „a *Kölyukon* innen“ adatot [i. h. 43]. Mindkét adat előtagjának *kő* alakját csak a forrás leírónak kell tulajdonítanunk; ők írhattak a népnyelvi *kü* helyett irodalmi alakot.

A címszóul írt helynévalakok összetett volta, s az összetétel előtagja így tehát jól megmagyarázható. A második tagban is kétségtelenül a *lyuk* ~ *luk* köznév nyelvjárási *lik* alakját kell látnunk. Ami a *Küllik* helynévalakban különös, az a szóközépi *l* ikerítődése. Ha azonban tudjuk, hogy a kalotaszegi népnyelvben nem nagyon ritka az ikerítődés jelensége,² nem tarthatjuk feltűnőnek, hogy az eredetibb **Kulik* helynévből előbb **Küllik*, aztán meg az első szótagbeli magánhangzó megrövidülésével *Küllik* lett. Ez alak további hangváltozáson átesett formájának tartom a *Kürlik* helynevet is. Jákótelke 1941-ben GERGELY BÉLÁTÓL feljegyzett helynevei között van egy *Kulik* ~ *Kürlik* alakú is [KszgHn. 42]. Ezt egy 1763-i forrás „a *Kölikban*“ alakban említi, de itt is csak a népnyelvi alak irodalmiasított átírásáról lehet szó. Szerintem a mai *Kürlik* fejlődését a kalotadamosi *Küllik* ismeretében jól megérthetni. A fejlődési sor tehát ez lehetett: *Kü(ó)lik* > *Kü(ü)lik* > *Küllik* > *Kürlik*. A legutolsó tag közvetlen előzője tehát a *Küllik* lehetett, s az utolsó ebből a folyékony hangok (*l*, *r*) egyszerű elhasonulásával keletkezett. Ilyen elhasonulásra éppen a kalotaszegi *Jegenyeről* idézhetek még egy helynévalak-párt, az 1864-ből ismert *Dérlés* meg az 1941-ben lejegyzett *Déllés* helynevet [KszgHn. 208, 210]. Ezek között nyilván ugyanaz a viszony, mint a *Küllik* és a *Kürlik* között.³

A címszóban harmadikul olvasható kalotadamosi rumén *Kulik* helynév tehát kétségtelenül a magyar *Kulik* ~ *Küllik* helynév rumén ajkon keletkezett formája. Az első szótagban a magyar helynévalak *ü* ~ *ü*-je helyén álló *u* nem lehet feltűnő, hiszen a ruménból hiányzik az *ü*-hang, s így a község rumén lakossága *ü:u* hanghelyettesítéssel vette át a helynevet. Ez természetesen megtörténhetett, ha akár egy *Kulik*, akár egy *Küllik* alak volt az átadó nyelvben. Legfeljebb, ha ez utóbbi alak volt meg az átvétel pillanatában az átadó nyelvben, akkor még számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a hosszú, illetőleg ikerített mássalhangzót szinte egyáltalában nem ismerő rumén nyelv ikerítetlen alakban kölesönözte át a magyar *Küllik* helynevet.

⁵ Vö. Balassa Iván, *Gaj* ~ *gajd* ~ *gac*: EM. 1943:478—9.

¹ Ugyanitt a körülötte elterülő szántóföldeket *Külliki láb*-nak nevezik (i. h.).

² Erre I. tőlem: Magyar Népnyelv I, 60. — Magára az ikerítődés, illetőleg mássalhangzónyúlás jelenségére I. CSÜRY BÁLINT, Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a számosháti nyelvjárásban: MNy. XXXIII, 141 kk. — Itt éppen az *l* > *ll* fejlődésre is sok példa van.

³ Az *ll* > *rl* változásra idézhető példaként persian Máriaanak a kidei kender-munka magyar műszókincséről írt, kéziratban lévő dolgozatából a *küllő* ~ *kürlö*, (*csöllő* ~ *csürlö*, *vetüllő* ~ *vetürlö* köznév. A *csörlő* ~ *csörölő* ~ *cseörleő* alak a magyar nyelvterület más pontjairól is ismeretes (pl. Gömör m., Székelyföld, Nógrád m., Mátra vidéke, stb. MTsz., EtSz.). *Kolozsborsán* 1941-ben magam hallottam a *küllő* mellett a *kürlö* alakot is.

Zámborus. A címszóbeli helynevet 1941 nyarán végzett helyszíni gyűjtésem alkalmával jegyeztem le a kalotaszegi Zentelkén a Kalota vize felé enyhén lejtő domboldal és az alján levő terület nevéként [KszgHn. 144]. Ugyanabban a határrészben feljegyeztem egy *Zámborus kút* néven emlegetett kútnevet is. Minthogy a XVII—XIX. században a tőzsomszédos Kalotaszentkirály és e falu, de rajtok kívül még több kalotaszegi falunak is egyik jelentős birtokos családja volt a *Zámbó* család, arra gondolhatnánk, hogy a *Zámborus* helynév valamiképpen ezzel a családnévvel alakult. Ez az eredeztetés azonban nem lehet több futó ötletnél, mert hiszen ebben az esetben nem tudnók semmiképpen sem megmagyarázni a helynév utolsó szótagját. A történeti alatok ismerete feleslegessé is tesz minden ilyen ötletszerű magyarázati kísérletet. A zentelki határból ismert történeti helynevek között ugyanis ilyeneket találunk: 1623: „az *ambrus* haton“. 1737: „Az *Ambrusban*“ (szántó). 1792: „Az *Ambarusba* (ua.). 1805: „Az *Ambrusban*“ (ua.) [KszgHn. 138—41].¹

Kétségtelen tehát, hogy a mai *Zámborus* helynév egy előbbi *Ambarus* ~ *Amborus* helynévnek névelős *az Ambarus* ~ *az Amborus* használatából vált ki; tehát itt is egybeejtés, illetőleg szóhatártévesztés esetével állunk szemben. Ilyen alakulásra eddig csak Kalotaszeg területéről is több példát idéztünk; így a *Zerge*, *Zordományos*, *Zanda* és ugyancsak Kolozs megyéből a *Zimola* helynevet [Magyar Néprajz III (1941), 101, MNy. XXXVIII (1942), 201—2, EM. 1943:99—100].

Magát az *Ambrus* ~ *Amburus* családnevet Zentelke történeti személynévanyagából, sajnos, ezideig nem tudom kimutatni. A történeti adatok között nem találok nyomát annak sem, hogy e nevet Zentelkén keresztnévként használták volna. Mindezek ellenére kétségtelen, hogy az *Ambrus* ~ *Amburus*:*Zámborus* helynév csakis e keresztnévként, illetőleg családnév származéka. — Az olasz vagy latin eredetű (vö. az olasz *Ambrogio*, *Ambrosio*, lat. *Ambrosius* EtSz.) magyar *Ambrus* névnek a régiségből is kimutatható *Amburus*, *Amborus*, *Ambarus*, ?*Amborás*² alakja nyilván a szóközépi *-mbr-*hangcsoport megszüntetését szolgáló *u* ~ *o* sarjadékhang közbeiktatódásának eredménye.

Az eredetibbnek látszó *Ambarus* helynévnek (l. az 1792-i adatot!), úgy látszik, előbb zártabbá válással **Amborus* alakja keletkezett, s a névelős **az Amborus* kapcsolatból aztán **Zámborus* alakult. Minthogy ez az alakulás a történeti adatok bizonyossága szerint csak a múlt század második felében keletkezhetett, ekkor pedig már az *Ambrus* ~ *Amburus* ~ *Amborus* család-, illetőleg keresztnév nem volt ismeretes a faluban, a lakosság a **Zámborus* helynevet annál is inkább az évszázadok óta jelentős helybeli *Zámbó* család nevével érezte kapcsolatban lévőnek, mert ugyanebben a határban, sőt éppen a ma *Zámborus*-nak nevezett terület közvetlen közelében volt és van egy *Zámbókert* nevű határrész is [vö. KszgHn. 146]. Így keletkezhetett a **Zámburus* helynévalakból a mai *Zámborus*. Megjegyzem, hogy ha nem lenne Zentelkének olyan csekély rumén lakossága, az első szótagbeli *a* > *á* változásban a ruménség nyelvi hatását is kereshetnők.

¹ Kimutatható egyébként ez a helynév Kalotaszegről még Vár- vagy Nagyalmásról is; íme: 1803: „*Ambrus* és Rakotyas névű Erdőkék“. 1864: „*Ambrus*, itteni A. családról nevezve“ (kaszáló, szántó). 1891: „*Ambrus*“. 1941: „*Amburus* ~ rum. *Amburus*“ (kaszáló, erdő), „*Amburustorok* ~ rum. Gura *Amburusuluj*“ (szántó), „*Amburus* írtása ~ rum. Pojana d'in *Amburus*“ (kaszáló). — Ebben az esetben valóban található az 1864-i adatban a névadásra vonatkozó utalás, mert hiszen az *Ambrus* család a falunak egyik tősgyökeres családja.

² Az adatokra l. EtSz., OklSz. és Varga Katalin, *Beözö keresztnéveink*. Szeged, 1931. 21 és az e forrásokban idézett helyeket.

Zanda. A kalotaszegi Magyarórkereke határában 1941-ben egy patak nevéként a *Zanda patak* helynevet jegyeztem le. Ugyanott ugyanakkor a patak környékén még a következő helynévalakok kerültek elő: *ÁrsóZanda* ~ r. *Zanda din žos* (kaszáló) / *FérsóZanda* ~ r. *Zanda din sus* (ua., szántó) / *Zandaji malom* ~ r. *Mora* a *Zanda* (kis malom) / *Zandaji út* ~ r. *Kalga Morleci*.¹ / *Zandaszil* ~ r. *Pástá Zanda* (sz., k.) [KszgHn. 98–100]. Az itt felsorolt helynevekben lévő *Zanda* alaptaggal alkotott helynevek kimutathatók a XIX. század elejétől kezdve a történeti forrásokból is; ime: 1805: „A' *Zandán* tull“ (sz.), „A' *Zonda* háton“ (sz.). 1806: „A' Marótlaki (!) ösvényen allol a' *Zondán* tul“ (sz.), „A' *Zondán* tul (sz.)... a' *Zonda* pataka... szomszédságaiban“ (sz.), „A' *Zonda* háton“ (sz.), „a' *Zonda* patakán, mely... Damo földének hivatik maig is.“ 1864: „*Zonda* ez egy lapályos kaszáló rét melyen egy patak folydegál végig. Ezen patakra hajdon egy *Zonda* nevű ember egy kis örlő malmot csinálván, itt lakott s e' határrész az ő nevérol neveztetett el.“ 1880 körül: „*Zanda*.“ 1891: „Veres-*Zanda*“ (Felső és Alsó-*Zanda*), „*Zanda*út“ [uo. 93–5 és JANKÓ JÁNOS Kalotaszeg magyar népe 12.].

Ha a felsorolt helynevekben előforduló *Zanda* ~ *Zonda* alaptagból indulnánk ki, nem tudnók megmagyarázni a helynevet, vagy pedig téves irányban keresnők a helynév magyarázatát. Szerencsére a XVIII. századból való adatok nyomra vezetnek a helynévtag eredeti alakját illetőleg. 1737-ben ugyanis „Az *Andok* Pataka mellett“ (sz.), „*Andok* Pataka hátán“ (sz.) „Az *Anda* pataka Szélyin“ (sz.) helynévadatokra akadhatunk [KszgHn. 92]; sőt mikor 1805-ben az első *Zanda* alak megjelenik, ugyanakkor még egy adatban megőrződve él az *Anda* alak is: „Az *Andan*“ (sz.) [uo. 93]. Megjegyzem, nem lehet kétséges az, hogy a két helynév-változat azonos vízrajzi tényezőre, illetőleg környékére vonatkozik, mert az 1737-i „*Andok* Pataka hátán“ adat a marótlaki ösvény tájára vonatkozik, tehát arra a területre, melynek részét ma Magyarórkereke magyar és rumén lakossága egyaránt a *Zanda* alaptaggal alkotott helynevekkel illeti. Ez utóbbi helynévalak tehát szóhatártévesztéssel keletkezett az előbbi *Anda* helynévalakból úgy, hogy a névelős az *Anda* helynevet a *Zanda* alakúnak értelmezték. Ugyanilyen szóhatártévesztéses helynév-alakpár a Magyarórkerekével szomszédos *Zentelke* határában lejegyzett *Zandószil* ~ *Andókszil* (sz.) helynév is, csak hogy itt az eredetibb helynévalak még az újabb fejleménnyel együtt él [uo. 144].

Magát az *Anda* helynevet nem csak Magyarórkereke határáról ismerjük. Kimutatható hazánk területéről, egymástól egészen távoleső pontokról is. A zalamegyei *Lendva újfal* u határából múlt századi lejegyzésből ismerünk ilyen nevet; a helynév jelzette terület dombos fekvésű szántóföld [PESTRY FRIGYES, Magyarország helynevei 7.]. *Kézdiszár* a patakon (Háromszék m.) 1805-ben említenek *Anda* nevű helyet [BOGÁTS DÉNES, Háromszéki helynevek: Emlékk. a Szék. Nemz. Múz. ötvenéves jub.-ra. Sepsiszentgyörgy, 1929. 69]. Szinte kétségtelenül idetartozik a nagyszalontai *And* [MNy. V, 382], sőt esetleg a kalotaszegi *Egeres* helynevei között az 1868-ból feljegyzett „*And* bércze“ helynév előtagja is [KszgHn. 195]; ez utóbbi azonban gyakoribb *Ant* alakja miatt lehet eredetére nézve más csoportba tartozó helynév is. — Lejegyezte a személynévi eredetű helynevet MÁRTON GYULA is a szolnokdombokai Árpástón helyhatározóragos *Andájiba* ~ r. *Inta lui Anda* alakban.²

Ami magának az *Andán*ak magyarázatát illeti, ez nem egyéb mint az

¹ A Kalotaszentkirály felé vezető útból kiágazó és Marótlaka ~ r. Morlaka felé menő út; ez áthalad a Zandapatakon is.

² Ezt az adatot szíves hozzájárulásával a kérdéses község helyneveiről írt, még kéziratban lévő dolgozatából vettem.

András név becéző alakja [EtSz.]. E becéző alak régi voltát mutatja, hogy már a középkorból kimutatható *Andaháza* helynévben is előfordul [CSÁNKI I, 602]. Az *Anda* alakból az *And* szerintem úgy keletkezett, hogy az **Anda* alatt, **Anda* előtt, **Anda* úrka és hasonló kapcsolatokból hangüremegszüntető hangkivetéssel tünt el az utolsó, nyílt szótagbeli magánhangzó. Minthogy azonban a legrégebbi magyarókereki helynévadatok szerint az *Anda* ~ *Zanda* tagnak eredetileg *Andok* alakja volt, ez utóbbi alak is magyarázatra szorul. Az *Andok*-ot bátran lehet *Andók*-nak olvasni, mert az a forrás, amelyből ezt az adatot kijegyeztem, az *ó*-t is csak *o*-val jelzi [vö. KszgHn. 91—2]. Így az *Andók* vagy 1. az *András* keresztnévnek (esetleg családnévül használt) *-ó*+*k* kicsinyítő képzős, vagy 2. ugyanannak *-ó* kicsinyítő képzővel és többes *-k* jellel ellátott alakja.³ Az *Andók patakja* nevének előtagját tehát egy *Andók* nevű emberről vagy az *Andó* család tagjairól adhatták.³

Az *Anda*, illetőleg *Andók* családnévvel kapcsolatban az a nehézség, hogy Magyarókerének a XVII. század közepetájáig eléggé ismert családnévanyagából ilyen nevet nem lehet kimutatni. Ez azonban nem sokat jelent, mert viszont népiségtörténeti jegyzeteim között Magyarókerere történeti névanyagában nagyon gyakorinak látom az *András* keresztnévet és becéző *Andris* alakját családnévi használatban is. Pl. 1645, 1646: Kulczar *Andras*. 1688: Mihály György *András*. XVIII. sz. eleje: Mathe *Andras* pusztája. 1715: Kulczar *András*, Pap *András*. 1737: *Andreas* Mate (egy 70 éves ember) 1765: *Andréas* Kultsár (latin szövegben). 1806: Tamás *András*, Jakab *András*, Péter *András*. — A XVIII. század elején *András* János, *András* István (id. és ifj.) nevű jobbágyot és egy másik *András* István pusztá telkét említik. 1737-ben *András Istvánt* (vagy másként: *Istók*-ot) is találom jegyzeteimben.⁴

Előfordul e keresztnévünk családnévként *Andris* bece-alakban 1712-ben és 1743-ban *Andris* István meg *Andris* János nevében. Az *András* név itteni gyakorisága miatt feltehető tehát, hogy keletkezhetett e névnek Magyarókereken is *Anda* és *Andók* becealakja. Ez utóbbi névalak képzésmódja, egyébként az ugyaninnen ismert *Annók* és *Istók* névből ítélve, amúgy is használatos lehetett. Úgy látszik, a XVIII. században még érezték az *Anda* és *Andók* egy töről szakadtságát, sőt lehet, hogy egy embernek változtatva használták *Anda* és *Andók* alakú becenevét is. Csak így magyarázható meg, hogy 1737-ben az *Andók patakával* egyidőben előfordul az *Anda pataka* névalak is.⁵

Ha Magyarókerere személynévanyagából nem is mutatható ki az *Andók* családnév, a tőle keletre lévő második faluban, Zentelkén már a középkorból ismerünk *Andok* nevű jobbágy családot [CSÁNKI V, 426]; a XVII. század közepe tájától jegyzeteimből idézhetem e családnak több tagját. Ime: 1645: *Andok* Marton, *Andok* Istvan. 1646: *Andreas Andok*, *Stephanus Andok* (ez utóbbi „vagus“, azaz szökött jobbágy), *Andok* Janos (ua.), *Martinus Andok* Gergely (magyar alakban: *Andok* Marton Gergeli). 1649: *Andok* Janos. 1650: *Andok* András.⁶

³ Megjegyzem, hogy az *Anda*, *Andó* és *Andók* ismeretes a régiségből és az újabb korból is kétségtelenül becenevből keletkezett családnévként. Maga az *András* keresztnév különben egyike ama neveinknek, amelyeknek legtöbb bece-alakjuk van. Erre nézve l. VARGA KATALIN, Becéző keresztneveink Szeged, 1931. 21—2.

⁴ Az itt felsorolt személynévi adatok legnagyobb része az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára családi levéltárainak anyagából való.

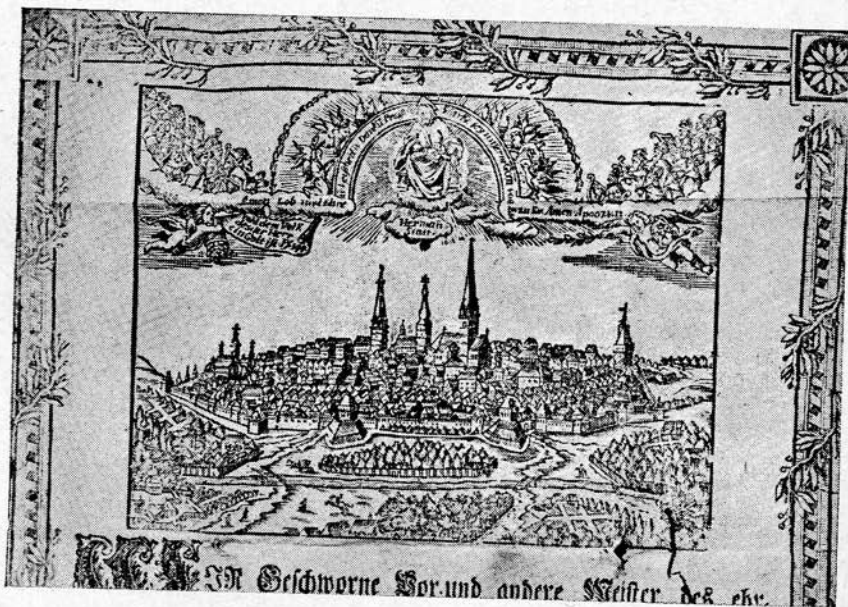
⁵ Ezek szerint az 1864-ből való adatban megőrzött hagyomány, mely szerint a kérdéses terület egy ottani malmot építő *Zonda* nevű emberről kapta nevét, igaz lehet azzal a módosítással, hogy a névadó egy *Anda*, illetőleg *Andók* nevű ember vagy ilyen nevű család lehetett.

⁶ Ugyanitt ugyanekkor „*Andok* Ferencz pusztájá“-t említik. 1645-ben ugyanitt „*Andok* László pusztájá“ szerepel egy összeírásban.

Az *Anda* névvel alakult helyneveknek szóhatártévesztéssel keletkezett *Zanda*-alakjával egyidőben megjelenik a *Zonda* alak is. Ez nem lehet feltűnő, ha tudjuk, hogy Magyarókereke lakossága éppen a XVIII–XIX. század folyamán jelentős rumén lakossággal szaporodott. Az erdélyi rumén népnyelvben pedig nagyon gyakori a magyar *a* hangnak kissé zártabb *o*-val való helyettesítése. Pl. *ablak* > *obloc*, de *obloc* és *oblac* is; *aranyér* > *oroner*, *gazda* > *gozdo*, *kalap* > *lampocolop*, stb. Nagyon gyakori azonban az *a:o* hanghelyettesítés is: *masina* > *mošină* ~ *mošină*, *olaj* > *oloi*, *pakol* > *popolim*, *paplan* > *poplon*, stb. [vö. MÁRTON GYULA, A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar-eredetű anyaga: Az Erdélyi Tud. Intézet Évkönyve 1940–41:122 kk. és kny.]. Ezt a hangot aztán a magyar leíró *o*-val jelezte, hiszen hangbenyomás tekintetében az *o* valóban csaknem azonos a magyar *o* hanggal. Érdekes azonban, hogy ma — mint magam megfigyeltem — a magyarókereki ruménség a *Zanda* (olv. *Zándá*) alakot használja [vö. KszgHn. 98 kk.].

SZTA

Városlátképes nagyszebeni céhlevél 1808-ból. Abban az anyagban, melyet legutóbb Rozsnyó megyei város levéltárából a Városi Múzeum állományába soroltunk át, előbukkant egy nagyszebeni céhlevél, mely erdélyi kartársainkat érdekelni fogja. Rövid leírását az alábbiakban adom:

A céhlevél 390×480 mm méretű szürke merített papirosra van nyomtatva. Benyomatott felülete: 292×379 mm. A városlátkép mérete: 197×153 mm. A négy sarkában rozettával ellátott keret által bezárt felső térfélben van a fametszetű városkép, az alsó térfélben a gótbetűs nyomdai szöveg-előnyomás, kézírásos kiegészítésre szánt hézagokkal. A kezdő *W* betű, a jól ismert barokk-sallangos dekorációval, valószínűleg szintén fadúceről készült, nyomása

sokkal puhább, mint az ónbetüké, s a papir hátoldalán is megfigyelhető utóbbiaknál az erős átnyomás, előbbinél a síma felület.

A szabványos német nyelvű szöveg szerint a nagyszebeni szabó-céh igazolja, hogy *Perengas Laslo*, aki „Tornay in Gemer Comitatus” született,¹ 18 hónapig volt munkában. Az okmányt kelt 1808. július 25-én. A tornalji Perengás-fiú tehát hatalmas vándorlás után, Erdélyt megjárva került Rozsnyóra s akkor hozta magával a nagyszebeni igazoló okmányt, melyet a rozsnyói szabó-céhnel bemutatott.²

A városkép felső felét mennyei látomás-szerűen a felhőkön trónoló Úr dicsfénytől övezett alakja, két oldalt hárfázó királyok seregei, a négy evangélista jelképei s a felhők alatt lebegő két angyal díszítik. A baloldali angyal bőségszarút önt ki s zászlós harsonát fúj, a jobboldali címerpajzsot tart baljával, jobbával babérágat nyújt az Úr felé.

A városlátkép hitelességét a bennszülöttek, vagy a helyszínnel ismerősök hivatottak megállapítani. Számomra egyetlen támpontot a BORBÉLY ANDORTÓL³ közzétett két nagyszebeni városkép, illetőleg város-alaprajz nyújt. A látképhez hasonlítva szembeötlő, hogy míg a céhlevél fametszetén közepén három torony emelkedik, addig az 1733-as Haas-féle látképen csak kettő. Az is feltűnik, hogy a céhlevél fametszetű városképének bal- és jobb-szélén kiemelkedő két épület a Haas-féle látképen éppen ellentétesen: jobb- és bal-szélén áll, mintha tehát a látkép felvételének iránya ellenkező volna. Alátámasztaná ezt a feltevést az is, hogy a Lindemann-féle nagyszebeni alaprajzon a Citadella jobbszélről esik, fametszetünkön pedig valami ehhez hasonlót látunk a bal előtérben, de a két híddal is átívelt s az előteret a várostól elválasztó folyómeder valamennyi ábrázoláson egyértelemben fekszik, így hát legfeljebb olyasmint tételezhetünk fel, hogy a fametszet készítője elfeledte a dúcra a fordított képet (bal-jobb értelemben) átvinni s az eredeti rajzfekvést metszette ki, ami nyomtatásban természetesen tükörképet adott.

A város vízárka, sarokbástyái, tornyai s főbb épületei jól kiemelkednek, a többi szabványos, gépies tető-ismétlés, a közép- és előtér ábrázolásaiban is találunk ismétlődő elemeket (egymást átlósan metsző széles utak, parkok, stb.), melyek nem nagy rajzúságra engednek következtetni. Egy kocsis, négy gyalogos és egy lovas alakja élénkíti még a látképet, mely előadásmódjában meglehetősen primitív. Így feltételezhetjük, hogy a dúc jóval régebbi eredetű, mint maga a céhlevél dátuma, tehát már hosszú időn át használhatták. Egészen valószínű, hogy Nagyszebenben, vagy másutt Erdélyben, meglesznek az erre a kérdésre választ adó támpontok.

NYIRESI-TICHY KÁLMÁN

¹ Ez a *Tornay* csak a gömör- és kishonti *Tornalja* lehet.

² A céhlevél külzetén egy rávezetés: „Németh Szabó” — arról tájékoztat, hogy Perengas László a rozsnyói német-szabó céhhez állt be. Céh-irataink magyar-, német-, vékony- és szürszabókat különböztetnek meg.

³ Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból: EM. 1943:197 kk. és kny. Erdélyi Tudományos Füzetek 161. sz.

SZEMLE

ÚJ ERDÉLYI TUDOMÁNY

Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez

1.

Már negyedik éve, hogy Kolozsvárott, a mindjobban ránknehezedő háború mostoha körülményei között is, tudományos életünkben eddig nem tapasztalt gazdag anyagi eszközökkel és hatalmas apparátussal működik az Erdélyi Tudományos Intézet (ETI). Itt az ideje, hogy munkája eredményeit röviden áttekintsük, s róluk a tudományos életünk iránt érdeklődőket tájékoztassuk.

Mint ismeretes, Erdély északi részének felszabadulása után a hivatalos magyar művelődéspolitikai az eredeti tudományos kutatás érdekében nemcsak a régi erdélyi tudományos intézményeket, az egyetemet s az Erdélyi Múzeum-Egyesületet keltette új életre, hanem azokat egy új alapítással, az Erdélyi Tudományos Intézettel is meggyarapította. Akármennyire a magyarság családjának a megnövekedéséből származó öröm váltotta is ki ezt a cselekedetet, mégsem hirtelen gondolatból, ötletből született az. Tudományos életünkben az utóbbi évtizedben — ma már jól látszik mindez — forrongó törekvés indult meg, mely a tudományos kutatás területét az addiginál jóval szélesebbre akarta kiterjeszteni. E törekvés elindítója bizonyosan az a felismerés volt, hogy az eddigi módszerekkel, eszközökkel, felfogással nem képes a tudomány az emberi életnek — magyar tudományról lévén szó: a magyarság életének — olyan teljességét kikutatni és ábrázolni, amilyen az emberek megnövekedett érdeklődését kielégítené. Mi sem könnyebb, mint ezt megállapítani. Minden forrongásnak ugyanis minden időben ez volt az oka a tudományban. Nos, ha a szellemtudományokat vizsgáljuk — valamelyest ezekhez értünk s az alábbiakban is elsősorban ezekről lesz szó —, a forrongások előidézőit, kísérőjelenségeit is megállapíthatjuk: a nemzet életében valami rendkívüli változás történik, s e változás hatására mást, többet, igazabbat akar tudni magáról a nemzet. E más, több, igazabb tudást természetesen nem meríthetik a levegőből a tudósok; hogy szemük, lelkük megnyílják, addig ismeretlen, nem vizsgált források, adatok tömkelegét kell napvilágra hozniok. Az előbbieknél megfelelően — a rövidség kedvéért csupán újabbkori — tudományos életünkről megállapíthatjuk, hogy forrongásba (s ennek folytán gyarapodásra, fejlődésre) nemzetünk életének nagyjelentőségű változásai hozták: az intéger Magyarország helyreállítása s nemzeti életének megszervezése a török kor után; később pedig a modern Magyarország felépítése az uralkodóház s a magyarság többszázéves áldatlan küzdelmének véget vető 1867. évi kiegyezés után. Amabban a korban, a magyarság regenerálódásának idejében, történetíróink hallatlan szorgalommal kezdték el krónikáinknak, egyéb kútfőinknek s régi külföldi írók magyarokról szóló írásainak közzétételét; műveikkel az alapjait rakták le a magyarság érzelm-vezette, romantikus szemléletének, mely a 48-as reformkor íróiban s történészeiben virágzott ki teljes pompájában. Emebben pozitívista, majd az ebből lassan kifejlődő ú. n. szellemtörténeti módszerrel igyekeztek az összehalmozott adatok között rendet teremteni, további forrásközlésekkel múltunk adattárát teljesebbé tenni s életünket hűbb, igazabb módon, ha meleg szívvel is, de hidegebb fővel ábrázolni; a magyarság köztudatban élő képe önmagáról s nem-

zetéről még e kor tudományának a produktuma. Egy újabb tudományosság már a szemünk előtt, a mi esztendeinkben kelt életre. Az Erdélyi Tudományos Intézet megalapítása emez új tudomány előretörésének egyik jele.

A tudományos életünk legújabb forrongását előidéző okok közül legjelentősebb kétségtelenül a magyarság életének megváltozása volt a világháború végén. A magyarság ezeréves állama rendkívüli módon összezsugorodott ekkor, határain kívül hagyva népének mintegy negyedét. Az állammal együtt elvonultak népünk határain kívül maradt részei fölül a magyar állami szervek, intézmények is, az általuk képviselt anyagi erővel s jórészt az őket kitöltő értelmiségi réteggel is. A rendkívüli erőfeszítéssel, nemhogy az új állam támogatása nélkül, de nyomása ellenében létrehívott új magyar szervek s intézmények pedig részint nem elégítették ki a határokon túl maradt magyarság igényeit, részint semmiféle kapcsolatot nem teremthettek a magyarság megkisebbedett államának művelődési és gazdasági szerveivel. A magyarság így a szó legszorosabb értelmében több részre darabolódott. Azt természetesen a világ semmi hatalma nem érthette el, hogy tudatában is több részre darabolódjék. De hogy ez valóban így lett, ehhez önszemléletét lényegesen meg kellett változtatnia. Amennyire semmi oka nem volt arra soha addig történelme folyamán, hogy önmagát ne állama összefogó kereteiben s ne az állami méltóságok viselőinek, állami szerveinek, intézményeinek a tükrében lássa, annyira sürgető lett a világháború után, hogy kialakítson magáról egy államtól függetlenül, az államnál valami nagyobb, összetartóbb erőre tekintő szemléletet. S ezt csak úgy érthette el, ha a magyarság vizsgálataának módját olyképp szabta meg, hogy az minden magyarra kiterjedjen, tekintet nélkül állami hovátartozóságára.

E vizsgálati mód keresése közben meglátszott, hogy az addigi tudományosság, akármennyire teljességre törekedett is, a magyarság egészéről, tehát minden magyarról nem tudott képet adni. Igaz, hogy az ú. n. szellemtörténet az emberi szellem és munka számtalan megnyilvánulásának egybefogásával már olyan mértékben tájékoztatott a magyarságról, hogy annál szebbet, jobbat sokáig nem reméltünk. Ma már azonban jól tudjuk, hogy a lényegeset csak a társadalomban, vagy az emberi alkotásokban kiemelkedőről tudta megmondani, azokról, akik az emberi történelemben valami pozitív politikai, művelődési vagy gazdasági tettel vettek részt. Azokról a hatalmas tömegekről, melyek a sorsot, kultúrát intézők aránylag vékony rétege alatt öntudatlanul, jórészt tehetetlenül, s nagyobbára főleg vegetatív módon éltek, a történeti folyamatot azonban csak pusztá létükkel is — akár tudott dolog volt ez, akár nem — döntő módon befolyásolták, források hiányában, e tömegek életének megközelíthetlensége miatt, csak homályos, bizonytalan képet festett. Hogy őket is be lehessen vonni a tudományos vizsgálat körébe — adódott természetszerűleg e felismerés után a gondolat —, fel kell tárni a róluk szóló adatokat. Ez azonban nem történhet az eddigi adatkutatások módján. Sokkal nagyobbmértvű, szélesebb feladatok mutatkoztak meg csakhamar a kutatók előtt. A rendkívüli terjedelmű forrásokban — a munka megkönnyítése miatt — lehetetlen a válogatás; a magyarságról való kép szűkülne miatta, holott éppen a legteljesebb, a minden magyart egybefogó kép megkeresése lett az új cél. Egy történésznek nemcsak a királyi kancelláriák okleveleit s a diplomáciai iratokat kell tanulmányoznia, hanem a terjedelmes jobbágyösszeírásokat, provinciális, egyházi levelesládákat s még számtalan, eddig lényegtelennek tartott írásos emléket is; egy régésznek nemcsak fejedelmi sírokra s díszes aranyleletekre kell pályáznia, hanem a földbe temetett múlt minden nyomát értelmeznie kell, és így tovább, — hogy az élet, a magyarság élete, az elérhető legnagyobb teljességében álljon előttünk. E teljesség érdekében a tudomány olyan ágait is segítségül kell venni

— merült fel tovább szükségképpen a gondolat —, amelyekre ilyen értelemben eddig kevesen gondoltak; így pl. a nyelvészetet, hogy a földünkön valaha is volt emberek a természeti tárgyak, hegyek, folyók, falvak, dülők nevét megfelejtse, s ezzel az egyes népek részesedését lakóhelyünk kiformalásában megállapítsa; vagy pl. a geológiát, hogy a földrajzi tényezők rendkívül elhatározó jelentőségét az emberekre a legapróbb részleteiben felfedje; vagy a biológiát, vagy az antropológiát, és így tovább. Az is kiderült, hogy a magyarság nagy tömege életének igen sok részlete alig is hagyott nyomot történeti emlékekben. Szükségessé vált tehát, hogy a magyarság életének eme részleteit, elsősorban szellemi megnyilvánulásait, nyelvét, zenéjét, meséit, világképét, stb., de anyagi természetű dolgait is, a helyszínen tudományos adatgyűjtők figyeljék s örökítsék meg. A megsokasodott feladatok természetesen túlnőttek egyes kutatók erején és képességein. Önként következett ebből az a meggondolás, hogy a tudományos kutatókat — melyek eddig askétikus lelkű tudósok nagyarányú egyéni teljesítményeiből tevődtek össze —, tudományos intézetekbe kell terelni, melyekben nagyszámú szakkutató közös munkája tárja fel az új adatok beláthatatlan tömegét.

Miközben ilyen módon kialakultak a magyarság új tudományos vizsgálatának körvonalai, nevét is megkapta az új irány: hungarológiának (vagy magyarságtudománynak) kezdték nevezni, ugyanakkor, vagy még előbb felmerült a népiségtörténet is, az előbbin értve lassanként a magyarság teljességének inkább jelenkori, az utóbbin pedig a múltbeli vizsgálatát. Szellemi életünkben rendkívüli gazdagodást jelent az új irány: az eddigi tudományos eredményeket kiegészítve nagy mértékben tökéletesítheti magyarságismertünket. Az eddigi kutatásokat betetőző szellemtörténet megismertetett a magyarság tudatos tetteivel, alkotásaival, hőseivel, kimagasló egyéniségeivel, velük jellemezve egy-egy kort s a bennük mutatkozó uralkodó stílusjegyekbe, barokkba, felvilágosodásba, mint elhatároló keretekbe építve, magyarázva bele minden meglátott életmegnyilvánulást. Az új vizsgálati mód — mintegy a kutatás irányának megfordításával — megmutatja a tövet is, melyből a tettek s a hősök fakadtak, az erőt, melyre támaszkodtak, a lelket, melyből kivirágoztak. Hőst és tettet ily módon a korabeli élet áramlásába, funkcióiába beállítva, igazabb színben mutathatja meg őket s ezzel nagy mértékben finomabbá teheti a nemzet képét, jelentősen megnövelheti a magyarság öntudatát, s — végső fokon — döntő befolyást gyakorolhat sorsunk alakulására.

Ha ma már így össze tudjuk is foglalni a tudományos életünk utóbbi esztendőikben megindult változásának lényegét, ez még korántsem jelenti azt, hogy a változást első pillanattól kezdve mindenki így látta. A szellemtörténeti irány olyan szép és hatalmas művekkel ajándékozta meg tudományunkat, hogy jó ideig elbűvölten e műveken csüngtünk. A szellemtörténész epigonáradat is soká folyt le, vagy még tán le se folyt. Amikor pedig a továbbhaladás, a kutatóterület kiterjesztésének szükségessége már erősen mutatkozott s a népiségtörténet e szükséges haladás végrehajtására jelentkezett, magukat urbánusoknak, vagy szellemtörténészeknek nevező elfogult és korlátozott sznob tollforgatók, nem elégvén nem irodalmi életünkben a zavarkeltést az „urbánus“ és „népi“ magyar mondacsinált ellentétével, a leghalványabb sejtelemmel sem bírva tudományunk szükségszerű megváltozásáról, — az ú. n. népi irodalom mintájára állandóan támadták az új tudományosságot is, mint állítólagos „konjunkctúra-szülött“-et, nem tudván róla még a leglényegesebbet sem, hogy t. i. nem ellensége, hanem éppen kiegészítője, továbbfejlesztője az eddigi tudományosságnak. Nem mondható, hogy az arra hívatottak között is világosság uralkodott volna a kérdésben, sőt ádáz harcok keletkeztek, egy-egy vezéregyéniséghez kötve a szellem- és népiségtörténeti irányt, jobban s erőteljesebben figyelve a hárban a két személyt, mint magát az ügyet, a

tudományos vizsgálat finomítását, közelebbvívését örök céljához: az igazság megtalálásához. Ezeknek a tüneteknek lett a következménye az, hogy csak az újból kitört világháború első éveiben teremtette meg a művelődéspolitikánk — ahelyett, hogy fejlődésünk figyeléséről s az Európászerte kialakult intézeti kutatómunkáktól ösztönözve már évekkal azelőtt megtette volna — a magyarság összességét kutató tudományos intézeteket, így a Teleki Pál Tudományos Intézet kötelékébe tartozó Erdélyi Tudományos Intézetet is.¹

A fentebb elmondottakból megérthetni, hogy az alábbiakban nemesak az Erdélyi Tudományos Intézet eddigi munkájának eredményeiről számolunk be, hanem e munka tanulságait is próbáljuk megkeresni a hosszabb várakozás után hivatalos támogatást is megkapott magyarságtudománynak, a magyarság újmódú kutatásának hasznára.

2.

Elméletben, tervekben akármiféle intézetet gyönyörűen fel lehet építeni. De ha gyakorlati megvalósítására kerül a sor — különösen érvényes ez az Észak-Erdély felszabadulása után meglehetősen gyorsan felállított ETI-re — csak a meglévő erőkre lehet támaszkodni. Az természetesen a legelső kötelessége minden intézetnek, hogy munkája megindulása után számot vessen önmagával: munkája eredményességének érdekében milyen új erők nevelésére, igénybevitelére, milyen új munkaterületek bevonására van szüksége. Azaz minden intézet kezdeti összetétele és munkája a véletlen adottságból következik; későbbi működésének értéke vagy silánysága azonban az intézet körültekintésétől függ, érte tehát maga felelős.

Ami a meglévő erőket illeti, az 1940-ben megalakított ETI igen szerencsés volt. Élére TAMÁS LAJOSBAN olyan tudós került, aki származásánál, tudományos munkaterületénél, a magyar tudomány legkiválóbb műhelyeiben szerzett magas képzettségénél fogva egyaránt arra rendeltetett, hogy egy Erdélyben felállított tudományos intézet működését elindítsa. Az a széleságazatú, nagykeretű munka, mely az ETI kezdeti éveiben kibontakozott, a következő esztendőék tennivalóit megmutatja s melyet az alábbiakban áttekinteni próbálunk, sokat köszönhet az ő széles látókörének, igazgatói erényeinek.

Körültekintése folytán, mindjárt a kezdet kezdetén, igen helyesen, a problémákat szinte maguk bőrén tapasztalt, élményektől serkentett erdélyiek kerültek melléje munkatársakul, a szakjukban akkoriban talán jártasabb, de kevesebb élményű, kisebb lendületű, nem erdélyi céhbéliek helyett. Tudnivaló ugyanis, hogy az erdélyi magyarság kisebbségi életének utolsó esztendeiben, a rendkívül mostoha és zaklatott körülmények között is akadtak néhányan — nem tekintve az EME lassú, átvészelő munkáját —, akik a kisebbségi magyarság tudományos vizsgálatát elkezdték. Ezt nem teheték másképpen, mint ahogy a csonkaországban még csak vitákon, vesze-

¹ Az 1941. őszén megboldoguit Teleki Pál emlékére alapított Teleki Pál Tudományos Intézetnek három tagintézete van: a pesti Államtudományi, Történettudományi és a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet. Az utóbbinak a feladata látszik a leghatalmasabbnak. Részint azért, mert Erdély magyar kutatása a román megszállás alatt szinte teljesen lehetetlen volt, s így e téren igen sok a pótolni való (vö. Szabó T. Attila, *Az erdélyi tudománypolitika kérdéséhez: Hítel 1940—41: 183—9*), részint pedig, mert az Erdélyi Tudományos Intézetnek az ország egy kisebb területén, Erdélyben, ugyanaz a mindenirányú kutatást végző, irányító, összegező szerep jutott, mint amit Magyarországon egész területén a három tagintézettel dolgozó Teleki Pál Tudományos Intézet akar keresztülvinni. Az ETI megalakulásának körülményeire egyébként l. Tamás Lajos-nak, az intézet igazgatójának ismertetését: *Az Erdélyi Tudományos Intézet*, Kny. az ETI „Erdély magyar egyeteme” című kiadványából, Bp., 1942. 10 l.

kedéseken keresztül tervezték: minden magyarra kiterjedő figyelemmel, hiszen ez a kisebbségi életnek elemi követelménye volt. Különösen a társadalomvizsgálók keltették fel a figyelmet — bizonyosan munkájuk érezhetően időszerű jellege miatt is —, legfőképp azonban a néprnyelvészek. Hogy a csonkaország is elkezdhesse a néprnyelvi vizsgálatokat, ehhez éppenséggel Erdélyből kellett kutatót hívnia, CsÜRY BÁLINTOT, aki több mint két évtizeden át a 30-as évekig kolozsvári tanársága ideje alatt gyűjtötte a magyar néprnyelvkutatás szempontjából korszakalkotó művének, »Szamossháti Szótár«-ának zömét, s lopva nyelvészeti alapismeretekre tanított néhány egyetemi hallgatót. Munkájának lassan, csak Erdélyből való távozása után, meglett az eredménye: a harmincas évek végén egyik tanítványa körül kialakult egy kis nyelvészgárda, mely ha a hatósági zaklatások miatt nem mutathatót is fel olyan teljesítményeket, amilyenekre képes lett volna, — az uralomváltozást s az ETI megalakulását nagy munkakedvvel s elég terjedelmes össze- gyűjtött anyaggal érte meg. Ahhoz már nem sok munka kellett, hogy ebből az anyagból kész dolgozatokat, sőt monográfiákat lehessen rövid idő alatt kiadásra készen összeállítani. Ezekkel a régóta készülő monográfiákkal kiadványainak sorozatát indíthatta meg az ETI,² a dolgozatokkal pedig, rögtön működésének megindulása után egyenrangú társként csatlakozhatott az ország egyetlen néprnyelvkutató intézetéhez, a debrecenihez (alapítója, CsÜRY BÁLINT érthető módon, a lehetőség szerint addig is őrizte a kapcsolatokat az erdélyiekkel); ezzel azóta karöltve adja ki néprnyelvkutatásunk egyetlen orgánumát, a „Magyar Néprnyelv“ című évkönyvet.³ Két szempontból is szimbólikus jelentőségűnek tartjuk az ETI-nek ezt a kezdeti tevékenységét. Hogy első kiadványai között adott helyet a kisebbségi sors nyomásában is tudományosan dolgozó kutatók munkáinak, sőt értük egy évkönyv kiadásának fele-, sőt háromnegyed terhét is vállalta, ezzel a magyarság háláját róttá le e kutatók iránt. Azzal pedig, hogy már régebben készülő s munkatervébe jól beleillő műveket jelentetett meg az elsők között, ezzel tudományos életünk fentebb vázolt változásának helyes látásáról tett bizonyosságot: tudatában van annak, hogy megindult már a magyarság szélesebb területű kutatása s ennek a munkának akar Erdélyben az élére állni.

Ha a kisebbségi magyar élet s társadalom vizsgálói nem várták is, miként a nyelvészek, kész művekkel az ETI megalakulását (hiszen általánosabb érdeklődést kiváltó írásaikat rögtön megjelentették még a kisebbségi folyóiratok, könyvkiadók), tárgyukban benneéltek s friss emlékeik hatása alatt, meg a megszállás dokumentumai összegyűjtésének s feldolgozásának szükségéből, rögtön nekiláttak az 1918-tól 1940-ig terjedő korszak okmánytárának összeállításához. E hatalmas méretű s még bizonyosan sokáig tartó munka közben azok, akik közülük helyet kaptak az ETI-ben, egy-egy részletkérdést is csakhamar feldolgoztak. A nyelvészek néhány dolgozata mellett a kisebbségi életnek ezek a — főleg gazdasági — részletkérdései szerepelnek az ETI első, 1940/41. évi évkönyvében, mutatva, hogy miként indult el, nőtt ki az intézet munkája az erdélyi magyarság kisebbségi kérdéseiből. Az egyik lelkes tanulmány azt vizsgálta meg, hogy a szövetségi gondolat, mely a szé- kely kalákákban, közbirtokosságokban, vagy az 1825-ben alakult kolozsvári

² Az egyik ilyen monográfia Szabó T. Attila másfélévtizedes kalotaszegi helynévgyűjtésének első része, adattára (*Kalotaszeg helynevei*. I. Adatok. Kvár, 1942. XVIII. 501 l.). A másik Árvay József, *A barodasági hétfalu helynevei*. Kvár, 1943. 247 l., egy 1937-ben elkezdett helynévgyűjtő munkának, — sajnos, a politikai körülmények miatt csonka — publikálása, értékes történeti bevezetéssel.

³ Az ETI társulása óta az évkönyv III. és IV. kötete jelent meg. Benne a régi kutatók neve mellett állandóan újabb és újabb nevek tűnnek fel, bizonyítva, hogy az erdélyi néprnyelvkutató-gárda létszáma folyton növekedésben van.

Gondoskodó Társaságban igen szép erdélyi múltra tekint vissza, milyen szívós erővel küzdött az erdélyi magyarság anyagi javainak a megőrzéséért és gyarapításáért a megszállás alatt.⁴ Egy másik értekezés, nagy segédlettel óriási méretű forrásanyagot dolgozva fel, az erdélyi magyarság anyagi helyzetét rendkívül súlyosan érintő román földbirtokreformot ismertette⁵ s alapos okfejtéssel mutatott rá, hogy a törvény szociális színezete milyen nagy ellentétben áll elfogult román szempontú végrehajtásával. Ez az ellentét a legkisebb részletekre, az egyes falvak adataihoz lemenő mai napig is tartó kutatásban mind súlyosabban mutatkozik meg. Az előbbihez hasonló ellentétet a román nemzetiségi törvények s ezeknek nemhogy végrehajtása, hanem parlamenti szereplése között az intézet beosztott jogásza, NAGY LAJOS vizsgálta meg publikálás előtt álló munkájában. Történészek is hozzájárultak a kisebbségi élet körülményeinek tisztázódásához. Egyikük a székelyeket elrománosítani akaró törekvéseknek történetét írta meg,⁶ BÍRÓ VENCSEL professzor pedig az erdélyi magyarság egyik vezetőjének, Mailáth püspöknek a küzdelmét a román szenátussal.⁷

A fenti munkák alapján fel lehet állítanunk mostmár az erdélyi magyarság kisebbségi életének mérlegét. Az események, melyekhez eddig keserű élmények, vagy érzelmi megítélések fűződtek, jelentős hányadukban konkrét adatokkal, számsorokkal megvilágítva állanak előttünk. Meg kell belőlük állapítanunk, hogy a románok rendkívüli ügyességgel és módszerességgel végezték Erdély románosítását. Nem sokszor naív, sovíniszta retorikájukra gondolunk, vagy olesó lélekviszárásokra, amelyeket az „elszékelyesített“ Székelyföldön végeztek, s amely ma már igen kompromittáló túlkapasokra egyáltalán nem lett volna szükségük a lényeges tettek: a⁸ románság anyagi fölényének hatalmi úton való megszerzése mellett. Mert a magyarság fölötti anyagi fölény megszerzése volt a leglényegesebb, legmaradandóbb román tett: a lelkeket csak ideig-óráig tudták kísértésbe hozni — az „Astra“ székelyföldi román templomai kongó ürességgel várják, hogy a gaz felferje őket —, de a földreformjuk, mely 3.182.498 hold erdélyi földet sajátított ki (VENCSEL, i. m. 356.), Észak-Erdélyben 86.1%-ban magyar birtokosoktól (uo. 361.), viszont e földeknek, a nemzetiségi arányszámot figyelemre se méltatva, csak 14.8%-át juttatta a magyarságnak s 78.1%-át a románságnak (uo. 365.), ma, a magyar uralom visszatérte alatt is, érvényben van, visszacsinálhatatlan. E megrablásunk, mely felér némely nevezetes XVII vagy XVIII. századi erdélyi pestis, vagy tatárbetörés magyarságirtó hatásával, huszonkét évre állandósítva, — egy keserű tanulságot rejt magában, sajnos, hogy Erdélyben már nem a cselekvésnek módját megszabó tanulságot is. Ha az 1916. évi erdélyi birtokmegosztást nézzük, a 100 holdon aluli törpe- és kisbirtok-kategóriában csak 24.8%-kal volt képviselve a magyarság s 66.2%-kal, tehát számarányánál jóval magasabban, a románság (uo. 347.). Azt jelenti ez röviden, hogy kedvezőbb birtokviszonyok között élt már a magyar uralom alatt is a román paraszt a magyarnál. Érthető következménye volt ez annak, hogy 1848-tól, a jobbágyság eltörlésétől kezdve, részint komolyan gondolva az egyenlőséget, részint tehetetlenül engedve a magyar föld nagymértékű román

⁴ Nagy Zoltán: *Az erdélyi magyar szövetkezetek a visszatéréskor*: ETI évk. 1940—41: 159—220, térképpel és kny.

⁵ Venczel József: *Az erdélyi román földbirtokreform*. Uo. 309—465 és kny.

⁶ I. Tóth Zoltán: *Az „Astra“ románosító tevékenysége a Székelyföldön*. Uo. 251—308. vö. még EM-beli tanulmányait Iorga-nak s egyéb románoknak a székelyek „románságáról“ vallott felfogásáról: 1941: 265—81; 1942: 530—58 és külön is az ErdTudFüz. 132. és 145. számában.

⁷ Bíró Vencsel: *Gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök a román szenátusban*. Uo. 1—23 és kny.

kézre jutását, olyan helyzet teremtődött, mint ha Erdélyben — VENCZEL szellemes megállapítása szerint — „földreformot hajtottak volna végre, mégpedig román érdekű földreformot“ (uo. 352.). Hogy tudta akkor mégis megvalósítani a magyarságot a román földbirtokreform? Főleg a magyar közép- és nagybirtok kisajátításával. 1916-ban, Erdélyben, a középbirtokok (100-tól 1000 holdig) 81.2%-a, a nagybirtokok (1000 holdon felül) 93.7%-a volt magyar kézen, míg ugyanezek csak 13.7%, illetőleg 4.8%-ban román tulajdonban (uo. 347.). A román terjeszkedés útjában álló kisbirtokok mellett elsősorban ezeket a birtokokat sajátították ki a románok a szociális igazságosság nevében s ennek folytán a román nép további megerősödésére szolgált az a magyar föld, melyet ugyancsak a szociális igazságosság nevében mimagunk jóval nagyobb mértékben juttathattunk volna a magunk fajtájának. A tanulság, ebből az (s ez népünk történetének sok más vonatkozásában is jól látszik), hogy mihielyt egy korabeli modern s feltétlenül érvényességre jutó gondolatot, ez esetben a szociális gondolatot, nem a magyarság valósít meg legelőször a Kárpát-medencében, ez a mulasztás népi állományunkat, anyagi és ezzel szellemi javainkat, azaz a magyarság egészét mérhetetlenül pusztítja. E tanulság annál is igazabb, mert az intézet egyik tanárának munkája egy másik — hál Istennek ellentétes — oldaláról is igazolja. Arról t. i., hogyha a magyarság valósít meg a legerőteljesebben egy modern gondolatot, akkor az a gondolat feltétlenül a magyarság előnyére szolgál. Egy látszólag nem nagy kiterjedésű dologról, a szövetkezetekről van szó, melyek azonban a kisebbségi időben megmutatták, hogy milyen fontos segítő eszközei a magyarságnak. Azokról a vázlatokról, statisztikákról, térképekről pedig, melyeket a szövetkezetek alapos ismerője készít (évekkel ezelőtt álmodni sem mertük, hogy gyakorlati életünk irányítására egy ilyen gazdasági ág elméleti kutatója helyet kaphat Magyarországon egy magyarság életét kutató tudományos intézetben), — nem kevesebbet olvashatunk le, minthogy a magyarság erdélyi anyagi fölényének lassú, fokozatos visszahódításában a legnagyobb szerep a modern közösségek életében mind jelentősebbé váló szövetkezeteknek juthat.⁸

3.

Ha végére akarunk járni azoknak a műveknek, melyeket nem közvetlenül az ETI teremtett meg, hanem — miként az előbbieket — közvetve, csupán pusztá megalakulása hívott életre, még meglehetősen nagyszámú munkát kell áttekintenünk. Úgy kell elképzelnünk, hogy az ETI, megszületésekor, mint nagy mágneses erő jelentkezett tudományos életünkben. Ez az erő szorosan magához kötötte — érthetően — az intézet tanárait, akik — köznapian szólva — az intézetben a kenyerüket keresik, s akikkel tervszerű, céltudatos tudományos munka indulhatott meg. S bár előadásokkal, tanulmányokkal más helyet is fel-feltűnnek, így különösen az ETI majd „félhivatalos“ orgánumának is tekinthető »Erdélyi Múzeum«-ban, a »Hitel«-ben, a »Kolozsvári Szemlé«-ben, — munkálkodásuk java az intézet kebelében folyik, dolgozataik nagy része az intézet kiadásában lát napvilágot, ők adják meg tehát az ETI színét,

⁸ Nagy Zoltán szövetkezeti munkálataiból — a fentebb idézett mellett — publikálásra került még a magyarokon kívül a szász s román szövetkezeti hálózat térképe (a három összesítve is), azonkívül a fogyasztási s hitelszövetkezeteké. Térkép készült az iskolaszövetkezetekről is, melyek már az iskolában megszerettetik a szövetkezeti eszmét, s így az utánpótlást nevelik a szövetkezetek részére. A szövetkezetek megyénkénti térképre vázolója — mely munka nagyjából szintén elkészült — nemcsak a legaprólékosabb adat-részletezést szolgálja, hanem a szervezésnek is irányt mutat: hol lehet s hol kell szövetkezetet létesíteni a magyarság erősítésére.

Jellegét s velük külön fejezetben, hosszasan kell foglalkoznunk. Rajtuk kívül mintegy tíz egyetemi tanár került kapcsolatba az intézettel, intézeti taggá minősítő kinevezése révén. Rájuk már kevésbé hatott az ETI mágnese ereje, nagyobb részük — úgy tetszik — az intézet munkájában semmi részt nem vállalt. Ez annak a jele lehet, hogy az ETI s az egyetem viszonya általában rendezetlen, s így tisztázásra, megoldásra vár. Az intézeti s egyetemi tanárokon kívül alakult az ETI körül egy harmadik csoport is, mely ugyan semmi hivatalos kapcsolatba nem került vele, de erdélyi tárgyú munkáival — melyeket az ETI megalakulásának vonzó hatására, olykor magának az ETI-nek a kérésére, kezdett el, vagy sietett befejezni — csakhamar jelentkezett az intézetben. Az ETI eddigi kiadványai között szép számmal foglalnak helyet ennek a külső csoportnak csupán közvetve, az ETI pusztá megteremtésével létrehívott művei, velük az ETI valóságos könyvkiadói tevékenységet folytat. Mik lehetnek közöttük az intézet válogatási szempontjai a feltétlen megbízhatóságon kívül? Úgy gondoljuk, hogy a következők: 1. Bár egy bizonyos telítettség-érzés is segített tudományos életünk utóbbi időben végbement s fentebb vázolt forrongásának kiváltásában, azaz annak az érzése, hogy az eddigi szempontok szerint minden lényeges forrásmű ki van adva s minden forrás megmagyarázva, értékelve, — mégis maradtak természetesen hiányok s elvégeztelen munkák. Ha ezek pótlására jelentkeznek egy-egy értékesebb mű, meg kell ragadni az alkalmat, hogy vele életünk adattárát teljesebbé lehessen tenni. Az intézet ezenfelül még tudományos életünk folytonosságát is dokumentálhatja egy-egy ilyen művel, mely csupán véletlenül, feldogozója, kutatója hiányában nem jelent meg — mondjuk harminc évvel ezelőtt. 2. Magától értetődik, hogy minden olyan művet, mely a magyarság egészének múlt vagy jelenbeli állapota, újfajta kutatása szempontjából fontos s ennél fogva közelebbi, vagy távolabbi terveibe beletartozik, örömmel ki kell adnia az ETI-nek, hogy ezáltal csökkentse azt a hatalmas mennyiségi munkát, mely az új feladatokkal tagjaira vár.

Ha e szempontok szerint vizsgáljuk az ETI nem tagjaitól származó kiadványait, szemünkbe ötlük, hogy érdekes módon, főleg az első szemponttal megokolható művek szerepelnek közöttük. Mintegy szimbólumul emeljük ki közülük az Apor-kódex hasonmás-kiadását,⁹ mely a legkézzelfoghatóbban mutatja, hogy tulajdonképpen eddigi forrásanyagunk tökéletesebbé tételét, hiányainak kiegészítését szolgálják ezek a kiadványok. Az Apor-kódex, betűhív kiadása után most már hasonmás-kiadásával elérte azt a legkövetkezőbb fokot, melyre egy írásmű közzététele eljuthat: azonfelül, hogy a kutatók, de kultúránk kedvelői is, olyan biztonságos érzéssel vehetik kezükbe, ahogy ezt az eredetivel tennék, a hasonmás többszáz példányban való megjelenésével, s ami ezzel egyet jelent, az eredeti megsokszorozásával művelődésünknek ez az értékes dokumentuma egyszer s mindenkorra biztosítva van a pusztulás ellen. — A forrás-jellegű kiadványok közül első helyre mind terjedelme, mind jelentősége, mind kiállítása miatt BALOGH JOLÁN hatalmas művét kell tennünk, mely művészettörténeti kutatásunk egyik elhanyagolt területéről, az erdélyi renaissance-ról kezdte el művészettörténetünkben páratlan anyagközlését, fölületes biztosságú magyarázatát, értékelését.¹⁰ E műre az alábbiakban, más vonatkozásban még visszatérünk. Hasonlóan hatalmas műnek ígérkezik VERESS ENDRE sajtó alatt lévő kétkötetes anyaga Báthory Istvának, a keleteurópai történet nagy alakjának levelezéséből.¹¹ A XVI. század

⁹ *Apor-kódex*. Codices Hungarici II. Bevezetéssel ellátta és hasonmásban közléteszi Szabó Dénes. Kvár 1943. XX + 230 l.

¹⁰ Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*. I. köt. (1460—1541) Kvár 1943. 408 l, 281 kép.

¹¹ E mű közben szintén megjelent: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király

végéről egy más természetű művet is megjelentetett az ETI »Monumenta Transsilvanica« című sorozatának első köteteként: egy orvosi könyvet, mely százada népi és tudományos hiedelmeinek, az ember testi állapotának, betegségeinek, a gyógyító iroknak, orvosságoknak, füveknek, egy érdekes, átszellemesített anyagi világának páratlanul bő tára.¹² Sajnos, a kiadója erősen vitatható módú betűhív kiadásával szinte olvashatatlaná tette, pedig a XVI. század világméretű való tájékozódáshoz nem kevésbé fontos volna ezt a művet, mint mondjuk Báthory leveleit olvasgatni. A példa világosan mutatja, hogy milyen káros a múltnak egy hatalmas részletét felvillantó forráshoz csak egy szemponttal közeledni (ez esetben orthographiai-nyelvtörténeti szemponttal), s ezzel a forrás minden más színét, tartalmát elhomályosítani. Mind halaszthatatlanabb tehát, hogy az újkori források közlésének régen vajudó kérdésében végre valamilyen kielégítő, s lehetőleg minden tudományszakot kielégítő megoldás jöjjön létre — akármilyen áthidalhatatlannak látszó elvi ellentétek vannak is az egyes vélemények között.¹³ Annak az elemi követelménynek természetesen, hogy a forrás minden sajátosságát a legpontosabban vissza kell adni, nem szabad megváltoztatnia, ha nem is értünk egyet ennek olyan túlságbevívésével, melyet VARJAS BÉLA egy másik kiadásában, Enyedi György széphistóriája két érdekes változatának publikálásában követ el, s melynek rendszeressé tétele sok tudományos nagyképűségre adna alkalmat.¹⁴ — Hogy egyébként az ETI-nek az erdélyi múlt emlékeit feltáró munkája milyen szélesre tervezett s ezzel milyen nagy mértékben kap-

levelezése. I—II. Hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja *Veress Endre*. Az ETI „Monumenta Transsilvanica“ című sorozata, Kvár 1944. XXVI + 386 és X + 390 l. A két kötet futó áttekintése után mégjobban megerősödünk abban a nézetben, hogy az újkori források közlésének módját mihamarább véglegesen tisztázni kell; erről alább bővebben szólunk.

¹² XVI. századi magyar orvosi könyv. Bevezetéssel ellátva közlésezi *Varjas Béla*. Kvár 1943. XXIV + 656 l.

¹³ Érdekesnek tartjuk megemlíteni, hogy népnyelvi szövegek fonetikus lejegyzésére oly egyszerű írásmódban állapodtak meg a nyelvészek, hogy alig tér el az a mai közhasználatú helyesírástól. Ha pedig hangzás szempontjából is rendkívül fontos szövegek lejegyzését modern helyesírásunknál alig nehezebb jelrendszerrel nem tartja eretnkségnek, sőt előírja a tudomány, szinte érthetetlennek tűnik fel, hogy az újkori forrásanyagot — melyben alig is merül fel hangzási probléma — az eredeti kéziratnak a legnagyobbakertebb módon való utánzásával akarjuk napvilágra hozni. Ez a szándék — melynek csak a helyesírás-történész örülhet — egyébként azért is túlzott, mert hiányosan felszerelt nyomdáink nem tudják végrehajtani: tökéletlen 6-os és 9-es számjegyeik bizonyos s betűk, vagy 2-es számjegyeik bizonyos r betűk helyén, próbálva utánozni a régi írást, — enyhén szólva — nevetségesek.

¹⁴ *Enyedi György Gismunda és Giscardus széphistóriája*. Bevezetéssel ellátta és közlésezi: *Varjas Béla*. Kvár, 1942. 81 l. — A széphistória egyik eredetijében az ö és ü hang jelét úgy szedték, hogy az ö illetőleg ü kupos ékezetének csúcsát lemetsztették. De ez a művelet nem sikerült mindig jól, lemetszetenek is keveredtek a lemetszettek közé s ezért az ö és ü hangok jelölésére előfordulnak az ö és ü mellett ó és ú betűk is. *Varjas* — feleslegesen — egyszer ö-, ü-t, másszor ó-, ú-t közölt, aszerint, hogy az eredetiben mit talált. Megértenők ezt az eljárást, ha rejtély maradt volna előtte az ö és ü viszonya az ö-, ü-höz s így feltételezhette volna, hogy a kétféle jelzés mögött mondjuk kétféle hangzás lapang. De maga deríti fel a kétféle jel előfordulásának okát, t. i. a nyomdatechnika tökéletlenségét. Mire való akkor ezt a tökéletlenséget kínos pontossággal mindig feltüntetni? Nem gondolhatjuk, hogy a tudomány előtt annyira világosan fog állni egyszer minden, hogy olyan haszontalan kutatásokra pazarolja majd erejét, mint pl. egy XVI. századbéli nyomdász figyelmének fáradaása, vgy vésőjének tévesztése. Mert csak ilyen témájú kutatás számára volna hasznos *Varjas* kiadási módja, — illetőleg még ilyen számára sem, mert aki erre volna kíváncsi, az nem bízna meg *Varjas* szemében, hanem újra elővenné az eredetit.

csolódik a múlt hagyományaihoz, ezt a legékebben az bizonyítja, hogy a fenti történeti, nyelvi és irodalmi emlékeken kívül jogtörténeti emlékek kiadására is vállalkozik.¹⁵ Ezzel egy olyan régi hagyományt folytat, melyet még FRÁTER GYÖRGY indított el a »Várad Regestrom« kiadásával. — A fenti forrásgyarapító művekhez — az új magyarságkutatás szempontjaival — csatlakozik s egyszersmind az erdélyi népiségtörténeti kutatást jelentősen fellendíti JAKÓ ZSIGMOND megjelenés előtt álló forrásközlése a gyalui urbáriumokról. Ez a munka már az intézet szorosabb tennivalói közé tartozik, úgyszintén PATAKI JÓZSEF és SZÉKELY ZOLTÁN két részlettanulmánya is,¹⁶ s így róluk külön lesz szó. Kevesebb kapcsolatot érzünk már az intézet feladata s a »Székely lovak« című tanulmány¹⁷ között. A Torma Zsófia-gyűjtemény¹⁸ kiadása, mely már a századfordulótól kezdve készült, tulajdonképpen nem az ETI, hanem az EME feladata lett volna. A Beszterce-vidéki szász növény-névmonográfia¹⁹ kiadása meg a szász Siebenbürgischer Landesverein kiadási gondoljai egyrészenek az átvállalása volt. A magyar-szász viszony vizsgálatába — mely szintén célja az intézetnek — csak annyiban tartozik, amennyiben minden erdélyi szász kérdés kapcsolatba hozható az erdélyi magyarsággal.

A fenti műveknek nemesak tárgyáról, hanem szerzőiről is megfigyelhető egy fontos dolog: majd mindannyian tudomány-művelő szerveink, egyetemek, múzeumok s egyéb intézetek kötelékeibe tartoznak s műveik elsősorban annak a szokásnak alapján jelentek meg az ETI köntösében, mely szerint más intézetekben készült munka kiadását is vállalni szokta egy-egy intézet, ha a munka tárgya egybeesik kutatóterületével, ez esetben Erdélylyel. Ha ezt a megfigyelést hozzákapsoljuk az előbbihez, hogy t. i. a külső kutatók művei közül kevés tartozik az új magyarságtudományba, vagy népiségtörténetbe s így az ETI szoros munkatervébe, az ETI-nek egy meglehetősen fontos tudománypolitikai feladata mutatkozik meg az ember előtt. Mint az élet számtalan más területén, így a tudományban is nagyfokú specializálódás vehető észre: hovatovább csak azok foglalkoznak tudománnyal, akiknek ezt hivatalos beosztás, egy szakterület életpályául tűzte ki. Az ilyen irányú haladást a legjobban talán azzerrel mérhetjük le, hogy a tudományos könyveket szinte egyáltalán nem vásárolják (e téren tudtommal az ETI-nek is szomorú tapasztalatai vannak). Igaz, hogy a specializálódás s a tudományos munka elhatárolódása tisztán céhbeliekre, bizonyos mértékig szükséges és érthető folyamat. De van-e, aki nem érzi ezzel ugyanakkor szellemi horizontunk szűkülését, az egyéni szellemi sokszínűség halványulását? Nem kell a régi polihistorokra gondolnunk, akikben a világ dolgai összességükben, valami egységes benyomásban éltek, hogy ezt belássuk. Elég, ha csak például egy század előtti szellemi életünk keresztmetszetét, mely mondjuk Kazinczy, vagy az ETI kiadásában nemsokára megjelenő Arankának kiterjedt levelezésében mutatkozik, hasonlítjuk össze a maival: mintha csökkent volna a lelkek fogé-

¹⁵ Erdélyi perjogi emlékek. *Idea processorum 1776. Id. Szász Károly perjogi előadásai.* Bevezetéssel ellátta és közléteszi Bónis György. Kvár, 1942. XXIV + 157 l. A jogtörténeti emlékek kiadásának erdélyi hagyományáról uő. uo. XXII.

¹⁶ Székely Zoltán, *A komollói erődített római tábor.* Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1942. évi ásatásáról. Kvár, 1943. 35 l. és XIV tábla (az ETI-nek a Székely Nemzeti Múzeummal közös kiadása). — Pataki József, *Anjou királyainak és a két román vajdaság.* Kvár, 1944. 138 l. (az ETI e kiadványát az EME támogatta).

¹⁷ Hankó Béla, *Székely lovak.* Kvár, 1943. 51 l. és VIII tábla.

¹⁸ Roska Márton, *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem-és régiségtárában.* Kvár, 1941. 350 l. 38 kép, 151 tábla.

¹⁹ Krauss Friedrich, *Nösnerländische Pflanzennamen.* Ein Beitrag zum Wortschatz der Siebenbürger Sachsen. Kvár, 1943. XVI + 384 l.

konysága, a kenyérkeresetté vált tudományos működésben, ha a szakszerűség több is, mintha nem lenne mindig annyi lelkesség, lendület s fantázia, mint akkor, amikor a tudomány főleg kedvtelés, passzió dolga volt.

Az ETI-nek módjában áll, hogy ezen valamelyest segítsen. A tudományt az utóbbi évtizedekben körülvevő bűvkör ma alászállandóban van: hogy a tudomány, vizsgálatának tárgyát egy egész kollektívum minden egyes életmegnyilvánulására kiterjesztette, az élettelen adatok mögött azok funkcionális, életbeli szerepét vizsgálja, jobban az emberek közelségébe került. Tömerdek feladatának elvégzése közül nem egy meglehetősen könnyű, nehéz tudományos grádusok megvívásával szerzett különleges szakműveltség nem kell hozzá. Sok esetben a maga korlátain túl nem látó szakműveltség éppenséggel hátrányos s előfordulhat, hogy az egyetemen szerzett általános tájékozottsággal könnyebben és szélesebb területet látva tud eligazodni egy tehetséges, látó ember, mint egy túlon túl szakférfi, akinek egyébként nem egy új szakban a módszer s a szakismeretek még nem is állanak rendelkezésére, mert most — munka közben — vannak kialakulóban. Mindez megengedi nagyobb számban alkalmazható munkaerő bekapcsolását a kutatásokba. Ezt a lehetőséget két szempontból is jelentősnek tartjuk. Először is több energiát lehet abba az irtatlan mennyiségű munkába állítani, mely a magyar közönség életének mindenirányú feltáráásával jár s melyhez még — mint a fenti szemle mutatja — alig is járultak hozzá intézetek kívüli kutatók. Másodszor egészségesebbé lehet tenni a kiválasztást s ezzel eredményesebbé a munkát. Jól tudjuk: a társadalmi fejlődés lehetetlenné tette, hogy — mint száz év előtt — földbirtokaiból gondtalanul élő nemesurak, táblabírák módján önkéntes kedvtelésből lehessen ma már tudománnyal foglalkozni. De nem vagyunk azon a nézeteken sem, hogy a tudományos munka egyedüli lehetőségét és örömét valamely tudományos intézménybe tartozás adhatja meg, sőt az intézeti kollektív munkát — ha igazán ez folyik — nem egyszer kegyetlennek, lélekölőnek, örömnélkülinek tartjuk. De mivel napjainkban mindjobban az intézetekbe terelődik a tudományos munka — amelyre természetesen nemesek annyi ember hajlamos, amennyit az élet oda juttatott —, részint igen sok a működési teret nem kapott torzó, különösen a tanári pályán, részint pedig nagy tülekedés folyik a —hangsúlyozzuk, nem egyedüli örömet adó — tudományos állásokért, melyből, éppen a mi közéletünkben, sokszor kerül ki győztesen inkább a jobb tülekedő, mint a jobb képességű. Ha az ETI célul tűzi ki, hogy az eddiginél nagyobb számban serkent tudományos intézményekbe nem tartozó, más elfoglaltságuk mellett is kedvvel és tehetséggel dolgozó erőket munkára (amit egyelőre, a rendelkezésére álló anyagi eszközök mérete szerint főleg egyetemi hallgatókkal tesz) s ezek megfelelő műveit ki is adja, sok elalvásra kárhozott energiát hozhat működésbe s pezsgőbbé teheti maga körül azt a szellemi környezetet, melytől nemesek munkája méltánylását, eredményeinek, azaz egy átfogóbb, igazabb magyar szemléletnek elterjesztését várhatja, hanem munkatársi, tag-keretének kiegészülését, utánpótlását is.

4.

Az eddig felhozott tanulmányok, művek még nem tekinthetők az ETI jellegzetes munkálatainak. Mint már utaltunk rá, részben készen kapott problémák régebben elkezdett, vagy frissiben kínálkozó feldolgozásai ezek, részben pedig külső kutatóknak egy elég tágasan megszabott keretbe illő munkái, jórészt az ETI-nek nem is csak saját, hanem más intézményekkel közös vállalkozásai, — s így meglehetősen heterogén képet mutatnak. Nyilvánvaló, hogy az ETI igazi munkájának homogénebbnek kell lennie, az erdélyi ma-

gyarság népi kérdéseinek kutatását, főcélját, tervszerűen, egységesen kell végrehajtania.

Ennek a célnak érdekében kebelébe tartozó tagjait II szakosztályba sorolta, hogy azok az erdélyi élet teljességét különböző oldalakról vegyék vizsgálat alá s összehordják a színeit, részleteit annak az összesítő képnek, mely ennek a munkának végső eredménye lesz. Már majdnem mindegyik szakosztály a nyilvánosság elé lépett valamilyen munkával. Egy rövid áttekintés e munkákról megmutatja, hogy mi módon, mely irányokból közelít az intézet egyetlen, de mindent felölelő tárgyhoz, az erdélyi magyar néphez.

Első helyen, mind az időrendi haladás, mind elért eredményei miatt, a régészeti osztályt kell említenünk. A román megszállás alatt a meghúzó magyar tudományok közül legjobban még a régészet működhetett. Ennek lett a következménye, hogy az erdélyi földre temetett múlt sok részlete olyan munkálatokban látott napvilágot, amelyek már az intézet megalakulása előtt megindultak, készültek. A Torma Zsófia-gyűjtemény mellett elsősorban a négy-kötetesre tervezett Erdélyi Régészeti Repertorium már megjelent első, praehistoriai kötetére gondolunk,²⁰ mely terjedelmes anyagával nemcsak az Erdély földjén élt egykori kultúrák behatóbb vizsgálatát teszi lehetővé, hanem — mint LÁSZLÓ GYULA ötlete mutatja —, különösen részletesebbé tételével, a magyar-román vitához is döntő szempontokkal járul hozzá. A régészeti emlékekből u. i. megírható Erdély településtörténete a magyarság honfoglalása előtt s ebből világosan kitűnik, hogy a honfoglaló magyarság a történelem folyamán addig lakhatóvá tett területeket egy-két század alatt teljesen megszállta s a románoknak (meg a szászoknak) csak a történelemben soha nem lakott területeket hagyta.²¹ ETL-be nem tartozó kutatók újabban az erdélyi római uralom keleti határterületeit tisztázták.²² MÉRI ISTVÁN kolozsvári főtéri ásataiból készíti sok értékes tanulsággal szolgáló kiadványát: a főtéri aszfalt alatt nyugvó kolozsvári múlt középkori s római-korbéli lehető rekonstrukcióját. A legnagyobb érdeklődést LÁSZLÓ GYULÁNAK — részben szintén kolozsvári ásások alapján — a honfoglaló magyarságról végzett kutatásai kelthetik fel. Ezeknek az igen mély intuícióval végzett kutatásoknak népiségtörénetünket, azaz az egész magyar közösségnek élettörténetét nem sejtett kezdetekig sikerült visszavezetniök.²³ A legfeltűnőbb ebben a nagyjelentőségű tettben az, hogy LÁSZLÓ, mint minden igazi szellemi ember, még egy olyan speciális szakismeretet követelő tudományágat, mint a régészet, sem tekint öncélúnak, csak eszköznek egy régészetnél fontosabb dologhoz, a magyarság élete értelmének meglátásához. Azaz akármennyire is kiváló ő régésznek, mégsem csak régész, a legjobb példát mutatva arra (ez már az előzőkben is ki akart bújni a tollunk alól!), hogy a magyarság új kutatása egy újabb polihisztorságra fog nevelni. Mert ki is gondolná, ha csak az eredményeket ismerné, hogy kiásott tárgyi emlékek alapján egy archeológus állapította meg a honfoglaló magyarságról a következőket: A Dél-Oroszországból a Kárpátmedencébe nyomult magyarság egy magasrendű, több évezredes

²⁰ *Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum*. Tom. I. Praehistorica. Irta ROSKA MÁRTON. Kvár, 1942. 368 l, 376 kép, 25 térkép.

²¹ Vö. László Gyula, *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig*: EM. 1943: 371—90, 4 térképpel és ErdTudFüz. 167. sz.

²² Székely Zoltán idézett munkája mellett újabban Paulovics István munkája is elkészült, *Dácia keleti határának és az úgynevezett „dák”-kincsleteknek kérdése*. Kvár, 1944. 117 l. 76 kép, 1 térkép.

²³ Megjelenőben van „A honfoglaló magyar nép élete” című könyve, mely a népiségtörténeti kutatásokat összefoglaló Szabó Istvánnak „A magyarság életrajza” című, utóbbi éveink egyik legnagyobb jelentőségű művéhez kapcsolódik, annak mintegy első köteteként.

hagyományt magábaolvasztó keleti műveltségkör utolsó s igen fejlett, sőt túlfinomodott képviselője volt. A nyugati kultúrával összehasonlítva nem mondhatjuk alacsonyabbrendűnek, hasonlóan emelkedett egységes, mágikus életszemléletben élt, s az európai világ kialakításához jelentős mértékben hozzájárult. Hogy a nyugati kultúra hatósugarába érkezte nem pusztult el, ezt egyéb ismert szerencsési mellett annak a kedvező szellemi állapotnak is köszönhette, hogy műveltsége delelőjén állott. Addig egységes, kollektív kultúrájában mind nagyobb szerep kezdett jutni az egyénnek s ezzel a differenciálódásnak. Ez ősrégi kultúráját a szétesés felé vitte, műveltség-váltásra rendelte. Éppen jókor, mert új műveltségnek magától kínálkozott az európai keresztényiség, melybe hihetetlen gyorsasággal építette bele magát a műveltségváltó magyarság.²⁴ Ennek még sok részlete fog ezután bizonyosan kiderülni, de már most megállapítható a honfoglaló magyarság művészetének továbbélése egy-egy keresztény emlékünknön, oszlopfőn, aquamanilen, falfestményen s lószerszámon,²⁵ így a Kolozsvári testvérek híres Szent György szobrának lószerszámján is.²⁶

Nem tekintve a fenti konkluziót kialakító tudományos eredmények jelentőségét, igen örvendetesnek tartjuk, hogy LÁSZLÓ GYULA fenti megállapításaival ki lehet egyenlíteni azt az áldatlan ellentétet, mely a nyugati és a keleti magyarok között fennáll. A nyugatrajongók, akik abban látják életünk értelmét, hogy ügyesen megtanultuk mindazt, ami európai s ezzel kiemelkedtünk a műveletlenségből, beláthatják, hogy alaptalanul nézték le ősrégi keleti kultúránkat s ennek rekvizitumait. A nyugatot megvetőknek pedig tudomásul kell venniük, hogy honfoglalásunk után kultúrát váltottunk — s nem is olyan kényszerrel, ahogy eddig gondoltuk —, és keleti származású erőnket, tehetségünket az európai nyugati világ szolgálatába állítottuk.²⁷ Ha nyugatot s keletet a maguk szerepének és értékének megfelelően fogjuk szemlélni, eltüntethetjük múltunkból azt a vélt törést is, melyet a nyugatrajongók a kereszténységtől, a keletimádók pedig a pogányság éltéig számítva a magyarság igazi múltját, egyformán Szent István korában látnak. S ezen a ponton szeretnők bekapcsolni BALOGH JOLÁNNAK az erdélyi renaissance-ról írt nagyjelentőségű munkáját is. Ha ugyanis törésről beszélhetünk a magyar sorsban, ezt hatalmi állásunk, királyságunk, műveltségalkító központunk bukása, tehát nem Szent István, hanem a mohácsi vész idejére kell tennünk. BALOGH JOLÁN eredményei azonban ezt a törést is némileg más színben láttatják. A renaissance-nak, az utolsó művelődési és művészeti formának, melyet a központi királyi udvar sugárzott ki az egész országba, így Erdélybe is, a királyi udvar eltűnésével Erdélybe tevődött át a súlypontja, s itt teremtette meg legszebb és legtöbb emlékét. Nem kevesebbet jelent ez, mint amit már a politikai történet más vonatkozásban is kimutatott, hogy a magyarság virtuális vezetését ebben az időben Erdély vette át. Ezt a tényt sok szempontból lehetne értékelni, mi most csak azt emeljük ki, hogy éppen annyira a magyar élet folytonosságáról tanúskodik, mint a régészet néhány száz év előtti életünkre vonatkozó eredménye. S így jelentősége sem kevesebb: a magyar múlt egységesebb, folyamatosabb látására tanít.

²⁴ Vö. a fentiekre kisebb tanulmányait: *A magyar őstörténelem régészete*: Hittel, 1942: 144—57; *A honfoglaló magyarság lelkialkatáról*: Uo. 540—51.

²⁵ Vö. László Gyula, *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*. Kvár, 1943. 104 l. XXVII tábla.

²⁶ Uö. *Kolozsvári Márton és György szobrának lószerszáma*: ETI évk. 1942: 75—170 + XIV tábla és kny. A Kolozsvári szobrász-testvérek magyar-voltának bizonyossá létele után itt az ideje, hogy híres szobruk — a Prágában lévő eredeti megszerzéséig másolatban is — az őt megillető méltó helyre, a kolozsvári főtéri templom mellé kerüljön.

²⁷ Vö. Hittel 1942: 156.

A régészeti osztályról szólva nem hallgathatjuk el aggodalmunkat, hogy a sokat s eredményesen dolgozó régészeknek nem látjuk az utánpótlását, a segítő, szakjukban fejlődő fiatal erőket. Ilyeneket nevelni az intézetnek nincs módjában, ez az egyetem dolga, viszont az egyetemen a végre felállított magyar régészeti tanszék betöltése — érthetetlenül — mindmáig késik.*

Igy LÁSZLÓ GYULÁNAK robotként kell elvégeznie azt a sok részletmunkát, melyet tanítványaival végezteshetne (áll ez természetesen másokra is), miközben azok tanulhatnának, ő pedig az anyagban nyugodtabban emelkedhetné a szintézis felé. A jelen körülmények között erősen érzi az ember írsaiban a hatalmas munkafüzdelmet. „Erre most nem térek ki“, „ezt majd másutt tárgyalom“, „az eredményekről majd máskor számolok be“ — ilyen s hasonló kifejezések, melyekhez, úgy látszik, elvileg követett elszószemélyű előadásmód járul, — mindez az anyag tiszta láttatásának rovására megy, mert az olvasó ott érzi maga s az anyag között a szerző — bár rendkívül rokonszenyes — személyiségét s ez abban a kapcsolatban, melynek az olvasó s a tárgy között, a szerző háttérbe vonulásával közvetlen módon kell megteremtődnie, zavarólag hat. Ismételjük, ezt a sok és sürgető munka következményének tartjuk, mely megváltozik, ha az az ETI az új nevelésű régészekből (hogy ilyenek lesznek, ebben talán mégis csak hihetünk) gyarapíthatja régészei számát s tehermentesítheti mostani tagjait.

A régészeti osztályal párhuzamosan a nyelvészeti osztály munkálatairól kell szólnunk. Részint hasonlóan nagyarányú teljesítményei, részint pedig amiatt, hogy munkaerői megszervezése a régészeti osztállyal ellentétben mintaszerűen történhetik. Mivel a példa minden osztályra érvényes lehet, sőt azt is megmutatja, hogy milyenek kell lennie az ETI s az egyetem viszonyának (melyről előljáróban meg kellett állapítanunk, hogy általában rendezetlen), e szervezetet be kell mutatnunk. Az osztály vezetője egyetemi tanszéken van; a legtöbbet dolgozó és legjobban képzett kutatók intézeti tagságot kapnak; az egyetemi tanszék neveli s munkára csábítja a fiatalokat, az utánpótlást. A munka egyrészt már az utánpótlás végzi, derekas része azonban az intézeti tagok keze alatt nő, s mindegyikük fölött irányítólag, vagy mint a tervek, ötletek felvetője, végrehajtója áll az egyetemi tanár s egyúttal a szakosztály vezetője. Ehhez a mintaszerű szervezethez még egy szerencsés körülmény is járul: a szakosztály vezetője egyúttal a Erdélyi Múzeum szerkesztője is, és a debreceni néprajzkutatókkal társulva, még egy külön évkönyvet is adhat ki a szakosztály dolgozataiból. Két tudományos intézménnyel, folyóirattal, évkönyvvel s az ETI-vel úgy, is mint tudományos könyvkiadóval a hátuk megett, — ilyen lehetőségekkel és megszervezettséggel egy tudományág művelői sem dicselkedhetnek Magyarországon az erdélyi néprajzvezékeken kívül.

Mindennek alapján érthető, hogy sok dolgozatot, tanulmányt eredményezett az osztály munkája, annyira, hogy felsorolásukról, helykímélés miatt még a jegyzetben is le kell mondanunk. Elsősorban az erdélyi helynévgyűjtés folyik, a legtöbb dolgozat egy-egy falu, vagy táj helynévanyagát teszi közzé. Szerencsés módon irányítottság nem érzik ezeken a kiadványokon. Egy-egy kutató tetszés szerint gyökeret ver egy-egy ponton, rendszerint szülőfalujában s belőle elindulva mindjobban szélesíti maga körül a kutatási területet. Egyszer aztán összeérnek ezek az állandóan növekedő munkaterületek s ezzel elkészül az erdélyi helynévanyag corpora. Ma már Erdély minden kis tájegységében lehorgonyoztak a helynévkutatók egy-egy ponton. SZABÓ T. ARTILA nagyarányú munkájával teljessé vált a kalotaszegi anyag, Kolozsvár vidékén különben is mindjobban sűrűsödnek a felgyűjtött pontok. A

* E fejtegetések megírása után László Gyula kinevezése megtörtént. [A szerk.]

délkeleti részeken a brassómegyei csángó Hétfalu anyagának összegyűjtője a gyergyói medencének látott neki, Háromszékben is kialakult egy központi mag, mely körül a gyűjtés állandóan növekedik. — Természetes, hogy többen a kutatók közül kiszállásaikat nemcsak helynevek gyűjtésére használják fel, hanem egyéb — a dolgozatok szerint — hangtani s alaktani megfigyelésekre és különböző szókinces-gyűjtésekre is.²⁸

A nagyszorgalmú munkák elsőrendű s nélkülözhetetlen segédeszközei lesznek a megírandó erdélyi településtörténetnek. A nyelvészet azonban nem elégedhetik meg ilyen segédtudományi szereppel, s ezzel a szakosztálynak, de az egész magyar népryelvkuatásnak is, a legnagyobb problémájához értünk. Messzire nyúlna, ha ott kezdenők, hogy a magyar nyelvészetben a múltban milyen kérdések körül alakult ki a kutatások súlypontja. Egy bizonyos: a népiségtörténet főelve, az élet teljességének, összeségének kutatása a nyelvészetben sem maradhatott hatástalan. Mert világos, hogy a szavak rokonyelvi megfelelőivel való összehasonlítása s eredetének megfajtása — a nyelvészek eddigi legfőbb becsvágya — csak igen kis részletét világítják meg annak a széleságazatú szellemi s fiziológiai termékünknek, melyet nyelvnek nevezünk. Így a nyelvészetben is, mint más tudományokban, egyszerre a kutatóterület kiszélesítésének szüksége mutatkozott meg, hogy a nyelv a maga életének, működésének lehető teljességében táruljon elénk. Ennek érdekében a nép nyelve felé fordult népryelvészek hatalmas nyersanyagot hordtak már össze. De ez még csak a kezdet kezdete. Az jól megállapítható, hogy a nyelvtörténeti iránnyal alaposan leszámoltak: finnugrista, vagy etimológus elvétve se akad közöttük, de cserébe még nem találták meg a kezdeti munkát végző gyűjtőn kívül az új nyelvésztípust. Nyelvünk egyelőre csak egy nagy szó- s névadat-halmazban áll előttük, némileg hangtanában s egy kicsit alaktanában megvilágítva. Mondanunk sem kell, hogy ennél jóval szélesebb, gazdagabb keretekben, funkciókban él a nyelv s ezért szélesebbnek s gazdagabbnak kell lennie annak a képnek is, melyet tudománya ad róla.

Ennek szükségét érezve, a helynévanyagnak, a településtörténetben való felhasználásán kívül, megindult már tisztán nyelvészeti szempontú értékelése is. A helynevek egyes szókinces-csoportjainak összeállítására gondolunk itt, amilyent Szabó T. ATTILA a kalotaszegi vízrajzi,²⁹ ÁRVAY JÓZSEF pedig a hétfalusi s kalotaszegi térszíni formák szókincesével³⁰ végzett. Dolgozataikban a nyelvtörémítő készség gazdagsága, a jelentésárnyalatoknak rendkívüli változatossága és finomsága s így a nyelv életének egy jelentős részlete mutatkozott meg — érdeklődéssel várjuk ezek után a kalotaszegi helynévanyag második, adatokat magyarázó kötetét —, bár egy ezzel kapcsolatos lényegbevágó megállapítást, a szókinces-szegényedést, melyet Árvay éppenséggel súlyosnak mond, esetenként ugyan előfordulhatónak, általában azonban valószínűleg szempontkeverő s így elvettett megállapításnak tartunk. A múltból összesített adatok mindig gazdagabbnak fognak látszani, mint a jelenkorban élő adatok, de a gazdagodást és szegényedést nem egy hosszsmetszethez mért keresztmetszeten, hanem két egymásmellé állított keresztmetszeten lehet csak megmérni. De mivel erre nincs mód, szókincesünk szegényedéséről vagy

²⁸ Az említett dolgozatok Szabó T. Attila és Árvay József önálló, már idézett művein kívül főleg a MNy. III. és IV. kötetében, részint az ETI 1940—41. évkönyvében és az EM-ban jelennek meg.

²⁹ Szabó T. Attila, *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincese*: ETI évk. 1940—41: 221—50 és kny.

³⁰ Árvay József, *A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben*: MNy. III, 39—56; Uő, *A térszíni formák nevei Kalotaszegen*: to. IV, 3—50.

gazdagodásáról egyelőre legfeljebb csak érzés alapján beszélhetünk, illetőleg meg kell elégednünk azzal, ha szókincsünkről, egyes szavaink életéről, jelenléti szétágazásairól, formagazdagságáról, stb. egy jelenkorabeli keresztmetszetet készítünk (századok múlva aztán, új keresztmetszet alapján beszélhetnek majd gazdagodásról, vagy szegényedésről), azaz a magyar nyelvterületről Csűrvéhez hasonló szótárakat s főleg nyelvatlaszt s még esetleges közben megmutatózó más — nyelvünk teljességét felmérő — munkálatot végzünk. Ezek a munkálatok az egész magyar nyelvterületre ki vannak már tűzve. De a többiekénél jóval előbbre vannak az erdélyiek, a szótár,³¹ de különösen a régóta esedékes nyelvatlasz-munkálatokban is, melyekhez gazdag kutatómúltjuk tapasztalatain kívül többek között az Erdély területét is magába foglaló román nyelvatlasz tanulságait is felhasználhatják.³² Kolozsvár környékén, Kalotaszeg és a Borsavölgye vidékét is belefoglalva, befejezéshez közelednek a minden falut felmérő kérdőív- s módszertökéletesítő felvételezések.³³ Beletekinthetve az így gyűlt anyag feldolgozásába, bátran állíthatjuk, hogy a nyelvatlasz nemcsak a modern magyar nyelvészet egyelőre még tapogatózó munkáját fogja biztos irányokba terelni, hanem évtizedeink népiségtörténeti kutatásainak is legforradalmibb jelentőségű tudományos tette lesz. A nyelvészeti szakosztályra így módfelett fontos szerep betöltése vár.

Nem kevésbé állítható ez a történeti szakosztályról sem. Erdély település- és népiségtörténetének a megírása — az új magyarságtudomány szolgálatába állított ETI kétségtelenül leghatalmasabb feladata — nemcsak önmagában érdekes tudományos munka, hanem ezen a népileg erősen összekeveredett országrészen az egyetlen tárgyilagos megmutatója is az itt élő népek múltbeli életének, szerepének, teljesítményeinek — s ennél fogva magyarázója a jelennek, sejtetője, irányítója a jövőnek is. S mivel a tárgyilagosságnak — régi-régi tapasztalat — a magyarság sohasem vallotta kárát, közel s messzi távolban egy nép sem fogadhatja oly nyugodt szívvel az igazság fényét, mint a magyarság, — ez a munka napjainkban, talán nem szorul magyarázatra, hogy miért, felérhet egy jól felszerelt s bevetésre kész hadsereggel. Az előbbiekről ugyanígy gondolkodó MAKKAI LÁSZLÓ néhány futó áttekintése s részletvizsgálata Észak-Erdély egyes helyeinek társadalmi s nemzetiségi viszonyairól³⁴ már most sejtetik, hogy mennyire meg fog változni Erdély múltjának (s ezzel jövőjének) szemlélete, ha az előmunkálatok elvégzése után Erdély település- és népiségtörténete elkészülhet. JUHÁSZ ISTVÁN beosztása révén olyan részletek is beolvaszthatók lesznek ebbe a készülendő erdélyi népiségtörténetbe, amelyeknek fontosságát már régen hangoztatják, de kikutatásukra még vajmi kevés történet, t. i. egyháztörténeti részletek. Az európai közösségek múltjának, erkölcsének, vallásosságának s ezzel élete jelentős részének szigorú megszabója volt az egyház. Erről a canonica visitatiók, az egyházlátogatások jegyzőkönyvei — melyek nagy számban hevernek az egyházi levéltárakban (székelyföldi leltárunk az ETI jóvoltából már el is készült) — bőséges anyagot nyújtanak. A nyugati keresztényiség és az ortodoxia kapcsolatai, melyeknek felderítését JUHÁSZ szintén tervezi, ugyanesak

³¹ Megkezdődtek a kalotaszegi magyar népnyelvi szótár anyagának hosszú évekre terjedő felvételezési munkálatai.

³² Vö. Márton Gyula figyelő cikkét, *A román nyelvatlasz-munkálatok története és módszere*: MNy. IV, 233—67.

³³ A nyelvatlasz felvételezését Szabó T. Attila vezetésével Márton Gyula és Gálffy Mózes végzi, feldolgozását ugyanők.

³⁴ Makkai László, *Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása*: Hitel 1942: 225—42; Uő, *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron*: Kolozsvári Szemle 1943: 87—111, 190—215; Uő, *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején*: ETI évk. 1942: 201—347.

felvilágosítást fognak adni némely erdélyi népi kérdésre, s ezenfelül még az általános egyháztörténetnek is fontos adaléku szolgálhatnak.

Bár az erdélyi népiségtörténeti szintézis felé úgy is lehet haladni, hogy egy-egy kisebb terület időben körülhatárolt forrásanyagát közölve mindjárt messzebbre tekintő általános jellegű következtetéseket vonunk le (ilyeneket már szomjasan vár tudományos közvéleményünk), észszerűbb ezeket a következtetéseket későbbre halasztani. Minden új szempontok szerint dolgozó kutatónak először új természetű forrásanyagában kell alaposan megmerítenie, erejét — különösen, ha erre olyan sürgető szükség van, mint a népiségtörténetben — új források közlésében megmutatnia, hogy minél kevesebb hamari következtetést kelljen majd megváltoztatnia, s minél nagyobb arányokban segítse az elkövetkezendő szintézist érlelődni. Ez az út ugyan az elején fáradságosabb az előbbinél, de ezt követeli a tárgy s ez a döntő. Ezt járja a népiségtörténetesek legkiválóbbjai közé tartozó JAKÓ ZSIGMOND, az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárosa is; az ő impozáns forráskiadványa Kalotaszeg vidékének újkori földesúri összeírásairól az ETI kiadásában nemsokára elhagyja a sajtót. JAKÓ ritka típusa annak a történésznek, aki minden más szempont elvetésével oly módon, beosztással, tervvel dolgozik — járjon az emberfeletti energiával, vagy askétizmussal —, amilyent a tárgya megkíván. Gyalui urbárium-kötete — mely már maga is egy előbbi tervnek, Erdély újkori települését felderítő munkájának a szülőtte — észrevehetőleg új szempontokat s ezzel új terveket láttatott meg vele. Amint erről bevezető tanulmányában szól, Erdély újkori népi viszonyainak kialakulásában döntő szerepe mutatkozik meg a földbirtoklási, gazdasági viszonyoknak s ezért a gyalui urbáriumokat elsősorban gazdaságtörténeti szempontból értékeli. Ez rátereli a figyelmet az Erdélyi Középhegység havasi románságának, az erdélyi románság nagy rezervoárjának a magyar földesúri gazdaságba való bekapcsolódására, mely a középkorban is éppúgy folyhatott, mint az újkorban, s ennél fogva a legeredményesebben kínálkozik a románság erdélyi megtelepedésének részletes feltárására.

JAKÓ ezzel a gyalui urbáriumokból kinövő új munkával az erdélyi népiségtörténetnek egy jelentős részletét hasítja ki s végzi el, az övéhez hasonló más vállalkozások azonban sajnos még váratnak magukra, illetőleg még mindig nagyobbára csak tervekben jelentkeznek. A JAKÓéhoz hasonló újkori forrásanyagot, a szilágysomlyói és a szilágycsehi uradalom urbáriumait BABITS ANDRÁS, az egyetem történeti intézetének tanára készíti elő kiadásra. Folyik Erdély történeti helységnévtárának a kicédulázása a középkori s újkori oklevelekből. A keletmagyarországi középkori határjárásokról — magukba foglalva Erdély történeti dűlőneveit — munka készül. Erdély középkori okleveleiből megyénkénti kiadványt vettek tervbe, megindultak Kolozs és Hunyad megye okleveleinek kiadási munkálatai. Feszült várakozással nézünk elébe ezeknek az erdélyi népiségtörténet megírását előkészítő — remélhetőleg mihamarabbi — kiadványoknak, bár a tervezet nem látszik a leggazdaságosabbnak. Mind a történeti helységnévtár, mind a középkori határjárások kedvéért — ha teljességre akarnak számot tartani — át kell nézni Erdély mintegy 8–10.000 középkori oklevelét s ezzel mégsem készül el a legsürgősebb népiségtörténeti alaplát: Erdély középkori oklevéltára, legyen az megyénként publikálva, ha az anyag ezt kívánja, vagy akár összeítve, az egész történeti Erdélyt egybefogva, ahogy egy másik elgondolás szeretné. Mi lehet az oka, hogy alig történt még valami e rendkívül fontos forráspublikáció terén? Az okokat, melyek egy ilyen kiadvány anyagának összegyűjtését megnehezítik, nem tartjuk elháríthatatlanoknak, illetőleg amennyiben akadályozó jellegűek, azok maradnak a helységnévtár- s határjárás-kiadványoknál is. Az anyagi fedezet, vagy a munkaerő hiányoznék a

mintegy 30 kötetre menő kiadványhoz, mely magába foglalna helységnévtárt s határjárást? Erre a kritikus csak azt felelheti, hogy a magyarság nem tudja ma jobb helyre költeni a pénzét, mint Erdély középkori okleveleinek a kiadására s nem tudja történéseit — minden szétszóródó munka háttérbe parancsolásával — fontosabb kötelességre buzdítani, mint ennek az oklevélkiadványnak a feldolgozására. Az ETI-n is áll, hogy ennek az állításnak érvény szereztessek.

Nagyrészt a történeti szakosztály munkájába kapcsolódik az Erdélyben élő nem-magyar népek kutatása is, melyből egyelőre a románság vizsgálata indult meg. A románokkal foglalkozó viszonylag nagyszámú, de az egyetemi hallgatókból érthetetlen módon alig pótlódó kutatóink előtt ma két fontos feladat áll. Az egyik az, hogy a már évszázadok óta tartó dáko-román kontinuitás vitájához új szempontokkal és adalékokkal járuljanak, illetőleg, mivel a kérdés magyar oldalról eldöntöttnek tekinthető, minden román, vagy más részről felmerülő újabb érveket megvizsgáljanak. Ennél azonban sokkal lényegesebbnek tartjuk a második feladatot: az újmódszerű történeti kutatás kiterjesztését a románságra is, azaz a román népiségtörténet, ha úgy tetszik vlachológia megindítását, mely előbb-utóbb nagy forrongást fog előidézni a románok szellemi életében. Érdekes megfigyelniük ugyanis, hogy a románok meglehetősen idegenkednek a népiségtörténet rendszeres művelésétől s ennek igen mélyreható okai vannak. A történettudományt, magyart, románt egyaránt, régebben az őshaza iránti érdeklődés jellemezte leginkább. A mi képzeletünk a Volga mellé, a románoké Dacia Traiana-ba szállt vissza, s a meszszegebe, a nemzet messzi, ismeretlen multjába, szebbnél szebb dolgokat gondolt hazafias érzelmei tüzelésére. De ahogy a romanticizmus kora elmúlt, s a biedermeier hazafiság helyébe — különösen napjainkban — reális, közösségi gondolat lépett, az érzelemfűtő, láthatatlan múlt helyett a látható, megfogható múltra terelődött a figyelem, abból a realpolitikainak nevezhető okos és praktikus meglátásból, hogy egy nép nem mítosz, képzelgés, hanem látható történeti erők eredménye. Mi magyarok ezt már jól tudjuk, a románok azonban — amint ezt máshelyütt bővebben megvizsgáltuk³⁵ — csökönnyösen kitartanak a láthatatlan múlt mellett, mert ez annál, amilyenek a látható mutakozik, jóval szebb, hatalmasabb, dicsőbb s főleg hatalmi politikájuk nagy segítőjára. Nem tekintve azt, hogy ez a képzeletszulte dicsőségre épített hatalmi politika a magyarság veszedelmes ellensége, s így eltűnése a magyarság érdeke, tudományosságunkat természetesen csak az a szándék vezetheti a románság kutatásában, hogy az eddiginél jóval reálisabb, azaz igazabb kép keletkezzék a románságról. Ezzel egyúttal lassan az a fonák állapot is megszűnik, hogy két szomszédnép egyikéről — magunkról — mind reálisabb, másikáról — a románságról — még mindig romantikus, megtévesztően dicső kép alakul ki, mely, ha továbbra is így maradna, ezután is — jogtalanul — a mi megrövidülésünkkel járna.

Mindezt jól tudja a magyar-román kapcsolatok kutatóinak irányítója, egyúttal az ETI igazgatója, TAMÁS LAJOS, aki a kontinuitásról szóló könyve után most azokat a vonásokat kutatja a románságban, melyeket „a történelem természetes erői“ építettek bele, megadva ezzel a románság kutatásának azt a fejlődő irányát, melyről az elébb szóltunk. Egy újabb dolgozata³⁶ azt mutatja, hogy másfél évtizedt munkáját a román nyelv magyar kölcsönszavairól állandóan gyarapítja s a kérdésről a magyar-román kapcsolatok kutatásában döntő jelentőségű monográfiát várhatunk tőle. E hatal-

³⁵ Vö. „A román nemzetkép“ című tanulmányunkat: Termés 1943 tavasz: 89—101.

³⁶ *A magyar eredetű román kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése*: ETI évk. 1942: 349—94.

mas munka egyik részletét FOGARASI ISTVÁN lugosi református pap román kátéfordításának aprólékos, gondos elemzésében végezte el,³⁷ növelve a románok között végzett reformációs törekvéseink ismeretét is. A magyar kölcsönzavak felderítésében mások is segédkeznek Tamásnak,³⁸ művelődéshatásaink további kutatásában pedig az e téren már eddig is igen sokat végzett GÁLDI LÁSZLÓ is résztvesz; ő most MICU-KLEINNAK magyar humanista hagyományban gyökerező szótárát adja ki az ETI költségén. Történészek a román-ság politikai alakulatainak — magyar részről eddig is sok sikerrel kutatott — kezdetei körül állapodtak meg. PATAKI JÓZSEF dolgozatában ügyesen össze-szedte a XIV. századi magyar-román érintkezésekről szóló magyar s román véleményeket.³⁹ JUHÁSZ ISTVÁN áttekintette a pogány és szakadár népek felé irányult középkori missziós törekvéseinket.⁴⁰ Miközben kutatóink így járul-tak hozzá a románság történelmi múltjának láttatásához, még mindig hada-kozni is kellett a dákó-román tétel hívói ellen. KNIEZSA ISTVÁN Erdély víz-neveit vizsgálta meg,⁴¹ s közöttük egyetlen román eredetűt sem talált. Ha a kontinuitás még egy csöppet a tudomány dolga is, nemcsak az érzelmé s politikáé, ennek a ténynek igen jelentősnek kell lennie a tudományos körök előtt.

Az intézet irodalmi osztályában JANCsó ELEMÉR, az erdélyi kéz-iratok szorgalmas, anyagi terheket is áldozatosan vállaló kiadója dolgozik. Kár, hogy az »Erdélyi Ritkaságok« című folyton növekvő és mind ismertebbé váló sorozatának kiadását az ETI nem vállalja magára. Tudjuk ugyan, hogy megállapodás szerint az ETI nem, csak az EME végez Erdélyben tudomány-népszerűsítést, s e szerint inkább az EME-t lehetne ennek az irodalom-nép-szerűsítő sorozatnak a kiadására ösztönözni. De úgy sejtjük, hogy a soro-zatnak „irodalom-népszerűsítő“, azaz néha szemelvényes, érdekesebb részle-teket kiválóga-tó jellege⁴² főleg kényszerűség, az olvasó kiszolgálása, mert fillérjeire a maga erejére utalt szerkesztő rá van szorulva. Pedig az eddig rejtve maradt ritka kéziratok csonka közzététele az irodalomtudomány szem-pontjából káros (bár beláthatjuk, hogy sok újkori forrás teljes közlése sem a pénz, sem a fáradságot nem éri meg — s ezt ajánlatos volna megvitatni), hiszen az irodalomtörténetben éppolyan szükség van a kutatóterületek új, teljes forráskiadványokkal való tágitására, mint a többi tudományágban. A tudományos forráskiadványok gyarapítása — mint láttuk — bele is tartoznék az intézet munkatervébe s vele, ez esetben — íróemberek unalmas részletekkel is élvezetesebb szövegeiről lévén szó — minden népszerűsítési és népszerűsítő-dési szándék nélkül is, még közönségünknek a tudományos kutatómunka iránti nagyobb érdeklődésével is lehetne számolni. De az irodalmi osztály nem tar-tozik az ETI legkedveltebb s legtöbb pénzzel támogatott osztályai közé. Pe-dig az a terület, melyen JANCsó ELEMÉR kikötött, a XVIII. és XIX. század fordulója, a magyarság ébredésének igen szép s megható korszaka, tele nagy elhatározásokkal, tervekkel, lelkeséggel, frissességgel. Aranka négy kötetre terjedő levelezése, mely e lendületes magyar kornak erdélyi fok-mérője, sajtóra készen áll, de még bizonyosan soká kerül a közönség elé. E kor egyik alakjának életébe pillanthatunk még csak bele, levelei és ismeret-

³⁷ *Fogarasi István kátéja*. Fejezet a bánági és hunyadmegyei ruménség művelődés-történetéből. Kvár, 1942. 137 l.

³⁸ Márton Gyula, *A rumén nyelvveltség első három kötetének magyar eredetű anyagá-t* gyűjtötte össze: ETI évk. 1940—41: 119—53 és kny.

³⁹ Fennebb i. m.

⁴⁰ *A középkori nyugati misszió és a románság*: ETI évk. 1942: 171—99 és kny.

⁴¹ *Erdély víznevei*: uo. 27—73 és kny.

⁴² Vö. róla Szabó T. Attila kritikai megjegyzéseit: EM. 1944: 153—6.

len kéziratái alapján, a haladó, liberális világ híret Erdélybe lopó BÖLÖNI FARKAS SÁNDORÉBA.⁴³

A dolog azzal függ össze, hogy az új-tudományosság válságba sodorta az irodalomtörténetírást. A válság lényege egyszerű: az új kutatómód egy kollektívum minden egyes tagjára, összességére kíváncsi; ezzel a szemponttal fellendült majd minden tudomány, — de mit csináljon az irodalomtörténet, mely egy tipikus magaskultúra-termékkel, az elitben élő írással és írókkal foglalkozik? A kérdés és a velejáró tanácstalanság annál fájdalmasabb lehet, mert a szellemtörténeti irány nemrégiben fénykorában, amikor a műveltségben kivált elit érdekelte a kutatókat, az irodalomtörténetet — érthetően a legnagyobb tisztelettel övezte. De a válság bizonyosan megoldódik, éspedig, úgy sejtjük, az irodalomtörténeti kutatás kétirányú, az író és olvasóközönség felé való erőteljes kibővülésével. Az esztétizálás — hamar belátható — csak egy pöttömnyi része az irodalom-kutatásnak. Az íróhoz férközés levelein, naplóján keresztül? Még ez is csak annyi, mint például a paraszt kutatása, megismerése — vasárnapi ünneplőjében. De amint a többi történeti tudományok felkeresték az emberek hétköznapjait is, aképp kell az irodalomtörténetnek is az írókat az élet teljességébe, közösségébe beállítania. S ezzel egy végtelen nehéz feladatot írtunk le. Egy esztétizáló irodalomtörténész a tudomány hadában ma csak hátul kullog, írói levelek s naplók ismerői is — nem is szólva arról, hogy ma már nincsenek írói levelek s naplók — csak egy kis részét látják annak a gazdag szellemnek és életnek, melyet az irodalom képvisel. Az írókat az élet teljességébe állító irodalomtörténész azonban a tudósok élére kerül, mihelyt szükségképpen az összes szellemtudósok erényével bírva egy-egy író mögé és mellé a való élet hátterét, miliójét tudja varázsolni. Valljuk be mindannyian, egykori szakjukat elhagyó hűtlen céhbéliek, akik szégyeltünk apró eredményekkel az emberi élet kutatói között hátul bandukolni, hogy örömmel térnénk meg, ha az irodalomtörténetet ezen a fejlődésen keresztül menni látnók, vagy segíthetnők. E fejlődés mellett azonban egy másik is szükséges: az olvasóközönség, az íráskultúra szétterjedésének a vizsgálata. Hogy csak Kolozsváron maradjunk, a „Termés“ több adalékot is hozott már az irodalom és az íráskultúra lefelé való, széles elterjedéséről: meséket, népi verses szerelmes leveleket, eseményeket elkrónikázó versesfüzetet, melyeknek mind belső, motívum-anyagában, mind külső írásmájában meglátszik egy-egy olvasmány, műfaj, vagy írásstílus hatása. Példáink szűkösek, példálózásunk rövid, de annyi bizonyos, hogy az irodalomtörténet akkor találja meg helyét az intézetben, s akkor szerzi vissza régi tekintélyét, ha megteremti — talán mondhatjuk így — a népiségtörténet szellemének megfelelő irodalomtörténetet.

Korántsem kell szégyenkeznie az irodalomtörténetnek, hogy még új módszerének kialakítása előtt áll. Már jeleztük, sőt láttuk is, hogy egy-egy szakban csak most folyik a kísérletezés, az anyag kezelésének a kipuhatólása. Erre igen jó példa a földrajzi osztály idáig egyetlen munkája, HANTOS GYULA könyve egy kolozsvári külváros városias falusi, vagy ha úgy tetszik, falusias városi magyarságáról.⁴⁴ HANTOS tárgyválasztása a legnagyobb dicséretet érdemli. Akiknek zúg a fejünk a sok megállapítástól, hogy Magyarországon csak német eredetű polgárság volt és van, de akik az erdélyi városokban járva nem egyszer láttuk s éreztük a magyar polgárságot, már régóta vártuk, hogy a kérdést valaki felvesse. S ime most Hantos előhizza a kolozsvári kétvízközi majorok népét, mely valamikor — Kolozsvár egyéb kül-

⁴³ Jancsó Elemér, *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795—1842*: ETI évk. 1942: 395—452 és kny.

⁴⁴ Hantos Gyula, *Kétvízközi majorok*. Kvár, 1943. 62 l. térképpel.

városaihoz hasonlóan — várossal szomszédos, városnak termelő faluban élt, de az újabb fejlődés kinyújtotta hozzá a városi házsorokat s a városi életnek sok-sok vonását. A kérdés rendkívül izgató, ezt ha másból nem is, tárgyalásának egy egyetemi tanár-kutatótól szokatlanul lelkesedő hangjából s rap-szódikus menetéből következtethetjük. Azt a földrajz-szakosok állapítják meg, hogy sikerült-e ennek a településtörténeti-nyelvészeti-telekkönyvi dolgozatnak valami új emberföldrajzi módszert megcsillantania. Az olvasó kétségkívül megérez valamit a kétvízközi majorok levegőjéből, bár úgy gondolja, hogy ajánlatos lett volna, ha a munka törzsének megírása előtt a földrajz-szakos szerző eldönti: nyelvészként, vagy íróként mutatja-e be nyelvükön keresztül az embereket. Egy nyelvész, még ha nem szavakat, hanem mondatokat gyűjt is, talán tárgykör szerint csoportosítaná őket s a példamondatokat nem próbálná helyzetképekké, kis történetekké összefűzni. Egy író pedig nem mosolyogtathatná meg olvasóit azzal, hogy alakjait az összes nyelvi formulák bemutatása kedvéért — szinonimákban beszéltesse.

Meg kell még emlékeznünk az élettani osztályról, mely Kalotaszegen vércsoport-vizsgálatokat végzett.⁴⁵ Ezek a vizsgálatok nemcsak az itteni magyarság faji meghatározásához, hanem településtörténetéhez is fontos adatokat szolgáltatottak. Nem jelentkezett még a közönség előtt az ember-tani osztály. Nem szóltunk még a néprajzi osztályról, erre a következő részben szeretnénk kitérni.

5.

Végigtekintve az egyes szakosztályokon, megállapíthatjuk, hogy mindegyikben azonos alapvető probléma jelentkezett: vizsgálatainak egy egész kollektívumra, a magyar élet teljességére való kiterjesztése. Hogy ez a megállapításunk mennyire nem légből kapott, mutatja, hogy abban a szakosztályban s azokban a munkákban észleltük a legtöbb szellemi feszültséget, melyek ezt a kérdést megoldották. Már pedig tudnivaló, hogy szellemi, és így tudományos életünknek is, mindig van egy forrponjtja, melyen a legnagyobb feszültség jelentkezik s mely az érdeklődés középpontjában áll. Egybevetve a két megfigyelést, csak megerősödhetünk abban az előljáróban kifejtett tételben, hogy a magyarság, a magyar nép élete tudományának kialakítása ma tudományos életünk legfőbb feladata. E feladat felismerése közvetlenül, vagy közvetve az ETI mindenegybes szakosztályában jelentkezett, némelyike már megoldásának helyes útján is jár.

Hogy a magyar nép élete tudományának megteremtése és művelése az ETI legfőbb feladata, ez nemcsak e feladatnak az egyes szakosztályokban, hanem egy közös vállalkozásban való jelentkezése is bizonyítja. Az adatok s eredmények, melyeket az egyes szakosztályok egymás mellett összehordanak, lehetnek részletesek, nagyszerűek, — csak éppen a valóságos, egységes, megbonthatatlan élet képét nem adják még. Az élet egy-egy adata végtelen kis parány, szigetek, annak összességében, változatos megnyilvánulásaiban. Régebben megelégedtek azzal, ha ezeket az adatokat szakonként kibányászták az élet dolgaiból, rájuk bízva, hogy „maguk helyett beszéljenek“. Ma már a szakbeliek is az adatokat lehetőleg nem önmagukban, hanem életbeli funkciójukba állítva adják elő. Így már életre kelnek mindenegybes tudományos szakadatai, nyelv, kiásott temetők, művészet, jobbágyösszeírások, kézimunka és zene, — csupán a kapcsolatot nem találják meg egymással s az élet egyöntetű áramlásáról nem beszélnek még, melyben az ok és okozat szoros össz-

⁴⁵ Csik Lajos—Kállay Ernő, *Vércsoportvizsgálatok Kalotaszegi községekben: ETI évk. 1940—41: 25—45 és kny.*

szeffüggésében mutatkozik az emberi élet s mindenegyes megnyilvánulása. Ezt megérezte az ETI is, és az osztályok külön-külön végzett munkáján felül olyan kísérletet is kezdeményezett, mely az életet nemcsak részletmegnyilvánulásaiban, hanem teljes egészében akarja felderíteni. E tipikusan új-tudományos cél érdekében tagjai és más meghívott kutatók figyelmét földrajzilag körülhatárolt, kisebb területekre irányította, egyazon tárgy minden részletkérdésének felkutatásától várva egy-egy tájegység élete indítékainak és megnyilvánulásainak összefüggő meglátását. Először a kolozsvári Hóstátot jelölték ki ilyen közös kutatási területnek, majd a Kolozsvárral szomszédos, magyar-román vegyeslakosságú Borsavölgyét, melynek kutatása egyes szakokban részint Kalotaszeg, részint a kolozsvári egyetemi diákság jobbainak szociológiai munkáját irányítva, Bálványosvára felé bővült ki.

Ma még korai volna e vállalkozásról véleményt mondani, hiszen jórészt az adatok gyűjtése és feldolgozása folyik. Munkálatlaltal még csak a néprajzi s kis részben a nyelvészeti osztály jelentkezett, ami érthető is, hiszen e két osztály a közös cél nélkül is kisebb földrajzi területek felmérését végezné. Meglehető sajnálkozással állapítjuk meg, hogy a Hóstát alig keltett fel a kutatókban érdeklődést.⁴⁶ Pedig ez az egész országban egyedülálló kolozsvári külváros a magyarság igen tekintélyes számú rétegének életébe adna bepillantást, a város tövében élő falu magyarjáiéba: szellemi és anyagi kultúrájukban milyen állapotot eredményezett a város és falu tözsomszédtsága, mi ebben az egészséges, fejleszteni való, mi az elferdülés, korcsosulás. Ha a Hóstát nem is örvend népszerűségnek, a borsavölgyi anyag egyre gyűl. Eközben, a néhány megjelent munka s a gyűlő anyag egyes részleteinek ismerete alapján — úgy gondoljuk — felvethető egy kérdés, melyen érdemes elgondolkozni.

Ez a kérdés igen fontos: sikerülni fog-e a kitűzött célt elérni, azaz egygyeolvashozhatók-e azok a részletmunkálatok, melyeket egy területről s lakosságáról a különböző szakkutatók végeznek, egy egységes képbe? Röviden szólva: feltárul-e a való élet a maga természetes folyásában a kutatók munkája nyomán, nem egy olyan szerkezethez fog-e hasonlítani az összegyűjtött adathalmaz, melynek minden részlete megvan, csak éppen a mozgató erő hiányzik belőle, mely működésbe hozná? A sikerben természetesen reménykedni kell, különben nem volna értelme a munkának. A két néprajzi gyűjtő, aki eddig anyagát közzétette a kidei zenéről s a borsavölgyi népi orvoslásról,⁴⁷ csak szűk tárgyánál maradván is több olyan kérdést felvetett, mely a maga szakja szempontjából eldöntöttnek vehető, de más szakok megerősítésére vár. Így például a kidei magyarok túlnyomólag értelmi és akarati élete az érzelmi élet rovására, vagy a borsavölgyi románok magyaroknál babonásabb, naívabb, természetesebb szellemi világa. Az egyes szakok keresik hát a kapcsolatot a többiekkel, s ez a tény esetleg a munka sorrendjét is megszabhatja: egyik szak feleletre, megerősítésre váró kérdéseit kikényszeríthetik egy másik szak munkáját, vizsgálatát. Az is valószínű, hogy több szak szerencsésen találkozik egy-egy olyan kérdéskomplexusban, mely az életnek egy bő részletére ad feleletet s ennek dokumentálására közös műben adja ki eredmé-

⁴⁶ Csupán *A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközeit* dolgozta fel Sándor Gábor MNny. III, 238—74 és a hóstáti nyelv a-zását Balassa Iván uo. 57—69. K. Kovács László a hóstáti temetkezési szokásokat gyűjtötte és dolgozta fel, de még nem tette közzé. — E megjegyzésekkel egyidőben jelenik meg Sándornak a hóstáti szénagyűjtésről írt dolgozata.

⁴⁷ Járdányi Pál, *A kidei magyarság világi zenéje*. Kvár, 1943. 107 l. — Vajkai Aurél, *Népi orvoslás a Borsavölgyében*, Kvár, 1943. 187 l. és IX tábla. — A borsavölgyi néprajzi gyűjtésből a közeljövőben még a következő munkák fognak megjelenni: K. Kovács László, *Népi juhászat a Borsavölgyében*. Vargha László, *A borsavölgyi népi építkezés*. Szűcs Sándor, *Természetfölötti erők a borsavölgyi nép hiedelmében*.

nyeit (erre magától kinálkozik az ETI évkönyve, mely egyelőre csak vastagság kötések több önálló, változó tárgyú, külön is kapható kisebb kötet). De meddig fog menni a szakoknak ez a találkozása? Nem hisszük, hogy az egyes szakkutatók nagyrésze messzebbre tekintő szándékkal figyelné más szaktársai munkáját s eredményeit, mint hogy belőlük felhasználja azokat, melyek az ő eredményeit alátámasztják. Ezért szükségképpen meg kell születnie annak az elhatározásnak, hogy valaki az egész közös kutató-vállalkozás menetét figyelje, mintegy a kutatás ütőerén tartsa kezét, s a kutatás végén a részletmunkálatok lezárásaként összefoglaló monográfiában adjon számot arról az életről, melyet a közös vállalkozás tárt fel. Ezt az összefoglaló, szintétizáló kutatót nem tudjuk másnak, csak olyan szakférfinak elképzelni, aki nemcsak egyes kiszállások alkalmával keresi fel a vizsgált területet, hanem éveken át benne is él. Ahogy ezt több finn kutató is cselekszi.

A kutatásnak e — szerintünk szükséges — fejlődéséhez még egy megfigyelést szeretnénk hozzákapcsolni. Már az eddig megjelent két borsavölgyi gyűjtésből is meglátszik, hogy a vizsgált terület népének élete, kultúrája bomlóban van, a régi szilárd formákat bizonytalan, sokszor megállapíthatóan sekély formák váltják fel. Még jobban meg fog ez világosodni, ha a terület múltját is felderítik az egyes kutatók. Sok jeltől ítélve ugyanez a tünet állapítható meg nemcsak a Borsavölgyében, hanem a magyar nép egész lakóterületén is. A tudományos kutatók e tünettől szemben egészen kényelmes álláspontra is helyezkedhetnének: mi csak megfigyelünk, jegyzünk, grammatonra veszünk, fényképezünk, kérdezzük, rajzolunk, de nem avatkozunk bele a vizsgált életbe. Ezt a felfogást, bár bizonyosan sok vallója van, nem helyeselhetjük: a kutatás éppen azért folyik, hogy jobb, igazabb kép keletkezzék a magyarságról s e képnek megfelelően javítsunk, változtassunk életünkön. Az csak természetes, hogy akiknek az élete megfigyeléséből ez a jobb, igazabb kép keletkezik, először ismerjék meg ezt a képet s először igyekezzenek életüket ennek tanulságai alapján berendezni. Nem arról van szó, hogy tudományos kutatók néptribunokká váljanak. De az már megtörténhetnék, hogy az állandóan a vizsgált területen tartózkodó szintétizáló kutató összekötő szerepet látna el a tudományos megfigyelést végzők s a vizsgált terület felnövő nemzedékei között, és — talán — egy mintaszerű népfoiskolában közvetítenék nekik azt a tudásanyagot, melynek segítségével a fiatalok az apáik életének tanulságai alapján építhetnék tovább a maguk életét. Amint erre Finnországban több példa van.

6.

Ismertetésünknek a végére értünk. Talán sikerült bemutatnunk, hogy az ETI munkája, meglévő erőkből s problémákból kiindulva, mint bokrosodott. Ez a bokrosodás elég terebélyes már ahhoz, hogy meg lehessen vele elégedni. Az elkövetkezendő időben arra kell törekedni, hogy a létrejött keret szorgalmas — és több esetben már igen szükséges, halaszthatatlan — munkával kitöltődjék. Hogy hol van erősítésre s fokozottabb ütemre, meg új módszer keresésére szükség, ez részint már az előbbiekből kiderült, részint bizonyosan az intézet igazgatója is látja. A további munka elmélyülése, eredményessége így most már — a kezdeti korszak lezárhatása után — a külső körülmények kedvező alakulása esetén teljességgel az intézet vezetésétől, felelősségérzetétől függ.

Jó, ha az utolsó sorokban megállapítjuk, hogy miben áll ez a felelősség. Az ETI, mely a magyarság életének teljességét kutatja, önmagát sem szemlélheti a magyarság életében önállóan, elszigetelten. Így meg kell látnia, hogy a Teleki Pál Tudományos Intézet kebelében ritka szerencsével ugyanaz

a szerep jutott neki az igazság kutatásában, mint irodalmunknak, zenénknek a szépség keresésében. S mivel az már világosabban látszik, hogy a szépség keresésében milyen forradalmi újításokra volt képes, s milyen jelentőségre tett szert a magyar szellem, elég, ha csak a párhuzamosságra utalunk. Ha megérti az ETI, hogy neve ugyanazt jelentheti a magyarság tudományában, mint Bartóké meg Kodályé a zenéjében, népi íróinké az irodalmában, szerepét és jelentőségét tökéletesen felfogta, s rajta áll, hogy Bartókkal, Kodálylyal s népi íróinkkal a vezérszerepet játssza abban a szellemi megújulásban, mely — jöjjön akármi is ránk a háború végén — a magyar nép megújulását is fogja eredményezni.

MIKECS LÁSZLÓ

A szerkesztő megjegyzése

Feltűnő lehet, hogy az előbb önállóan megszervezett, majd a Gr. Teleki Pál Tudományos Intézet kebelébe sorozott Erdélyi Tudományos Intézetről mint az erdélyi tudományosság egyik legjelentősebb intézményéről az Erdélyi Múzeum hasábjain mindéddig nem esett szó. Ennek kettős oka van. Egyrészt az Intézet első igazgatója, dr. Tamás Lajos a szerkesztővel együtt azon a véleményen volt, hogy korai lett volna ez intézményről addig megemlékezni, míg ki nem fejt valamilyen munkásságot és nem mutat fel olyan tudományos eredményeket, amelyeket tárgyilagos kritika kíséretében méltatni lehet. Másrészt e folyóirat szerkesztőjének az Intézettel való és a fennebb közölt jegyzetekből is kitűnő szoros kapcsolata jó ideig kényessé tette számára azt, hogy az intézeti munka ismertetésére, bírálatára, illetőleg méltatására bárkit is felkérjen. Mikor azonban ez év folyamán az ETI munkásságát több oldalról is bírálattal illették, a szerkesztő elkerülhetetlennek látta, hogy Erdély legrégebbi tudományos folyóiratában számba ne vétesse az Intézet eddig végzett munkáját, teljesen szabad kezét engedvén azonban a kritikai jegyzetek írójának, hogy kifejttesse nézetét azokat a követelményeket illetőleg is, melyekre Erdély tudományos vizsgálatának végzésében az Intézet mindaddig látszólag vagy a valóságban ügyet sem vetett. A fenti kritikai megjegyzések írója ilyen előzmények és körülmények között lekötélözött előzékenységgel vállalkozott arra, hogy jegyzeteit még ez év májusában a szerkesztő rendelkezésére bocsátja. Szinte felesleges megjegyeznünk, hogy a szerkesztő az Intézet akkori igazgatójával egyetértve, nemcsak méltatást, de kritikai megjegyzéseket is várt a jegyzetek írójától.

Mindezekon kívül még az a körülmény is siettetta e jegyzetek megírását, hogy előrelátható volt az Intézet első igazgatójának ez év folyamán való távozása. E jegyzetek tehát éppen az Intézet első korszakának lezáródására készültek volna el. Úgy volt, hogy a fennebb közölt jegyzetek még június folyamán megjelennek, a rendkívüli viszonyok azonban nagyban hátráltatták a nyomdát és a szerkesztőt a folyóirat elkészítésében. Így e jegyzetek a folyóirattal együtt előreláthatólag csak jóval később, legfeljebb október folyamán láthatnak napvilágot.

Július folyamán az ETI vezetésében előrelátható változás be is következett. Az ezután következő események, két új igazgató kinevezése és a kényszerítő körülmények hatása alatt történt lemondásuk még hangsúlyozottabban jogossá teszi azt a vélekedést, hogy 1944 nyarával az Intézet első korszaka lezáródott. S ha az azóta bekövetkezett események talán e jegyzetek némely pontjának módosítására, illetőleg pótlására bírhatták volna rá az írókat, mégis a jegyzetek most olyan változatlan formában jelennek meg, mint ahogyan az író ez év májusában a szerkesztő rendelkezésére bocsátotta őket.

ADATTÁR

Bölöni Farkas Sándor jegyzetei a magyarság létéről

A kolozsvári unitárius kollégium nagykönyvtárának *Kéziratok* 779. jelzetű kéziratkötegében található az a 12×20 cm-es, 8 levélnyi kis füzet, amelynek 11 első lapja Bölöni alább közlendő jegyzeteit tartalmazza. A kézirat keletkezésének idejére és körülményeire vonatkozólag semmi adatunk nincs. Tartalmának szellemtörténeti jellegéről csak annyit, hogy sok kortársához hasonlóan, Bölöni is a magyar nyelvben jelöli meg a „Magyar Nemzetiség“ legerősebb oszlopát, legfontosabb támaszát. A töredék érdekes tartalma és hangja a szerzőnek eddig ismeretlen arcára vet némi fényt. — A kézirat betű szerinti szövege a következő:

Semper ego auditor tantum nunquam ne reponam.

Juvenal.

F. H. T. S. M. Ny. Sz. G. D. I. K.¹

Ha a Nemzetiség eltöröltetésének eszközei és titkai, valamely más Nemzet iránt akárhol is ugy munkába vétetődtek volna, mint a Magyaroknál, nehezen lehet hinni, hogy Nemzeti lelke, már régen kí ne párolgott volna.

Az alattomos és lassu de szünteleni akadályok még veszedelmesebbek nekünk. Jobb volna az erőszak a Magyar nyelvre nézve. Milyen lobbót vete közénk József Császár, midőn erővel oltani vélekedé? hogy rettegett a Magyar enyészete közelítésétől. A Tot-Német-deákos Magyar kezét fogának egymással, felhagytak [2.] egymás közt minden villongáson, köz forro barátsággal a nagy köz ellenségnek türültek. Akkor látták mindenek, hogy menyire legyen öszve kötve az országos alkotmány s a Nemzet fenn maradása a Nemzetiséggel.

Jozsef nem a nyelv gyarapodását akadályozta, hanem magát a nyelvet kiirtani törekede; villámként, széltiben rontott ugyan azon célra, a melyre lassan, halkal, és nyomosan most is sokan törekednek. Ha nem zápor modra kelt ellenünk, nem tudom ha nem boldogult volna-e?

Mert tudni kell, hogy a Magyar azok közül való, kíről vissza pattan minden erőszak s szét török a hatalmaskodás. Mennél tüzesebbek vagyunk, annál kevesebbet lehet érni velünk hevességgel. Unatkoztatni kell a [3.] hevest s lassan folytatni a tüzest.

Az Austriai Armálisok ezt a kérdést tevék a minap: hogy valyon mí lesz az emberiségből, ha minden maroknyi nép, a Nyelvét orszá-

¹ E betűk értelmét és célját nem sikerült megfejteni. Az utolsóelőttiről nem bizonyos hogy *I.* Lehet *J.* esetleg *f* vagy *t* is.

gossá tenni akarandja? de valyon melyik az a csoportoska maroknyi nemzet? Az Austriai Monarchiában a Némete (1 millio) vagy a Magyar (10. millio)? Mert Magyarországon nincs német, szláv s más, csak Magyar. A Bécsbe s Német országba telepedett Magyar nem kívánja, hogy az Austriai Magyarrá² válják. Miért ne kívánhatná tehát a Magyar, hogy országában lako minden Nemzetek, mivel törvényeivel s jovaival él, Nemzeti nyelven szóljon hozzá? Veniam petimusque damusque vicissim. [4.] Nem alkalmatlan a mi nyelvünk, hanem találkoznak mindenütt és minden renden elfajult hazafiak, kik sokan magok se tudják hogy fajultanak el, s már most korcs léteket, renyheségből (inertia) s tudatlanságból oltalmaznak. S tehát ugyanjobban tetszik e ezeknek, hogy a külső Nemzetek a magok majmaiknak s korcsoknak ismerjék? Be nincs nemes büszkeség abba, a ki a hol első lehetne másut utolso lenni kíván! Redite ad ovile.

Nekem senki sem látszhatik tudosnak a kí a magunkéba tudatlan. Nézzetek meg a maroknyi Sved, Dan, Nemzetet.

M. Ország és Erdély csak az Austriai [5.] házhoz s nem Austriához (a Németekhez) kapcsolta magát. Ezen Nemzet nem más-tól függő, nem hodítatott, a töb benne valo nemzeteknek ez csak lak-helyek. A hazai Nyelv saját mindeneknél, az a Magyar, ki a Nyelvé-t másoknál közönségesse akarná tenni, éppen úgy vétkeznek, mint a Német ellenünk. Ha a Magyar úgy el hagyatott lett volna, s az irigység miatt annyi ellenségei lettek volna, német Uraimék most még hátrább volnának, mint mi.

A nyelvbéli egyenlőség az erkölesi és politikai nemzeti erőkk[!] legszorossabb kötele. Kereskedési tartozások kapcsolják öszve Angliát a világnak majd minden részével, de azért nincs más uralkodo Nyelve Angliának a Magáén kívül.

[6.] Nincs példa, hol a Nemzetesülés szükegeiről, hasznairol s diszeiről nehezebben gyözödhethének meg némelyek, mint mi nállunk, ez valoban iszonyu romlottságra megveszetségre söt elvetemedetségre is mutat, s lehetetlen ezt csupán tudatlanságnak s elme bomlottságának tulajdonítani. Inség, sanyaruság, rabság s szégyen fog téged Magyar vagy Maradékidot követni, ha nemzetiséged még is akadályozod s akadályozni hagyod.

Ou etes vous beaux jours de heur de gloir.

*

Magyar, feltékeny [!] jövendöléseinkhez közebb[!]közelebb esünk: a várandó viszontagságok inkább³ közelítnék. Mikor válik valóságga[!] köztünk a jozan nemzeti ész vágyása?

[7.] A Litteraturai Társaságok a Nyelv előmenetelének csak következései s nem okai, ez csak regulázza s pallérozza a Nyelvet, de nem teremti s nem ád neki felsőbb esinosságot. Azt kellene tehát véghez vinni, hogy a Nemzet maga legyen társaság.

² Eredetileg tévesen: *Némotté*.

³ Eredetileg: *meginkább*.

A Magyar föld teszi legszebb, leggazdagabb részét a Monarchiának, érzi ezt az Austriai ház s ezért czéloznak minden alattomos s nyilván való politikai oda[!], hogy valahogy ki ne vergődjék keze közül. A Német Irkálók ha figyelmessé akarják magokat tenni, a Magyar Constitutio ellen írnak; mert irigylik a Magyar elsőségét, s szabadságát, érzik hogy nekik nincs hazájok, csak szálások, s magokhoz hasonlóvá kívánnának tenni, hogy fájdmokon enyhítsenek.

[8.] *Nemely össze hasonlítások:*

Az egész Austriai Monarchia kiterjedése, teszen =	12,000 Q. M.
Ebből maga Austria = — — — — —	572 —
Magyar és Erdély Ország a Korónához tartozokkal oda nem számlálva az elvett Marinalet = — —	6203 ⁴ Q. M.
Az egész Monarchia Inpopulatioja = — — — —	28,000,000
Ebből maga Austria = — — — — —	1,676,000
Magyar s Erdély Ország a Korónához tartozokkal, oda nem számlálva a Marinalet = — — — —	10,488,000
[9.] Csupa Német minden Provinziákba = — —	6,320,000
Csupa Magyar = — — — — —	6,000,000
Az egész Monarchia jövedelme esztendőnként = —	117,000,000 ⁵
Magyar és Erdély Ország s hozzá tartozok contributioja; Dománok s Regalienekből a jövedelem =	35,000,000
A Monarchia Hadi Massája háboru idején = — —	535,404
A Magyaré = — — — — —	200,000
Békesség idején = — — — — —	257,356
A Magyaré = — — — — —	95,000
Az 1809ik Insuraetiokor a Nemesség fegyverbe, tett =	40,396

[10.] Egy Nemzet sincs annyi sültelen ítéletek[ne]k kitéve, mint a Magyar. Mert egy nemzet sem is ad annyi idegen ingyen élőknek kenyeret, mint a Magyar — s ez egyedülvaló oka. 'S nem csuda, mert a ki sokakkal jot teszen, sok háládatlanokat nevel: — hiszem a Kakuk fiu is kí üzi honnyokból a maga Nevelőjit, 's igen természetes hogy az ember közönségesen háládatlan, mert szégyelli, hogy jo téteményre kellett szorulnia, azért hibát keres joltévójében, hogy tetsző oka legyen a háládatlanságra! — Kenyeretlen Tiszt viselők, a szerencsével összeveszettek, Uratlan Mesterlegények, Kortsmár szolgák, Pinczések 's Jeledők, 's más koborlok seregenként költöznek Magyar Országba, s midőn e Nemzet jo téteményein meghíztak, alávaló képpen piszkolják, hogy hogy a magok hazudott eredetekkel szem [11.]telenül

⁴ Javitva van, de az eredeti nem olvasható.

⁵ Eredetileg 17,000,000.

dicsekedhessenek; mert mindenki idegen, ha valamennyire fel vette magát per fas' et nefas a Magyarok közt, ugyan azok előtt a kik őket gyalog és rongyosan [három utólag beszűrt, olvashatatlan szó] látták Magyarországban bé költözni, nagy nemből származottnak hazudja magát, 's kevélyen alá néz közönséges életünkre. Emberek, a kik sem írni sem olvasni nem tudnak, sem született nyelveken jól beszélni, mernek a Magyar Nemzet kimiveltségének megítélésébe avatkozni!

Közli FARAGÓ JÓZSEF

Ismeretlen adatok a Döbrentei-féle »Tudós Társaság« történetéhez

A Döbrentei-féle Tudós Társaságnak történetével többen foglalkoztak már irodalomtörténéseink közül. RUBINYI MÓZES¹ és BODOR ALADÁRON² kívül HOFBAUER LÁSZLÓ³ írt és közölt új adatokat e társaság történetére vonatkozólag. RUBINYI és BODOR azonban elsősorban Kazinczy és az egykoriak levelezésére támaszkodott, HOFBAUER viszont sok értékes adatközlésében és tanulmányában nem adta ki az általa is látott tudóstársasági jegyzőkönyvek szövegét. Az itt közölt jegyzőkönyvek nem az akadémia tulajdonában levő másolati példányokról⁴ készültek, hanem az eredeti jegyzőkönyvekről. Ezeket az Országos Levéltárban sikerült megtalálnom.⁵ A Döbrenteiről írt régi és új tanulmányok szerzői, Hofbauert kivéve, vagy nem ismerték, vagy nem méltatták kellő figelemre a társaság megmaradt okmányait és elsősorban jegyzőkönyveit, holott ezek nélkül a társaságról magáról sem alkothatunk helyes képet. Döbrentei Tudós Társaságának teljes és hiteles történetét azért sem lehetett eddig kellőképp feldolgozni, mert az egykori iratok elkallódtak. Levéltári kutatásaim nyomán sikerült megtalálnom ezeknek az iratoknak nagyrészét az Országos Levéltárban és a székelykeresztúri unitárius kollégium kéziratárában.⁶ Ez utóbbiból néhányat kiadott Szilágyi Sándor,⁷ de legnagyobb részük ma is kiadatlan. A

¹ RUBINYI MÓZES, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története. Bpest, 1911. Magyar Nyelv VII (1911), 148. kk.

² BODOR ALADÁR, Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. Bpest, 1907. 67—75 l.

³ HOFBAUER LÁSZLÓ, Döbrentei Gábor Erdélyi Magyar Tudós Társasága (1817—1821). EM. 1933: 335—44.

Ua. Döbrentei Gábor ismeretlen akadémiai tervezete. EM. 1933: 345—57. l.

⁴ Döbrentei Gábor hátrahagyott kéziratái. Magyar Tudományos Akadémia kéziratára. M. Nyelvt. 4. r. 23. sz.

⁵ Országos Levéltár. A gróf széki Teleki-család levéltára. Gr. Földváry osztály. 67—77. sz.

⁶ Székelykeresztúri unit. főgimnázium kéziratára. Jakab Elek gyűjteménye. „Vegyes iratok“ című kötetében „Iratok az Erdélyi Nyelvművelő Társaság körül.“

⁷ SZILÁGYI SÁNDOR, Okmányok az erdélyi tudóstársasági igyekezetek történetéhez. 1793—1845. Magyar Történelmi Tár. IX. (1861.), 178—209.

Döbrentei Gábor erdélyi működésére vonatkozó okmányok és levelek kritikai kiadása nemcsak tudománytörténetünk halaszthatatlan kötelessége, de egyúttal erdélyi feladat is, mert az Erdélyi Múzeum-Egyesület előzményeit világítaná meg és így véglegesen tisztázná művelődéstörténetünk egyik kevésbé feldolgozott kérdését.

AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELV-MÍVELŐ TÁRSASÁG FELELEVENÍTÉSÉRE
FELŐL TARTOTT GYÜLÉSEK JEGYZŐ-KÖNYVE.

Első ülés.

Maros-Vásárhelyen, Junius 21 dikén 1818.

Hogy az 1791 dikbeli Oszág-gyűlés alatt felállani kezdett Magyar Nyelv művelő Társaság gyűjteményei, annak egykori Titoknoka néhai Aranka György halála után számba vétessenek, 's ezen Társaság felevenítessék, a' felől tanácskozó gyűlés hirdetésére, M. Itélő Mester Székely Mihály és M. Kir. Tábla-Bíró Cserey Miklós Urak megkérték a' Társaságnak itteni Elől ülőjét, Mélt. Gróf Teleki Mihály Ur Ő Excellentiáját, a' ki azt az említett napon meg is tartotta.

Jelen voltak:

Baró Józsika János Tartománybeli Fő K. Biztos.
MGróf Teleki Mihály Ur Ő Exc. mint Előülölő.

Itélő Mesterek:

Pávai Vajna Elek
Kilyéni Székely Mihály

A' királyi Tábla rendszerint való Assessorai:

Gróf Toldalagi Mihály	-- Borosnyai
Zeyk Dániel	-- Bolyai Farkas
Cserey Miklós	-- Molnár
Báró Kemény Simon	-- Péterffy
Földvári Mihály	-- Lokodi
Sala Sámuel	-- Gabri József
Gróf Lázár László	Proc. Török Pál
Kosztá János	-- Kovács Miklós
Szentkirályi József	-- Mezei János
Báró Apor Lázár	Gróf Bethlen Pál
V. Director Winkler Károly	Gróf Bethlen Ferencz
Prof. Antal János	Gróf Rhédey János
-- Dózsa Gergely	Döbrentei Gábor.

Az Előlülő Ur Ő Exclja elédja, hogy ezen a' Haza díszére, a' tudományok virágoztatására czélzó Társaságnak újra folyamatba hozását maga is nagyon ohajtja 's a' közjóért mindent elkövetni kész leszen. Mivel pedig a' Társaságnak volt állapotját 's miben lett megállapodását szükséges volna tudni, minek előtte annak megújítása munkába

vétetnék, ajánlja a' Gyűlésnek hogy olly Biztosság neveztessek-ki, melly a' Társaság Jegyző-könyveit megvizsgálja 's az azokban feljegyzettekről egy illy másodszeri Gyűlést tudósítson. Ez, közönségesen helyben hagyattatván, M. Székely Mihály Biztossági Tagokat ajánl, kik elfogadtatnak. E' szerint M. Cserrey Miklós a' Biztosság Elölülőjének kérettetik, 's melléje rendeltetnek:

Sala Sámuel	Prof. Bolyai Farkas.
Gróf Lázár László	Proc. Török Pál
Prof. Lokodi Ignác	-- Fülep József
-- Gabri József	Protoc. Mogyoróssy Márton
-- Borosnyai	Szenygyörgyi Imre.

Döbrentei Gábor ezen Biztosság Actuáriusává tétetik, rá bizattatván e' Gyűlés végzésének írásba tétele is.

Eléadja M. Székely Mihály Ur, hogy a' Társaságnak uj egybeszerkesztése módjáról, Döbrentei Gábor egy planumot készített. Ezen planum által nézése is a Biztosság másik tárgyává tétetik.

M. Vásárhelyen Junius 27 dikén 1818.

Gyűlést tart a' kinevezett Biztosság, M. Cserrey Miklós mint

Jelen lévén:

ülője szállásán.	Proc. Fülep József
Sala Sámuel	Protoc. Mogyoróssy Márton
Prof. Lokodi Ignác	Szenygyörgyi Imre.
-- Gabri József	Döbrentei Gábor,
Proc. Török Pál	a' Biztosság Actuariususa.

A' többi Biztossági Tagok, egyéb hivatali foglalatosságaik miatt nem jelentek-meg.

Az Elölülő Urnak, gyűlést kezdő beszéde után, az Actuarius eléadta:

1. Hogy a' Nyelv művelő Társaság Jegyző könyveiben sokféle olly adományok találtatnak felírva, mellyek a' Társaság gyűjteményei nevelésére beadattak, de a' Mogyoróssy Márton és Dónát Sándor által, néhai Titoknok Aranka György halála után a' Társaság itteni Elölülője rendeléséből készített Regestrumban nincsenek.

2. Hogy az 1801 *dikbeli* legutolsó gyűlés jegyzőkönyve 117 Rf 42 Kr fenn maradt pénz említ.

Az elsőre nézve a' Biztosság kinevezi Prof. Lokodi Ignác, Proc. Fülep József, Protoc. Mogyoróssy Márton Urakat, hogy a' Regestrumban feljegyzetteket vegyék a' jövő Sz. Márton napig alphabetum rendjébe, azután vessék-egybe az ott lévőkkel a' Jegyző könyvekben elszámított könyveket, kézírásokat, pénzeket, ásványokat 's egyéb ritkaságokat, 's a' miket a' Regestrumban nem találának, azok vétessenek-ki a' néhai Aranka György masszájából, mivel azok hibából fogtak oda elegyedni; tegyék azokhoz mellyek eddig is a' Társaság keze alatt

vagynak, 's adják bé az Egészet a' Ref. Kollegyiomba, hogy bátoroságos helyen álljanak ott mig a' Társaság új felállhatásakor más Titoknok fog lenni, kiknek akkor mind azon gyűjtemények számba adassanak.

A' fennmaradt 117 Rf 42 Kr. iránt úgy vélekedett a' Biztosság, hogy valamint az elébbi Jegyző-könyvek mutatják a' Titoknok számadásait, úgy erről is kell valahol lenni jegyzésnek, vagy ha nem volna is, úgy hiszi bizonyosan a' Társaság költségeire, ugymint ujság hozatásra vagy levelezésre elkölt. Egyéb bégyült pénzek felől pedig olly vélekedésben van a' Biztosság, hogy azok a' Társaság által kiadatott Munkák nyomtatásaira fordítottak. A' külön személyek által tett ígéretek pedig a' mint a' jegyző-könyvek mutatják, bé sem fizettettek. Tisztelettel említette volt a' Biztosság, Aranka Györgynek 's vele más jó Hazafiaknak a' Jegyző-Könyvekből kitetsző ígyekezeteket 's ohajtja hogy ezen elkezdett Társaság semmi féle akadályt ne láthasson újabb feléledésében, hanem abban minden Hazafiak, minthogy az egész Ország hasznát 's díszét illeti, nemes buzgósággal fáradozzanak. Hogy ezen felélesztés munkába vétessék Döbrentei Gábornak e' felől írt projectuma felolvastatott, 's helyben is hagyatott e' következő jegyzések mellett, mellyeket a' Biztosság az ötöt kinevezett nagyobb társaságnak elvégzésére eleibe terjeszt.

1. Kérettessék-meg M. Székely Mihály Itélő Mester Ur, hogy a' maga hazafiui közbenjárása által minél több summáról szóló kötelező-leveleket egybe szerezzen, 's egy generalis kötelező-levelet is készítsen, melly minden magát kötelezőnek a' maga neve aláírása végett nyomtatásban általadattassék.

2. Minthogy a' Perceptornak 120 Rft kevés lenne, vagy huzattassék-el a' nyomtatási költségekre szánt 840 Rftből 80 Rft, hogy a' Perceptor 200 Rftot kapjon, vagy a' Perceptorság is a' Titoknoknak adassék által, 's a' neki kirendelendő 1400 Rft még 100 Rfttal pótolassék. Az elsőt azonban a' Biztosság sokkal jobbnak találja, mert úgy a' Titoknok se léssen semmi bal megítéltetéseknek kitéve, nem is hátráltatik külbömben is sok dolgaiban.

3. A' majd választandó Titoknok és fizetett Munkás Társak 's Becsületbeli Munkás Társak válaszsák magok a' Becsületbeli Itélő-Társakat; mivel a' dolgozók megkívánhatják, hogy Munkájiknak kik legyenek megítélőji. A' Becsületbeli Itélő Társak mindenütt neveztetnének, mint eddig a' Társaság Tanácsának. Azok pedig ne legyenek szükséges képen a' Királyi Tábla Tagjai vagy akármelly más Dicasterialisták.

4. Mivel a' Társaság új felállításában minden legkisebb halasztás is mindég csak új nagy hátramaradást 's a' Nemzet ebbeli becsületének mindég későbbi elérkezését húzná maga után, ajánlja a Biztosság hogy ha bár most eleinte a' 62000 Rft egészen egybe nem gyűjtethetnék is, azonban mihelyt annyiról kötelező levelek lesznek, a' mennyi a' Titoknok fizetésére 's a' nyomtatási 's egyéb költségekre szükséges, a' Titoknok mingyárt kapja a' maga fizetését 's fogjon hivatalához.

5. Jó hogy a' Társaság most itten kezdje, majd egybeszerkesztése után, tudományos gyűléseit, mindazonáltal nem találja szüksé-

gesnek a' Biztosság hogy a' Társaságnak mindenkori gyűlési helye e' város legyen, hanem az, körülálláshoz képest változhatik.

6. A' nyereendő kötelező levelek álljanak, a Titoknoknak hivatalához fogása idejéig M. Székely Mihály Urnál, azután a' Társaság egyéb gyűjteményeivel együtt.

Utoljára meghatározza a' Biztosság, hogy Előülőjének kezdő beszéde, ezen Biztosság jegyzései közé tétessék.

M. Vásárhelyen, Julius 1ső napján.

Mélt. Gróf Teleki Mihály Ur Ó Exclja előülése alatt tartatik a' Második Ülés.

Jelen lévén:

Cserey Farkas
Pávai Elek
Székely Mihály
Gróf Toldalagi Mihály
Zeyk Daniel
Cserey Miklós
Földváry Mihály
Betegh Gábor
Sala Sámuel
Gróf Lázár László
Kosztá János
Daniel Elek
V. Kir. Biró Nagy Daniel
Protoc. Mogyorossy Márton

Prof. Antal János
-- Dózsa Gergely
Doctor Kovács Antal
-- Geese Daniel
Prof. Péterffy Károly
Tiszt. Hegedüs
Prof. Lokodi
Procur. Borosnyai István
Gróf Gyulai Lajos
Gróf Teleki Elek
Szász Károly
Tiszt. Kis Samuel
Döbrentei Gábor

Felolvastatván az első Gyűlés jegyző könyve, helyben hagyatik azon hozzá adással, hogy mivel protoc. Mogyorossy Márton 's prof. Antal János és prof. Dózsa Gergely által a' Társaságnak 1801 dikbeinél későbbi Jegyző könyve is lenni mondatik, és néhai Aranka Györgynek pontossága 's tiszteletet érdemlő egyenessége felől a' Társaságnak semmi kétsége nincs, prof. Antal és prof. Dózsa Urak pedig azt állítják, hogy a' legutolsó Jegyző könyvben, mellynek valahol a' többi irások között kell lenni, csak 5 Rft fennmaradott pénzről emlékeznek, ennél fogva az arról szőlő kérdések elenyésztetnek.

A' Biztosság által, az említett hazafiui fáradságra kinevezettek, helyben hagyattatnak.

A' Biztosság eléadja az ő megvizsgálására bizott planumra tett jegyzéseit, midőn a' planum e' Ns Társaság gyűlésében is felolvastatik, 's arról végeztek:

1. Eddig is Nagy Mélt. Gróf Bánffy György Ur Ó Exclja lévén ezen Társaságnak Első Előülője, most is teljes tisztelettel kéri ezen Társaság Ó Excellentiáját, hogy a' Tudományos és Nyelvmívelő Társaság felelevenítését munkába venni méltóztassék 's ez iránt a Gyűlés Ó Exclja hazafiui indulatjába tökéletesen bízik. Vice Előülőjének

pedig a' Ns' Társaság ezután is MGróf Teleki Mihály Ur Ó Excellen-
tziáját fogja tisztelni:

2. Nem határozatik most semmi a' Titoknok 's Perceptor fizetése
mennyisége iránt, hanem abban közönségesen megegyezik a' Ns Társa-
ság, hogy a' Titoknok fizetése, a' planumban eléadott okoknál fogva
tisztességes 's neki becsületesen való élhetésre elegendő legyen.

3. Mind a' fizetett mind a' Becsületbeli Munkás Társak kinevezte-
tési most elmaradjanak, hanem a' mennyi pénz egybe-gyül, ahhoz
mérsékelt jutalom adattassék esztendőnként a' legjobb Munkákat
íróknak.

4. Midőn NMélt. Gróf Bánffy György Ur Ó Exclja a' Tudományos
és Nyelvnyelvi Társaság felállításáról szóló planumot helybe hagyni
méltóztatnék, e' most említett változtatások mellett instálja a' Ns Társ-
ság Ó Exclját, hogy a' kötelező-levelek bégyűjtésére Mélt. Székely
Mihály Urat egyszersmind megbizni méltóztatassék.

5. Akkor a' planum nyomtattassék-ki 's annak nyomtatott exemplá-
rai szolgáljanak a' közönség előtt arra, hogy Mélt. Székely Mihály
Itélő Mester Ur, a' Gubernátor Ur ő Excljától 's az egész Ns Társaság-
tól a' fundus egybe-gyűjtésére meg van bízva.

M. Vásárhelyen, Julius 2 dikán.

A' tegnapi jegyző-könyv felolvasása végett gyűlés tartatik, Mélt.
Gróf Teleki Mihály Ur Ó Exclja előülése alatt. Jelen lévén:

Székely Mihály
Gróf Toldalaghi Mihály
Boér Ferencz
Földvári Mihály
Kakucsi János
Gróf Lázár László

Gróf Gyulai Lajos
Doctor Kovács Antal
-- Gecse Daniel
Prof. Dózsa Gergely
Döbrentei Gábor

A' tegnapi gyűlés végzéseiről szóló jegyző könyv felolvastatik 's
helyben hagyatik. Említik a' Ns Társaság Tagjai, hogy a' tegnapi
gyűlésben közönséges megegyezésből Döbrentei Gábor, a' Társaság idő-
közbeli Titoknokának választatott, 's mivel ezt ő maga a' tegnapi jegy-
zések közül kihagyta, a' mai gyűlés határozásai közé jegyezze-fel.
Döbrentei Gábor, köszöni a' Ns Társaságnak hozzá való bizodalját,
's a' mennyiben környüállássai engedik, a' Tltoknokságot elfogadja.

M. Székely Mihály Ur ajánlja, hogy a' midőn a' Gubernátor Ur
Ó Excellenztziája a' planumot helyben hagyná, azt a' maga költségén
kifogja nyomtattatni, mellyet a' Ns Társaság nagy köszönettel veszen.

Meghatározatik, hogy e' gyűlések végzéseinek jegyző könyve, a'
Gubernátor Ur Ó Excljának tisztelettel megküldtessék.

Döbrentei Gábor mk.
a' Társaság időközbeli Titoknoka.

Közli JANCSÓ ELEMÉR

Két ismeretlen Szigligeti-levél

Szigligeti Edének, a neves színész-színműírónak, két érdekes levele maradt fenn a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában (Gedő László levelezése 1279. sz.). A pályája kezdetén álló Szigligeti az egyikben a neki adományozott emléktollat köszöni meg, a másikban előfizetők gyűjtésére kér fel két kolozsvári fiataalt, Gedő Lászlót és Nagy Miklóst. Mindketten melegen érdeklődtek az irodalom iránt, s Gedő László, mint szárnyát próbálgató költő otthonos volt az írók és színészek társaságában. Atyja, Gedő József táblabíró, Kazinczy Ferencnek és Bölöni Farkas Sándornak volt levelezőtársa. A majdnem gyermekfővel, 21 éves korában elhalt Gedő László több kötetre terjedő drámatöredéket és verset hagyott maga után kéziratban. (L. a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában).

Kegyes jóakaróim!

A' költőnek legédesebb bére, ha keblének virágaira részvét' gyöngyei harmatoznak; ha az őt emésztő láng rokon érzelmeket gyujt; ha önalkotta kis világában mások is örömet mulatnak; ha szellemi gyermekeit barátságos karok fogadják; ha botlásait nem gúny' és kaczaj tárgyává czégérezik-ki, hanem örvénypontokat, mellyeket kerülnie kell, ha elsüllyedni nem kíván. — Önök, kegyes jóakaróim, illy drágabért nyújtottak nekem: emléket, melly örökre beirta magát szívembe, 's mellyet legbecsesebbé tőn előttem a' hozzá mellékelt irat; ez tanúlevele, hogy értök kezéből jött.

Mit érzettem akkor, midőn tagtársaim' — barátaim' — körében Fánecsy úr baráti csókkal sziveskedett azt átnyujtani; ne kérdjék, kegyes jóakaróim: a' meglepetés olly nagy és váratlan volt, a' millyen gyöngé eszméletem; szeimeim előtt összefutottak a' betűk, 's hálámát csak töredezett szavakban rebeghetém el. — Eszméletem viszatért, — de vele annak érzete is: hogy illy ritka megkülönböztetésre igen-igen csekélyek érdemeim; hogy a' tanulót mestert illető jutalom érte, hogy a' pályázó még messze a' czéltől olly díjat kapott, millyet csak pályáját szerencsésen megfutott érdemel: de itt is édes megnyugtatóm lőn a'levél, mellynek csak akkor valék képes szavait tökéletesen megérteni: 's én e' becses pályaemléket, úgy, a' mint önök küldeni kegyesek, habár pirulva, elfogadhatom.

Köszönetem és hálám' soha ki nem fejezhető szavai helyett tudom, örömostebb veszik, kegyes jóakaróim fogadásomat; melly, ha eddig tán homokba lett volna írva, ezen emléktollal életkönyvembe örökre beiratott: Nemzeti színpadunknak legyen szentelve egész életem, mellynek én olly keveset áldozék, 's melly eddig is olly sok édest nyujtott nekem; ennek legyen bűvárja; 's ha bár a' kétes habok alája temetnek: fenn fog lebegni vigasztaló angyalomul a' méltánylásnak e' drága emléke.

Pesten, Novemb. 15 dikén 1838

Szigligeti Ede

Címzés a borítékon: *Pestről. Tekintetes Nagy Miklós és Gedő László t. t. uraknak, mély tisztelettel. Kolozsvárott.*

Pest, Január. 26. 1839.

Tekintetes urak!

Magyar literatúránkban eddig elé többnyire vagy könyvárusi, vagy előfizetési uton jelentek meg a' könyvek. A' könyvárusok, rosszul fizetnek: én pedig szegény legény létemre, iratimból élek; így a' másik uthoz kelle folyamodnom s bátor vagyok némelly kegyes jóakaróimat felszólítani, hogy szinpadról ismeretes szinművem' kijöhetését kegyes előfizetéssel eszközölni méltóztassanak. A' kiadandó szinművek: „Pókaiak — Vazúl — Aba“. E három szinmű egy kötetben finom fiemei velinen, vastag congrényomatu borítékban a jövő 1839 diki pesti martiusi vásárra jelenend meg; egy példánynak ára 2 pengő forint leend. Kérem tehát a tekintetes urakat, mély tisztelettel, kegyeskedjenek vállalatomat elősegíteni, s azon fényes kört, mellyben élnék előfizetésre felszólítani; az előfizetők nevét szerencsémnek tartandóm könyvem végére sorozhatni: e' végre kérem, az előfizetők nevét 's az előfizetési díjat jövő Februárius' végéig hozzám leküldeni. Ezen szinművek egyikét, a Pókaiakat Erdélynek szándékom ajánlani.

Mint hogy önök literatori éltemen némi felsőségi jogot érdemelték, bátor vagyok önöket mostani munkálatimról tudósítani. Ma kerül szinpadra Rontó Pál bohózatom. Önök talán fejet fognak csóválni: e' végre a' czélt megmondom önöknek. Színházunk mindedig jövedelem szükében szenved: a' parodia leggyümölcsözőbb. Én magam sem vagyok a' bohózatok barátja, sőt ha lehetne számüzném mind a' szinpadról: de intézetünk álhatása becsesebb mindennél — 's a' bohózat ha a' természetesség határai közt marad, 's nem éppen a' legaljasabb, 's ha a' vígjátékból csupán énekei s tüneményei által különböznek, nem tartom végveszélynek az izlésre. De nálunk mindezek fölött egy magasabb czél teszi szükségessé a' parodiát, 's ez a' magyar muzsika; ennek magvai ott leginkább hintetik el, 's ebből biztosan reményelhetni magyar operák keletkezését: így szállott az olasz, német muzsika is azon polczra, mellyen most csudáltatik; eleinte is csak énekes játékok voltak. Azonban ne higyjék, hogy az időt erre fecserlénem; az említett parodia két hetembe került 's nem egy hamar veszem magamat ujra parodia írásra, bár igazán megvalván többet jövedelmez, mint 2—3 dráma. Most Romilda című drámán dolgozom, történeti az avarok és longobárdok köréből, és pesti Drámafűzérünk szerkesztésén.

Alázatos kérelmem megújítván, magamat kegyeikbe ajánlom
A' Tekintetes uraknak

alázatos szolgálók

Szigligeti Ede.

Címzés a borítékon: *Pestről. Tekintetes t. cz. Nagy Miklós és Gedő László uraknak. Kolozsvárott.*

Közli ISÁK JÓZSEF.

Kutyanevek a XVII. századból

Teleki Mihály kövári főkapitány, későbbi erdélyi kancellár és nagyhatalmú államférfiú vadászkutyáiról egynehány feljegyzés maradt reánk.¹ Úgy látszik, udvarában szokás volt, hogy vadászkutyáit időnként, illetőleg az udvari legények és a pecérek közt való szétosztásuk alkalmával számbavegyék. E feljegyzések tehát ilyen alkalmakkor történtek. Kár, hogy az íródeák csupán két évben, mégpedig összesen négy ízben vezette be diáriumába e számbavételt.

A kutyák szétosztása mindig párosával történt, bárha előfordult, hogy valamelyik kutya társ nélkül maradt, valószínűleg azért, mert egyikök elpusztult. Ilyen esetben azután két párnak árván maradt felét osztották ki ugyanannak a gondviselőnek.

Alábbi közlésem csupán adatszerűleg történik. Az eredeti szöveg betűhűségén csak annyit változtattam, hogy az elválasztó vessző- és pont-jeleket a mai használat szerint pótoltam, illetőleg módosítottam, hogy elkerüljem a jegyzetbeli fölösleges felvilágosításokat. Ezen kívül a rövidítéseket zárójelben kiegészítettem, végezetül pedig a kutyák nevét dűlt betűvel szedettem, hogy első tekintetre megkülönböztethető lehessen a gondviselők nevével és az egyéb magyarázó szövegtől.

A. 1674 die 26. Mar(tii).

Kesmarki Peternel *Duli, Hattyu*; Horuath Janosnál *Szarvas, Bige*; T. Georgynel *Fekete Toluaj, Kis Mocskos*; Köszeghinel *Karvas, Sisak*; Kapalnakinál *Tanz, Csonka Toluaj*; Bozonál Torda Ur(am) Agara fele: *Tanz*, megh az Bold(ovai) Úr(am) fele: *Toluaj*; Petrouainál *Praeda, Sarcsa*; Miklosnál M(árma)r(o)si² *Hattju, Szellő*; Nagy Janosnál *Mokas, Nyedam*; Sipos Janosnál *Csoka, Szarvasz*; Banyainál *Szobonya, Kozák*; Kolocsannál...;³ Körmendinél *Szárcsa, Csonka*.

A. 1674 die 11 Augusti

Kopo van kilenz par. *Sipos, Dudás; Zapor, Szurmás; Reuesz, Szümes; Karasz, Cibere; Drumo, Posar; Trumbak, Dobos; Mondra, Bufti; Boer, Zaräy; Vidra, Kantor*.

Vislak. *Paris, Turpis; Koczka, Paranyi; Padla*, negy apro keljke, nincz nevek; *Narancs, Fattju; Szemes, Mokus*; A Bodovai ur(am) nösteny vislaja fele, egy bak herelt visla.

Sz: Peteri Jozsakb(an) lőt kopo; Köuar Videken Hosszufalua(n) négy; Köuari Jozzagb(an) három visla köljök; Sorostelyon lőt Agar kölyök.⁴

¹ Teleki Mihály udvarának 1674—79. évbéli postálkodásáról készített kéziratos napló a Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² A mármárosi jelző itt azt jelenti, hogy Mármarosból került Teleki udvarába.

³ A pontozással jelölt helyen az eredetiben nincsen semmi szöveg.

⁴ Itt Teleki Mihály következő jószágait sorolja fel: Uzdiszentpéter (Kolozs vm.), Kövárhosszúfalú (Szatmár vm.), Kövár, továbbá Sorostély (Alsóféher vm.).

Gyurkanal *Fekete Toluaj, mucskos*; Besenjeinel *Rigo, Karvas* mely Csaki Ur(am)nal Van; Banyainál *Szobolya, Gazdag*; Petinel *Duli, Fejer Toluaj*; Bozonál *Tanz, Mokus*; Csoltinál *Citrum, Csoka*; Rimainál *Sarcza, Fecske*; Kapalnakinál *Szellő, Fejer Szalkás*; Banoczinal Jankó ket Agara *Sarcza, Csonka*.

A. 1676 Aprilis 2.

Osztották ki az Legenyek(ne)k az Agarakat ez sz(erin)t. Besenyei Ur(na)k *Karvast, Rarót*; Szilágyi(na)k *Páczkanyt, Szikrat*; Horuath Janos(na)k *Horgost, Tanzt, Tatárt*; Uyhelyi(ne)k *Csonkat, Hattyut*; Banyai(na)k *Kozákot, Talpast*; Csoltinak *Csokat, Czitrumot*; Csaszka(na)k *Kosztandint, Kis Mucskost*; Nikolanak *Kormost, Tanzt*; Kapolnaki(na)k *Dulit, Szellőt, Szikrat*; Bozonak *Tanzt, Puykat*; Horuath Peczernek adtak haro(m) Kölyök Agarát: *Folyot, Sebest* es *Csabzit*.

Vagyon tiz par kopo.

Vislais Nr. 19. Ugy mint. *Nyeronecz, Paris, Tigris*, kit most hoztak, *Tacsi, Mocze, Paris, Tigris* az Urfie, ⁵ *Paranyi, Turpis, Cíttra, Praeda, Tacsi, Padla, Neroncz, Koczka, Alabos, Kloto, Szemes Kettő*; ez az három utolsok roszzak.

A. 1676. 10. Apr(ilis).

Megh heréluen az Agarakat, Kopokat es Vislakat, osztottak ki ez sz(erin)t.

Besenjei ur(na)k *Karvast, Rarót*; Kapalnaki(na)k *Horgast, Tanzt, Szellőt*; Uyhelyinek ket *Hattyut*; Szilagyinak *Páczkanyt, Szikrat*; Csoltinak *Citrumot, Kosztandint*; Nicola(na)k *Kormost, Tanzt*; Bozonak *Tanzt, Puykat*; Musnai(na)k *Folyot, Tanzt*; Horvat Pecze(rne)k három köljök Agarát.

Vislakatis ez sz(erin)t. Kesmarki Ur(na)k *Paranyit*; Besenyei Ur(na)k *Moczet, Bor(om?) Parist*; Mikola(na)k *Tacsit, Praedat*; Hamvainak *Tigris*; Napradinak *Padlát*; Colosvari(na)k *Alabost*; Az Szakacsok(na)k *Tacsit*; Pohar(no)k Janos(na)k *Szemest*; Az Leanyok hazab(an) *Narāncsot*.

Vagyon Kopo Tized fel par.

E kutyák tehát kopó, vizsla s agár fajtájúak voltak. Nevök legnagyobb részben magyar, van azonban közöttük romános és szlávos hangzású is. Ezekkel a nevekkel — úgy látszik — különös, némelykor pedig éppen komikus hangzásuk miatt keresztelték el állataikat. Klasszikus nevet csupán kettőt (Paris, Kloto) találtam, tehát ez is a mellett bizonyít, hogy a most felsorolt kutyanéveket — kettő-három kivételével — bátran vehetjük népi elnevezéseknek is, gondolva arra, hogy a névadó keresztstülő rendszeren az az udvari legény, vagy pecér lehetett, akinek gondozása alatt láttak napvilágot az apró kölykök.

Közli HERPEI JÁNOS

⁵ Teleki Mihály legnagyobb fiáé, az 1679-ben 16 éves korában meghalt Jankóé lehetett.

Viselettörténeti adatok a XVIII—XIX. századból

A Székely Nemzeti Múzeum egyleveles nyomtatványainak rendezése közben BOGÁTS DÉNES levéltáros úr körülbelül háromszáz olyan XVIII—XIX. századi nyomtatványra hívta föl a figyelmemet, melyekben több-kevesebb néprajzi adat található. Az említett nyomtatványok közül legelsőnek a viselettörténeti jelentőségű körözüvények kivonatát közlöm, elhagyván néhány — az Osztrák-Magyar Monarchia nem-magyarországi részeire vonatkozó adatot.

Hálás köszönetet mondok HERPEI JÁNOS múzeum-igazgató úrnak, hogy az adatok lemásolását és közlését megengedte, valamint BOGÁTS DÉNES levéltáros úrnak azért, hogy nagy levéltári gyakorlatával állandóan segítségemre volt.

1791.

1. Feichtner Antal, 17 éves, magyarul és németül jól, oláhul „tsak kevesset“ beszél... — Kurucz Mátyás, 15 éves, beszél németül, magyarul és oláhul... „Szöktenek el mind a' ketten a' Splényi Regementtyéhez tartozó árva Katona Gyermekek nevelő Házából... szürke kalapban, és kaputban, hasonló színű Laibliba, magyar Nadrágban, és Bakkantsban, tsattos nyakravalóval“ (Keltetés: Clausenburg...).

1792.

2. „... a' Puszta Goroszlói Hidtól, melly vagyon Nemes Kraszna Vármegyében, mint mondatik, valamelly Magyar-Országról Erdélybe s talám éppen Szebenbe Rezet, vagy Vasat vitt Szekeres Emberek“ ellopták Erdődi Bertát, aki 14 éves, „gesztenye szín haja... hátulról a Sömöreg miatt meg-nyirettetett... volt Öltözete: Bolhaszín sárga, és fehér babos Lájblia, Kökörtsén-szín fejér virágos sellyem Keszkenyője, tsikos Matéria Szoknyája, ki-metzett fejér Elő-ruhája, alatson sarku fekete csizmája.“

3. Beretzki János, 18 éves, brassai, „Mestersége Felejtár“, magyarul jól, oláhul „nem igen tisztán“ beszél. „Köntösse kurta Kaput, Magyar Nadrág, Baratzk virág szín Posztóból. Veres Posztó Lajbli, Sinór a' Köntössin, veres, és fejér szörből Bogár-hátu, Magyar Csizma, németes Ing, ujjas német Köppenyege fejér Posztóból.“

4. Tutai Mátyás, 40 éves, „Születésére nézve Tót nemzet, Nyitra-Vármegyei Szent Benedeki... Beszél Magyarul értelmesen, de kottontva, Oláhul, Németül keveset, Lengyelül és Csehül valamit, Tótul jól... nagy sárga Bajusszu, mellyet meg-kenve és karikára fatsarva visel, Haját hátra kötve viseli, üsteke nintsen el-vágva, Fül-haja apró, és azt hátra kenve visel... Köntösse egy hosszú, és egy kurta kaput, Magyar Nadrág Baratzk virág szín Posztóból, veres Posztó Lájbli, veres, és fejér szörből bogár-hátu Sinorral; Stibli, németes Ing, fejér posztóból németes ujjas Köppenyege.“

5. Orosz, „Ifiju, de honnét származott nem tudatik, mikor ezen gonoszt tselekedte, Fedornak nevezte magát“; volt „fejér Zekője, fekete sinórral, az Oroszoknak szokása szerint való két bő-Nadrága, minden felől le-botsátott régi Nagy Süvege.“ Azért körözték, mert a Felső-banyáról Máramarosszigetre vezető úton két zsidót kifosztott.

6. A fenti orosz ifjúval együtt fosztogatott egy korosabb oláh, aki „Magyar, Oláh, Orosz nyelveken tud beszélni“, „Juonnak nevezte magát, és azt mondotta, hogy sok helyen, de főképpen most utólyára Kolos'várt kotsiskodott... két felől tsőgre kötve hosszu le-botsátott huntz-vut hajai, a'mellyeket némelykor füleire tekert... rövid, fejér, Németes Ingje, bő fejér kurta Gatyája, botskora, kurta Gubája, és egy régi fekete kitsiny Süvege, nyakra-való nélkül...“

7. Bucsi, vagy másképp Enyedi Nagy János, 24 éves, református, „Erdély fi, Barátosrul való“, „deákul 's magyarul jól tud“, „fél viseltes kék ujjas Köpenyegben, derékra való kék Bársony Lájbliban apró gombokkal, egy lábravalóban, ingben, veres posztó Sapkában, melynek a' prémje veres posztóból vagon...“

8. Ardjelán Vonuy, „Oláh Nemzet“, 35 éves, „ki-is Motsinak mondotta magát, de az Apja Gyermek korában Magyar Országra ki-vivén, ott fel-nevelkedett, az Apja halála után az Aradi, és más pusztákon-is Gujás volt, az idén pedig Erdélybe bé-vetődvén, a' mult Fülep Jakab napi Ditső-Szent Mártoni Sokadalom előtt való Barom-vásárban elkövetett, és rajta-ért ló Lopásért el-fogatott, és a' Filiális Széken Törvénye ki-folyván, esztendei rabságra, és 100. Páltzára ítéltetett“, „a' Feje-tetején a haját bé-szokta fonní, beszél született nyelvén Olá hul, és ugyan Oláh, de nem tudatik, uj-é? vagy ó vallást tart“.

9. „Kováts Anti, Széplaki, Cigány nemzet, Titt. Sárdi Simény Elek Ur helyén lakó, ... mint-egy 20. Esztendős... beszéll czigányul, olá hul, és magyarul székelyesen; az Apja Katona volt, Erdő-Vidéken Rákoson-is lakott, Romano Catholica vallásu“... „haja bé van fonva hátul... a' bal Füle meglyukasztva és gyöngy fityeg rajta... tsupántsak egy Lábura valóban ment el“ (Küküllő megyéből szökött).

10. „Réz-mives, vagy másként Bogári Samu... ugyan Titt. Simény Elek Ur helyén lakott, egy darabig Széplakon, de különben imitt amott lakó Czigány nemzet... mint-egy 26 esztendős... R. Catholica Vallásu, Magyar, Oláh és Czigány Nyelveken beszéll; Vajdakután fogattatott el Ló-lopásért... fekete befont hajju, két felől Fülel mellett pudli hajju le-eresztve...“

11. Lakatos János, „Sátorral imitt amott lakó, ugyan tsak Titt. Simény Elek Ur Keze alatt lakott Széplakon... Czigány nemzet, mint-egy 40. esztendős, R. Catholica Vallásu, beszél magyarul, olá hul, és Czigányul...“

Ennek a' Felesége ki-menvén hozzá a' Török-buza kapálóba: az vitt Ráspolyt-is, a'mellyel a' vasakat Lábaikról mindnyájan le-reszelték, és ő is el-ment vélek; ezen Czigánynénak neve nem tudatik, de mint-egy 30 esztendős, viselős... elől fejér gyólts, hátul Karton-Ruhát visel, magyarul, és kétség kívül Czigányul-is beszél.“

1794.

12. Molnár Ferenc, maroszeki, harczói, 38 éves, református, „Csizmadia mesterséget tudó“, beszél magyarul, „vitt-el magával egy pár Csizmát, egy pár inget, lábra valót, fátyol nyakra valót, nyári Kitlit, egy pár posztó nadrágot Szijastól“.

13. Domokos Károlyné Torma Ilona gyulatelki jószágáról elszökött Sárdi Gáspár „sok kárt tett, számadatlan és butszuzatlan“ távozó tisztartó, aki „eredet szerint... Szilágy Somlyai Fi... Kálvinista“, 41 éves; „Köntösse vagyon egy kék Báránybőrös hatvanas posztóból készült maga színü gombjaival, keszülettyivel mentéje, és vidrával prémezve kék Nadrága, Lájblia, kordovány Csizmájja, kerek Kalapja, a' Lájblia fényes tarka réz gombos, mosollygó mostani módi, prémezetlen ujjas, vagy-is Zekéje... fejér Nyakravalóval jár, a' haját Sinorba fonnya két ágba korbáts módjára...“

14. „Kolos Vármegyéből szent Mihály Telkéről el-szökött... Jabrotzki Iosepha: ki-is... fejér vastag válban, materia szoknyában ment-el, vitt pedig magával két rendbéli Német és Magyar Kötösöket, Pásint szín nestes Bundát, arany vagy ezüst bojtos Kötővel“.

15. „Keresi más-ként Moldovány, vagy-is Csudár Togyer... Nemes Kraszna Vármegyében Rétsében lakó kis Guthi, és Szilágy Szétsi Guthi Farkas elszökött Béresse“, 35 éves, „Oláh valláson levő, Magyarul-is beszél, noha Oláh... szökött-el uj szürbe, Lábravalóba, és Kalapba“.

16. Szabady László, maroszeki, udvarfalvi, 18 éves, beszél magyarul és olá hul, református; „el-vitt magával egy posztó Nadrágot 's egy Nadrágszizjyat, egy inget, egy lábravalót, egy nyakravalót fátyolt“.

17. Fogarasi Ferenc, *udvarhelyszéki, ocfalvi*, 17 éves református, beszél magyarul s keveset olá hul; elvitt magával „egy posztó nadrágot szijjuval, egy pár tsizmát, két Inget, két lábravalót, egy nyakravalót...“

1796.

18. Sárosi János, „Zemplén vármegyének Tartzal nevü helységéből“, 35 éves, református; „a' haja még törökösön van nyirva, beszéll Magyarul, Tótul, Németül, Törökül és Olá hul“.

19. Bullius Thamás, Sáros Vármegyének Bartfeld nevü helységéből“, 38 éves, katolikus, magyar, német, tót török és oláh nyelven beszél; „a' haja törökösön meg-vagyon nyirva“.

1797.

20. Schneider Mihály, „a'ki származott Nemes Felső Fejér Vármegyéből, Ingadalról, de többnyire Szeben Székben Ruson... tartózkodott, a' Szebeni Jobbittó Házból... Békóstól el-szökött;“ 35 éves, beszél magyar, német, szász és oláh nyelven; „jár paraszt Ko'sókban, fejér sinórral ki-hányott kék posztó Laibliban, fekete sinóros fejér Nadrágban, Katona, nevezetesen Magyar gyalog Regimentbéli Topánkában...“

1798.

21. A nagyszebeni fogházból szökött Sloszszer György, született Kőhalomban, 36 éves; „öltöztetve volt egy zöld posztó karaszetli, és laibli, kék posztóból lavagló nadrága, és stiblije...”

22. Visi Farkas, született Segesvárt, 19 éves; „egyéb nem volt a' testin egy ingnél, és lábravalónál, minden lábbelin kívül.”

23. Dumitru Kriszte, másképpen Krisztitze, Ujegyházszék Szászahusz falujából, 64 éves; „tsupán Oláh nyelven beszél, és Oláh köntöst visel”.

24. Marie lui Dumitru Kriszte, az előbbi felesége, 60 éves; „sokat beszél, hanem csak a' maga született nyelvén, Oláh köntöst visel”.

25. Anna lui Tobdjer Lázár, az előbbielek leánya, 29 éves; „nem tud más nyelvet, Oláh köntösben szökött-el”.

26. Onye lui Radul Punzar, született Illenbach nevű faluban, 45 éves; „csak Oláhlul beszél, és Oláh köntösben szökött-el”.

27. Márton Ferenc, 50 éves, születésére nézve „Nemes Aranyas Széki Kertsedí, de Tordán lakván hamis levél tsinalásért fogatott volt-tel; beszél Magyarul, Oláhlul, keveset Déákulis. Szökött-el a' Lábán lévő Békóval együtt, egy rossz fekete Tzondrába, félig félig el-vágott szárú fejér Harisnyában egy rossz kittsiny kerék Kalapban”.

1799.

28. Tóth Márton, „Kézdi Széki Mátisfalvi... Paraszt“, 25 éves, csak magyarul beszél; „haját bé-fonva viseli... bárány bőr Kosokba, Tzondrába, alól ujjos bárány bőr bundába, harisnyába, és tsizmába...”

29. Marosszékről, Bergenyéből szökött a 48 éves, disunit, vallásu, oláhlul és magyarul beszélő Rajka Mihály feleségével, Akszinával, Juon, Josziv, Tódor fiaival, Mária leányával; „mindnyájon olyan köntösben jártak, ... millyent közöttünk az Oláhok szoktak viselni”.

30. Diószegi István, gyergyószárhegyi, 25 éves, római katolikus, „Molnár Mester Ember“; „el-vitt magával köppenyeget, kitlit, nadrágot, tsizmát 's inget, mindenből egyet, 2 lábra valót, nyakra való fátyalt, sapkát, és nadrág szijjat...”

31. Szóts Mihály, „Kraszna Vármegyei Plosvári“, 18 éves, református, „csak magyarul tud“; „vitt el magával köppenyeget, dollmánt, nadrágot, tsizmát, nyakra valót, sapkát, és nadrág szijjat, mindenből egyet, effelett 2 Inget, és két lábravalót”.

32. Kováts József, udvarhelyszéki, oroszhegyi, 22 éves, római katolikus, a magyaron kívül „valamennyire oláhlul-is beszéll“; „vitt-el magával köppenyeget, dollmánt, nadrágot, tsizmát, inget, lábravalót, nyakravalót, sapkát, nadrág szijjat...”

33. Barna Imre, kükiüllőmegyei, egerestői, 18 éves, római katolikus, beszél magyarul és oláhlul; „el-vitt magával egy nyakravalót, 1 kitlit, 1 inget, 1 nadrágot, 1 nadrág szijjat...”

34. Nagy József, csíkrákosi, 18 éves, római katolikus; „vitt el magával köppenyeget, kitlit, nadrágot, tsizmát, inget, lábravalót, nyakravalót, sapkát, nadrág szijjat...”

35. Szilágyi József „paraszt béres“, „született Zalányban, de Málnáson nevededett“, 20 éves, református, csak magyarul beszél; „az haját katonáson czopfba viseli... el-vitt magával két harisnya nadrágot, az egyiket lapos sinór vagyon; vagyon egy fél viseltes bogár hátú sinóros, rojtos, nagy lapos sarkantyú csizmájais, de többnyire bostkört visel. Vagyon egy új dufla széllyes pántlikás kalapja, más viseltebbis, bőr bundája, fekete fél viseltes czondrája, egy kender magos Liberia köpenyegé“.

36. Kuke Áron, „paraszt béres“, „másképpen Istvánnak-is hivattya magát“, született Oltszemen, 20 éves, református; „fekete hosszú czondrája, fehér harisnyája, sinór helyett kék posztóval, többnyire bostkört, mint sem csizmát visel, fekete új kalapot vitt, sárga haját inkább bé-fonva viseli: magyarul jól, oláhul igen keveset beszél“.

37. Thodor, vagy Szöts Miklós, „tanuló Márkosfalvi Paraszt Iffiu, vagy Reformatus Déák“, 22 éves; „szederjes rövid mentébe jár, kurta nyirett haját visel, Magyarul, Déákul, és Oláhul tud beszélteni“.

38. Pásztor János „tanuló Márkosfalvi Paraszt Iffiu, vagy Reformatus Déák“ 22 éves; „fekete Déák köntösben jár, rövid haját hordoz, Oláhul, Déákul, és Magyarul beszél.“

39. Vaszi Halmás, „Nemes Felső Fejér Vármegyei Sárpataki“, 32 éves, „nem edgyesült Görög Valláson lévő Dászkel, beszél Oláhul, és tudja az Oláh írást, Magyarul-is egy keveset ért“; „elszökött katona vasba, kalapba, fekete tzondrába, harisnyába, bostkorba“; „hosszu, Dászkel módjára körül el-nyirt fekete haju...“

40. Kretsun György, „Nemes Felső Fejér Vármegyei Királyhalmi“, 28 éves, „nem edgyesült Görög vallásu“; „visel kalapot, Oláh tzondrát, harisnyát, és bostkört, beszél Oláhul“.

1800.

41. Raduj János, 42 éves, oláh, unitus, kászonzakabfalvi, „két felöll bogos üstöke... egy ingbe, harisnyába, bostkorba, hajadon fön szökött el“.

42. Pujo György, 20 éves csíkszenttamási cigány; „fekete haja czopf módjára le fityeg a vállára... egy ingbe, harisnyába, bostkorba, fejér süvegbe szökött el...“

43. Bánú Ádám, 18 éves, kászonszéki cigány; „bajusztalan... egy ingbe, harisnyába, bostkorba, fejér süvegbe szökött el...“

44. Juhász Jánosné, 34 éves, tunsádi, római katolikus; „egy ingbe, fekete rokojába, rosz keszkenyőbe, mezitláb szökött el“ a csíksomlyói tömlőből.

45. Dima Katalin, 24 éves, kászoni cigány; „fekete haju, egy ágba bé fonva viseli... egy ingbe, rosz borozdás rokojába, a fején ruhát visel...“

46. János Birán, 29 éves, „Hátszeg vidéki Ponor Ohábai“, oláh vallásu s „tsak a' maga született nyelvén tud beszélteni“; „sárga gesztenye szín haju, két felől csimbókba kötve hordozza; hosszú rongyos

fehér Czondrában, a' térdin alól tsonka rongyos Oláh harisnyában, botskorban, ugyan rongyos kalapban, az oldalán lévő szőr Tarisznyával, mely Csizma szarral meg vala bérlelve..."

47. Szatsali Petru Szetselan, vagy Sofia, 32 éves, nem egyesült görög vallású; „haját két felől, Oláh szokás szerént úgy nevezett tyikában viseli..."

1801.

48. Báts Flora, 42 éves, „Medgyes Széki Szász Iványfalvi, nem egyesült Görög Vallású... a'ki a maga születet Oláh nyelvén kívül Magyarul, és Szászul beszél"; „közönséges Oláh köntösben..."

49. Szóts János, „a'ki magát némellykor Bölöni Jánosnak, másszor Veress Jánosnak-is szokta hivattatni", 60 éves, magyarul és oláhlul beszél, református; „Harisnyába, és Csizmába szokott járni".

50. Berethalmi Szimion Andre, 28 éves, oláhlul és keveset magyarul is tud, görög vallású; „paraszt köntösbe szokott el..."

51. Sándor Szutsu, vagy Szóts Sándor, százivánfalvi, 34—35 éves, oláhlul beszél, „paraszt köntöst visel".

1808.

52. Bogáts Augustinus, csikmadarasi, 28 éves, beszél magyarul és deákul; volt kék posztó nadrágja, zekéje csizmája..."

53. Salamon István, pálfalvi, 20 éves; „kék posztó Dolmányba, nadrágba, és csizmába".

54. Balla István, szenttamási, 18 éves, beszé magyarul és deákul; „szokott köntössébe vándorlott-el... u. m. fekete zekébe, fejez Harisnyába, és botskorba".

55. Mészáros Mihály, szentléleki, 23 éves; „deáknak való köntösbe fog járni".

56. Barabás Sámuel, albisi, 18 éves; „volt fekete posztó bundája, lájblija, nadrágja, tsizmája és süvege".

57. Mirtse Antal, barátosi, 20 éves, magyarul és deákul beszél; deákos fekete magyar mentét visel".

58. Hadnagy József, zabolai, 19 éves, beszél magyarul és egy keveset oláhlul; „fejez harisnyája vagyon, és fekete zekéje".

59. Osváth József, pákei, 20 éves; „mint Deák fekete magyar mentébe jár..."

60. Vida Ferenc, pákei, 18 éves; „fekete magyar mentét visel, a'milyenbe a' Deákok járnak".

1815.

61. Moldován Philipp, „Nemes Aradvármegyei, Silingai, 57 éves, nem egyesült görög vallású; „viselt egy fekete kerék kalapot, fejez kabanitzát, oltska topánkát, beszél oláhlul, cigányul, és egy kevéssé magyarul..."

62. Sima Jankó, másként Csovika, „a'ki születésére nézve Parátzi, Nemes Temesvár vármegyei", 33 éves, nem egyesült görög vallású; „viselt egy oltska kerék kalapot, egy oltska fejez kabanitzát, és egy pár oltska topánkát... beszél tsak oláhlul".

63. Trailla Mares alias Csuka „Nemes Temesvármegyei Parátzi“, 25 éves, nem egyesült görög vallású, „beszél tsak oláhul“; „oltska kerék kalapba, egy oltska fejr kabanitzába, és egy oltska bőr topánkába...“

64. Tatár István „Fel Csik Széki Jenőfalvi közlakos“, 22 éves, unitus, magyarul jól, oláhul csak keveset beszél; „szökött el Czondrában, Harisnyában, botskorban...“

65. Ábrahám János, „Nemes Közép Szolnak Vármegyébe Zilah Mező Városból való, éves, református, beszél magyarul és keveset oláhul; „gesztenye színü öszülni kezdett hajú oláhosan lefésülve... vékony hegyes bajusszu... egy oltska kalapba, lengeteg úgy neveztetett szürke Darótzba, kék rongyos Lájbibba, gatyába, és botskorba...“

66. Majlát Graecuj „Küküllő Vármegyei Szantsali“, 34 éves, „a haját elől bé fonva, hátra hajtva viseli, visel harisnyát, czondrát...“

67. Dunya Alexandru, „beszél Oláhul, meg lehetősen magyarul, és németül, a' Benyotzki Nemes Gyalog Regementyében szolgált Obsitos Katona“, 50 éves; szökött el fekete viseltes kerek kalappal, szürke Czondrába, fejr harisnyába, bótiskóronon“.

68. Vaszie Röskaletz, 26 éves, nem egyesült görög vallású, hosszúfalusi; „visel fehér süveget bárány bőrből, új gyólts inget, fejr harisnyát, fejr kurta ujjas köntöst durva gyóltsból, és czepeköt“.

69. Nicolaj Graeda, „Oláh, Oh-Toháni“, 32 éves, nem egyesült görög vallású; „visel mejrevalót, kerek kalapot, fejr Zeke harisnyát és czepeköt“.

70. Toma Kerimán, „születésére nézve Oláh, Farkas Vágói“, 40 éves, nem egyesült görög vallású; „visel egy bőr mellyre valót, fejr Zeke harisnyát, fekete kerek kalapot, és czepeköt“.

71. Scholtz Ferenc „Borussiai, Königsburgi... 'Semplés“, 25 éves, katolikus; „visel fekete pantallon nadrágot“.

1816.

72. Hersli Ferenc „Nemes Bihar Vármegyei Erádoni“, 45 éves, magyarul jól, németül és oláhul valamelyest beszél; „szökött-el egy Ju bőr hosszu bundába, kék lájbiba, kerek tetejü rosz kalapba, rosz csizmába, gatyá szárba...“

1823.

73. Jakab Miklós „Maros Széki, Harasz Keréki“, 37 éves, református; „szöke hajú, bajusszu és pofa szakállu“.

1840.

74. Kovács, vagyis Bandi András, „Pusztá-Kalánba tartózkodott“ s „születésére nézve magyar“, 46 éves, református, „beszél jól magyarul, magyarországi diálectussal, ezenkívül oláhul is jól tud, keveset németül, nagy ló csiszár“; „visel kék posztó magyar nadrágot, magyar szederjes spenczelt, hasnló színü mellényt, és magyar kordovány eszimat sarkantyúval...“

1852.

75. Porun Eván, zaláni, 27 éves, görög vallású, beszél magyarul, „öltözettye-is magyaros“.

Év nélkül.

76. Kósa Benjámín, „Doboka Vármegye Magistratuális Tömlőtzeből“ szökött, „az haját horgas Füsüre vágva viseli, Reformatus, mint egy 20 Esztendő, beszéll Magyarul, Déakul és Olá hul, vitte el magával egy pár rongyos ki hasított szederjes Nadrágot, egypár rozsz Tsizmat, egy kék Lájbit, egy fél viseltes ujjas Köpenyeget, közép szerü magasságu tetejü viseltes kalapot“.

A felsorolt adatok néprajzi értékelése egyelőre igen nehéz, mert tekintetbe véve a hasonló anyagközlések (Györffy István, Zoltai Lajos, Banner János, stb. közlései) csekély számát, kevésnek kell minősítenünk az eddig előkerült adatszerü anyagot ahhoz, hogy az analógia-kereső munkát lehetővé tegye. Az elmúlt századok magyarországi úri és városi viseletének rekonstruálása már ma is aránylag könnyü, a hagyományörző társadalmi rétegek viseletét viszont jórészt csak a körözölevelek és más források feldolgozása után fogjuk megismerni; körözvények pedig csaknem minden közlevéltárban vannak s fokozatos feldolgozásuk értékes adatokat ígér.

Az itt nyújtott anyag áttekintését megkönnyebbítendő, alább adjuk betűrend szerint a közölt 76 személyleírásban előforduló viseleti darabokat s azok lelőhelyét.

bajusz 4, 43, 65, 73. — *bakancs* 1. — *bocskor* 6, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 46, 54, 64, 65, 67. — *bunda* 14, 28, 35, 56, 72. — *cepó* 68, 69, 70. — *condra* 27, 28, 35, 36, 39, 40, 46, 64, 66, 67. — *csatt*, -os *nyakravaló* 1. — *csizma* 2, 3, 12, 17, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 49, 52, 53, 56, 72, 74, 76. — *daróc* 65. — *dolmány* 13, 31, 32, 53. — *ékszer* 9. — *fátyol* lásd *nyakravaló*. — *gatya* 6, 65, 72. — *gomb* 7. — *guba* 6. — *hajviselet* 2, 4, 6, 8, 9, 10, 13, 18, 19, 28, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 65, 66, 76. — *harisnya* 27, 28, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 49, 54, 58, 64, 66, 67, 68, 69, 70. — *harisnya-nadrág* l. *harisnya*. — *ing* 3, 4, 6, 7, 12, 16, 17, 22, 30, 31, 32, 33, 34, 41, 42, 43, 44, 45, 68. — *kabanica*, *kabonica* 61, 62, 63. — *kalap* 1, 15, 27, 35, 36, 39, 40, 46, 61, 62, 63, 65, 67, 69, 70, 72, 76. — *kaput* 1, 3, 4. — *káraszetli* 21. — *keszkenyő* 2, 44. — *kitli* 12, 30, 33, 34. — *kozok* 20, 28. — *köntös* 3, 4, 13, 14, 23, 24, 25, 26, 29, 38, 48, 50, 51, 54, 55, 68. — *köpenyeg* 3, 4, 7, 30, 31, 32, 34, 35, 76. — *kötő* 14. — *lábbeli* l. *lábravaló*. — *lábravaló* 7, 9, 12, 15, 16, 17, 22, 30, 31, 32, 34. — *lajbli* 1, 2, 3, 4, 7, 13, 20, 21, 56, 65, 72, 76. — *mellény* 74. — *mejjrevaló* 69, 70. — *mente* 13, 37, 57, 59, 60. — *mezitláb járás* 44. — *nadrág* 1, 3, 4, 5, 12, 13, 16, 17, 20, 21, 30, 31, 32, 33, 34, 52, 53, 56, 71, 74, 76. — *nadrágszűj* 12, 16, 17, 30, 31, 32, 33, 34. — *nyakravaló* 1, 6, 12, 13, 16, 17, 30, 31, 32, 33, 34. — *öltözet* 2, 21, 75. — *pantallon nadrág* l. *nadrág*. — *pántlika* 35. — *prém* 7, 13. — *rokoja* 44, 45. — *ruha* 11. — *ruha* (elő~) 2. — *ruha* (a fején ruhát visel) 45. — *sapka* 7, 30, 31, 32, 34. — *sarkantyú* 35, 74. — *spencel* 74. — *stibli* 4, 21. — *süveg* 5, 6, 42, 56, 68. — *szakáll* 73. — *szűj* l. *nadrágszűj*. — *soknya* 2, 14. — *szür* 15. — *tarisnya* (ször~) 46. — *topánka* 20, 61, 62, 63. — *zeke* 5, 13, 52, 54, 58. — *zeke-harisnya* l. *harisnya*. — *zsinór* 3, 4, 5, 13, 20, 35, 36.

Közli VAJDA LÁSZLÓ

Zeyk Károly politikai magatartása 1848/49-ben

A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának eddig még rendezetlen kéziratai között nemrégiben egy olyan zöldes füzetlapokra írt kézirat került a kezembe, amely az 1848—49-i politikai eseményekről szól. A szövegben levő utalások alapján könnyű megállapítani, hogy a cím és név nélküli írást ZEYK KÁROLY, Kolozs megye követe írta. Zeyk Károly a kolozsvári református kollégium gondnoka volt, és az 1848—49-i politikai eseményekben, valamint az előző országgyűléseken József nevű bátyjával együtt neki volt az erdélyi képviselők közül jelentősebb szerepe és tekintélye.

Zeyk Károly, Zeyk Dániel kormányszéki tanácsos és a Vay Kata fia, 1810-ben született Diódon. Családjának nemzeti szellemű műveltsége és a politikai élet iránt való érdeklődése, nagy hatással lehetett ifjúkorára. A marosvásárhelyi kollégiumban tanulmányait elvégezve, a királyi tábla szolgálatába lépett, majd 1832-ben fölment Bécsbe és a kancellária gyakornoka lett. Itt a kortársait és családja többi tagját is annyira jellemző természettudományos érdeklődés őt sem hagyta pihenni. Szabadidejében a bécsi egyetem természettudományi előadásait hallgatta. Tudományos érdeklődése olyan nagy volt, hogy e miatt sokat bosszantották, és „tudós fogalmazónak“ nevezték. Politikai felfogása miatt 1836-ban állásáról lemondott, hazatért és kevéssel azután elvette br. Kemény Juditot. 1837-ben Kolozsmegye országgyűlési követének választotta és ettől kezdve az erdélyi haladó pártnak bátyjával együtt egyik megbeesült, irányító szellemű tagja lett.

1848. augusztusában a kormány belügyminisztériumi tanácsossá és osztály-igazgatóvá nevezte ki. Ezután br. Vay Miklós kormánybiztos mellé jogi tanácsadónak leküldték Erdélybe. 1849-ben, amikor a kormány Debrecenbe költözött, ő is felment Debrecenbe és egy ideig egymaga vezette a belügyminisztériumot. A világosi fegyverletétel után visszavonult birtokára, de a kiegyezés után ismét résztvett a közélet minden munkájában. Előbb belügyminisztériumi államtitkár, majd 1875-ben Alsófehér megye főispánja lett. Ugyanebben az időben mint főgondnok a református egyház életében is tevékeny részt vett. 1885-ben halt meg.

Zeyk Károly jegyzetei nyolc 4-rét alakú lapra vannak írva. Kihúzások és kiegészítések, javítások vannak benne; ebből az látszik, hogy a kézirat írója nemcsak önmaga számára akarta megörökíteni 1848—49-i politikai szereplését, hanem egy önmagát igazoló felterjesztést készített. A betoldásokból, a lapszéli jegyzetekből, amelyeket lehetőleg a szövegbe beiktatva, gondolatjel közé téve közöltem, kitűnik Zeyk Károly körülményes pontossága, amellyel minden állítását bizonyítani igyekszik. A szövegben kihúzások is vannak, ezeket lapalji jegyzetekben közöltem, mert rávilágítanak a végső megfogalmazás óvatos, szelidített formájára. Ezt az újból meginduló politikai élet tehette szükségessé.

A Zeyk Károly kéziratát önéletrajz-részletnek* tekinthetjük, amelyben külső szempontok irányítják ugyan az író tollát, de mégis megbízhatónak és egyéniségéhez hűnek, következetesnek tarthatjuk. Kéziratában a túlzásoktól, a forradalmi eseményektől irtózó, higgadt erdélyi felfogás nyilatkozik meg. Zeyk Károly, mint erdélyi képviselő-társainak javarésze, a békés, kiegyenlítő megoldásokat kereste, ezért nézte egyre nagyobb aggodalommal a Kossuth politikai tevékenységét. Gondolatai, magatartása, sőt érdeklődése sokszor egészen Kemény Zsigmond közelébe viszik, és olyan szellemiséget fejeznek ki, amelyre nyugodtan azt mondhatjuk, hogy jellemzőek voltak a közézeperdélyi vezető rétegre. Ezt a szellemiséget az alkotmányossághoz való feltétlen ragaszkodás, a mérsékelt haladásban, az emberi jogokban való hit, a történelmi és természettudományos műveltség és az erőszakosságoktól irtózó mélységes embersoneset jellemzi. Az 1848-as időkre rávilágító rövid önéletrajz-részletet főleg ezek a vonásai teszik érdemessé figyelmünkre.

A kéziratot az alábbiakban betű szerint közlöm.

Első ifuságom olta mindég barátja voltam az alkotmányos szabadságnak és alkotmányos utáni haladásnak, ellenben a forradalmi tértől soha semmi üdvést nem reméltem, s így az ezen térre való át lépést mindég teljes erőmből gátolni igyekeztem; ezen elvemet bizonyítja egész éltöm lefolyása s különösebben a legközelebbi szomorú időkbeni magam viselete.

A francia forradalom — mely mint egy eleven szikra át cikázta egész Európát — Magyarhonba és Erdélybe is felhevítette a kedélyeket; Erdélybe a legcsendesebb menetet vette magának, a két háza egyé oladásában egyesítvén minden ohajtásokat, mire maga a felség tette meg a Magyarhoni 1848-ki 7-k törvényczikk megerősítése által, — úgy az erdélyi országgyűlésre leküldött királyi előterjesztvényekben — Erdéllyel szemben az első lépést, de mind a' mellett, hogy a fő czélban mindenki egy nézetben volt, voltak sokan, kik nem tudták feledni a régi, maradi pártnak azt, hogy a haladást¹ gátolta,² sjelesen a' b Jósika család volt az, melyre leginkább törtek, s az akkor Kolosvárt jelen lévő b. Jósika Lajos állása valóban aggasztó volt; a nép az ifjúsággal háza szétrombolását tűzte ki magának czélul; hogy hol állott volna meg a már egyszer rombolók dühe, isten tudja. Méltán tulajdo-

* A közlő e közleményének eredetileg azt a címet adta: *Zeyk Károly, kolozsmegyei képviselő, önéletrajz részlete*. Minthogy a szerkesztő szerint nyilvánvaló, hogy ez az itt közlendő irat nem annyira önéletrajz, mint inkább Zeyk saját politikai magatartásának igazolása, inkább egy igazoló beadvány fogalmazványának tarthatjuk. Az 1848—49-i eseményekben szerepet játszó politikusok mindenikét ilyen igazoló eljárás alá vetették. Ennek az iratnak ilyen jellegére vall a hivatalos lapra való gyakori utalás is. Bár a szerzővel a szerkesztő érthető okokból sem levélben, sem személyesen nem érintkezhetett, ajánlatosnak tartotta, hogy a fennebb kifejtettek alapján a közlés címét úgy változtassa meg, mint ahogy az itt megjelenik (A szerk.).

¹ Áthúzza: *gyakran a legigazságtalanabb eszközökkel.*

² Áthúzza: *erőszakosan.*

nithatok magamnak némi érdemet abban, hogy nagyobbára az én beszédem nyomán maradt el ezen szomorú episod, ki — mint a kolosvári ref. főtanoda gondnoka — békítő szellemben szollottam az ifiúsághoz, kérvén ne legyen indulata által elragadtatva gyilkosa azon szép eszméknek, melyeknek ápolója ohajtana lenni, s ne változtassa ezen békés átalakulást, milyenhez hasonlót alig tud a történet előmutatni, forradalomná, melyet megkezdeni könnyelműség mivel végét senki se láthatja el. Többen szóltak még ilyen szellemben, s a kitörés meg lön akadályozva.

Martius még hátra lévő napjait 's áprilist Enyeden töltöttem családom körében, csendben kísérvén figyelemmel a dolgok folyamát. Történt azonban, hogy³ erdélyi fő comendirazó tábornok Puchner Antal ő nagy méltósága rendelést bocsátott a háromszéki székely gyalog ezredhez, mely szerént hat századnak ki kellett jönni szállásolni Fogarasba, Enyedre és Tordára, 's 1517 szuronyos fegyvernek ki kellett hozatni Brassóba a' Brassai, Szebeni és Fogarasi nemzetőrök számára; félreértés következésében az Uzonba már össze gyült hat század a kiindított fegyvereket lefoglalta s Sepsi Sz. Györgyen a szék házánál rakatta le, s maga széteszlott s hazatérő útjában ki hágasokat követett el, ezen zavar rendben hozására szöllított fel engemet az Enyeden át Szebenbe útban lévő erdélyi Kormányzó; el is mentem biztos társammal gr. Mikes Jánossal értekezvén elébb Szebenben a Comendirazoval s később Brassóba a brigadiros generálissal; sikerült nekünk mind a fegyvereket Brassóba elvitetni, mind pedig a székely ezredet az engedelmességre vsszatéríteni s a Comendirazo által ki szabott rendeltetésök helyére a hat századot ki indítani, bizonyságul fel hozom ezekben magát a Comendirazo ő nagy méltóságát, ki mind akkor Szebenben midőn eljárásomról neki tudositást tettem, mind később Kolosvárt midőn tiszteletére voltam többek jelén létében ezen eljárásomról a leghizelgőbben nyilatkozott, lekötelezettnek mondván magát irányomban, s fel szöllítván engem szolgáltatnék neki alkalmat ezen szolgálatomat viszontagolhatni.

Az erdélyi rövid országgyűlés után fel mentem mint Kolos megye képviselője Pestre. A hirlapokba kijött szavazásokból jelesen s több nyilatkozatomból ki tűnik ,mikép mindég a béke párt embere voltam, ki tűnik ez különösen azon nyilatkozatomból, melyet akkor tettem, mikor némelyek azt akarták, hogy a ház⁴ nevezze ki Bőjthy Ödönt kormánybiztosnak, a midőn is, — amint a 89. számú Közlönyben a 459-k lapon ki jött nyilatkozatomból kitettszik, tartva, hogy a ház, melynek törvényes hivatása törvényeket hozni és a ministeriumot controllirozni a kormányzásba, mihelyt maga elegendne bele a kormányzásba, túl csapong a törvény szabta határokon — nyíltan ellene mondtam minden oly határozatnak, mely arra vezethetne, hogy a ház a végre hajtó hatalmat magához ragadja, s az által a forradalmi térre lépjen.

³ Athúzza: *a már már fenyegető alakot magára vett.*

⁴ Athúzza: *permanensnek nyilatkoztassa magát.*

Augusztus 10-én⁵ a nádor kir. ő fensége osztály-igazgatónak nevezett ki a belügy ministeriumhoz, — a mint ez a 85. számú Közlöny első soraiból ki tetszik, — de belé se kezdhettem jó formán hivatalomban, mivel a ministerium le küldött engem s több képviselő társomat Erdélybe, az ottan mutatkozó zavarok le csendesítésére, oly utasítással, hogy mindenbe országos biztos b, Vay Miklós úr ő nagyméltóságától vegyünk utasítást. Azon idő alatt, melyet ekkor Erdélyben töltöttem is be bizonyítottam, hogy a' békés átalakulás embere vagyok ugyanis: (Lásd Közlöny 165. sz. 539. lap Kemény Dénes jelentése:)

1-ör. Azon jelentésemben, melyet a dolgok Erdélybeni állásáról tettem, nyíltan azt irtam, hogy az Erdély rokonszenvére csakis a törvényesség: határain belül lehet számítani — s hogy hazának csak úgy lehet jövője, ha Magyarhon mostani alkotmányos állásában meg marad. (Lásd 125. Közlöny 636. l.) Hasonló értelemben nyilatkoztam a Kolos megyei gyűlésen (125. sz. 624. lap) — a' mint ez a 125-k számú közlönyből meg tetszik.

2-or. Midőn a b. Vay távol létében az országos biztos hivatalt folytató gr. Mikó magához hivatván mondotta nekem, hogy Berzenczei székely nagy gyűlést hirdetett, mind nekem, mind többi társaimnak vélekedése az volt, hogy mennyen Vásárhelyre Bethlen János, igyekezzék Berzenczeit reá venni, hogy vegye vissza proclamatioját, gr. Miko pedig tiltsa bé a székely gyűlést, melynek megtartása a hazát lángba boríthatja. Úgy tudom ezen rendelés el is ment gr. Mikótól, később a Kormánysház is rendelkezni akart, de egy krawal ebbe meg gátolta. — Bethlen János későre érkezett arra, hogy a székely gyűlés összehívását meg gátolja, de ő és mások mindent el követtek, hogy a székelyek tömegestől ki mozditása meg ne történjék, de fájdalom! siker nélkül.

Látva továbbá ezen állásomba mikép a nép ingerült állapota miatt a rögtön ítélő székek birái kéntelenek ítélet hozatalokba nem mindég meg győzödésekét követni, s általános elvem lévén political vétségért senkit is halálra nem ítélni

1-ör Deésen, hol is oda való meg érkezésemkor 7 egyén volt rögtön ítélő szék előtt, ezen egyéneket, kikre a nép dühe halált kért, a nép nagy ingerültsége daczára, a' megye ház udvaráról, hol ki kötve tartattak, be vitettem a börtönbe és a rögtön ítélő széktől elvonva ügyöket rendes ítélő szék eleibe állítottam őket, hatóságom körét ez által talám túl is haladva. — Minek következése a' lett, hogy egy is ezek közül sőt általában mig én Deésen működtem, senki is ki nem végeztetett.

2-or. Midőn abból, hogy Kövárvidéki pénztárnok Pap László börtönét a' tanásház előtt össze csoportozott nép fel akarta törni, hogy őt fel akassza, mely törvénytelen 's borzasztó tett, hogy véghez nem vitetett egyedül nekem köszönhetni, ki magam koczkáztatásával a nép közé mentem, s csak hosszas beszéd után bírhattam vissza vonulásra — látnám, hogy itt a biró szabadon nem ítéltet, kértem b. Kemény Fe-

⁵ Áthúzva: *Július 20-án.*

rencz ő nagy méltóságát, ne engedje, hogy az ide való rögtön ítélő szék eleibe álltassék, hanem kísértesse Nagy bányára, mit is ő nagy méltósága telyesített.

A Kolosvároli vissza vonulás után, mely alkalommal a' b. Vay ellen fel dühült nép tömegetől csak éltem koczkáztatásával sikerült ő nagy méltóságát a' legnagyobb méltatlanságoktól talám a' haláltól is megmenteni, többnyire b. Vay mellett miglen a' honvédelmi bizotmány Dec. 9-én mindnyájunkat a biztosságból el bocsátott. Lásd 193. sz. Közlöny. Ekkor bementem Kolosvárra s onnan, mely is az oláhok miatt naponta a leg nagyobb veszélynek volt ki téve, családommal ki jöttem N.-Váradra; N.-Váradon tudtam meg a nemzeti gyűlésnek Debrecenbe való át tételét, mind a mellett ott mulattam mignem egy placat jelent meg, melybe minden felső és alsó házi tagoknak az rendeltetett, hogy rögtön Debrecenbe mennyenek, ekkor családommal ki mentem egy érmelyéki városkába Mihályfalvára, s ott voltam pár hétig, s csak azután mentem bé Debrecenbe, miután ide is a Nváradi plocathoz hasonló rendelések érkeztek, úgy, hogy noha én Január 3-kán már Nváradon voltam, csak is Febr. mentem bé Debrecenbe, a mint az ide mellékelt passir scheinbol ki tettzik.⁶

A függetlenségi nyilatkozatnak mind magam, mind pártam, (melynek fő gyűlhelye Kazinczinál volt), ellene voltunk s a Kazinczinál tartott tanácskozmányunkban meg határozók erőteljesen lépni fel ellene; kemény vita is folyt ez iránt a' titkos ülésben, nyilatkoztak ez ellen jelesen Nyári, Zeyk Jo'sef, Kováts Lajos, Kazintzi Gábor, Szász Károly s ott magam is felirattam magamat, de későre jövén réám a' sor, oly békételen volt már a ház, hogy mindjárt első szavaimra oly lárma lett, hogy beszédemet nem folytathattam.⁷

Nyilt ülésben nem szolhatott senki, mivel nagy ellenzésünk daczára az ülést rendes helyéről át tették a templomba, s ott már nem a' ház, hanem a be csöditett tömeg határozott, mely okból én ezen ülésen részt se vettem. Az ez utáni ülésben egy képviselő mondta, hogy Kossuth azt akarja, hogy a függetlenségi nyilatkozatot, az amerikai függetlenégi nyilatkozat példájára, minden felső és alsó házi tag írja alá. Erre én így nyilatkoztam: A függetlenség ki mondását nem volt hatalmamban meg akadályozni, de arra, hogy mi meg győződésem szerént a hazának veszedelmére fog szolgálni, aláírjam s ez által magamévá tegyem semmi erő s hatalom nem kényszerithet. Erre többen, kik körülöttem voltak, — kik közül emlékszem Zeyk Jó'sefre, Honvásárhelyi képviselő Török Bálntra és Bihar megyei képviselő Miskothi Károlyra, — azt mondták „mi se írjuk alá“. Erre említett képviselő kérdezte meg mondhatja é ezt Kossuthnak. — „Meg“ felelém bátran, mert, ha szora kerül a dolog, úgy is meg fogom tenni

⁶ Athúzva: s részt vettem az Esti lapok alakításában, melynek célja volt előre dolgozni egy ne talám be következhető ki egyenlítésnek, mely hivatásának említett lap hosszasan, hűségesen meg is felelt.

⁷ Athúzva: ezen szavaimra „én a függetlenség ki mondásának ellene nyilatkozom“.

ezen nyilatkozatot bár mi legyen következése. A képviselő evel el ment Kossuthoz, s hogy ezért történt é? vagy különben is úgy lett volna? nem tudom, de elég az, hogy a' függetlenségi nyilatkozat személy szerinti alá írása nem követeltetett.

Meg jegyzem még azt, hogy a Debreceni mulatás alatt mind engemet, mind testvér bátyámat Kossuth be akarta, mint kormánybiztosokat küldeni Erdélybe, Jó'sit, a bátyámat személyesen szollította meg, engem Talián Ede képviselő által szollított fel, de egyikünk sem vállalta.

A' Peströli Juliusi el távozáskor kijelentettem többeknek,⁸ hogy bár mi is következék belőlle, én mindentől vissza vonom magamat s a Kormánnyal Szegedre nem fogok le menni, el is vonultam családomhoz, meg kellett azonban változtatnom határozatomat, mivel azon hir után, hogy Görgeivel egyezkedni akar Haynau, jött egy fel hívás, mely a' képviselőket Szegedre össze hívta, mindenki azt gondolta, hogy az egyezkedés tárgyában tartozik az ülés, sittem(!) tehát Szegedre, hogy a békét meg kötni óhajtó pártot csekély erőmmel is gyámolítsam; fájdalom! csalódtunk s én látván, hogy nem békéről van szó, csak hamar vissza tértem családomhoz, s azolta a közdolgokba semmi részt nem vettem.

Közli VITA ZSIGMOND

⁸ A lap szélén: *B. P. B. F-né B. M. neje testvére.*

A szerkesztő a szerzők, a nyomda és nem utolsó sorban saját mentségére szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a rendkívüli viszonyok miatt az itt megjelenő közlemények némelyikéből a szerző kefelevonatát nem vagy csak egyszer kaphatott. A folyóirat muelőbbi megjelentetése érdekében az utolsó kefelevonatok javítása közben csak az értelemzavaró hibák kiküszöbölésére törekedhattünk, a tipográfiai tökéletlenségek és ilyen, meg más természetű következetlenségek eltüntetését az eddig megszokott mértékben még egy közlemény keretén belül sem lehetett megvalósítani, hisz az utolsó revíziók készítésekor folytonos ágyúörgések, gránátbecsapódások, légiriadók és a gázszolgáltatás szüneteltetése közepette a nyomdai munka végzésének lehetősége hihetetlen mértékben csökkent, sőt bizonyos részében teljesen lehetetlenné vált.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította György Lajos

Szerkeszti Szabó T. Attila

Az EME kiadása

12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban (1 hasonmással) — 2.—
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év — 1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Paucsantantra-származék irodalmunkban — 1.50
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei — 1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — 1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái — 1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — 1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegegyében — 1.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év — 1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág” Magyarországon” c. regénye — 1.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — 1.50
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalakítása érdekében — 1.50
42. Kristóf György: Báro Eötvös József utazásai Erdélyben — 2.50
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai — 1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József [1785—1855] (12 képpel) — 4.—
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság — 2.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez (1 térképvázlattal) — 2.—
60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király (3 képpel) — 2.50
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Bernhard Blummann (7 képpel) — 2.—
65. János Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai — 1.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban — 1.20
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év — 2.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme — 1.20
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története (34 képpel) — 2.50
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk — 2.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év — 1.20
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időségi sajtótermékek címjegyzéke — 2.—
92. János Elemér: Nyelv és társadalom — 1.50
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év — 2.—
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egylet nagy jótéyjője (4 képpel) — 2.—
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete (5 képpel) — 2.—
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága (1 képpel) — 1.20
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei (2 térképvázlattal) — 2.—
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év — 2.—
104. Szabó T. Attila: Bábony története és települése (68 képpel) — 4.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937) — 2.—
106. Fábán Béla: Nagykend helynevei — 1.—
107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez I. Fatemplomok és haranglábak — 2.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak — 1.20
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év — 2.—
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690) — 2.—
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján — 1.20
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egylet és az Astra megalakulásában és korai működésében — 1.50
118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat — 1.—
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege — 1.20
120. György Lajos: A magyar nábob — 1.50
121. K. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Brassovia vár temploma (11 képpel) — 1.50
122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év — 2.—
123. Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kéziratok énekeskönyveink és verses kéziratok könyvészetéhez — 1.50
124. Ady László: Magyarkapus helynevei (1 térképvázlattal) — 2.—
125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága (12 képpel és térképpel) — 2.50
126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink (20 képpel) — 1.80
127. Biró Vencel: Gr. Bathány Ignác (1741—1798) (1 képpel) — 1.—
129. Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán (12 képpel) — 4.—
130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói — 2.50
132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana — 2.—
133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának multja és feladatai — 2.—
136. Balogh Odón: Néprajzi jegyzetek a csügségi magyarokról — 2.50
138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei — 3.—
139. Mikó Imre: A törvényhozói összefüggéltelenség — 2.—
141. Entz Géza: A dési református templom (20 képpel) — 2.50
142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító — 1.—
144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban — 1.50
146. Kelemen Lajos: Radnótfája története — 1.—
147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága — 2.—
149. Németh Gyula: Körösi Csoma Sándor lelki alkata és fejlődése (1 képpel) — 2.50
150. Entz Géza: Szolnok-Doboka középkori műemlékei (9 képpel) — 3.—
154. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1940-ben és 1941-ben — 1.50
156. Gazda Ferenc: Gr. Kemény József és Mike Sándor levelezése — 2.50

157. Makkai László: Az erdélyi románok a középkori magyar oklevelekben — — — — — 2.—
158. Vita Zsigmond: A Bethlen kollégiumi színjátszás a XVII. és XVIII. században — — — — — 1.50
159. Palotay Gertrud—Szabó T. Attila: Mezőségi magyar himnuszok (137 képpel) — — — — — 12.—
161. Borbély Andor: Erdélyi városok képeskönyve (22 képpel) — — — — — 8.—
163. Cs. Bogáts Dénes: Háromszéki oklevél-szójegyzék — — — — — 12.—
165. Ferenczi István: Csíkkarcfalvi régiségek 1.50
166. Herepei János: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövétele előtt (4 képpel) — — — — — 2.50
167. László Gyula: Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig (4 színes térképvázlattal) — — — — — 3.—
168. Nagy Jenő: Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón — — — — — 2.—
169. Mozsolics Amália: A magyarországi bronzkor kronológiájáról — — — — — 4.—
170. Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlenkollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén — — — — — 2.50
171. Mikes László: A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása (6 térképvázlattal) — — — — — 12.—
172. Jakab Antal: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században — — — — — 2.50
173. Kristóf György: Reményik Sándor — — — — — 2.—
174. Makkai Ernő: Sipos Pál és Kazinczy Ferenc — — — — — 3.—

175. Méri István: Középkori temetőink fel-farásmodjáról (8 képpel) — — — — — 4.—
176. Nagy Jenő: Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkón — — — — — 2.—
177. Zsakó Gyula: Egy XVIII. századi torockói napló (2 képpel) — — — — — 2.50
178. Vita Zsigmond: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1912-ben — — — — — 2.—
179. Palotay Gertrud: A szolnokdombokai Szék magyar himzése (68 képpel) — — — — — 12.—
180. Márton Gyula: Őrdöngösütés helynevei (1 térképvázlattal) — — — — — 3.50
181. Szabó T. Attila—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből (26 térképlappal) — — — — — 9.—
182. M. Nagy Ottó: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága (2 képpel) — — — — — 10.—
183. Bónis György: Hagyomány és haladás az erdélyi jog fejlődésében — — — — — 2.—
184. Venczel József: A volt határőrezredek vagyonának sorsa — — — — — 2.—
185. Balogh Artúr: Titkusegri per országgyűlési beszéd miatt — — — — — 2.50
186. Balogh Jolán: Pákei Lajos rajza Kolozsvár építészeti emlékeiről (31 képpel) — — — — — 6.—
187. Guth Kálmán: Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendainkban — — — — — 6.—
188. Kovács Ágnes: A kalotaszegi Kettesd mesekincs — — — — — 5.—
189. Tárkány-Szűcs Ernő: A jübitartás népi jogszabályai Bálványosvaralján — — — — — 2.50
190. Mikes László: Új erdélyi tudomány — — — — — 3.50

A felsorolásból kihagyott számok elfogytak.

AZ ERDÉLYI MŰZEUM-EGYESÜLET JOG-, KÖZGAZDASÁG- ÉS TARSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK ÉRTEKEZÉSEI

Szerkesztő: **Dr. Matlonyi János** egyetemi ny. rk. tanár

1. Csekei István: Tehet-e a közigazgatási intézkedéssel kivételt a miniszter saját rendelete alól? — — — — — 1.—
2. Buza László: A közjog és a magánjog fogalmi elhatárolásának kérdése. — Vitéz Moór Gyula: Az állam joga és a magánosok joga — — — — — 2.50
3. Schneller Károly: Szörványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében — — — — — 4.50
4. Csizmadia Andor: Szociálpolitika a reformkori Kolozsváron — — — — — 2.50
5. Kiss Mór: A római jogi gyakorlatok jelentősége a jogi oktatásban. — Személyi Kálmán: Vétkeességi fokozatok értékelése a római jogban — — — — — 2.—
6. Magyary Zoltán: A hivatásos közszolgálat megoldatlan kérdései — — — — — 1.50

AZ ERDÉLYI NEMZETI MŰZEUM LEVÉLTÁRÁNAK KIADVANYAI

Szerkesztő: **Kelemen Lajos és Jakó Zsigmond**

Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai — — — — — 2.—
Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1912. évi működéséről — — — — — 1.—
Jakó Zsigmond: Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1913. évi működéséről — — — — — 2.—
Jakó Zsigmond—Valentiny Antal: A torockószentgyörgyi Thorotzkay-család levéltára (Két oklevél-hasonmással és egy térképpel) — — — — — 4.—

**Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában
Kolozsvár, Király-utca 14.**